

Махмұт ҚАШҚАРИ ТҮРІК СӨЗДІГІ

Махмұт ҚАШҚАРИ
ТҮРІК СӨЗДІГІ

Tyulemissov Madi مەدى ابو اصل

tmadi1@gmail.com

محمود كاشغرى

ديوان الغائب الترى

ۇش تومدوق

اۇدارعان جانە العى سوزى مەن علمى
تۇسنىكتەرسىن جازىب، باسپاعا داينداغان
اقس، سنشى، فيلولوگيا علمدارىنىڭ كانديداتى
اسقار نۇرماھۇلى، گمۇھاي

بىرىنشى توم

Махмұт ҚАШҚАРИ

ТҮРІК
СӨЗДІГІ

ҮШ
ТОМДЫҚ

Аударған, алғысөзі мен ғылыми
түсініктерін жазып, баспаға
дайындаған ақын, сыншы, филоло-
гия ғылымдарының кандидаты
Асқар Құрмашұлы ЕГЕУБАЙ

БІРІНШІ
ТОМЫ

Халықаралық «Желгіер» қоры

АЛМАТЫ ҚАЛАСЫ
«ХАНТ» баспасы
1997 жыл

Қ52 Махмұт ҚАШҚАРИ.

Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. ЕГЕУБАЙ. — Алматы: ХАНТ.,

ISBN 5-620-00890-8

«Түрік тілдерінің жинағы (Түрік сөздігі)» — түрік дүниесінің әлемдік ғылым қазнасына қосқан ұлы мұрасы. Үш томдық бұл зерттеу еңбегі күллі түрік тілдерінің тұңғыш әрі аса терең мағыналы ғылыми сипаттамасы. Сахараның ұлы ғалымы, біртуар ойшылы, тіл зергері Махмұт Қашқари «Түрік тілдерінің жинағын» барлық түрік текті ұлыс, тайпаларды аралап жинап, зерттеп, талдап барып жазған. Күллі түрік елдерінің әдебиеті мен тілін салыстырмалы түрде зерделеп түзіп шыққан алғашқы энциклопедиялық кітап. Түрік тілінің тұңғыш та, әсте қайталанбайтын бірегей оқулығы.

XI ғасырдың бұл энциклопедиялық терең мазмұнды зерттеуі қазіргі түрік тектес ұлттардың ежелгі мәдениетінде қайта жаңғыру үрдісі жаңа бағыт алған тұста аса қажетті де пайдалы еңбек. Ана тіліміздің, туған әдебиетіміз бен мәдениетіміздің түп негіздері, төл заңдылықтары осы білікті зерттеу беттерінде жұлдыздай жамырап көрінеді.

Қазақ ұлысының жаңа ғылымы да, таным дүниесі де, елдік қағидалары да осындай аталы дәстүрімізден қуат алып, нәр жинауы тиіс.

К $\frac{4602030000 - 001}{97}$ 96

ББК 81.2-4 Я2

ISBN 5-620-0 0890-8

© ТОО «ХАНТ» 1997

ЖОЛЫҢ БОЛСЫН, «ЖӘДІГЕР»!

Тәуелсіздік туын көтеріп, егемендік өрісіне өз бағытымен шыққан жас мемлекетіміз үшін тарих — көне дәуірлердің куәсі ғана емес, сонымен бірге ол осы жерді мекендеген халықтың зердесі, парасат-пайымы, бүгінгінің — негізі, ертеңінің — бағдары. Ұзақ уақыттар бойы бұрмаланып келген халқымыздың тарихын егемен еліміздің жалпыұлттық мүддесі тұрғысынан қайта жазудың аса маңыздылығы да осында.

Еркіндік тізгінін қолға алғалы қазақ елінің тарихы мен оның тарихи тұлғалары туралы біраз жазылғаны белгілі. Алайда олардың ішінде байсалды ғылыми талдауға негізделген зерттеулермен бірге тәуелсіздікке тасыған көңілдің шалқуын ғана байқатар шалағайларының да аралас жүргені жасырын дүние емес. Біз оларға тәуелсіз даму жолына түскен қоғамның өмірінде болмай қоймайтын заңдылық, алдағы уақытта түзелер іс тұрғысынан қараймыз. Осы тұста, Халықаралық «Жәдігер» қорының бірінші деректік мәні бар көне шығармаларды, тарихи деректерді, нақты құжаттарды шығара бастауы сол түзелуге бет алудағы алғашқы қадамның бірі деп білемін.

Осынау апайтөс алып даланы ежелден мекен етіп келе жатқан халқымыздың тарихи тамыры тым тереңнен тартылған. Оның өзіндік терең танымы, қалыптасқан халықтық салт-дәстүрі, өркендеген зор мәдениеті бар. Беймәлімі көп көне ғасырлар қойнауына үңілмей-ақ бергі, тарихқа танымал Түрік қағанаты заманынан түйдегімен жеткен тарихи-мәдени жәдігерлердің үлкен шоғырының өзі-

ақ әлем алдындағы түрік өркениетін айғақтар төлқұжаты іспеттес. Жүсіп Баласағунидің «Құтты білігі», Махмұт Қашқаридің «Түрік сөздігі», Қожа Ахмет Йассаuidің «Даналық кітабы», Ахмет Йүгінекидiң «Ақиқат сыйы» секiлдi ұлы шығармалары, әлемнiң екiншi ұстазы атанған Әбунасыр Фарабидiң бұған дейiн бiршама игерiлген ғажайып мұралары тұғырлы тарихтың, ұлы мәдениеттiң, мол бiлiктiң мәңгiлiк мәуесiндеi. Өз басым осы дүниелердi парақтай қарап отырып, осыларды жазған ғұламалардың ойының айқындығына, сөздерiнiң орнықты да сенiмдi шығатынына, жалпы жұртқа ұғынықты қарапайымдылығына таңданамын. Ұлылық деген, бiлiм кеңдiгi деген осы-ау деп ойға кетемiн. Бұлар — ұлағатты үлкен мәдениеттiң, терең тарихи танымның мектебi. Халқымыздың рухани жаңғыруы осындай ғылыми, көркем ой-санамыздың шығу тегiн танудан басталуы тиiс. Көнениң көзiндеi болып жеткен осындай асыл қазыналар халық игiлiгiне жаратылып, жаңа заманның адамдарын тәрбиелеуге қызмет етуi қажет.

Үлкен тарихы бар елге — үлкен мәдениет, биік таным, терең бiлiм керек. Осы бағыттағы «Жәдiгердiң» жаңа қадамына зор табыс тiлеймiн!

Қазақстан
Республикасының
Президенті

Н. Назарбаев

Н. НАЗАРБАЕВ

МАХМҰТ ҚАШҚАРИ
«ДИУАНИ ЛУҒАТ-ИТ-ТҮРК»
(XI ғ.)

Махмұт Қашқари түрік жұрты, түрік ұлысы жөнінде былай деп сөз қалдырыпты:

«Мен тәңірінің дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырып қойғанын көрдім. Тәңірі оларды «түрік» деп атады. Әрі оларды мемлекетке еге қылды. Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді өзіз қылды әрі түріктер ішінен соларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады.

Шайх Әбубәкірдің ақырзаман турасында жазған бір кітабында ұлы пайғамбарымыздан нақыл келтіріп, мынадай хадисті баян етеді: «Ұлытәңірі: Менің бір тайпа қосыным бар, оларды «түрік» деп атадым, оларды күншығысқа орналастырдым. Бір ұлысқа ашуланып, назалансам түріктерді соларға қарсы саламын» депті.

Сондықтан да Тәңірдің өзі оларға ат берген, жер жүзінің ең биік, ыңғайлы, ең әуесі таза шұрайлы өлкелеріне орналастырған да, оларды «Өз қосыным» деп санаған. Оның үстіне түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, кішіктік, тағы сондай сансыз көп мақтаулы қасиеттерге ие.»

Өз заманында айтылған сөздердегі ғалымның еліне деген ерекше ықыласы көрініп тұр. Екінші жағынан қазірде қырықтан астам ұлыс-ұлттардың тегін білдеретін «түрік елі», «түрік жері» ұғымының дүние тарихында өзіндік орны бар екендігі күмәнсіз әрі айдан анық тарихи ақиқат.

Тағы да сол түрік жұртының тілі жөнінде ғұлама тілші ғалым Махмұт Қашқари былай деп білдіріпті:

«Түріктердің оқтарынан сақтану үшін, олардың жолын берік тұту әрбір ақыл иесіне лайықты да парызды іске айналды. Өз дертін айту уа түріктерге

жақын болу үшін оларға түрік тілінде сөйлесуден пайдалы жол қалмады. Кім өз дұшпандарынан безіп, түріктерге мұңайып келсе, түріктер оларды қанатының астына алып, қауіптен құтқарады; олармен бірге басқалар да қамқорлық пана табады.

... Пайғамбарымыз қиянат белгілері, ақырзаман бітінелары мен оғыз түріктерінің жорыққа шыққандығы туралы айтқанда «Түрік тілін үйреніңіздер, сонда олардың егелігі ұзақ, ғұмырлы болмақ!» — деген екен.

Бұл хадистің дұрыс-бұрыстығына сол айтушы кісілердің өздері жауапкер. Бұл шын болса, түрік тілін үйренген абзал, білген жөн, шын болмаған жағдайда, түрік тілін үйренудің зияндылығын ақыл парықтар.

... Ең ашық-айқын әрі тура да түзу тіл — тек сол бір ғана тілді біліп, парсылармен араласпайтын және шет өлкелермен барыс-келіс жасамайтын кісілердің тілдері.»

• Түрік елі мен түрік тілі туралы осындай ой айтқан Махмұт Қашқари өзі жайында:

«Сонымен, мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі асыл тайпаларынан уа соғыс ісінде мықты найзагерлерінен болғандығымнан, олардың шаһарлары мен сахарасын бастан-аяқ аралап шықтым. Түрік, түркмен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін және (сөздерінің) қасиет, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым. Мен бұл істерді осы тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды парықтап білу үшін істедім. Сонымен олардың әрқайсысының тілі менің көңілімде ұялап, берік сақталып қалды. Мен оларды мұқият реттеп, әбден тәртіпке келтіріп, жүйелеп шықтым.

Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас-түгесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сыйынып, осы кітапты түзіп шықтым да, оған «Диуани лұғат-ит-түрк — Түрік тілдерінің диуаны» деген ат бердім.» — деп баян етеді...

Жалпы, түрік жұртының бір тарихи кезеңін Күлтегін, Тоныкөк ескерткіштері жеткізсе, сол ескерткіштерге қашалған сөздердегі «Түрік» ұғымы атаулыға қастерлей қарау дәстүрі, байқап отырсыздар, осы еңбекте де айқын. Ал Өнгін ескерткіштеріндегі «(3) Батыр ерлерін балбал етіп қойды. Түрік халқы аты жоғала бастаған еді. «Түрік халқы құрымасын, құрбан болмасын!» — деп үстіндегі Тәңірі айтқан еді.» — дегендегі Тәңірдің аузынан айтылған сөздің рухы да Махмұт Қашқари ниетіне өте-мөте жақын.

Тәңірдің сөзін ортаға ала сөйлеу...

XI ғасыр табалдырығында тұрып зерттеуші тілші түрік тілі мен елі туралы хәм өзі туралы осындай тұжырымдар айтқан.

Айқын, нақты, түйінді ой. «Түрік сөздігінің» мақсаты мен маңызын осы сөздердің өзі-ақ жақсы түсіндіріп берген.

Күлтегін, Тонькөк, Өнгүн жазуларында да, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари еңбектерінде де өзекті бір рухани желі бар. Ол — Түрік елі, түрік өркениаты. Руна жазуларында елді сақтау, мемлекетті түзу, кеңейту, нәсілдің құрып кетпеуі қысқа, нақты ой түйіндерімен жетсе, кейінгі XI ғасырдағы әйгілі жазбаларда сол рухты ұстанып әрі қарай гүлдену мақсатын өнер мен ғылым тілінде толғайды. Кейінгі шығармаларда елдік дәстүр, халықтық рух, өнер-білім, білік мұраттары айқындала түскен.

Барша түрік әулетіндегі халықтардың қатарында қазақ елінің де мәдениетіне, тіліне, өнеріне тікелей қатысты ұлы ескерткіштердің ішінде осы «Түрік тілдері жинағының» үш томдығы да ерекше шоқтықты биігінде бағаланады. Жүсіп Баласағұнның атақты «Құтадғу білік» дастаны хижра бойынша 462-жылы жазылса, Махмұт Қашқарлы бұл үш жинаққа топтастырылған, сегіз кітаптан тұратын тілтану жайлы еңбегін хижра бойынша 464 жылы бастап 466 жылы аяқтап шыққан. Екі білге де бұл тарихи деректерді аталмыш еңбектерінің қолжазбасында жазып, көрсетіп кеткен. Арасында небары 4 жылдай ғана уақыт айырмасы бар. Әрі екеуінің өмір сүрген дәуірі мен жері де, білім түзіп, ғылым сүзген топырақтары да бір. Бір өркениаттың, бір мәдениеттің өзгеше дәуірлеу тұсының мәңгілік бәйтеректері. Басқа да ежелгі түрік ескерткіштерінің ішінде жазылу мәдениеті, поэзия мен ғылыми-зерттеу еңбектеріне тән ерекшеліктердің аса айқын, маңызды әрі кемел сипатта көрініс табуының өзі-ақ «Құдатғу білік» пен «Түрік тілдерінің жинағы» байтақ Туран даласындағы қоғамдық ойдың, көркемдік-эстетикалық танымның қаншалықты таңқаларлық жоғары дәрежеде толысқанының тарихи құжатына айналған. Бірі — аса шебер толғанған философиялық-дидактикалық дастан, екіншісі - бүкіл түрік тілдеріне ортақ Тілтану энциклопедиясы. Түрік тілдес халықтардың қай-қайсысының да ұлттық тіл біліміне кіріспе қадамдары ежелгі руна жазуларымен қатар, арнайы ғылыми сипаты қанық осынау үш томдық «Диауани лұғат-ит-түрк» еңбегінен басталуы тиіс.

Философиялық әрі поэтикалық трактат пен тіл білімін түзген осынау ұлы зерттеудің биігінен қарағанда күллі түрік мәдениетінің көкжиегі әлемдік деңгейде кеңейіп, тынысы ашылып аруақтанып кетеді. Осыған дейінгі ұлан-ғайыр даму белестері бедерленіп көрініп, шоқтықтана түседі.

Махмұт Қашқаридың толық аты-тегі: Махмұт Құсайын ұлы, бабасы Мұхаммед. Ата-бабасы Барсғанда туған. Яғни ата-тегінің шыққан жері, өзінің өсіп-өнген жері осы көне түрік шахарларының аумағы. Баласағұн. Барсған жері. Өзі де осы құнарлы Талас, Шу топырағында, Барсхан қаласында дү-ниеге келген. Өз басым Махмұд Қашқари өзінің картасын жасағанда нақ ортасында дүниенің кіндігіндей етіп Барсғанды көрсетуі тегін емес деп се-зінемін. Ғалымның өзі де Барсған жөнінде толық мәлімет келтірген: «Барс-ған — Афрасиаб ұлының есімі. Барсған қаласын сол салдырған...»* деп бастап, тиянақтап түсіндіреді. Жері шүйгін, ауасы таза, жақсы жер екендігін, сол жерде жылқы баққандығы, кейін оның есімімен Барсған аталғандығын түсіндіре кетеді. Сонымен бірге, сөздігінде осы аймақтағы бірнеше ауыл, жайлаулардың атауы кездескенде «біздің жайлау», «біздің жер» деп қосымша мағлұмат білдіріп отырады. Сондықтан, әртүрлі пікір-болжамдар болғанымен, Махмұт Қашқаридың туған, өскен жері турасында күмән, күңгірттік болмаса керек.

Ал, ғұлама ғалымның туған-қайтыс болған жылдары белгісіз. Ол жөнінде кітапта да дерек кездеспейді, басқа зерттеулер мен сол тұстағы жазбаларда да ештеңе демейді. Қолжазбада Махмұд Қашқаридың бұл еңбекті қай жылдарда не үшін бастағанын, не үшін жазғанын һәм қай жылы, қай күні тәмамдағанын түсіріп кеткен мерзімге қарап шамалауға болады. Сондай-ақ кейінгі, бертінгі түпнұсқаны көшіріп сақтап, таратушылар қай жылдары көшіріп жазғандарын білдіріп отырған.

Кітаптың өз мәтініндегі деректер бойынша хыжра бойынша 464 жыл мен 466 жыл аралығына төрт рет редакцияланып, түзетіліп жазылып шыққан екен. Әрине, осыншама ұлы еңбекті жазуға Махмұт Қашқари білге талай жылдарын сарп еткені анық. Бүкіл түрік жерлері мен тайпаларын тегіс аралау, тіл ерекшеліктерін салыстыра талдап саралау, әр ру-тайпаның тіл байлығы мен тіл құнарына ден қойып зерделеу үстіне айтылу, жазылу заңдылықтарына дейін жетеге жеткізе зерттеу, тіршіліктегі, тұрмыстағы қолдану аясына байланысты өміршеңдік жағын қарастырған қағидалар шығару-ғұлама ғалымның ғұмырлық мұраты болғанға ұқсайды. Егер «Құтадғу білік» («Құтты білік») дастанын жазған кезде Жүсіп Қас Хажыб Баласағұн 51 жас (А. Ділашар), 54 жас (Р. Р. Арат) шамасында деп сенімді түрде түйіндесек, Махмұт Қашқариға келгенде, жас шамасын айқындау біраз қиындықтарға

* «Диуани лугат-ит-турк». Факсимиле. III том, 625-бет.

түседі. Жүсіп Қас Хажыб дастанында өзінің жас шамасына қатысты, шығарманың жазылу мерзіміне қарай (он сегіз айда жазған) там-тұмдап болса да деректер ұшқыны бар. Ал Махмұт Қашқари өзінің ең бір қызыл тілді шешен, батыл, өжет, найзагер екендігін айтады. Әрі араб, парсы және түрік мәдениетіндегі, олардың қоғамдық-эстетикалық дамуындағы ағым үрдістерді еркін ажыратып, салыстырып отырады. Әрине, ел-жұрт ішінде танылып, белгілі болмаған, мойындалмаған болса, Махмұт сияқты ұлы хәкімдер құр мақтанға бармас еді. Демек, осы сегіз кітаптан тұратын еңбегін жазуға кіріскенде ғалым кемеліне келіп, ел ағасы боларлық жасқа жеткен кезі деп шамалауға болар еді. Еңбек біздің жыл санауымызша 1072 не 1078 жылдарда жазылған деп жобаланып келсе, оны жазған хәкім елулерге кең-мол қадам басқан адам. Әйтсе де, 1029—1038 жылдар аралығында туған (О. Прицак) деген болжам бар.

Ғалымның тегі, елі жөнінде де түрлі болжамдар, қайшылықты пікірлер жеткілікті. Оның қайсыбір кереғар бағыттары көзі ашық, құлағы түрік оқырмандарға мағлұм. Кереметтей еңбек тындырып, тарихи маңызы терең зерт-теулер жазған, аудармалар жасаған ғалым-хәкімдеріміздің осындай «нәзік» тұстарда тарихи ұлы тұлғаларды жанына жақын санап, іштартқан ниеттерін, адамға тән таза да бейкүнә ұлағатқа құштарлық сезімінен туған ықыласты болжамдарын бұл жерде олай-былай еді деп жіктеп-жіліктеп жатудың реті жоқ. Бұрынғыдай емес, қазір бүлінген түрік дүниесі қайтадан тұтастыққа бейіл бұрған кезде ондай пікірталасының ғылыми да, әлеуметтік те дәрежесі қатардағы ғана әңгіме. «Түрік сөздігінің» өзі ісі түрік тақырыбын мұрат еткендіктен, ондай ұлы тұлғаның да ежелгі тұғыры — тұтас түрік өлемі. Ал тегімізге тән дәстүрмен ой жүгіртер болсақ, кітаптың мазмұн-сипатына, автордың өмірі мен қызметіне, ой-ниетіне қатысты деректер мен болжамдарды шолғанда, оғыз-қыпшақ ортасынан шыққан, Туран жұртының ұрпағы. Әрі ғалым, аяулы ақсақал Әмір Нәджіб өзінің «Исследования по истории тюркских языков XI—XIV вв.» деген еңбегінде: «Оның Қашқари деген лақап аты Қашғарда дәріс алып, сонда тұрғандығын ғана аңғартады. Автордың өзінің сөзі бойынша, ол ортаазиялық әскери қолбасшы, белгілі отбасынан, оғыз ортасынан шыққан. Ол жайында өзі «Біздің бек бабамыз «әмір» деген сөзді «хамир» деп атайды. Себебі, оғыздардың «әмір» деген сөзді айтуға тілі келмейді. Сондықтан олар міндетті түрде «хамир» деп айтады.»— деп жазған.

Махмұт Қашқари Самани әулетінен Орта Азияны тартып алған бектің есімі Хамир Темір екендігін білдерген. Осындай тұжырымдар автордың оғыз тайпаларының бірінен шығуы мүмкін екендігін меңзейді», — дейді. Ал, Әмір Нәджіб ақсақал білікті түріктанушылардың көшбасындағы ғалым.

«Диуани лұғат-ит-түрк» кітабының бізге жалғыз қолжазбасы жеткен. Ол Түркияның Стамбол кітапханасында сақтаулы тұр. Кезінде Бағдаттағы халифат кітапханасында сақталып, кейін әртүрлі жағдайда көшіріліп, жер-жерге таралған. Түркиядағы қолжазбаны көшіруші сабалық, кейін Шамда тұрған Мұхаммед ибн Әбубәкір Әбл Фатих Махмұт Қашқаридың өз қолымен жазған түпкі нұсқасынан тікелей көшірілгенін куәландырып, хаттаған. «Бұл кітапты түпнұсқадан көшіріп болған күн 644 жылғы шәууәлінің 27 күнгі базар еді» деп жазған, осы кітаптың соңында. Соған қарағанда бұл қолжазба нұсқа «Диуани лұғат-ит-түрік» жазылғаннан кейін 180 жылдан соң көшірілген. Біздің жыл қайыруымызда 1266 жылғы 1-тамыз, Броккельман тұжырымы бойынша 2-тамызда, көшіріліп біткен.

Кезінде «Түрік сөздігі» («Диуани лұғат-ит-түрік») көптеген зерттеу еңбектердің жазылуына негіз болды. Көптеген ғалымдар Махмұт Қашқари еңбегі туралы құнды пікірлер айтып, жоғары бағалады, тіл біліміне қатысты соны жаңалықтар ашты. Мысыр, неміс, венгр, түрік, орыс ғұламалары қызыға зерттеген. Насихаттаған. Әйгілі мысырлық тарихшы Бәдреддин Махмұт ибн Ахмет ибн Мұса (хижра бойынша 758 жылы өлген) «Замана ақыл-ойының ақық-інжулері» деген еңбегінде түрік жұртының ру-тайпалары, таңбалық белгілері, тілі мен тұрмысы туралы тұжырымды, тиянақты да ықшам мағлұматтарды Махмұт Қашқаридың кітабынан оқығанын жазған. Бірқатар ежелгі Шығыс дүниесінің ғалымдары Махмұт Қашқари еңбегіне сүйенгендерін айтып, пікір білдіріп, сілтеме жасап отырған.

Махмұт Қашқаридың тілдерді салыстырмалы түрде зерттеу тәсілі бүкіл араб, шығыс тілшілеріне ортақ зерттеу тәсілі ретінде, өзінше бір мектеп болып қалыптасты десе де болады. Арабтың мәшхүр тілтанушы ғалымы Жамаладдин ибн Мұхан түрік данасы. Махмұт Қашқариды өзімнің ұстазым деп атаған.

Стамболда сақтаулы тұрған осы жалғыз дана қолжазба тарихы да бір аңыз. Оны 1914 жылы түрік ғалымы Әли Әмір мұқтаждықпен сатып тұрған адамнан кітап жаймасынан сатып алады. Содан кейін Рифат білге баспаға әзірлейді. Жариялатады.

Неміс ғалымы К. Броккельман «Диуани лұғат-ит-түріктің» табанды зерттеушісі ретінде танылды. 1919 жылдан бастап зерттеу мақалаларын жазып,

жүйелі зерделеді. Ал, 1928 жылы жинақтың неміс әліпбиінің ретімен түзілген немісше индекс сөздігін жариялады.

Махмұт Қашқаридың ұлы қызметі мен еңбегінің жемісін танып, бағалап, болашақ ұрпақ игілігіне айналдырудағы түрік ғалымы Басым Аталайдың талантты да ыждахатты еңбегі күллі түріктану ісіндегі ғажайып зор әрі зей-нетті ғылыми іс болды. (Бұл жерде, Б. Аталайға дейін Рифат білге, тағы басқа бірнеше зерттеушілер аударған. Бірақ олардың ғылыми нәтижелері қауымға кеңінен мәлім бола қоймаған сияқты). Басым Аталай көп зерделеп ізденіп, өлмейтін, түрік тарихымен бірге жасай беретін ғұмырлық қызмет сіңірді. «Диуани лұғат-ит-түрік» кітабын Түркия түріктерінің қазіргі тілінде тәржімелеп, жүйелеп 1939 жыл мен 1941 жыл аралығында 3 томы мен индекс сөздігін жарыққа шығарды. Сонымен қатар, қолжазбасының факсимильді басылымын жүзеге асырды. Басым Аталай қолжазбадағы түсініксіз тұстарды парақтап, талдап түсіндіріп, өзіне дейінгі зерттеу жұмыстарын саралап зерделеп, К. Броккельман еңбегінде орын алған жаңсақтықтарды дәлелді түрде түзетіп, тиянақты ғылыми түсіндірмелер жасап кейінгі түрік танушы мамандарға аса пайдалы, халық тарихына да жарайтын академиялық іс тындырған.

Түрік танымына тән ерекшеліктерге, ел-жер аттары, этнологиялық таным-түсініктерге, этнографиялық, топонимдік ерекшеліктерге қатысты мұқият ғылыми жүйелілікке ұмтылды. Махмұт Қашқаридың «Диуани-лұғат-ит-түрік» кітабының ғылыми, тәжірибелік маңызын танытуға талантты да ғылыми дәйекті бағыт салды. Үш томдағы аудармаларда орын алған кемшіліктерді, жаңсақтықтарды индексті сөздігінде (4-том) түзетіп, тұжырымдады.

Басым Аталайдың ғылыми еңбегі, тұжырымдары кезінде Карл Броккельман, тағы басқа айтулы мамандар тарапынан қолдау тапты, жоғары бағаланды. Басым Аталайдың Түркия түріктері тіліне аударған аудармасы, талдаулары, түптеп келгенде ғылыми аударма. Сонысымен де, осы саладағы мамандар мен зерттеушілер ден қойып, бағыт етіп ұстанатын бірден бір басылым нұсқасы.

Батыс пен шығыс зиялыларының назарын біртіндеп аударып келген бұл ғылыми ескерткіш осы 1939—41 жылғы жарияланымнан кейін мүлде жаңа белеске көтеріліп, тынысы кеңейіп, екінші бір өмірін бастап кетті. Дүниежүзіндегі аса құнды энциклопедиялық асыл қазыналардың қатарына қосылды. Шындығында да, Брокгауз, Даль, Радлов секілді ұлы зерттеушілердің іргелі еңбектерінің қатарында адамзат баласының игілігіне айналды.

Түрік тектес халықтардың басқа тілдеріне аудару кезінде жоғарыдағы зерттеулер мен аудармалар, әсіресе Басым Аталай еңбегі басшылыққа алынып келеді.

Бұдан кейін 1960 жылдары Ташкентте үш томдығы өзбек тілінде араб және кирилица әліппесімен жарық көрді. Аударып, баспаға дайындаған Салық Муталлибов. Ол аударып, алғысөз, ғылыми түсініктерін жазған.

Ұйғыр халқының зиялылары ежелгі түрік жазбаларының қай-қайсысына да ізгі құштарлықпен қарап, іштартып отыратыны түсінуге болатын жақсы қасиет. Ұйғыр тіліндегі аудармасы Қытайда 1981 жылы жарық көрді, үш том. Онда ұйғыр аудармашылары Б. Аталай мен С. Муталлибов аудармаларына ғылыми сыни көзқараспен қарап, дұрыс тұстарын қолдап, қателіктерін түзете отырып, факсимильдік басылыммен қатар алдыңғы көш ретінде оларға да сүйенгендіктерін айтып, жазыпты. Мұндай сүйекті ірі дүниелерді игергенде ғылыми түрлі көзқарастардың болуы заңды. Біз барлық (түрік, өзбек, ұйғыр) аудармаларындағы ондай тұстарды аңғарып, салыстырып отырдық та, жеке-жеке ұлт өкілдерінің емес, тұтас түрік қауымы ғалымдарының түрлі көзқарастары, пікір-болжамдары деп қарадық. Сол дұрысырақ. Біз де өз еңбегімізде сол тұрғыдан, алдыңғы басылымдардың үрдісін құлабыз еттік.

Аталмыш еңбегінде Махмұт Қашқари түрік тайпаларының тілдерін тұңғыш рет салыстырмалы талдау тәсілімен жарыстыра түсіндіріп, араб тілінің заңдылықтарымен екшеп салмақтады.

«Мен бұл кітапты хикмат сөздер, сежілер, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, режез және несір (көркем қарасөз — А. Е.) секілді әдеби сөздермен безендіріп, мақсұс әліппесі ретімен түзіп шықтым. Үйренушілер мен қызығушылар керекті сөздерді тез, оңай табуы үшін көп жылдар бейнет шегіп, сөздерді орын-орындарына қойдым. Көмескілерін аштым, жарық еттім, қателерін жұмсарттым, түзеттім.

Ақыры, бұл тіл кітабын (сөздікті) мынадай сегіз бөлікке жіктедім», — деп, Махмұт Қашқари өзінің кіріспе бөлімінде арнайы түсіндірме жасаған. Мұнда да араб, парсы мәдениетін, әдебиетін жетік білетін білікті маманның ғылыми таным мәнері, айырықша айқын түсініктілікке ұмтылатыны көрінеді. Ол айту-ір сөздердің бәрін құлағынан тартып тізе бермей тек қолданылып жүргендерін алғандығын, қолданылмайтындарын қалдырғанын да негіздеп түсіндіреді. Кітапты оқитын адамдардың жалығып, зерікпеуін, әрі іздеген сөздерін қиналмай тауып алуына мүмкіндік жасауды ескерген. Ал жоғарыдағы сөзіндегі «сежі, режез» деген терминдер, түсініктер араб әдебиетінің теория-

сынан алған атаулар. Онда осы екі сөз белгілі бір жанрлардың белгілі бір даму кезеңіндегі ерекшелік сипаттарын білдіретін атаулары. Мәселен, сежі — араб өлеңінің ең ежелгі көне түрі. Бұған әуелінде арабтардың ішкі ырғаққа бай ұйқасты сөздерін де, қысқа хикаяларын да жатқызған. Ұйқасты қарасөз деп те, қарабайыр өлеңнің алғашқы көрінісі деп те айтылып жүр.

Жалпы араб өлеңі поэтикасының тарихында негізінен, өлең сөздің үйлесімді жалғасқан үш түрлік даму үлгісі аталады. Бұл қағиданы құптаушы ғалымдар көп. Режез — өлең түрі ретінде сежіден кейінгі кезеңде көп тараған, өзінің табиғаты, ішкі бітімі жағынан сежіден туындап, ілгерірек басып, күрделілене түскен өлең түзілімі. Оны қазіргі араб зерттеушілері «халық өлеңінің» үлгісі ретінде талдайды. Ал, үшінші қасыда, аруз өлең өлшемі араб поэзиясының ең кемеліне келе дамыған, кең тараған поэтикалық бітім үлгісі. Зерттеушілер сежі өлең үлгісінің V ғасырлардан көрініс беретіндігін, сондай-ақ тастағы шежіре жазулар, тарихи баяндар (мәселен, Табари (923 ж.) Йемен шахы Иасир Әнән Әл Химиаридың тасқа жазған жазбаларын, Ж. Әли Орталық Арабиядағы Иамамдағы құдыққа таяу тұстағы үш тасқа Йемен әскерлерінің шабуылынан кейін түсірілген жазулар жөнінде сипаттайды) оған дәлел бола алатындығын жазған. Сежі мәтіндері негізінен тарихи туындыларға іштартады. Кейін өртүрлі тақырыптарға жазылған. Пайғамбардың хадистерінде де сежі әуезі, үйлесімі кездесіп қалады. Сежінің Құранда кездесетінін бірқатар ғалымдар теріске шығарса, бірқатар зерттеушілер «Әр-рахман», «Әл-қамар» сүрелерінде сежі үлгілері бар дегенді дәлелдеуге тырысады. Осының бәрі қалай дегенде сежінің ең көне өлең үлгісі екендігін аңғартады. Ал, режез сөзінің түп-төркіні арабтардың өзіне де бұлдыр қалып келген. Араб тілшілері режездің шөккен түйе көтерілгендегі артқы тірсегінің дірілін білдіретін бір мағынасын көбірек ұстанады. Жалпы режездің көп қолданылатынына, әрі түрлі тақырыпқа бейімдігіне қарай «өлеңнің қара нары» атануы да тегін болмаса керек. Бертінірек режез түрлі ғылымның негізін қысқаша өлең жолдарымен түсіндіруге де қолданылғаны белгілі. (Өлеңмен жазылған трактат ...) Яғни, өлеңнің кең тараған, халық ұғымына жеңіл үлгісі. («Сежі араб өлеңінің көне үлгісі», «Режез — араб өлеңінің өтпелі түрі»)*.

Махмұт Қашқари бұл терминдерді атап қана өтеді. Түсіндіріп уақыт, көлем ұтқызбайды. Онсыз да араб тілі заңдылықтарынан белгілі жәйт деп санаған сияқты. Сондай-ақ, түрік тілінде сөз араб тіліндегідей әйел, ер жынысына қарай (муж. род; жен род) ежіктелмейтіндігін айтқанда да, етістіктің

* Д. В. Фролов. Классический арабский стих. М., «Наука». 1991, стр. 67—139.

жақтары мен жіктелуі хақында да араб грамматикасына салыстыра отырып қағидалар түзеді.

Махмұт Қашқари еңбегінде аталып қалған осы екі терминді түсіндіре талдаудағы мақсат: түрік жұртының тұңғыш тілші ғалымының сол кездің өзінде сөз өнері ғылымы саласында қаншалықты терең, байсалды зерттеулерге зерделеп барғандығын, ол терминдердің поэтика тарихындағы алатын айрықша зор орнын аңғарта кету.

Махмұт Қашқари бұл еңбегін сегіз кітапқа жіктеген. Алғашқы кітапты Тәңірінің жөнімен Әліптен бастадым дейді. Әліптен басталатын кітабын «Хамза кітабы» деп атаған. Екіншісі, «Сәлім кітабы», яғни құрамында «харфи илет» деп аталатын «әліп (а), уау (у), иай (й)» әріптері болмаған сөздер, әріп қайталанбаған сөздер; Үшінші Мұзоаф кітабы, яғни бір әрпі қайталанған сөздер кітабы; Төртіншісі, Мисал кітабы, яғни «харфи илеттің» бірінен басталған сөздер кітабы; Бесіншісі, үш әріпті кітап; Алтыншысы, төрт әріпті кітап; Жетіншісі, мұрын дыбысты әріптер кітабы, «ғұнналылар» деп аталады; Сегізіншісі, екі сүкүндікпен қатар келген сөздер кітабы.

Кітаптарда әуелі есімдерді, одан кейін етістіктерді түзіп отырады.

Былайша айтқанда, әр кітапта сөздер «Есімдер» мен «Етістіктер» деген екі үлкен бөлімге түзілген. Жалпы осы еңбегінде, қаншама араб әдебиетінің терминологиясын, кейбір зерттеу түзу тәртібін қолдандым десе де, салыстыра қарастырса да Махмұт Қашқаридың өз сөзімен айтсақ «Түрк тілінің араб тілімен бәйгеге шапқан екі аттай (үзеңгі қағыстырып) қатар шауып бара жатқанын» көрсетуге тырысқан. Ғұлама ғалымның таным, білік, талант қуаты қаншалықты тегеурінді, кемел болса, түрік мәдениетіне, күллі түрік тіліне деген перзенттік құрметтеу, әспеттеу сезімі соншалықты күшті.

Кітапта түрік тілінің түзілу, түрлену, жасалу жолдары тұжырымды, кідіксіз түсіндіріледі. Түрік әліппесінің ерекшелігі де талданған. Түрік тілінде негізгі 18 әріп бар екендігін, оның сыртында екінші ретте тұратын тағы 7 әріп бар екендігін, оларсыз түрік сөзінің құрылмайтынын да, жазылмайтынын да бажайлай баяндайды. Үндестік заңы, үндестік заңына сәйкес қосымшалардың, жалғаулықтардың үндесуіне қатысты қағидалар түзеді. Көне түрік әліппесінің кескіндерін түсіріп көрсетеді. Ал, көне түрік әліппесінің, руна жазуларының, олардың әріптерінің көне грек әліппесімен ұқсас тұстарын, ал жалпы көне түрік әріптерінің қазақ ру таңбаларымен сағымдай шарпысып қалатынын ескерсек, Махмұт Қашқари кітабында келтірілген әріптер мен картаның ғылыми қарымы күшейе түседі. Жалпы түрік тіліне ортақ заңдылықтарды тіл білімінің өзекті күретамыр шарттары ретінде түзіп, қорытындылай-

ды. Сол заңдылықтардың барлығы дерлік қазақ тіліне де етене жақын, сабақтасып, үндесіп түсіп отырады. Сөздердің этимологиялық тектестігінен бастап, түрленіп, жасалу, түзілу тәртіптеріне дейін егіздің сыңарындай ұқсас. Бұл жерде жекелеген түбі бір сөздерді, ұқсас сөздерді тізбелеп жатудың да реті жоқ. Екі сөздің бірі қазіргі қазақ тілінің сөзі. Мақал, мәтел, қанатты сөз, нақыл сөздер де жанға жақын, санаға таныс. Дүниетаным түзілімдері мен әлеуметтік-қоғамдық көзқарас өзегіндегі тектестікті де аңғарту қиынға түспейді. Бұл негізінен түрік жұртының бүкіл даму тарихында түзілген, қалыптасқан дүниетаным әлемі. Сөз әлемі.

Түрік жұртының бай тарихы, географиялық жағдайы, әдебиеті мен өнері, этнологиялық ерекшеліктері «Түрік сөздігінде» барынша нақты тарихи-деректілік сипатпен танылған. Яғни, тіл туралы еңбек болумен бірге түрік әлемінің бай рухани қазынасын, кенеулі жан-дүние кеңістігін бәз күйінде алға тартады...

Түрік жерінің аумағы, онда мекендеген ұлт-ұлыстардың сипаты, тарихы, соған қатысты тарихи деректер мен аңыз әпсаналар, бірқатар тайпалардың түрік жеріне келуі мен қоныстануы, олардың шежірелері көзі ашылмай келген тарихи көмбе. Кітаптағы осыған қатысты деректердің құндылығында шек жоқ.

Ал, Махмұт Қашқаридың дөңгелек картасы әлемнің ең ежелгі түрік картасы ретінде белгілі*. Осы картада Барсған, Баласағұн, Тараз, Екіөгіз, Қаш-қардан бастап түрік дүниесінің ежелгі шаһарлары, елді мекендері, жер бедері түгелдей дерлік қағаз бетіне түскен. Әрі сол X—XI ғасырлардағы атауларымен жазылған. Махмұт Қашқари осы картаны назарға ұсынып, сипаттаумен қатар Рұм жерінен сонау ұлы мұхитқа дейінгі аралықтағы түрік тайпаларының барлығына сипаттама беріп шығады. Әрі жер көлемін көрсетеді. Қай жерден қай жерге дейін мекендейтінін айтады. Әрі әр тайпаның тілдік ерекшеліктеріне тоқталады, тілді таза сақтаудың әлеуметтік, географиялық алғышарттарын сөз етеді. Осынау ең көне дәуірдегі түріктің әлемдік картасы, түрік дүниесі жөніндегі егжей-тегжейлі сипаттама, талдаулар ғалымның өлмес мұрасының басты бір қасиеті. Түрік ұлдарының тұмары іспеттес. Түрік елінің әр шаңырағында сақталар, төрінде тұтар, санасына сіңіретін қасиетті атамекен суреті. Шұғылалы түрік жерінің үкілі ескерткіші.

* Умняков И. И. Самая старая турецкая карта мира. Труды Самаркандского Гос. пед. института им. А. М. Горького, т. 1, вып.1, Самарканд, 1940, стр 103-131.

Түрік жерінде тіршілік етіп жатқан ұлыстардың, ел-жұрттың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына қатысты деректер де мол кездеседі. Сөйтіп, тарихи құнарымен, бәз күйінде танып-білуге мүмкіндік береді.

Бұл орайда, Махмұт Қашқари еңбегін түрік жұртының тұңғыш энциклопедиялық анықтамалығы деген дұрысырақ.

Түрік елінің құрал-жабдықтары, қару-жарақ, сауыт саймандары жайлы да, ас-ауқаты, алуан қырлы дәм тағамдарының кейбірінің пайда болуы, кейбірін әзірлеу әдістері туралы да, толып жатқан дәрі-дәрмектер жөнінде де қазіргі замандастарымыз біле бермейтін, бай деректер әрі таң қалдырады, әрі ежелгі өркениаттың қасиетті топырағына тәнті етеді. Мәселен, ыстық күндерде салқындау, шөлді басу үшін жейтін әрі балмұздақ, әрі тағам күріштен әзірленетін ерекше дәм кім-кімді де елең еткізеді. Әзірлеу әдісі де қарапайым дәмнің гео-этникалық ерекшелігі де айқын. Болмаса түрік шараптарын ашыту тәсілдері.

Түрлі дәрілердің өсімдіктен, жан-жануарлар өнімдерінен әзірленетіні.

Егер, көне түрік ескерткіштеріндегі әртүрлі кеселдерді емдеу үшін, адам ағзасын тоздырмау үшін, тағы басқа түрлі мақсаттарға арналған дәрі-дәрмек, шипалы қоспаларды жасау жолдарын, тәсілдерін (рецептерді) бөлек жинақтап, басын қосса түрік медицинасының табығатын ашатын өзінше бір ғылыми еңбек шығар еді. Ас-су, тағамға қатысты да осындай жайлар жеткілікті.

Қалың қолы жорықта арып-ашып талып-шаршағанда, ашыққанда Ескендір Зұлқарнайын ойлап тапқан әрі нәрлі, әрі ұзақ сақталатын, ұзақ жорық жағдайында қолайлы «Тұтмаш» (мағыналық атауы: «Тұтма аш — аш ұстама» сөзінен шыққан) тағамы туралы баян да қызғылықты. Тибет жұртының (түбіт жұртының) тарихы, Ескендір Зұлқарнайын салдырған қалалар тарихы, өзен-сулардың, қала-қыстақтардың тарихы қалың жұртшылыққа атамекеніміздің ежелгі дүниесін, мәдени даму жолдарын шынайы дерек, мағлұматтар арқылы таныстыратын соны да бағалы түйіндер.

Түрік сахарасының жан-жануарлар дүниесі мен өсімдіктері туралы да бұрын-соңды көпшілікке жете таныс бола қоймаған деректер жеткілікті. Хайуанаттар мен мақлұқаттардың біразының ежелгі атауларына, өсімдіктердің, шөп, ағаштардың, жемістердің атауларына, табиғи жаратылыс ерекшеліктеріне, қандай жерлерде қандай жағдайларда өсетініне қаныға түсеміз. Ғұлама олардың барлығының атауларына, неге олай аталғандығына, басқа жерлерде өссе, ол жақта қалай аталатынына, реті келсе араб тіліндегі аталуына тоқталып, табиғи жаратылысына, қолданылу аясына түсінік береді. Пайдалы.

пайдасыздығын баяндайды. Жеуге, емге, тұрмыстың басқа шарттарына жарамды болса, пайдалану жолдарын айтады.

Тарихи тұлғалар жайлы аңыздар, шағын-шағын өлең, жырлар өзінше бір поэтикалық ғалам десе де болар. Табиғат, жаратылыс сипаттарын толғаған жыр шумақтары да түрік жұртының топырағынан тән тосын да бірегей құбылыстарын мәңгілік есте қаларлықтай санаға сіңіре түседі. «Түрік сөздігінде» 242 шумақ өлең, жыр, 200 -ден астам даналық сөз бен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер болса, солардың барлығы да белгілі бір мағынаны, ордалы ойды, тебіреністі толғамды білдіріп тұрады. Ол жырларда негізінен жат жұрттықтармен соғыстар, ел ішіндегі рулық, тайпалық қақтығыстар, тарихи адамдардың ерліктері, қахармандық, ақлиқат, тағдыр, тіршілік туралы ой толғамдар, табиғат суреттері, адамның әртүрлі көңіл-күй сезімдері толғанады. Ал, мақал-мәтел, даналық сөздер, қанатты сөздер — халықтың, елдің рухани тарихи тәжірибесінің түйінді мәуелері. Олар көркемдік-эстетикалық таным өрнектері болумен бірге, тарихи дерек те. Ұлттық тарихи-мәдени мұраның өлмейтін өркені, өшпейтін тынысы, жоғалмайтын қазынасы. Бұл өзі ішінара кәдімгідей флора мен фауна, жаратылыстану саласындағы бірқатар жайларды дәл де жете түсіндіріп беретін ғылыми анықтамалық сөздік қызметін де атқара алады.

Көптеген тайпа, ұлыстардың тіл ерекшелігін саралап, түрік тілінің бітімін ежіктей түседі. Бірқатар қаламгерлердің, ғұламалардың, тарихи адамдардың аттары мен өмірбаяндық деректеріне қанығамыз. Әйгілі ұлы тұлға Ескендір Зұлқарнайын туралы соны деректер бар. Зұлқарнайын есімі Құранда үш жерде аталады. Құранның 18-Кеһф сүресінде. Онда былай әңгімеленген. «Олар сенен Зұлқарнайынды сұрайды: «Сендерге оның жайын түсіндірейін» де. (Бұл Зұлқарнайын «екі мүйізді» деген ұғымда. Екі тұлымы немесе тажында екі мүйізі болғандықтан атанған. Аты Ескендір, пайғамбар емес. Батыс, Шығысты кезген; Рүм, Фарсы деген тағы басқа рауаяттар бар.)

Негізінде Зұлқарнайынды жер жүзінде күшке ие қылдық. Өзіне өр істе қолайлық бердік. О да бір шара қолданды. Тіпті күн бататын жерге жеткен сәтте, оны қара балшықты бұлаққа батқан түрде көрді. Сондай-ақ, сол маңнан бір ел тапты. «Әй, Зұлқарнайын, не (ол елді) азаптарсың, немесе оларға жақсылық істерсің» дедік. (Құран Кәрім, 18-Кеһф сүресі, 303-бет.) Одан әрі Зұлқарнайынның Шығысқа барғаны, күн астындағы елге жеткені, одан екі таудың арасына жеткенде сөзді түсіне алмайтын елге кездескенін айтады. Темір қорған, қақпа құйғанын әңгімелейді. Ал, Құранда айтылатын осы оқиғаның бір ұшығы Махмұт Қашқарлының «Түрік сөздігінде» ұшырасады. Мах-

мұт Қашқарлы Зұлқарнайынның түрік даласына, Шынға қарай жорығына қатысты бірнеше тарихи аңыз, әңгімені кірістіреді. Алтынқан оқиғасы, Тұт-маш деген тағамды ойлап табуы, ұйғыр атауына қатысты ойлары тікелей Ескендір Зұлқарнайын есіміне байланысты дәлелденеді. Түрік даласында Зұлқарнайын сел жауынға ұшырап, жүре алмай қалады, «Бұл неткен батпақ!»— деп кеиді. Сол жер де, ел де солай аталып кетеді. Төрт-бес қала салдырады. «Шігіл» сөзін түсіндіргенде де Махмұт Қашқари бұл турасында: «Тараз жағындағы шахарда тұратындар Шігіл деп аталады. Зұлқарнайын арғулар шахарына жеткенде қатты жаңбыр жауып, батпақ, лайсаң болып Ескендір жүре алмай қалған. «Бұл қандай батпақ, лайсаң» деп қиналыпты. (Арабша «Ин чи гил аст» деген сөз екен.) Сол жерге қонады. Сол жердегі түріктер содан бері шігіл аталып кетіпті. Жайхұннан Шынға дейінгі түріктердің бәрі Шігіл аталған» — деп жазады. Жаңағы Құран сүресінде айтылатын «балшықты бұлаққа батты» деген дерек осы Махмұт Қашқари хикаясына үйлеседі. Бұл дәл де нақты тарихи оқиғалар. Жалпы Махмұт Қашқари Құраннан мысалдар келтіріп, Пайғамбар хадистерін түсіндіріп, ойын нықтап отырады. Кей тұста Құранды қалай оқу керектігін, кейбір қараңғы адамдар түсінбей қалып күнәһар болмауы үшін дұрыстап, сабырмен, жатық оқитын тұстар бар екендігін де түсіндіреді.

Өзен, су, жер аттарына қатысты құнды мағлұматтар қаншама. Еділ, Іле, Ертіс секілді ұлы өзендер, олардың бойындағы тіршілік, тұрмыс сымбаты, тайпалардың өзгешеліктері қысқа да тұжырымды хатталған. Егер, ғылыми стиль, ғылым тілі дегенді ойласақ, бұдан ұғынықты, бұдан айқын мәнер болмайтын шығар. Шеберлік деген осы. Тіл шеберлігі, көркемдігі туралы өзі де ойларын айта отырады. Мәселен, ең жеңіл тіл ретінде оғыздардың тілін атаса, иағмалар мен тохсалардың, Іле, Ертіс, Иамар, Еділ бойындағы жұрт пен ұйғыр атырабына дейінгі аймақта тұратын тайпалардың тілі ең дұрыс тіл деп кесімді тұжырым түйеді.

Ертісті Иемек даласындағы ірі өзеннің атауы дейді. Ертістің бірнеше тармағы бар екендігін, өзі үлкен көлге құятынын әңгімелейді. Ертіс өзенінің аталуы жөнінде де қызық бір мағлұмат бере кетеді. Бұл осы үлкен өзеннен кім бәсекелесіп, жарысып, тез жүзіп өтер екен деген мәнді білдіретін, «ертіс» сөзінен шыққан атау екен. Тараз, Ташкент, Баласағұн, Самарқанд, тағы басқа біраз қалалардың, ауылдардың аттарына талдау жасалады. «Кенд» сөзіне кесімді анықтама береді.

Евразияның ұлан-байтақ кеңістігін ен жайлаған түрік тайпаларының жеті мың бес жүзден астам әртүрлі сөздері жинақталған «Түрік сөздерінің кіта-

бы» ұрпақтан ұрпаққа ауысқан сайын тарихи маңызы айқындала түсетін, кәдірі арта түсетін халықтық мұра, қасиетті кітап. Соншама сөздердің қай-қайсысы да белгілі бір тарихи мәнге ие, белгілі бір өркениет мәуесі. Бір сөздің этимологиясынан-ақ, даму, түрлену тарихынан-ақ көп жағдаяттарды аңғаруға әбден болады. Олар оқыған адамға маңызды мағлұмат берудің үстіне, мәдениет, салт-сана, таным тарихынан хабардар етіп, ежелгі түп-тегімізді түйсіндіріп отыратын алтын дән іспеттес. Тарихтың даму үрдісінде, қырық қатпарлы құбылыстарында кен көзіндей байып, қордалана түскен бірегей қасиеттердің түйінді бөлшегі. Рухани қазна өзегі. Мәдениетіміздің, тіліміздің, әдебиет пен өнеріміздің, қала берді ұлт, ұлыс ретіндегі толысу жолдарымыздың бедерлі белгілері, тума қасиеттері сол алтын өзекте тұнып тұр. Бұл жерде Махмұт Қашқарлының ел ішінде қолданылып жүрген сөздерді ғана алдым, қолданылмайтындарын (яғни, архаизмдер) тастадым, түрік тайпаларына тән сөздерді ғана жинақтадым, бөтен сөздерді қоспадым деген түсіндірмелерін еске саламыз. Бөтен сөз мүлде кездеспейді десек қателеспейміз. Кейбір адам аттары мен ел, жер атаулары ілеуде біреу көрініп қалса, ол қай елдің тіліндегі сөз екендігі, қайдан шыққандығы баяндалады. Демек, сөздікте қоспасыз, таза түрік елдерінің тіліндегі сөздер жинақталған деген тұжырым. Жоғарыда анықтап айтқанымыздай, топонимика мен этнонимдер, тарихи есімдер мен тарихи тұлғалар, оқиғалар, ежелгі өлең жырлардың текстологиялық қыр-сырлары, жалпы түрік тілінің тарихы мен этимологиясының ерекшеліктері, диалектологиялық заңдылықтары, морфологиялық, фонетикалық, грамматикалық сипаттары, тағы басқа маңызды мәселелер осы үш томдық энциклопедиялық еңбекте толымды көрінген.

Мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің, сонымен қатар, тұрақты тіркестердің сонау IX—XI ғасырлардан бүгінге дейін жалғасқан тарихи жолы — сайрап жатыр. Оларды өлі де зерделеп, жүйелі түрде зерттеу қазақ тілінің, жалпы түрік тілінің бай мазмұн өрнектерін, мағына құнарын аша түсетіні күмәнсіз.

Басқа да ежелгі түрік мәдени ескерткіштерінде кездесетін сөздер, ұғымдар, тарихи атаулар, толып жатқан тілідік диалектілерден туындайтын сөздердің мағыналық рендері нақты талданып, түрік дүниесінің ежелгі дәуірлердегі тілі мен мәдениетіне, өркениет өрісіне тұтастық сипат дарытады. Туран даласындағы заманындағы тұтас бір өркениет тынысының айшықты кардиограммалары тұтас бір тіршіліктің біртуар жаратылысын көзге елестеткендей болады. Көкжиегі кең, өресі биік, өрісі нәрлі мәдени кеңістік. Әріге бармай-ақ, төрт-бес жылдық қана уақыт айырмасы бар «Құтадғу білік» дас-

танын түгелдей «Диуани лұғат-ит-түрк» арқылы талдап, әр сөзіне дейін таразылап шығуға болар еді. Біз қазіргі қазақ, яки түрік тектес елдердің тілінде күні бүгінге дейін еркін қолданылып жүрген, қазіргі қазақ тілінде де мольнап ұшырасатын сөздерді, тұрақты тіркестерді, даналық сөздерді, мақал-мәтелдерді айтып отырған жоқпыз. Ол өзінен өзі түсінікті жайлар. Сол кездегі таным, білім тынысын, белгілі бір салалардағы ғылым жетістіктерін ашып беретін сөздер, ұғымдар қаншама! Тек қана космологиялық таным дүниесіне қатысты сөздердің, терминдердің, ұғымдардың өзі неге тұрады?! Ай, жұлдыз атаулары, жалпы аспан денелеріне, ғарыш әлеміне қатысты сөздер, терминдер «Құтадғу білік» дастанында да, «Түрік сөздігінде» де жүйелі түрде көрініп, белгілі бір жүйелі дүниетаным желісін аңғартады.

Махмұт Қашқари тұңғыш тіл маманы. Тұңғыш түрік тілінің оқулығын жасап шыққан, грамматикасын түзген, жалпы түрік әлемінің тіл өнерінің өрісін мәңгілік кеңейтіп, өркенін өсірген ғұлама. Күллі түрік тілдерінің тұтастығын білдіретін қасиеттерін, өзара айырмашылық белгілерін айқындап, өзекті заңдылықтарын жүйелеп түзіп ұсынған тұңғыш ғалым. Ұлы еңбек, ұлағатты дәстүр. Түрік тілдерінің диалектологиясының, грамматикасының, лексикасының түп-тұғыры осы сөздікте қалыптасқан. Салыстырмалы сөздік қана емес, тіл саласындағы салыстырмалы тәсілді алғаш рет кеңінен қолданған тынысы кең байсалды зерттеу.

«Түрік сөздігі» қазіргі қазақ тілінің де ерекшеліктерін, мол шығармашылық мүмкіндіктерін, көркемдік мағыналық мәнін тереңдеп біле түсуге жол ашатын құнды еңбек. Тілге қатысты сан қырлы қорытындылар мен ережелер, ортақ заңдылықтар қазақ тіліне де өте-мөте тән. Сөздікте соның бәрі де жете талданып, жеткілікті көрініс тапқан. Ежелгі түрік халықтарының сөздері қатарында жүрген есім сөздер, етістіктер, топонимдер, аңыздар, мақалдар қазір де қазақ тілінде жан-жақты қолданылады. Оның сыртында, сөздікте аталатын жер аттарының, тарихи оқиғалардың, соғыстардың, аңыз-хикаялардың дені, тағы басқа жайлар қазіргі қазақ жерінің аумағына тікелей қатысты. Мысалы, Ескендір Зұлқарнайын мен Шу деген түріктің жас батырына қатысты тарихи хикаядағы салынатын Шу шахары, Шу атауы бүгін де жақсы мәлім.

Ал, жыл қайыруға байланысты біз, негізінен Тышқанның қалай жыл басы болғандығы жайлы әйгілі аңызды білетінбіз. Онда тышқан өрмелеп түйенің төбесіне шығып, келе жатқан жылды көріп алғаны айтылатын. Ал, Махмұт Қашқари мүлде бөлек аңызды айтады. Аңыз оқиғасы Іле өзенінің бойында өтеді. Түрік қағаны өзі жаңылыса берген соң, жыл санауды ыңғайлы бір рет-

ке түсіруді ойлайды. Ол үшін жылдарды он екі хайуан атымен атауды ұсынады. Содан кейін, аңға шыққанда аң, хайуан атаулыны ілеге қарай тоғытып, қуалайды. Сонда, Іленің арғы бетіне бірінші болып тышқан жүзіп шыққан екен. Одан кейін ілесе жүзіп шыққан жан-жануарлардың аттарын рет-ретімен белгілеп, санап он екі жылдың атауларын белгілейді. Он екі жылды бір мүшел санайды. Жыл атаулары, реті қазіргі қолданылып жүрген жыл аттарына толық сәйкес келеді. Осы хиқаяның өзі-ақ көп жайды аңғартып, тарихымызды, ел тарихына тікелей қатысты байырғы оқиғаларды жақын таныстырып, ұлттық мәдениетіміздің өзіне ғана тән шарт, белгілерін тайға таңба басқандай алдыға көлденең тартатындай. Ал мақал-мәтелдердің табиғатынан, жанрлық түзілім заңдылықтарынан қазіргі қазақ тіліне жақындықты түйсінбеу мүмкін емес.

Түрік тілінің мәуелі бұтағы қазақ тілі қазақ елі тәуелсіздік алғаннан бергі кезеңде дамудың өзгеше белесіне қанат жайды. Тіл білімінің теориялық, тәжірибелік маңызы ерекше артты. Тіл тағдыры, тіл шеберлігі, жалпы Тіл білімі мәселесі елдік, мемлекеттік маңызға ие болды. Қазақ тілінің бағы ашылып, ұлттық қасиеттердің басты белгісі ретінде мемлекеттіліктің бірден бір бедерлі нышанына айналды. Нақ осындай қайта жаңғыру, қайта өрлеу белесінде ғұлама ғалым Махмұт Қашқаридың өлмес мұрасы атамекеніміздегі рухани түлеулердің заңды тұғыры, кемелділікке бастайтын алтын бесігі санатты. «Түрік сөздігі» ұлттық мәдениетіміздің, тіліміздің мәртебесін көтеріп, беделін бекітетін өркенді кітап.

Бұл баға жетпес асыл қазынаны зерттеу, ел игілігіне айналдыру рухани тіршіліктің бұрын-соңды өзіміз аңғара қоймаған тосын да тың, әрі тіл мәдениетіміздің ежелгі замандарда-ақ күретамыр өзегіне нәр болып байланған бірегей қасиеттерін байыта түседі. Түрік дүниесінің құнарлы да тегеуірінді өркениат әлемінің тұнық тұма, терең көмбелерінің көзін ашады. Сол арқылы біз дүниежүзілік тұтас бір өркениаттағы өз үнімізді танып, өз тінімізбен қауышатын боламыз. «Түрік сөздігі» арқылы Орхон-Енесай жырларының заманындағы мәдениет тынысына, Ә. Фараби мен Ж. Баласағұн өмір сүріп, өлмес туындыларын жазған кезеңдердің шығармашылық құпияларына, тарихтың әлі де еркін таныла қоймаған қойнауларына жол табамыз.

«Диуани лұғат-ит-түрік» — түрік өркениатының алтын кілті.

Орхон жазбалары, «Құтты білік» дастаны, «Түрік сөздігі» сол тарихи тынысы тереңге тартқан өркениаттың биік мұнаралары десе де сияды. Түрік әлемінің ғылымы мен мәдениетінің адам баласының рухани игілігіне қосылған парасат мәуесі.

Осы ретте «Диуани лұғат-ит-түрік» кітабындағы тіл қазнасы, ерекшелік сипаттары, асыл мұрасы қазақ елінің де мерейін өсіреді, еңсесін көтереді деп кәміл сенеміз. Мамандар мен зерттеушілердің аз тобының ғана еншісі болып келген осынау асыл қазына, қастерлі мұра жаңа толқынның, жалпы халықтың назарына ілігіп, ұлттық игілікке айналған сайын, ұлттық қасиетіміздің ғасырлар қойнауында тұнып аққан кәусарына қана түсеміз. Таза бастауға ден қойған мәдениеттің ғана рухы биік, тынысы кең, тіні таза. Кезінде осыдан он ғасыр бұрын ұрпақ, болашақ қамын ойлап аса білікті, талантты сөздік түзген бабамыздың мұратты мақсаты да орындалады. Сөздіктің бұған дейін неміс, өзбек, ұйғыр тілдеріне аударылғанын айттық. Қазақ тіліне аударып жариялау, зерттеу де кезі келген іс деп ойлаймыз. Оның сәті Еліміз еркіндік алып, тәуелсіздік түтінін түтеткеннен кейін ғана түскендей. Кезінде Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігін» аудару үстінде сөздік ретінде пайдаланып, маңызына, құндылығына еркін көзім жеткен ұлы мұраны исі қазақ хәкімдерінің қызметіне жарату іште жүрген үмітті мақсатым, әр жылдары тиіп-қашып қарастырып, аударыстырып жүрген зерттеу ісі еді. Соның реті енді келгендей болды. Махмұт Қашқаридың шарттары мен түсіндірмелерін бұлжытпай, «Диуани-лұғат-ит-түріктің» де қадірін жеткізе аударуға күш салдық. Бұл жерде бүкіл аудару ісіндегі ішкі тынысты түгел әңгімелеп жатудың мүмкіндігі жоқ, ол қажет те емес. Ең бастысы, қолдарыңыздағы түрік халықтарының тұңғыш сөздігі, тіл энциклопедиясы, тіл таныту оқулығы. Өлеңдер мен мақал-мәтелдер, қанатты сөздер, жырлар, аңыздар бәз күйінде еш әрлендіруге аударылды. Кейбір мәні де, көркемдік түзілімі де үйлесіп, құйылып тұрған тұстарда болмаса, өлеңдердің аудармасын көркемдеуге әдейі ұмтылмадық, төл бітімін, мазмұн-мағынасын, тілдік түзілімін бұзбауға тырыстық. Бұл көркем шығарма емес. Ғылыми еңбек. Тіл таныту саласындағы зерттеу. Бітімі — сөздік. Сондықтан, ғылыми-анықтамалық зерттеуге тән сипаттар сақталуы шарт. Яғни, әрбір мысалдың, сөздің тініндегі белгілері, қасиеттері, бітімі құбылып, өзгеріп түспеуі тиіс. Оның үстіне тарихи мұра ғой. Тарихи деректілік сипаты да аса маңызды. Сөздердің арабша жазбалары қаз-қалпында берілді. Түсіндірмелерінде де ғалымның өз мәнерін, талаптарын бұзбауға күш салдық. Махмұт Қашқаридың өзі де барынша ықшам, түсінікті, тұжырымды жазуға ден қойған. Кітаптың көпшіліктің қолдануына ыңғайлы, ұғынықты, барынша тұжырымды болуын қатты ескерген.

Сөздіктегі сөздер мынадай ретпен берілді. Кітаптың түпкі құрылымы, түзілімі, бітім-болмысы тұтастай бұлтартпай сақталды. Сөздердің орналасу тәртібі мақсұс әліппесімен ыңғайластырылып, сөздердің өзі болса әуелі екі әріпті, одан кейін үш әріпті, төрт әріпті, бес әріпті... тағы осы рет бойынша әрі қарай тізілген. Әр кітаптың алғашқы бөлімінде есім сөздер, екінші бөлімінде етістіктер келеді. Көптеген сөздердің тұсында қай тайпаға, қай жұртқа тән екендігі көрсетілген. Ал, басым көпшілік сөздерде ондай анықтама тіркелмеген, яғни жалпы түрік тіліне тән, ортақ деген ойды сездірсе керек. Мысалдары, түсіндірмелері мұқият сақталды. Кейбір, тегі бір тіл болғандықтан да, түсіндірмей-ақ түсінікті сөздердің өзінде анықтама, талдаулары өзгеріссіз алынды.

Әуелі сөздердің араб әліппесінде жазылған түпкі тұлғасы берілген. Түптеп келгенде, сөз атаулыға дәлелді негіз ретінде ұсынатын тиянақ осы араб әліппесінде түскен түрік сөздері екені белгілі. Одан кейін латын әліппесіндегі транскрипциясы берілген. Осылардан соң қазіргі қазақ әліппесі бойынша транскрипцияланған нұсқасын түздік. Содан кейін барып, тиісті сөздің мән-мағынасы, түсіндірмесі, мысалдары, талдаулары тіркеседі.

«Диуани лұғат-ит-түрік» сөздері, сөз тіркестері осы араб әліппесінде жазылып, түп-тұғыр ретінде бірінші кезекте түскен. Біз соны бұлжытпай араб әліппесінде қаз-қалпында түсірдік. Одан кейін латын әліппесімен жазылатын транскрипциялық мәтінде бірнеше әріпті қазақ әліппесінің бірнеше әрпімен алмастырдық. Бұл біріншіден, қазақ әліппесінің ыңғайына қарай, қазақ тілінің ерекшелігі ескеріліп жасалды. Екіншіден, қазақ оқырмандарына оңтайлы болу жағын ойластырдық. Соған қоса, қазақ тілі мен ежелгі түрік тілінің етене үйлесімділігін сезіну үшін де көп қызмет атқаратынын жасырмаймыз. Сөйтіп, транскрипциялағанда қазақ әліппесі ерекшелігіне орай ептеп болса да үйлестіру мүмкіндігін есте ұстадық. Әрі сөздіктің қазақ оқырмандарының тез түсініп, оңтайлы қолдануын ойладық. Сонымен бірге, араб әліппесімен беріліп отырған түпкі, тұғыр сөздегі әріптерге толық сәйкес шығады. (Мысалы: түпкі, негізгі сөз тұлғасында « ق — қ» әрпі тұрса, оны латын әліппесі арқылы айландырып «q, Q» демей, бірден қазақ әліппесіндегі «қ» әрпімен жаздық.) Сонымен, латын әліппесімен жазылған транскрипциялық мәтінде қазақ әліппесінің төмендегі әріптері қолданылды: в, ғ, з, қ, ң, ө, ү, ұ, ы, ш. Бұл әріптер латын әріптерімен аралас қолданылды. Біздіңше, осы әріптер араб әліппесінде

жазылған түпкі сөз тұлғасын қазақ оқырмандарына құбылтпай, оңтайлы жеткізуге мүмкіндік береді. Мысалы, арабша « ق — қ» әрпінің орнына қазақша «қ» әрпі алынды да, латынша «q» әрпінің орнына түсті; « ز — дз» әрпінің орнына «з» әрпін алдық та (оқылғанда «дз» түрінде оқылатындығы таза қазақша транскрипцияда ескерілді), латын транскрипциясында қолданылып келген әдеттігі «dh/z» әріптерін соған алмастырдық. Сол сияқты, ретімен келтірсек: «ك» әрпінің орнына «ң»; « ا » әрпінің орнына «ө» әрпі (бұл бұрыннан латыншада «ö» түрінде қолданылып жүр); « اُ » — «ү» (бұл латыншада «y/u»); «ش» — «ш»; « غ » — кәдімгі «ғ»; « خ » — «х» әріптері қолданылды.

Бұлардан ерекшелеп, бөліп түсіндіретін бір-екі әріп «у, ұ; і-ы» дыбыстарына қатысты. «Ғарфи илет» (ا . و . ی .) әріптері аталатын бұл әріптердің өзіндік ерекшеліктері бар. Басым Аталайда да, басқа аудармашыларда да « و - у» бірыңғай латынша «u» әрпімен транскрипцияланған, солай бір ізге түскен. Біз «у» әрпінің өзі қатарындағы дыбыстардың әсерімен «жуан, жіңішке» әуенде оқылып, айтылатынын ескеріп, қазақ тілінің заңдылығын да назарда ұстағандықтан қазақ әліппесіндегі «ұ» әрпімен жарыстыра қолдандық. Әрине, барлық жерде бірдей «ұ» болып оқылуы мүмкін емес; Сондай-ақ кәдімгі барлық жерде бірыңғай «у» әрпі де «сәтті» шыға бермейді. Осы жерде түрік тілінің өзіндік үндестік ерекшеліктері деген жайдың шығатыны айдан анық. Яғни, қатарындағы дыбыстардың әсері ескерілуі шарт деп санаймыз. Осыған ұқсас «і-ы» әріптерін де қатар жарыстыра қолдандық. Қазақ әліппесіндегі «ы» әрпінің латынша, қазақша транскрипцияларда еркін қолданылуы сол заңдылықтан. Тағы бір назарға салатын жай латынша транскрипциядағы « i , і» таңбасы «й», «и» деп оқылады. Бұл да қалыптасқан дәстүр. (Қараңыз: «Древнетюркский словарь» Л., 1965 г.). Бірақ, тағы да араб әрпіндегі түп-төркінін оқығанда сөздің мағынасы, айтылу мәнері қазақ тіліндегі «і» дыбысына толық үндесіп, бүйрегі солай бұрып тұрады. Ондай тұстарда «і» әрпін қазіргі қазақ әліпбиіндегі «і» қалпында ұстандық, солай қалдырып, қазақша оқылуын сақтадық. «Б — в — п» мен «к — г», «қ — к» секілді, «ч» мен «ж» арасындағы « ج » әрпі негізінен «ж» ретінде қолданылып келген. «Ч» әрпі қазақ тілінде де, түрік тілінде де аса жиі қолданылатын әріп емес. Көбінесе «ш — ж» дыбыстарына тартып тұрады. Бірқатар тұстарда «ш» әрпін басымдықпен транскрипцияладық, « ش » әрпі үшін «ж» әрпі енгізілді.

Махмұт Қашқари «h» әрпін түрік тіліне жат әріп деп санаған. Оны қолдануды мойындамаған. Сол үшін де «h» әрпін әкелген кенжектерді «түрік өулетіне қоспаймын» деп кесіп айтқан. Соны ескеріп «h» (шаһар) әрпінің орнына көбінесе «x» әрпін қолданып байқадық.

Жалпы мұның бәрінде де басты сүйенетін бағдар, жүгінетін үлгі араб әліпбиімен жазылған сөздердің түпкі тұлғасы. Көп жағдайларда арабша жазылуына жүгініп, бірден бір дұрыс емлесін табуға әбден болады.

Сөздерді қазіргі қазақ әліпбиімен транскрипциялағанда да осындай шарттарды ұстандық.

«Диуани-лұғат-ит-түріктің» қазіргі қазақ тілінде қолданылып жүрген әліпби бойынша тұңғыш рет транскрипциялық мәтіні жасалды. Әрине, қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері ескерілді. Транскрипциялау кезіндегі әр тілдің ерекшеліктері, талдау және таңдау тәртібі салыстырмалы түрде сарапталды да қазақ тілінің табиғатына, түрік тілінің өзекті қағидаларына сай түзілді.

Әрбір сөзді аударғанда да, соған берілген мысалдарды қазақшалағанда да айтылған үлгі сақталды. Әуелі араб әліпбиіндегі нұсқасы, латын әліпбиіндегі әрі қазақ әліпбиіндегі транскрипциясы, содан кейін аудармасы. Аударғанда қазіргі қазақ тілінде бар сөздер сол күйі алынды. Қазіргі қазақ тілінде кездесетін, бірақ мағыналық реңі өзгешелеу сөздер, бірнеше мағынаға ие сөздер ретіне қарай қатар жазылып көрсетілді. Ал, аударылуға тиісті сөздердің қазақша аударма баламалары алынды.

Тарихи ұғымдар, атаулардың аудармасы жасалып, қазақша өзгеше баламасы болса, ол да ескерілді, не ескертілді. Махмұт Қашқари түсіндірмелері сол күйі аударылып отырды. Ал, қайсыбір тұстардағы Махмұт Қашқаридың өзі аудармай-ақ, араб тілінен қолданған мысалдары, сол өз нұсқасындағы секілді келтірілді де, аударылмады.

Кейбір тіл біліміне қатысты терминдерге, атауларға түсіндірме жасалды. Ондай ғылыми-теориялық терминдер алғаш кездескен сәтте түсіндіріліп отырады. Қайсыбірінің қазіргі қазақ тілі грамматикасындағы баламалары аталып, ретті жерінде қолданылды. Бір сөздің бірнеше нұсқасы, түрі болса, келтірілді. Бірақ ондай сөздер жоққа тән.

Махмұт Қашқаридың «Түрік сөздігі» осыдан он ғасыр бұрын жазылған ұлы ескерткіш. Бүкіл түрік қауымының тіліне де құрмет белгісі, еліміздің, ғылы-

мымыздың мәртебесін арттыратын, білім жолында жаңа бетбұрыс қадамдарға жол ашатын Тіл энциклопедиясы.

Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари сынды білімі дария, өресі ен жайлау, өз заманындағы ілім-білімді жете игеріп, ілгері апарған ұлы тұлғалар адамзат өркениатының жарық жұлдыздары. Олардың қоғамдық-әлеуметтік ойлары, ғылыми зерттеулері мен тұжырымдары түрік тектес елдерді танымның таусылмайтын тұнық көздеріне бастайтын күретамыр арналар.

«Диуани лұғат-ит-түрік» қарапайым оқырмандардан бастап, маман ғалымдарға дейін аса қызғылықты, байсалды, ұлттық мәдениет бастауларына бастап, рухани дүниемізді байытатын ұлағаты мол, болашағы зор кітап.

ДИУАНИ
ЛУҒАТ-ИТ-
ТҮРК

Бісмиллә-һір-Рәхмәһір-Раһим!

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын!

Күллі мадақ-мақтау кемел ақыл-ой иесі, барша қасиет-құдірет, даңқ пен аса келісті санат иесі бір Тәңірге тән. Заманның ең саламат саңлақтарының ділі кесел, қызыл тілдің асқан шешендері кекеш болып қалған шақта, адал мен арам істер анық та толық баяндалған Құранды Алла Жәбірейіл арқылы Мұхаммедке түсірді. Сөйтіп тура жолды көрсетіп, бағыт сілтеуші белгіге құлабыз қойып берді.

Мұхаммедке уа оның баршаға жанашыр болған ұрық-шәріптеріне Тәңірімнің рахымы түссін, барлығына есендік берсін.

Енді, Мұхаммедұлы Құсайынның перзенті Махмұттың сөзін аңғарғайсыз:

Мен Тәңірінің дәулет ұясын түріктер бұржысында жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырғанын көрдім. Тәңірі оларды «Түрік» деп атады және оларды мемлекетке еге қылды; Заманымыздың хақандарын түріктерден шығарып, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолдарына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады; олармен бірге күрескендерді өзіз қылды әрі түріктер ішінен оларды барша тілектеріне жеткізіп, жамандардан, зұлымдардан қорғады. Түріктердің оқтарынан сақтану үшін, олардың жолын берік тұту әрбір ақыл иесіне лайықты уа парыз іске айналды. Өз дертін айту уа түріктерге жақын болу, жағу үшін, оларға түрік тілінде сөйлесуден пайдалы жол қалмады. Кім өз дұшпандарынан ажырап, түріктерге сағынып, мұнайып келсе, оларды түріктер қанатының астына алып, қауіптен құтқарады; олармен бірге басқалар да қамқорлық, пана табады.

Бір бұхаралық ғалым мен Нисапурлық басқа бір ғалымның тәңір өзіз көрген Пайғамбарымыздан дәлел келтіріп айтқан төмендегі сөздерін анық естіген едім: Пайғамбарымыз қиямет белгілері, ақырзаман бітінәләрі және оғыз түріктерінің жорыққа шыққандығы туралы айтқанда: «Түрік тілін үйреніңіздер, сонда олардың егелігі ұзақ дәуірлі болмақ,»— деген екен.

Бұл хадистің (қағида сөздің) дұрыс-бұрыстығына сол айтушы кісілердің өздері жауапкер. Бұл сөз шын болса, түрік тілін үйрену

уәжіп, білген абзал, шын болмаған жағдайда, түрік тілін үйренудің зияндылығын ақыл ажыратар.

Сонымен, мен сол түріктердің қызыл тілге ең шешендерінен, ең әдемі әңгімешілерінен, ең бір зеректерінен, ең білгірлерінен, ежелгі асыл тайпаларынан уа соғыс ісінде мықты найзагерлерінен болғандығымнан, олардың шаһарлары мен сахарасын бастан-аяқ аралап шықтым. Түрік, түркмен, оғыз, шығыл, йағма, қырғыздардың сөздерін және (сөздерінің) қасиет, құпияларын анықтап шықтым, оларды пайдаландым. Мен бұл істерді осы тілдердегі әрбір кішігірім айырмашылықтарды парықтап білу үшін істедім. Сонымен олардың әрқайсысының тілі менің көңілімде ұялап, берік сақталып қалды. Мен оларды мұқият реттеп, әбден тәртіпке келтіріп, жүйелеп шықтым.

Бұл бір мәңгілік жәдігерлік уа таусылмас-түгесілмес, азып-тозбас бір байлық болсын деп, бір Тәңірге сыйынып, осы кітапты түзіп шықтым да, оған «*دیوان لغاتِ التُّرْكُ* Диуану луғат-ит-түрк — Түрік тілдерінің диуаны», — деген ат бердім.

Бұл кітапты пайғамбарымыздың мәртебелі орнында отырған, Қасым ұрпағынан уа Аббастар әулетінен көшбасшы болған иеміз, ұлығымыз, әпендіміз, момындардың (мұсылмандардың) әмірі уа Тәңірінің қалпесі Мұхаммед ұғлы Әбілқасым, Абдолла Мұқтади би Әміролла құзыретіне арнадым. Тәңірі мәртебесін өсірсін, бақытты-ырысты ұзақ ғұмыр берсін! Оның ұлылықта теңдесі жоқ салтанат мәртебесінің дәрежесі мызғымасын; оның пәрмен, құзыреті кенейсін һәм дәуірлей түссін; адам балалары оның сансыз көп шарапатынан жұлдыздардай жоғары құтқа жетіссін; Тәңірі қаһар-қорлыққа ұшыраған дұшпандарының залалынан сақтасын; оның саясын, көркін, құдіретін, парасатын және ұлылығын мұсылмандар басынан алыс-татпасын.

* * *

Мен бұл кітапты хикмат сөздер, сежілер*, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, режез** және несір (көркем қарасөз — А. Е.) секілді әдеби сөздермен безендіріп, максұс әліппесі ретімен түзіп шықтым. Үйренушілер мен қызығушылар керекті сөздерді тез, онай табуы үшін көп жылдар бейнет шегіп, сөздерді орын-орындарына қойдым. Көмескілерін аштым, жарық еттім, кателерін жұмсарттым, түзеттім.

* Сежі — ұйкасты, үйлесімді сөз.

** Режез — бұл жерде қаһармандық, батырлық жырлардан үзінді деген мағынада.

Ақыры, бұл тіл кітабын (сөздікті) мынадай сегіз бөлікке жіктедім:

Бірінші:	Хамза* кітабы.	Тәңірі кітабының жөнімен бұл кітабымды хамзамен бастадым.
Екінші:	Сәлім кітабы.	
Үшінші:	Мұзоаф кітабы.	
Төртінші:	Мисал кітабы.	
Бесінші:	Үш әріпті сөздер кітабы.	
Алтыншы:	Төрт әріпті сөздер кітабы.	
Жетінші:	Ғұнналлылар кітабы.	
Сегізінші:	Сүкүндік, екі үндес қатар келген сөздер кітабы*.	

Әрбір бөлімді атаулар (есімдер) мен етістіктер секілді екіге ажыраттым. Алдымен атауларды (есім сөздерді), содан кейін етістіктерді келтірдім де, әрқайсысын өз орнына қарай бөлімдерге бөлдім. Алдында келетіндерді — алдына, кейін келетіндерді кейін қойдым. Түсінікті, айқын болу үшін кітаптар мен бөлімдерде арабша атауларды (терминдерді) қолдандым.

Түрік тілінің араб тілімен бәйгеге түскен екі атқа ұқсап тең шауып бара жатқандығын анық көрсету үшін Халел ибн Ахмедтің «Кітабул айн» деген еңбегінде ұстанған тәртіптегідей, қолданылмай тұғын сөздерді де кітапқа енгізе беру ойы менде де болған еді. Олай істегенде де, дұрыс тәртіпте болар еді. Әйтсе де, мен сөздерді анық табуды және кісілердің қызығып пайдалануын есте ұстағандықтан, ықшамдастырдым да, қолданылып жүрген сөздерді алдым, қолданудан шыққандарды тастадым. Менің ұстанған бұл жолым тура, дұрыс жол. (Халел ибн Ахмед өз заманында кеңінен танылған ғалым,

-
- * 1. Хамза — араб әліпбиінің әуелгі «І әліп» әрпінің асты-үстіне қойылып түрлі дыбыстарды білдіретін белгілер. Бұл жерде, соған орай, сөз басында (араб емлесі ретімен) « | (a)», « ۙ (y)», « ۞ (и)» әріптері келген сөздер дегенді білдіреді.
2. Сәлім — сөз түзілімінде араб тілінде «харфи иллет» деп аталауын « | (a)», « ۙ (y)», « ۞ (и)» әріптерінің бірі болмаған және әріп қайталанбаған сөздер.
3. Мұзоаф — бір әрпі екі рет қайталанған сөздер; бір әрпі сүкүндік, екіншісі харақаттық (араб тіліндегі созып оқылатын ашық дауысты әріптер есесіне қойылатын белгілер) сөздер.
4. Мисал — « | (a)», « ۙ (y)», « ۞ (и)» әріптерінің бірімен басталған сөздер.
- 5-6. «Үш әріпті...», «Төрт әріпті...» «Бес әріпті...» сөздер дегенде араб әліпбиінің ретімен айтылып отыр.
7. Ғұнналы — мұрын дыбысты сөздер.
8. Сүкүн — түйік буын соңындағы қысқа дыбыс.

санаткер. Бұл кітабы араб әліпбиіндегі «айн» әрпімен басталғандықтан «Китабул айн» деп аталған. А. Е.)

Түрік тілінде қолданылатын сөздер мен қолданылмайтын сөздерді таныту үшін төмендегі өрнектерді (кестені) көрсетемін:

آرىق	АРЫҚ	АРЫҚ	қолданылады;
اقۇر	AQUR	АҚЫР	қолданылады;
قار	QAR	ҚАР	қолданылады;
قارا	QARA	ҚАРА	қолданылады;
راقا	RAQA	—	қолданылмайды;
راقى	R A Q	-рақ/ -ырақ	салыстырмалы ренді білдіретін қосымша;
ازىق	AZUK	АЗЫҚ	қолданылады;
اقۇز	AQUZ	—	қолданылмайды;
قوزى	QOZY	ҚОЗЫ	қолданылады;
قىزى	QYZ	ҚЫЗ	қолданылады;
زىقى	ZYQY	—	қолданылмайды;
زىق	ZYQ	—	қолданылмайды;

«Қадам ізі біреудің жүргендігін білдіреді» дегендей, осы кесте бойынша басқа сөздерді қиыстырып салыстыруға болады. Тұрмыста қолданылатын, қолданылмайтын үш, төрт әріптен иә одан да көп әріптен түзілген сөздер көп-ақ.

Мен істі онайлату әрі кітапты ықшамдау үшін, менен бұрын ешкім түзбеген уа ешкім ешкімге мәлім болмаған өзгеше бір тәртіпте түзіп шықтым. Бұл жазған еңбегім талапқа сай болсын, пайдаланушыларға анық, қолдануға қолайлы болсын деген ниетпен бірқатар қағидаларды түзіп, өлшем үлгілерді жасадым. Әрбір тайпаның тілінен сөз жасауға негіз болған түбір сөздерді алдым. Сондықтан, сөздің қысқасы жақсы, ілгері кеткендерге тура нышан көрсетіп, кең жол ашын беру үшін, өрлеп-өсу ниетіндегілерге саты қойып беру үшін осыларды істедім. Түрік халықтарының көрген-білгендерін толғайтын акын мен жыраулардан, қайғылы уа қуанышты күндерде шыққан мағынасы терең мақал-мәтелдерден мысалдар келтірдім, енді мұны пайдаланғандар кейінгілерге, олар өзінен кейінгілерге

жеткізсін. Сонымен бірге және бірталай сөздерді кіргіздім.

لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَمَنْ حَبَّبْنَا وَنَمَّ الْوَكِيلُ

Көңілім қалаған бұл ісімде Тәңіріден жәрдем тілеймін. Барлық күш-қуат ұлық уа мейірімді Тәңірге лайық, Тәңір біздің тілекшіміз әрі ең ізгі иеміз!

ТҮРІК СӨЗДЕРІН ТҮЗГЕНДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӨРІПТЕР ЖАЙЫНДА

Күллі түрік тілдерінде қолданылатын негізгі өріптер он сегіз Түрік жазуында сол өріптер қолданылады. Бұл өріптер төмендегі сөздерге жинақталған:

• اخوك • لف • صبح • نزل • بذر • شتيا •

Айырып көрсеткенде мынадай болады:

ا	ب	ت	ث	ج	ح	د	ذ	ر
ا	ف	خ	د	ز	ق	ی	ك	ذ
а	ф	х	у	з	к	и	к	дз
س	ه	و	ز	ح	د	س	ه	ع
م	ن	س	ب	ج	د	ش	ت	ل
м	н	с	б	ж	р	ш	т	л

Бұл өріптердің арабшадағы « ا ء ب ء ت ء ث » өріптеріне ұқсас рет тәртібі бар. Бұл негізгі өріптерден басқа, жазуда жоқ, ауызша қолданылатын, негізгі өріптердің қағарына қосалмайтын және жеті өріп бар. Түрік тілдері бұларсыз оқылмайды. Бұлар: қатаң « پ (п) » өрпі; арабша « ج (ж) » өрпі – бұл өріптер түрікшеде аз қолданылалы; « ز (з) » мен « ش (ш) » аралығында шығатын « ژ (ж) » өрпі; арабша « ف (ф) » өрпі; нүктелі « غ (г) » өрпі; « ق (к) » мен « ك (к) » аралығындағы

үяң, жұмсақ «ك (г)» әрпі «ن (n)» мен «غ (ғ)» аралығындағы және «ن (n)» мен «ق (к)» аралығында пайда болатын «ين (n)» әрпі. Бұл әріпті дауыстап айтуға түріктерден басқалар қиналады.

Бұл жеті әріп жоғарыда көрсетілген негізгі әріптерге үкәс жазылады, шекесіне нокат белгілер қойылып ажыратылады. Түрік тайпаларының ешбірінде ث әрпі кездеспейді. Сондай ақ, «اطباق» итбақ» әріптерінен болатын «طَهَّاهَ عَرَاهُ ضِ» әріптері тағы жоқ. Ауыз дыбыстыларынан болатын «ح ه ه ح ع» әріптері де жоқ. «أُكِي» сөзін «أُحِي» дейтіндер аса ашынық. Бұл сөздің түбірі қышпақшада болғандықтан «к» әрпімен «үкі» деп айтылады. Кенжектер шақпақты «جَهَّاهُ» жаһа» дейді. Бұл тіл ерекшелігіне сай емес. Көз ауруын «أَوْاهُ» ауаһ» дейді, бұл да жоғарыдағыдай жанылыс сөз.

Бұдан басқа, «ه - h» әрпі кей-кейде тыныс белгісі үшін сөздің аяғына қосылып келеді. Мәселен, лашын құсты шақырғанда: «تَاهُ تَاهُ» Таһ-гаһ» дейді; құлын тайды шақырғанда «قُرْهُ قُرْهُ» кұрруһ — кұрруһ!» — дейді. Болмаса, «ه - h» келетін ешқандай сөз жоқ. Бұл дыбыс кейде қотандықтардың тілінде ұшырасады. Сонсоң қотан тілінде хинд тілінің әсері бар; кенжек тілінде «ه - h» дыбысы ұшырап қалады, сондықтан кенжек тілі де таза түрікше емес. Егер, «ح» әрпін жазу қажет болса, ол түрік жазуындағы «ч-дз» секілді жазылып, шекесіне нокат қойылады. «ح» әрпі «س-с» секілді жазылып, үстіне нокат түседі. «ح» әрпі де «ن» белгісіндей жазылып, нокат салынады «ح ه ه ح ع» әріптері түрікше «خ» секілді жазылып, айырым белгілермен ажыратылады. Және де бұл әріптер тек араб тіліне тән. Ол әріптерді түрік жазуымен жазуға тура келсе, ежелгі түрік әріптеріндегі секілді жазылып, нокат пен айырым белгілермен нарықталады. Түрік әріптерінің бәрі топтанса, мына секілді болып шығады:

ح ه ه ح ع
ح ه ه ح ع

Мұның жазылу қағидасы мынадай: айтқанда орны жоқтығына қарамастан, жазғанда фатха* орнына «I-әліб», зәммә* орнына «о-у», кесрә* орнына «у-и» әрпі қолданылады. Мұның арабшадағы өрнегі түсіндірме (изафет*) түріндегі «آب ، آخ» сөздерінен көрінеді:

هَذَا أَبُوكُ وَرَأَيْتُ أَبَاكَ وَمَرَّتْ بِأَبِيكَ

Бұл сөздерді жазғанда харакат үшін әріп (оқығанда анық аңғарыла бермейтін «ا ، و ، ی» әріптерін) қосуға тура келеді. Қадым заманнан бері Қашқардан жоғары Шынға дейінгі күллі түрік өлке-лерінде хакандары мен сұлтандарының жарлықтары мен хат-хабарлары осы жазбамен жазылып келген.

Түрік сөздерінде «اماله, имале», «اشباع, ишба», «اشمام, ишмам»** сөздерінің әрқайсысы үш харакатпен түседі; қатаң «ғұнна»*** мен «хайшум» да сондай. Бұдан басқа, екі дыбыс үндесіп қатар келетін (шалак дыбысты әріптердің екеуінің қатар келуі, сәкін), «ق-қ» мен «ج-ж» әріптерінің қатарласып, «ب-б» мен «م-м» әріптерінің, «ن-н» мен «ل-л» әріптерінің алмасып келуі жайлары кездеседі.

Бұлардың бәрі өз орнында айтылады.

* Араб тілінің ережесіне тән шарттар. Құранды, оқулықтарды, олендерді дұрыс әуенмен оқу үшін шалак дыбыстар осындай белгі, харакаттармен (амалдармен) белгіленеді. Олар: «фатха, зәмма, кесрә» деп аталады. Бұл ретте:

Фатха — «а, ә» секілді дыбыстарды білдіру үшін қолданылатын айырым белгі; әріптердің үстінгі жағына қойылады. Танбасы: (ـَ).

Зәмма — «о, о; у, ұ» дыбыстарын білдіру үшін қолданылатын айырым белгі, әріптердің шекесіне қойылады. Танбасы: (ـِ).

Кесрә — «и, ы» дыбыстарын білдіру үшін қолданылатын айырым белгі, әріптердің төменгі жағына қойылады. Танбасы: (ـِ).

** Имале — әріпті созып оқуды білдіреді.

Ишба — жуан, қатты дыбыстап оқуды білдіреді.

Ишмам — жінішке, ұяң дыбыстарды айтады.

Изафет — түсіндіру, анықтау. Екі есім сөздің өзара байланыста бірін-бірі толықтырып, түсіндіріп тұруы.

*** Ғұнна — ғалымның айтуынша «н» мен «к», «н» мен «ғ» дыбыстарының бірігуінен туындаған «ң» әрпі.

Хайшум — мұрын, комеі дыбыстары..

ЕТІСТІКТЕРДЕН ЖАСАЛҒАН ЕСІМДЕР ЖАЙЫНДА

Есімдер екі түрлі: бірі түпкілікті (түбір) есім, екіншісі жасанды есім. Етістіктен жасалатын есімдер етістіктің соңына он екі әріптің бірін қосу жолымен жасалады.

«**قَلْبٍ** -Қылыш, **أَوْقُ** -ок» дегенге ұқсас есімдер түбір есімдер. Бұл сипатты есімдер басқа сөздерден жасалмаған. Жасанды есімдер өзге сөздерден жасалады. Ондай есімдердің бағзылары тілде қолданылып, естіліп жүрсе, енді біреулері айқын естілмейді, кәдеге жаратылып, қолданылмайды. Мен сол есімдердің қолданылатындарын жаздым, қолданылмайтындарын тастадым. Әйткенмен, мен бір төмендегідей жол таптым, ереже (қағида) бойынша, бұлдыр иә мен тастап кеткен сөздерді осы жолмен салыстырып анықтап алуға болады. Етістіктен жасалған есімдер төмендегі он екі әріптің бірінің қосылуымен түзіледі. Ол әріптер: I-әліб; **ت** -т; **ج** -ж; **ش** -ш; **غ** -ғ; **ق** -к; қатаң каф (**ق**-к); **ق** -к мен **ق** -к аралығындағы жұмсақ дыбысталатын кәф (**ك**-ғ), **ل** -л; **م** -м; **ن** -н; **و** -у дыбыстарынан тұрады.

I-әліб (А—А)

بِلْغَا Bilgə (білгә) — «ғалым, хәкім, білікті» деген мағынадағы бұл сөз «**بِلْدِي** bildi (білді)» сөзіне әліп қосылып жасалған.

اُغَا əgə (өгә) — аса білікті әрі тәжірибелі, өмірден көрген-түйгені мол адамдарға айтылатын бұл сөз «**اُودِي نَانَكِي** ədi neñni (өді нәнни) — нәрсені жақсы түсінеді» дегендегі етістіктегі «**اُودِي** өді (өді)» сөзінен жасалған.

اُوَا uwa (уба) — сөзі де сол сияқты. Бұл ішіне шекер уатып салынатын тағамның бір түрінің атауы. Бұл сөз «**اُودِي** uwdi (убди) — уаты, ұйпалады» сөзінен жасалған.

«I-әліб» көбіне «**م** -м» әрпімен бірігіп (-ма// -ме секілді) те келеді. «Кекіл» мағынасындағы «**كَسْمَا** kesme» сөзі «**كَسْدِي** kesdi кесді» сөзінен жасалған. Көзді жаппасын деп кесілген маңдай шашты «**كَسْمَا** kesme кесме (кекіл)» дейді.

اُورْمَا ərmtə шаш (өрме шаш) — сөзі де сондай. Бұл «**اُورْدِي** ərđi — өрді» сөзінен жасалған.

ت (T—T)

«Қашқын» деген мағынадағы «قَاشِقُنْ қачит: качут» сөзі «تَجَدِي қачды: качды» сөзіне «ت -T-t» қосылып барып шыққан. «Киім-кешек» мәнін білдіретін «كُذِّي -кезүт (кедзүт)» сөзі де «киді» мағынасындағы «كُذِّي keztі (кедзті)» естістігіне «ت -T-t» дыбысы қосылып жасалған.

ج (C — Ж, Ч)

«Күлді көмеш пісірілген нан» мағынасындағы «كُجِي көмеч (көмеш)» деген сөз, күл яки күлге ұқсасатын нәрсеге бірденені көмгенді білдіретін «كُمدِي көмді (көмді)» етістігіне «ج -ч» қосылу арқылы жасалған. «سَينِجْ sevinч (себінш) — сүйініш» сөзі де сол секілді, «سَينِندِي sevindі (себінді) — сүйінді» сөзінен жасалған.

ش (Ш — Ш)

Таныс адам мағынасында қолданылатын «بِليشْ bilіш: біліш - біліс» сөзі «بِليدِي bildі (білді)» етістігіне «ش -ш» әрпі қосылып туындаған. «Ұрыс», «соғыс», «кактығыс» мағынасында қолданылатын «اُورُشْ уғиш (үрүш)», «تُوقُشْ тоқиш (тоқұш)» сөздері «اُورُدِي urdı (ұрды)» «تُوقِیدِي тоқыды (тоқыды)» сөздеріне «ش -ш» әрпін қосу арқылы жасалған.

غ (F — F)

«غ - f» әрпінің үш түрлі күйі бар:

I. — етістіктерге қосылып, оларды есімдерге айналдырады:

«Таза, пәк» деген мағынадағы «اُارِغْ ағығ (арығ)» сөзі «اُارِنَدِي нанәң ағынды пәң (арынды нән) — арылған (тазарған) нәрсе» сөзінен жасалған, Бір нәрсенің күрғақтығын білдіретін «كُيرِغْ қиғиғ (қүрүғ)» сөзі «كُيرِیدِي қиғиды (құрыды)- қурады» деген сөзден жасалған.

II. — түбір есімдерге қосылып, оларды жер аттарына, мекен есімдеріне айналдырады:

«Жайлау» мағынасындағы «جَيلَغْ jajlaғ (жайлағ)*» сөзі «жаз» ма-

* Бұл жерде М. Қашқари, әлбетте, «жайла», «қыста» етістіктерін ескерген болса керек.

ғынасындағы « **جَائِي** jāj (иаи) » сөзінің соңына « **غ** -ғ» әрпі қосылып жасалған. Сондай-ақ, қыстау, қыстайтын жер мағынасын білдіретін « **قِشْلَاغُ** қышлағ (қышлағ) » сөзі, « **قِشْنُ** қыш (қыш) » сөзінің соңына « **غ** -ғ» әрпі тіркеліп жасалған. Яғни, бұл сөздер « **غ** -ғ» әрпі арқылы жер аттарына айналып тұр.

ІІІ. — етістіктерге әуелі « **غ** -ғ» кейін « **و** -у, **ۇ** » (демек — ғу) қосылып құрал-сайман аттарын құрайды. Бұл түрік тілдерінің бәріне тән қағида. Осы жолмен етістіктер есімге айналып, құрал-жабдықтардың атын білдіреді. « **نِجْدِي** Рышды (пышды) » деген, кесті, пішті мағынасындағы етістіктің түбіріне « **غُو** -ғу» қосылып жасалған, бір нәрсені кесіп-пішетін аспапты білдіретін « **بِجْفُو** » рышғу (пышғу) — пышақ» сөзі соның мысалы.

Бірдеңені ұратын құрал деген мәндегі « **أَرْغُو نَانِكُ** иғғу нең (ұрғы нен) » сөзі « **أَرْذِي** иғды (ұрды) » етістігінен («ғу» арқылы) жасалып шыққан.

Осы « **غ** -ғ» орнына жұмсақ кәф (« **ك** -г ») қолданылатын тұстар бар, бірақ аз. « **كَسْدِي** Kesdi (кесді) -кесті» етістігінен жасалған « **كَسْكَو نَانِكُ** kesgü нең. (кескү нең) — кесетін нәрсе» сөзі соның дәлелі.

« **أَبْصَغُو** evysgü (евүсгү) — суырғы, суыратын» сөзі де « **أَبْصَدِي** Evysdi (Евүсді) — суырды» етістігінен жасалған.

Енді « **غ** -ғ» мен « **ك** -г» әріптерінің қолданылатын орны жөніне келсек, қатан сөздерде « **غ** -ғ» қолданылады да, жұмсақ жіңішке үнді сөздерде « **ك** -г» қолданылады.

Бірқатар түрік сөздерінің соңында « **غ** -ғ» мен « **ك** -г» әріптерінің қосылып келуі, арабша етістіктердің алдында келіп, құрал-сайман аттарын білдіретін « **م** -м» ғәрпінің қолданылуына ұқсас. «Орақ» мағынасындағы « **مِنْجَلُ** » сөзі, «шөп орды» мағынасындағы « **تَجَلُ** » етістігінің алдына « **م** -м» қосылу арқылы жасалған. «Елек» мағынасындағы « **سُنْجَلُ** » сөзі «еледі» деген мағынадағы « **تَحْجَلُ** » етістігінің алдына « **م** » қосылып жасалған.

«Сыпырғы», «ысырғы» мағынасындағы «**يُسْفَر**» сөзі де «сыпырды», «ысырды» мағынасындағы «**تَسْفَر**» етістігінің алдына «**م** -м» қосылып жасалған.

Оғыздар «**غ** -ғ» яки «**ك** -г» әріптерінің орнына I-әлібіті, «**و** -у, ү» орнына тура сол мәнді «**س** -с» мен «**ی** -и» әріптерінің қосылысынан болған «**سپی** -сы// -сі» -ні қолданады. «Ағаш кесетін нәрсе» дегенді «**يِنَاجِ بِنَاجِی**» **يِنَاجِ** жығаш рышасі нең (иығаш пышасі нең), «Отын кесетін балта» дегенді «**اوتون کسسی بلدو**» **otun kesesi baldu** (отун кесесі балду)» дейді.

Заман, мекен есімдері мен мәсдарлар* сол ережелер бойынша түзіледі.

Хақания түріктері мен басқа түріктер, оғыз түрікмендері мен басқалар арасында және сол мағыналық айырма бар. Бұл өзгермейтін бір өлшем. Хұда қаласа, бұлар өз орындарында көрсетіледі.

ق (K—K)

«Тарак» мәніндегі «**تَرَاقُ** **tarғaq** (тарғaq)» деген сөз «**تَرَادِي**» **sash taradı** (саш тарaды)» деген үлгідегі «**تَرَادِي** тарaды» сөзіне «**ق** -к» әрпі қосылып жасалған.

«Орақ» мәніндегі «**اَرَقَانِي** оғaq (орғaq)» деген сөз де сондай болып, «**اوت اوردی** **ot ordı** (от орды)» деген түрдегі сөздегі «**اوردی** орды» етістігінен шыққан.

ك (K — K) Қатаң кәф.

«Кесілген нәрсенің бөлігі» дегенді білдіретін «**كسك** **kesek** нең (кесек нең)» тіркесінде келген «**كسك** **kesek**» сөзі «**كسدی** **kesdi** (кесді)» етістігіне «**ك** -к» қосылып жасалған. «Жамылғы» мағынасындағы «**كشك** ешүк (ешүк)» сөзі «бүркенді, жамылды» деген мағынадағы «**كشودی** ешүді (ешүді)» сөзінен жасалған.

* Мәсдар — етістіктің түйық райы.

ك (G — Г) Жұмсақ кәф.

«**تَیْرِلْدِي** Tіrildі» етістігінен жасалған тірі «**تَیْرِكْ** tіrig (тіріг)» сөзі секілді. «**اُولْدِي** Өлді» етістігінен жасалған «**اُولْكْ** Өлүг (өлүг)» сөзіндегі «**ك**-г» сияқты.

ل (L — Л)

«Кепкен, жарық жер» деген мағынадағы «**بِيْجِيْلِي** пышғыл jer (пышғыл иер)» дегендегі «**بِيْجِيْلِي** пышғыл» сөзі «**نَانَكْ**» пышылды нең (пышылды нең)» дегендегі «**بِيْجِيْلْدِي** пышылды» сөзіне «**ل** -л» қосылып жасалған.

«Ала — тарғыл» реңін білдіретін «**تَارْغِيْل** тарғыл (тарғыл)» деген сөзде сондай. Бұл сөз «**تَارْغِيْلْدِي** тарылды» етістігінен жасалып, бір нәрсе-нің екінші бір нәрсемен, ақтың қарамен араласып келуін білдіреді.

م (M — М)

«Жайма, төсеніш» мағынасын білдіретін «**جَازِيْمْ** Jазым (иазым)» сөзі «жазды, жайды» мағынасындағы «**جَازِيْتِي** jazты (иадзты)» сөзіне «**م**-м» әрпін қосу арқылы жасалған.

«Бір тілім қауын» деген мағынаны білдіретін «**بِيْجِيْمْ قَاغُوْن** big рышым қағуn (бір пышым қағұn)» тіркесіндегі «**بِيْجِيْمْ** пышым» сөзі «кесті, пішті» мағынасындағы «**بِيْجِيْدِي** пышты» сөзіне «**м**-м» қосылып жасалған.

ن (H — Н)

«Сел» деген мағынаны білдіретін «**اَقِيْن** ақып (акын)» сөзі «**سُوْ اَقْدِي** suv акды (су акты)» деген түрдегі «**اَقْدِي** акды» етістігіне «**н**-н» әрпін қосып жасалған.

«Үйінді топырақ» деген мәнді білдіретін «**يِيْغِيْنْ تُوْبْرَاقْ** жығып тор-гақ (нығын топрақ)» түріндегі «**يِيْغِيْنْ** жығып (нығын)...» сөзі

«**تُورَاقِ يَڭدِي** *torpaq jıǵdı* (топрак иыǵды)» дегендегі «**يَڭدِي** *jıǵdı* (иыǵды)» сөзіне «**ن** -н» әрпі қосылып жасалған.

و (U — У, Ү)

Бұл әріп қосылып жасалатын сөздерде, біріккен сөздерде келеді, жалғыз күйде сирек ұшырайды. «Қан алдыратын аспап» қандауыр дегенді білдіретін «**سُورَغُو** *soǵu* (сорғу)» сөзі «хайуанның сүтін ему, яки қанын сору» мағынасындағы «**سُورْدِي** *soǵdı* (сорды)» сөзіне «**و** -у» қосылып жасалған. «Тұрғын жер» мағынасындағы «**تُورَغُو يِيزُ** *turǵu jer* (тұрғу иер)» деген сөз де сондай.

Ғарыш күтыб жұлдызы атырабында айналған сынды, түрік тілдерінің бәрі осы ережелер аумағында айналады. Бұл қағидалар екі, үш, төрт, бес және одан да көп әріптік етістіктердің барлығы үшін жарамды. Біз бұл жерде қысқаша ғана айтып өттік. Өзіз уа ұлығ Тәңірі қаласа, ілгерідегі бөлімдерде бұл хақында кенінен тоқталып өтеміз.

СӨЗДЕРДІҢ ҚАНША ӘРІПТЕН ТҮЗІЛІП, ҚҰРАЛАТЫНДЫҒЫ ЖӨНІНДЕ

Бәзбір сөздер: «**آت** *at* (ат)» және «**آر** *er* (ер)» сөздері секілді екі әріптік болып түзіледі.

Үш әріпті болады:

«Азык» мағынасындағы «**آزُق** *azuk* (азүк)» және «күнә» мағынасындағы «**آزُق** *jazuk* (иазүк)» сөздері секілді. (Әріп санын араб әрпіндегі түпнұсқа жазбасы бойынша айтып отыр — А. Е.).

Төрт әріпті болады:

«**آڭمُر** *jaǵmur* (иағмүр) — жанбыр». «**جَڭمُر** *šaǵmur* (шағмүр) — шомыр» дегендер секілді.

Бес әріптен тұратын сөздер болады:

«**قُرُغَاق** *Kurıǵsак* (күрүғсак) — күрғак» және «**قُرُغَاق** *kuzurǵак* (күзүрғак) — шапанның екі етегінің бірі» деген сөздер секілді.

Алты әріптен түзілетін сөздер болады:

«كَلْدُرُنْ» kəlydürgük (көмүлдүрүк) — өмілдірік» және «قَزُرْغُونْ»
kuzurgun (күзүргүн) — құйысқан» дегендер секілді.

Жеті әріптен түзілетін сөздер болады:

«زَرْغَنجُمُونْ» zarğunğmud (зарғұнғмүд) — әдемі гүлі бар, хош иісті
бір өсімдік» деген секілді. Әйтсе де, жеті әріптен түзілген есімдер аз
ұшырасады. Түркі тілдеріндегі сөздердегі (сөз құралатын) әріп саны
жетеуден көп болмайды.

ЕСІМДЕРДЕГІ ҮСТЕМЕ ӘРІПТЕР (ҚОСЫМША) ЖӨНІНДЕ

Созып оқу белгісі болған «مَدْ mad* — мад», яки жұмсартып оқу
белгісі болған «لینْ lin** — лин» есімдердегі үстеме әріптер болып
саналады. Мысалы, «қап, дорба» мағынасындағы «تَغَارْ tağar (тағар)»;
тамызық, жағар мағынасындағы «جَاوَارْ жавағ (жавар)» сөздеріндегі
«І-әліб» созып айту белгісі; «Қорғалған жер» деген мәндегі «قَرَبِغْ»
қогығ (қорығ)», «таза, пәк» деген мағынаны білдіретін «أَبِغْ абығ
(арығ)» сөздеріндегі «ي ی и» әрпі мен «анық, қанық» деген ма-
ғыналарды білдіретін «أَنُوقْ anuq (анұқ)» және «қуә» деген мағына-
ны білдіретін «تَنُوقْ tanuq (танұқ)» сөздеріндегі «و -у» әрпі жұмсар-
тып оқуды білдіреді.

Есімдердегі үстеме (қосымша) әріптердің тағы бірі «І — хамза». Мысалы, «айғыр» деген мағынадағы «أَدَغِيرْ адғиғир (адзғыр)», рауғаш-
тың бір түрін білдіретін «إِصْغُنْ ышғұн (ышғұн)»*** сөздеріндегі
«І» сияқты.

* Араб тілінде мад әріптері үшеу, олар: م د ن

Бұл әріптер өздерінің алдында келген әріптерді созып оқуға әсер етеді.

** « | (а), و (у), ی (и)» әріптері созып оқылмай, сүкүндік ерекшелігімен, яғни қысқа қайырылып оқылса, олар «лин әріптері» болады. Бұл негізінен араб тіліне тән сипат, ал түрік тіліне орай ғұлама кейде шолақ қайырылатын «ы, й», «у, ү, ұ» дыбыстарын ескерсе керек.

*** Түркістан рауғашы. (ДТС., —220 стр.)

Есімдерде үстеме болып келетін енді бір әріп — «ن -н» әрпі. Мысалы, «بازغان bazğan (базған) — Мерсін ағашының жемісі*» және «казған kazğan (казған) — сел, су казған жер» деген сөздердегі «ن - н» әрпі секілді.

Есімдердегі тағы бір үстеме танба — «و -у; ү» әрпі. Мысалы, «жібек, торқа» деген мағынаны білдіретін «تورقو toɾqu (торқу)»; «үш-калақ, қор» деген мағынаны білдіретін «қуғу quǵu (құрғу)» сөздеріндегі «و -у» әрпі іспетті.

«ی -и» әрпі есімдердегі үстеме қосымшалардың бірінен саналады. Мысалы «төбе, дөң» деген мағынаны білдіретін «көткі» және «тырысқан, бырысқан (шырай, оң)» деген мағынадағы «бұзғы» бұзғы (бұрқы)» сөздеріндегі «ی -и» әрпі секілді.

Бұл сөздерден «فَاعِلٌ фаәл»; «فُعَالٌ фуал»; «فِعالٌ фиал»; «فُعُولٌ фаул»; «فَعِيلٌ фаил» секілді келгендерді оқығанда созылмалы, жұмсартқыш қосымша әріптер оқылмай түсіп калуы мүмкін. «جِياغ» жығаш (иығаш)» сөзі «جِياغ» жіғш (иғш)» сияқты жазылуы мүмкін; «Дарияның, не жылғаның саға тұсы» деген мағынадағы «جِياغ» жіғшш (иұғұш)» сөзін «جِياغ» жіғш (иұғш)» секілді жазса да айырмасы жоқ. Сондай-ақ, «قَبِيعٌ қобғ» деп те, не «قَبِيعٌ қуғ» секілді жазса да болады.

Сөздің ұзынынан қысқасы жақсырақ.

Хұда каласа, қалғандары кітаптың басқа жайларында айтылады.

ЕТІСТІКТЕРДЕГІ ҮСТЕМЕ (ҚОСЫМША) ӘРІПТЕР ЖӘНЕ ЕТІСТІКТЕРДІҢ ТҮЗІЛУІ ЖӨНІНДЕ

Етістіктер екі әріпті, үш әріпті, төрт әріпті, бес әріпті, алты әріпті болады. Етістіктерге кейіннен он әріп қосылған: I-әліп, ә, ت -т, ر -р, س -с, ش -ш, ق -қ, ك -к, ل -л, ن -н, ي -ла//ле, ی -и.

Бұл әріптердің әрбірі етістіктерге бір мағына үстеу үшін қызмет етеді.

* Ор, жыра (ДТС.,—89 стр.)

I-әліб

«Қызғанды» деген мағынаны білдіретін «تَبَزَادِي» terzedi (тепзе-ді)» сөзі, «сортаң жер» мәніндегі «تَبَزُ» teriz (тепіз)» сөзіне «I-әліб» қосылып жасалған.

«Қобыз тартты» деген мағынаны білдіретін «قُبَزَادِي» qobzadı (қобзады)» сөзі «قُبُزُ» qobuz (қобұз)» сөзіне «I-әліб» қосылып жасалған.

ت (T — T)

Бұл әріп сабақтас етістік жасауға қызмет етеді. «Арпа, бидай секілді нәрселерді тазалады» деген мағынаны білдіретін «تَرِغُ اَرْتِي» tagıy ağıtty (тарығ арытты)» дегендегі «اَرْتِي» ağıtty (арытты)» сөзіндегі «ت -т» әрпі секілді.

«تُونُ قُرْتِي» ton kurıtty (тон құрытты) — тонды құртты» түріндегі «قُرْتِي» сөзіндегі «ت -т» да сондай. «T» әрпі қосылғанға дейін бұл сөздер «اَرِيدِي» ağıdy (арыды)», «قُرِيدِي» kugıdy (құрыды)» тәрізді болатын.

ر (R — P)

Етістіктің сабақтас түрін жасау үшін көп жағдайда «ر -p» әрпі «ت -т» әрпіне қосылады. Мәселен, «кетті» мағынасындағы «بَرْدِي» bardı (барды) — кетті» етістігінің «بَرْتُرْدِي» barturdy (бартұрды) — барғызды, келтірді» секілді және «كَلْدِي» keldı — келді» етістігінің «كَلْتُرْدِي» keltürdy (келтүрді) — келтірді» секілді өтпелі шаққа айналғаны тәрізді.

س (S — C)

Бұл әріп етістікке қосылып арыз-тілек, істі істемек мағынасын білдіреді.

Мысалы, «سُوْفُ اِجْسَدِي» suv işsedı (сүв ішседі) — су ішкісі келді»; «اَشْرُ يَجْسَدِي» ash jesedı (аш иеседі) — ас жегісі келді» дегендер сияқты.

«س» әрпі баяғылан бері арабшаның «تَفَاوُلٌ» tafaul (тафаул) бабындағыдай, атқарылын болмаған іс-әрекетті құнды бір болғанлай, болып жатқандай етіп көрсету үшін етістікке қосылып келеді. Мысалы: «أَلْ مِّنْدِيْنَ يَرْمَاقُ الْكُؤْمِسِيْنَ» Ol mendin jarmak alymsyndy (ол мендін иармак алымсынды) — Ол менен ақша алғансыды; алып жатқандай етіп көрсетті»; «أَلْ مَنَا كُؤْمِسِيْنَ» Ol mana kulymsindi (ол маңа күлүмсінді) — Ол маған күлімсірегенсінді; өзін күлімсірегендей етіп көрсетті.»

ش (Ш — Ш)

Бұл әріп етістікке қосылып, арабшадағы «مَفَاعَلَةٌ» mufaələ (мұфа-әлә)» бабындағы секілді іс-әрекеттің екі кісі тарапынап атқарылатынын көрсетеді.

Мысалы: «أُرْشِدِيْ» urşidy (ұрды) — ұрды» етістігінен «يُرْشِدِيْ» urşidy (ұрды) — ұрды» етістігі, «تُرْشِدِيْ» turşidy (тұрды) — тұрды» етістігінен «تُرْشِدِيْ» turşidy (тұрды) — тұрды» етістігі жасалғаны тәрізді.

«ش — ш» әрпі етістіктерге қосылып келгенде, жәрдемдесу, қосылу, екі адамның арасындағы қатысу мағынасындағы рендерді жеткізеді.

Бұл жөнінде өз реті келгенде айтамыз.

ق (Қ—Қ)

Бұл әріп етістікке қосылып, жеңілгендік яғни қорланғандық мәнін білдіреді де арабшадағыдай «مَفْعُولٌ» мәффул» (сипаттау түрінде қолданылатын сөздер — А. Е.) орнына қолданылады:

«أَرَّ أَحْبَقْدِيْ» ar ahbydy (ер ашықды) — ер ашықты»; «يَلْتِيْ يُّتْقَدِيْ» ylyty ytydy (жылқы жұтады) — жылқы (мал от-шөпсіз қалғандықтан арықтап) жұтады».

Сондай-ақ, көбінесе, «ق - қ» әрпі «س -с» әрпімен ілесе қосылып келеді: «أَرَّ أَرْسَقْدِيْ» ar arsydy (ер арсықды) — ер алданды»; «أَرَّ سَوْسَقْدِيْ» ar sojydy (ер сойсықды) — адамның малы ұрланды».

ك (K—K)

Ұяң яки жіңішке дыбысталатын, яки түбірінде «ك» -к» әрпі бар сөздерде «ق» -к» әрпінің орнына «ك» -к» қолданылады: «كَيْفَ تَجِبْنَ أَرْبَابَهُنَّ» қашғұн ер jetsikti (қашғұн ер иетсікті) — қашқын адамға (куып) жетті»; «أَلْأَرْبَابُ بِكُمْ» ол ер bilsikti (ол ер білсікті) — ол адам білінді (ол адамның өзі, және жасырған нәрселері білінді)».

ل (L—L)

Бұл әріп ырықсыз етіс жасауға қызмет етеді.

Мысалы, «أَرَأَيْتَ أَتَى» ер оқ атты (ер оқ атты) — адам оқ атты» деген түрдегі «أَتَى» атты — атты» етістігінен жасалған «أَتَى أَتَى» оқ атылды (оқ атылды) — оқ атылды» деген тәрізді. «بُورٌ تَقِيدُ» бөз тоқыды — бөз тоқыды» деген үлгідегі «تَقِيدُ» тоқыды — тоқыды» етістігінен туындаған «بُورٌ تَقِيدُ» бөз тоқылды — бөз тоқылды» деген секілді.

ن (N—H)

Бұл әріп етістікке қосылып, істеушінің бір істі (бірінші жақтан) басқалар араласпай тұрып өзі орындағандығын аңғартады.

Мысалы, «أَلْأَرْبَابُ أَلْبَنَاءِ» ол жармақын алынды (ол иармақын алынды) — ол ақшасын өзі алды (алынды); «أَلْمَنْدِينَ تَتَّابِينَ قَلْبِي» ол mendin tavaғын қолынды (ол мендін таварын қолынды) — ол менен тауарын өзі қаланды (сұранды)» деген секілді.

ي (LA//LƏ — LA//LƏ)

Бұл қосымша есімдерге қосылып, етістік жасайды.

Мысалы: «بَغِ كُشْلَادِي» beg küşladı (бег күшлады) — бек күс аулады» деген секілді. Бұл жағдайдағы «كُشٌّ» күс» сөзі есім

болып, әуелде етістікке ұқсас түрленбес еді, «у ла» қосымшасының ықпалымен етістікке айналып, құдды басқа етістіктей түрленіп өзгерді.

Бұл бір негізгі қағида. Оны есіңе сақта.

«بَدَّ كَعْدَا قَيْشَلادِي beg kendde қышлады (бег кенде қышлады) — бек қалада қыстады» деген түрдегі «قَيْشَلادِي қышлады (қышлады)» сөзі «قَيْش» қыш (қыш) сөзіне «у ла//ле» қосымшасының жалғанған әсерімен етістік жасалғандығының мысалы.

ى (J—И)

Бұл әріп «ل -л» әрпімен бірлесіп (لى//ли тәрізді) жүреді. (-ғалы; -гелі. А. Е.) Етістікке қосылып, іс-әрекеттің атқарылуына аз қалғандығын, яғни әлі орындалып бітпегендігін көрсетеді.

Мысалы, «أول تَرْغَالِي قَلْدِي Ol tuғалы қалды (ол тұрғалы қалды) — Ол тұрғалы қалды (тұра жаздады)»; «أول بَرْغَالِي قَلْدِي Ol baғалы қалды (ол барғалы қалды) — Ол тұрғалы қалды (тұра жаздады)» деген үлгідегі «تَرْغَالِي tuғалы (тұрғалы) — тұрғалы (тұра жаздады)»; «بَرْغَالِي baғалы (барғалы) — барғалы (бара жаздады)» деген сөздер сияқты.

Бұл қағиданы жақсылап үйренгін.

СӨЗДЕРДІҢ ӨЗ ТҮЗІЛІМІ БОЙЫНША ІЛГЕРІ — КЕЙІН КЕЛУ ТӘРТІБІ

Әуелі екі әріпті сөздерден бастаймын да, содан әрі үш, төрт, бес және алты әріпті сөздерге барамын. Ортасы сүкүнді (әріптің қысқатынысты, созбау белгісі — « • » бар) сөздерді харакатты (әріптердің өзінен кейінгі әріпке жалғасуы) сөздерден бұрын келтіремін; одан соң ортасы харакатты болған сөздерді өз харакаттарының тәртібіне сай беремін. Одан кейін, бас жағына (шекесіне) хамза және соған

ұқсас әріптер қосылған (қойылған) сөздер беріледі. Одан кейін, бірінші және екінші әріптері арасында әріп қосылған сөздерді өз орнымен қосамын; Одан кейін, үшінші әрпінің соңына әріп қосылған сөздерді тіркеймін. Бұдан басқа, осы сөздердің бас-аяғын назарда ұстаймыз.

Кітабымызда сөздердің өз түзілістеріне қарай ілгері-кейін келу (орналасу) тәртібі де осылай болды. Кітаптың барлық бөлімдерінде есімдер де осы тәртіпте реттеледі.

ӘРІПТЕРДІҢ ІЛГЕРІ-КЕЙІН ҚОЙЫЛУ ТӘРТІБІ ТУРАЛЫ

Бұл кітапты «ب -б» әрпімен аяқталатын есімдермен бастаймын. Содан кейін барып қалған әріптерді әліпби ретімен беремін. Бұл ілгерідегі әдебилер жолына сәйкес және де араб тілінің түзілу тәртібі тәрізді.

Сонымен қатар күллі сөздердің бас-аяғын назарда ұстаймын. Қандай сөздің басында хамза яки хамзаға жақын әріп болса, жазғанда оны басқалардың алдына шығарамын. Сөздердің арасында «уа» жалғаулығын «واو عاطفه» waw (wavy) өtifa (өтифа)» колданбадық, (көрсетпедік), өйткені түрік тілдерінде оған орын жоқ. Осыны жақсы түсініп алғын.

СИПАТ РЕТІНДЕ АЙТЫЛМАҒАН СИПАТТАР ТУРАЛЫ

Бұл сипаттар (сын есім) түрлі мақсаттар үшін, түрлі сөздерден әртүрлі жолдармен жасалады:

Біріншісі: істеушінің сол іс-әрекетті анда-санда істейтінін білдіретін сипат. Мысалы: «بَرْدِي آرُ» bardy er (барды ер) — барған ер» деген тұлғадан жасалған «بَرْدَجِي آرُ» bardashy er (бардашы ер) — барушы ер (адам)», «كَلْدِي آرُ» keldi er (келді ер) — келген ер» тұлға-

сынан жасалған «**أَزُّ كَلْدَجِي** keldeshi er (келдеші ер) — келуші ер» дегендерге ұқсас болып келеді.

Бұл түрдегі сипаттар айтылмады.

Екіншісі: істеушінің (іс-әрекет жасаушының) сол іс-әрекетін дүркін-дүркін, әлденеше қайтара жасайтынын білдіретін сипат. Мысалы: «**أَلْ أَرْ أَلْ أَتْكَ بَرَّعَانْ** Ol er ol evge barağan (ол ер ол евге бараған) — Ол ер ол үйге бараған (барғыш, бара беретін)»; «**أَلْ كِشِي أَلْ بِيْزْكَ كَلْكَانْ** Ol kişi ol bizgə kelegen (ол кіші ол бізге келеген) (келе беретін, келгіш)» түріндегі «**بَرَّعَانْ** barağan (бараған)», «**كَلْكَانْ** kelegen (келеген)» дегендер секілді болып келеді. Бұл түрдегі сипаттарды да айтпадық.

Үшіншісі: істеушінің бір істі істеуге ынта-ықыласы мен ұмтылысын аңғартатын сипат. Мысалы:

«**أَلْ أَرْ أَلْ أَتْكَ بَرَّعْسَائِي** Ol er ol evgə barıfsak (ол ер ол евге барығсақ) — Ол ер ол үйге баруға құмар (барғысы келіп тұрады)».

«**أَلْ كِشِي أَلْ بِيْزْكَ كَلْكَانْ** Ol kişi ol bizgə keligsek (ол кіші ол бізге келігсек) — Ол кісі ол бізге келімсек (келгісі келетін; келуге ықыласты)» дегендерге ұқсас болып келеді.

Бұларды сипат ретінде сөз етпедік.

Төртіншісі: бір істі істеу сол атқарушының борышы екендігін білдіретін сипат. Мысалы:

«**أَلْ أَتْكَ بَرَّعْلُقْ أَرْدِي** Ol evge barğuluk erdi (ол өвге барғұлқ ерді) — Ол үйге барғылық еді; (баруға тиісті еді)» деген секілді. Бұл сипат түсіндірілмеді. Оғыздар осындағы сөздердегі «**ل** -л» әрпінің орнына сол мәндегі «**س** -с» әрпін қолданады.

Тағы бір мысал:

«أَلْ يَجِيْتُ بِيْزُنَا تَكَلُّوْكُمْ اَرْدِيْ» Ol jigit bizge kelgiylik erdi (ол жігіт бізге келгүлік ерді) — Ол жігіт бізге келгілік еді, (келуге міндетті еді.)» деген де сол сияқты. Бұл сипатты баян етпедік.

Бесіншісі: істеушінің бір іс-әрекетті атқару үстінде екендігін білдіретін сипат. Мысалы:

«مَنْ اَتَمَّا بَرِّغْلَى مَنْ» Men evge barıǵlı men (мен евге барығлы мен) — Мен үйге барғалы тұрмын (бара жатырмын.); «مَنْ سِيْزُكَ كَلِكْلِيْ مَنْ» Men sizge keligli men (мен сізге келіглі мен) — Мен сізге келгелі тұрмын» дегендер тәрізді. Бұларды да сипат қатарында айтпадық.

Мұндай сипаттардың бәрі тек етістіктен жасалған. Әртүрлі етістіктерден сол мәнде осы әдіспен түрлі сипаттар туындайды. Бұлар кітапта келтірілмейді.

Істелген іс, оның үстіне болғанын білдіретін сипаттар мен ерекшеліктері де көрсетіліп отырмады.

Егер қағиданың қалай қолданылатындығын және бұл сөздердің халық тілінде қалай кездесетіндігін көрсету қажет болса, сол қағидаларға (ережелерге) тоқталғанда айтып өтеміз.

Бірлік, көптік, салыстыру, асыру, кішірейткіш, септеу және түрлену және басқа мәселелері сөз болмады. Сол үшін бөлек бір кітап жазып, оған «Түрік тілінің асыл жәуһарлары» деп ат қойдым. Тәңірдің бұйрығымен осы ережелер сол кітапта айтылды.

МӘСДАР ҚАТАРЫНДА АЙТЫЛМАҒАН МӘСДАРЛАР ТУРАЛЫ

Мәсдарлар (яғни етістіктің тұйық райы — А. Е.) екі түрлі болады:

Біріншісі: түп (негізгі) мәсдар. Бұл түрдегі мәсдарлар етістік бө-

ліміндегі өткен шақ пен келер шақ егістіктерімен бірге қоса көрсетілді.

Екіншісі: әсілінде мәсдар болмай, сөз қосу, түрлендіру арқылы жасалған мәсдарлар. Мұндай мәсдарлардың сипат-мәнісі болады. Бұларды аса қажет жерлерінде ғана көрсетіп отырамын.

«**بَرِيرٌ** baғығ (барыр) — барар», «**بَرْدِي** bardy (барды) — барды» секілділерден жасалған «**بَرْمَاقٌ** barmaq (бармақ) — бармақ»;

«**كَلِيرٌ** kelir (келір) — келер», «**كَلْدِي** keldi (келді) — келді» секілділерден жасалған «**كَلْمَكٌ** kelmek (келмек) — келмек» болса, бұлар түп мәсдарлар.

Изәфет жолымен, сөз қосу арқылы жасалған жасанды мәсдарларға өрнек етіп мыналарды көрсетуге болады:

«**مَنْكَا تُشْغِيلٌ** Menin barğym bol-sa tana tuşğyl (менің барғым болса мана түшғыл) — Мен барар болсам, маған жолық»; «**كَلِكِي بُولْسَا اُوقْتَا** Kejik keliki bolsa oqta (кәиік келікі болса оқта) — Киік келген болса, оқ ат» деген үлгілердегі «**بَرِغٌ** (барғым) — барық (барғым)», «**كَلِكٌ** kelik (келік) — келік» деген сөздер жасанды мәсдарлар.

«**تازُ كَلِكِي بۆرүкшікә** Taz keliki bөрkшige (таз келікі бөрікшіге) — Таздың келері бөрікшіні («Таздың барар жері бөрікшінін дүкені» деген мағынаны айтпақшы)» мақалындағы «**كَلِكِي** keliki (келікі) — келікі» сөзі де сол секілді.

Мына бір мәсдарлар қатаң сөздерге «**ق** -қ» яки «**غ** -ғ» әріптері қосылып жасалады. Мысалы,

«**بَرِغْ بَرِدِي** Вагығ барды (барығ барды)» («қатты барды» демекші); «**أَلْ قُلَيْنِ أُرْغِ أُرْدِي** Ол құлын иґық урды (ол құлын үрүк ұрды) — Ол құлын ұрып ұрды («ол құлын қатты, үсті-үстіне ұрды» демекші)» түрінде кездесетін «**بَرِغْ** вагығ (барығ) — барығ», «**أُرْغِ** иґық — ұрық» мәсдарлары етістіктерге «**ق** -қ», «**غ** -ғ» үстемеленіп жасалған. «**ق** -Қ», «**ك** -к» әріптері қашанда изафет әрпі саналатын (анықтауышка қосылатын) «**ي** -й» әрпімен бірге қолданылады. «**غ** -Ғ» әрпі сияқты жалғыз өзі қолданылмайды. Мысалы: «**أَبْنِكَ يُرْقِي نَتِكْ** Аның жоғиқы нетег (аның иорұқы нетег) — Оның жүрісі қандай?» деген секілді.

Бұл түрде «**يُرْقِي** жоғиқы (иорұқы)» сөзінің түбірінде болған «**ق** -қ» әрпі де «**غ** -ғ» әрпінің орнына келген.

Түбірінде «**ك** -к» болған сөздерге яғни жұмсақ сөздерге «**ك** -к» әрпі ұласады. «**أَبِي سَكْتِكْ سَكْتِي** Аны сөкүк сөкті (аны сөкүк сөкті) — Оны қатты сөкті »; «**أَلْ قُلَيْنِ تَبِكْ تَبْدِي** Ол құлын тепік тепті (ол құлын қатты тепті) — Ол құлын қатты тепті» деген түрдегі «**سَكْتِكْ** сөкүк (сөкүк)», «**تَبِكْ** тепік (тәпік)» сөздері «**ك** -к» қосылып жасалған масдарлардың көрінісі. Мұндай түрдегі мәсдарларда жекеше, көпше мәні аңғарылады, «**وَكَلِمَ اللّٰهُ مُوسَى تَكَلِمًا** тәңгі Мұсаға жекелер айтты (Тәңгі Мұсаға жекелеп айтты)» — деген секілді.

Сөзді қыскартып, қағидаларды бір тәртіпте үйретіп беру үшін, қағидалар жөнінде қысқаша тоқтадық. Қалғандарын осыған салыстырып түсініп алуға болады. Бұл жерде мен көрсеткен қағидалар (ережелер) мен ишара жасаған жайлар күллі түрік тілдері үшін бірдей ортақ болып келеді.

Хұда қаласа, бұлар өз орнымен түсіндіріледі.

КІТАПТА АЙТЫЛҒАН ЖӘНЕ АЙТЫЛМАҒАН НӘРСЕЛЕР ХАҚЫНДА

Кітапта мұсылман түріктері елдеріндегі таулардың, шөлдердің, ойпаттардың, дариялар мен көлдердің аттарын жаздым. Олар қашан да қолданылып келеді, тілдерде әрдайым ұшырасып тұрады. Солардың кең танымал болғандарын жаздым, онша белгілі болмағандарын тастадым. Мұсылман болмаған түрік елдеріндегілердің бағзы біреулерін жаздым, бағзы біреулерін қалдырдым. Өйткені, оларды (белгісіздерін — А. Е.) жазғаннан пайда жоқ. Түрік тілдеріне кейін кірген сөздерді және жазбадым. Ер мен әйел есімдерінің де бәрін емес, тек ең көп ұшырасатын әрі баршаға таныс болғандарын тура мәндерін біліп алғысы келгендер үшін көрсетіп өттім.

ТҮРІК ХАЛЫҚТАРЫ МЕН ТАЙПАЛАРЫ ХАҚЫНДА

Түріктер тегінен жиырма тайпалы. Олардың барлығы Тәңірі өзіз көрген Нұқ пайғамбардың ұлы Иафас және Иафастың ұлы Түрікке барып тіреледі.

Бұлар Рұм әулетінің Тәңірі өзіз тұтқан Ибраһим пайғамбардың ұлы Ысқақ және Ысқақтың ұлы Ғайса (Иса) және Ғайсаның ұлы Рұмға барып тірелетінге ұқсайды. Әрбір түрік тайпасының қаншама ұрық-шәріптері бар, олардың саны ұлы Тәңірінің бір өзіне мағлұм. Мен бұлардың тұптамырлары мен ана тараптарын жаздым. Ру-аймақтарын тастадым. Кісілерде оғыз түркмендерінің білуге ықтияр болғандықтары үшін, солардың ұрықтарын, малдарына басатын таңбаларын да көрсеттім. Мұсылман болсын, болмасын мейілі, Рұм өлкесі жанынан Күншығысқа қарай кеткен рет бойынша, біртіндеп, шығыстағы тайпалардың орналасқан жайларын көрсетіп өттім.

Рұм өлкесіне бәрінен жақын орналасқан тайпа **بَجَنَكْ** бешенек; одан қалса **قَفْجَاقْ** қыпшақ, **اَغْرُ** оғыз, **يَمَاكْ** немек, **بَشْغَرْتْ** башғырт, **قَرْقَرْ** басмыл, **قَايْ** қай, **تِيَانُوْ** иабаку, содан **تَتَارْ** татар, содан **قَرْقَرْ** қырғыз тараптары. Қырғыздыр Шыңға жақын жайлаған. Бұл тайпалардың барлығы Рұм өлкесі жанынан шығысқа қарай осы ретпен созылып жатыр.

Содан, **چَكِلْ** шігіл, **تُخْسِي** тохсы, **يَحْمَا** иағма, **أَغْرَاقُ** ұғрақ, **جَرُّقُ** жарұқ, **جُمَّلْ** жомыл, **أَيْغُرُ** үйгүр, **تَنْكُتْ** танғұт, **خَيْتَايْ** хытай. Қытай өлкесі «Шын» деп аталады. Одан соң, **تَتْنَاجُ** табғаш, оны «Машын» дейді.

Бұл тайпалар Женүп пен Шимал арасында тұр. Олардың орналасқан орындарын осы шеңберлі картада бір-бірлеп көрсеттім.

(Дөңгелек картаны осы беттен көруіңізге болады — А. Е.)

ТҮРІК ТІЛДЕРІ ТУРАЛЫ

Ең ашық-айқын әрі тура-түзу тіл — тек сол бір ғана тілді біліп, парсылармен араласпайтын және шет өлкелермен барыс келіс жасмайтын кісілердің тілдері. Екі тіл білетін және шахарлармен* араласып қалған кісілердің тілінде бұзықтық бар. **سُغْدَاقُ** Соғдақ, **كَنْجَاكُ** кенжек, **أَرْغُو** арғу тайпалары сондай екі тіл білетіндерге (екі тілде сөйлейтіндерге А. Е.) кіреді. Шетелдіктермен араласатын және қалалықтармен араласатын **خُتَنْ** хотан, **تُبْتْ** түбіт халықтары мен **تَنْكُتْ** танғұттардың бағзылары сондай. Бұлар түріктер еліне кейінірек келгендер. Бұлардың әрбірінің тілдерін өз орнында талдап, айырып жазамын. **جَابَرْنَا** Жапарқалықтар (жапондықтар А. Е.) шалғай алыста орналасқандықтан, Машын мен олардың арасын ұлы теңіздер бөліп тұрғандықтан олардың тілі бізге белгісіз, білінбейді.

Шын мен Машын халықтарының тілдері бөлек, айырмалары болса да, шахарлықтар түрікше жақсы біледі. Бізге жазған хат-хабарларын түрік жазуымен жазады. Сондайлық, арада ұзақ алыстық және Шын иініндегі тау, теңіздер болғандықтан иәжүз бен мәжүзлердің **مَاجُجُ** **و** **يَاجُجُ** тілдері бізге мәлім емес. Түбіттердің бөлек тілі бар. Сол секілді Хотандықтардың бөлек тілі, бөлек жазуы бар. Бұлардың екеуі де түрікшені бар шырайымен жақсы білмейді.

Ұйғырлардың тілі түрікше, әйтсе де, өзара бір-бірімен тағы бір түрлі өзгеше тілмен сөйлеседі. Кітаптың бас тарапында көрсетілген 24 әріпті түрік жазуын қолданады. Кітаптарын, хат-хабарларын сол

* Қазір де «шаһар» деп жазу қалыптасқан. М. Кашқаридың жоғарыдағы сөздеріне зер салсаңыз ол «h» әрпін түрік тіліне тән деп қабылдамайды. Соны ескеріп, біз кей тұстарда кәдімгі «x» әрпін қолдандық.

жазумен жазады. Ұйғырлар мен шынәлықтардың бұдан басқа тағы бір жазулары бар. Ресми құжаттарын, жазбаларын сол жазумен жазады. Ол жазуды мұсылман болмаған ұйғырлар мен шынәлықтардан басқалар оқи алмайды. Мен бұларды шахар халықтары турасында айтып отырмын.

Сахара — қыр халықтарына жататын жомылдардың тілі бөлек бір тіл болып, олар түрікшені де бек жақсы біледі. Қай, иабақу, татар, басмыл тайпалары да сондай. Олардың әрбірінің өзіне тән тілі бар, сонымен бірге түрікшені де жақсы біледі. Қырқыз, қыпшақ, оғыз, тохсы, иағма, ұғрақ, жарұқ тайпалары ортақ бір түрдегі түрікше тілде сөйлейді. Иемек пен башқұрт тілдері оларға жақын. Рұм өлкесі иініндегі бұлғар, сувар, бешенектердің тілдері сөздерінің аяғы шолақ қайырылған өзгеше бір сипатты түрікше тіл.

Тілдердің жеңілі оғыз тілі, ең түзуі, турасы тохсы мен иағма тілдері, сондықтан да **يلا** Ыла (Іле), **آرتيشۇ** Ертіс, **يآمار** Иамар, **آيدل** Еділ бойларынан ұйғыр шахарларына дейінгі тараптарда өмір сүріп жатқан халықтардың тілдері жақсы тіл. Бұлардың ішінде ең анық, ашық та әдемі, татымды тіл — Хакания өлкесіндегі халықтың, хакандықтардың тілі. Баласағұндықтар соғдыша, иә түрікше сөйлейді. **طيراز** Тираз (Талас) бен **بيضا** Бейзә шахарларының халықтары да солай, соғдыша және түрікше сөйлейді. **اسجانب** Исбіжаб* шахарынан **بلاساغون** Баласағұнға дейін жайылған бүтін Арғу шахарлары халықтарының тілдерінде де кемшіліктер бар. Қашқарда кенжекше сөйлесетін ауылдар бар. Шахар ішіндегі жұрт Хакания түрікшесімен сөйлеседі.

Рұм өлкесінен Машынға дейінгі күллі Түрік елдерінің ұзын бойы бес мың фәрсах**, ені үш мың фәрсах болып, барлығы сегіз мың фәрсахты құрайды. Бұлардың орнын анық білдіру үшін, бәрін жер беті секілді картаның ішінде көрсетіп өттім.

ТІЛДЕГІ ЖӘНЕ СӨЙЛЕГЕНДЕГІ ӨЗГЕШЕЛІКТЕР ТУРАЛЫ

Түбір сөздерде өзгешеліктер аз болады. Сөздердегі өзгешеліктер, ерекшеліктер бағзыбір әріптердің орнына басқа бір әріптер ал-

* Қазіргі Сайрам. А. Е.

** Фәрсах — ұзындық өлшемі, 6,24 шақырымға (км) тең.

масып келгенде, яки түсіп қалғанда көрінеді. Мысалы, оғыздар мен қыпшақтар есім мен етістіктің басында келген «и» әрпін «I-әліпке», яки «ғ, ж» дыбысына алмастырады. Түріктер «жолаушыны» «يَلْكِيْنُ» jelkin — иелкін» десе, оғыздар мен қыпшақтар «الْكِيْنُ» elkin — елкін» дейді; түріктер «жылы суды» «يَلْبَغُ سُوْتٌ» жылығ suv — ылығ сув» десе, олар «الْبَغُ سُوْتٌ» ылығ сув — ылығ сув» дейді; сол секілді түріктер «جِنْجُو» jinju — иінжү» десе, олар «جِنْجُو» jinju — жінжү» дейді; түріктер «жүкті түйені» «يُغْدُو» juǧdu — иуғды» десе, оғыздар мен қыпшақтар «جُغْدُو» juǧdu — жүғдү» дейді. Ал, арғулар сөз ортасында, не соңында келген «ي-и» әрпін «ن-н» әрпіне алмастырады. Мысалы, түріктер «койды» «كُوِي كُوِي» koj — кой» десе, арғулар «كُونُ» kon — кон» дейді. Түріктер кембағалды «جِفَايُ» шығай — шығай» десе, олар «جِفَانُ» шығап — шыған» дейді. Түріктер «قَائُو نَانِكُ» kaju nән — қайсы нәрсе» десе, олар «قَائُو» қапи... қану...» дейді.

Оғыз, қыпшақ және суварлар сөздің басындағы «م-М» әрпін «ب-Б» әрпіне өзгертеді. Мысалы, түріктер «مَنْ بَارْدِيْمُ» men bardım — мен бардым...» десе олар «بِن بَارْدِيْمُ» ben bardım — бен бардым» дейді. Түріктер сорпаны «مُونُ» mун — мүн» десе, олар «بُونُ» буn — бүн» дейді.

Оғыздар мен оларға жақын жайғасқандар сөздің «ت-т» әрпін «د-д» әрпіне алмастырады. Мысалы, түріктер «تِصْوِي» tevəj — тевәй» десе, олар «دَوِي» devəj — девәй» дейді; сондай-ақ, «тесік» деген сөзді түріктер «أُوْتُ» öt — өт» десе, олар «أُوْدُ» öd — өд» дейді. Таза түрікшеде «د-д» әрпімен айтылатын сөздер оғызшада «ت-т» әрпімен айтылады. Мысалы, олар «қанжарды» «بُغْدَا» byǧde — бүгле» десе, оғыздар «بُكْتَا» bykte — бүкте» дейді. Түріктер «жидені» «جِيْدَا» jigde — иігде» десе, оғыз түркмендері «جِيْكْتَا» jikte — нікте» дейді.

Мұндай сипатты сөздер көп, оларды бір-бірлеп теріп отырмаймыз.

Таза түріктер «ف -т» мен «ب -б» арасындағы дыбысты білдіретін «ن v (п)» әрпін оғыздар мен соларға жақын жайғасқандар «و» әрпіне алмастырады. Мысалы, олар «үйді (жәйді)» «آی ev — еп» десе, оғыздар «آوی ew — еб» дейді; олар «ауды» «آی av — ап» десе, бұлар «آوی aw — аб» дейді. Мен сөздердің ең анық, нақты көріністерін ғана беремін. Әріптерді алмастырып сөйлейтіндердің тілдеріндегі әріп алмастырылғандығын (оқушының өзі) салыстыру арқылы біліп алар.

Иағма, тохсы, қыпшақ, набаку, татар, кой, жемұл мен оғыздардың бәрі «ز з (дз)» әрпін қай заманда да «ی и (j)» әрпіне алмастырады, ешқашан «ز з(дз)» әрпімен сөйлемейді. Мысалы, өзге түріктер «қайын ағаны» «قازنك қазын — (kadhing) қалзын» десе, олар «قازنك қазын — қайын» дейді. Түріктер «қайын жағындағыларды» «قازن قازын — қалзын» десе, олар «قازن қазын — қайын» дейді. Сондай-ақ, шігіл мен өзге түріктер тілінде «ز дз (з)» әрпімен айтылатын сөздер Рус пен Рүм өлкелеріне дейін шектесе созылған қыпшақ, немек, сұвар, бұлғарлар тілдерінде жай «ز з (z)» әрпімен айтылады. Мысалы, түріктер «аяқты» «آزاق азак — атзак» десе, олар «آزاق азак — азак» дейді. Шігіл түріктері «қарын тойды» дегенді «قازن تازتی қазын тозты — қарын тоззты» десе, олар «قازن تازتی тозды — тозды» дейді. Басқа есімдер мен етістіктерді де осы мысалдар бойынша салыстырып қарау керек. Ашып айтқанда, шігіл тіліндегі «ز дз (з)» әрпі нағма, тохсы, оғыз бен бағзы арғулардың, әрі Шыңға дейін созылған жерлердегі өмір сүруші күллі тайпалардың тілдерінде «ی и (j)» әрпіне өзгереді; Рүмға дейін жайылған қыпшақ пен оларға жақын жайласқан өзге тайпаларда бұл әріп, «ز з (z)» әрпіне өзгереді.

Бұлардың бәрін өз орнында көрсетемін.

Хотандықтар мен кенжектер сөздің басындағы «І-әліпті» «هـ h» әрпіне алмастырады. Түрік тілдерінде жоқ бұл дыбысты кіргізгендері үшін, біз оларды түріктер деп санамаймыз. Мысалы, түріктер «атаны» «أَبَا ата — ата» десе, олар «هَاتَا hata — hata» дейді; түріктер «ананы» «أُمَا ана-ана» десе, олар «هَانَا hana — hana» дейді.

Қайсыбір жағдайларда «ر - r (r)» әрпі «ل - l (l)» әрпіне алмасады. Бұл жөнінде өз орны келгенде айтамын. Бағзы бір жағдайларда «ز - z (z)» әрпі «س - s (s)» әрпіне, «س -c(s)» әрпі «ز -z (z)» әрпіне өзгереді. Бұларды өз кезінде айтамын.

Мерзім мен мекен есімдерін жасағанда қолданылатын «غ -g (g)» әрпін оғыздар «I — әліпке» алмастырады. Түріктер «баратығұн жерді» «بَارَغِي جەر باғғи јег -- барғу жер...» десе, оғыздар «بَارَاسِي جەر باراسي јег: барасы јер -- барасы жер...» дейді; түріктер «тұрысар уақытты» «تَوْرَغِي اوقۇق تورғу оғуғ: тұрғу оғур — тұрғы уақыт...» десе, оғыздар «تَوْرَاسِي اوقۇق تورаси оғуғ: тұрасы оғур -- тұрасы уақыт» дейді.

«ك -K (k)» әрпі «ك -k (k)» әрпіне, «ك -k (k)» әрпі «ق -к (k)» әрпіне алмасады. Мұны өз реті келгенде айтамын.

Әріптердің алмасуы хақынлағы жағдайларды осымен бітіремін.

Сөздердегі әріптердің түсіп қалуына келсек, есімдіктердің және іс-әрекеттің жиі қайталанатындығын білдіретін етістіктердің ортасында келетін «غ -g (g)» әрпін оғыздар мен қыпшақтар барлық жерде түсіріп тастайды.

Есімдерге мысал: түріктер «ала қарғаны» «چۇمغۇق чумғуқ -- чумғуқ» десе, олар «چۇمۇق чумик -- чумук» дейді; түріктер «тамақ, ауызды» «تامغۇق тамғақ -- тамғақ» десе, олар «تاماق тамақ -- тамақ» дейді.

Етістіктерге мысал: түріктер «ол үйге барып жүретігүн адам» деген мағынадағы «Ol övige baragan ol (ol övige baragan ol) -- Ol үйге бараған ол» десе, оғыздар сол мағынадағы «بَارَغان ол -- бараған ол» дегенді «بَارَغان ол -- бараған ол» дейді; түріктер «ол құлын ұра беретін адам» деген мағынада «Ol er küşünü uşagan ol -- ол ер құлыны ұра-

ған ол» десе, оғыздар сол мәндегі «**أَرَاغَانُ** иғаған — ұраған» сөзін «**أَرَانُ** иған — ұран» дейді.

Айтқанда жеңіл болсын деп оғыздар есімдегі «**كُنْ** -г (g)» әрпін түсіріп айтады; есім мен етістіктердегі «**غ** -ғ (f)» әрпінің орнындағы «**كُنْ ك** -г (g)» әрпін де түсіріп тастайды.

Бүтін түрік тілдеріндегі негізгі қағидалар осылар.

Қалған ережелерді өз орнында айтармын.

Мен кітабымды жеңіл әрі ықшам, қысқа жасау үшін зәммалық, фатхалық, кесрәлық сөздерді, яғни «I — әліппен» басталған сөздерді бір жерде бердім.

(Бүтін күш-қуат ұлы әрі мейірімді тәңірге тән!)

لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ

ХАМЗА КИТАБЫ

СӨЗ БАСЫНДА ХАМЗА КЕЛЕТІН ЕСІМДЕР КІТАБЫ

(Хамзалық есімдер бөлімі)

ЕКІ ӨРІШТІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَب

AP//ӘP AP//ӘP: қуаттап, күшейткіш қосымшасы. Бір нәрсені мақтап, аса жақсы екендігін білдірмекші болса, «أَبْ أَذْكَرُ نَابِكْ» Әр өзгү нәң: Әп өзгү нәң -- Іп-ізгі нәрсе, бек жақсы нәрсе» -- дейді. Оғыздар таза, әпшак нәрсені «أَبْ أَقْ» ап ак» -- дейді.

أَب

AB AB: «жок, емес, не» мағыналарында қолданылатын жәрдемші сөз.
«أَبْ بُوْ أَبْ أُلْ» Ab bu ab ol: Аб бұ аб ол — Не бұл, не ол; немесе Бұл да емес, ол да емес».

أَب

YP//UP YP//UP: ренге қатысты қолданылатын үстеме, қосымша сөз.

«أَبْ أُرُّكْ» Yp үгүң: Yп үрүң -- Әп ак». (Шігілше).

أَبْ أِبْ

OP-OP KOP-KOP: (Оуп-оуп; қаз.ғыл. А. Е.) есектің аяғы тайып кеткенше, оны тұрғызу үшін айтылатын сөз, «түр-түр» деген мағынаны білдіреді. Арабтардың «كَبَّ» - көп (көп) - көп» деген сөзіне тура келеді.

أَبٌ	ОР	ОП: қырман басушы өгіздердің ортасындағы өгіз. (Арғуша).
أَفٌ	АТ	АТ: (катғы дауысталатын «І-өліппен» айтылады). «فَوْشٌ قَانَتَيْنِ أَرِائِنُ» Қуш қанатын ер атын: Құш қанатын ер атын — Құс қанатымен, ер атымен» — деген мақалдағы секілді.
أَثٌ	ӘТ	ӘТ: (жұмсақ дауысталатын «І-өліппен» айтылады). «أَثٌ جَرٌ» Әт жер: Әт иер — Әт жер, жұмсақ жер, жұмсақ топырақ.»
أُتٌ	ОТ	ОТ: шөп, өсімдік. «أُتٌ يَنْدِي» От үнді: От үнді — Шөп өнді.»
أُتٌ	ОТ	ОТ: мал жейтін шөп, от. «أُتٌ بَيْرِجِيلٌ» Атка от бергіл: Атка от бергіл — Атка от бергін.»
أُتٌ	ОТ	ОТ: дәрі, дауа. «أُتٌ إِيْتِمٌ» От іштім: От іштім — Дәрі іштім.» Тәуіп мағынасындағы «أُتَانِي» отаны оташы» деген сөз осы түбірден шыққан.
أُتٌ	ОТ	ОТ: у; зәхар. «أُتٌ بَيْرِجِيلٌ» Бег анар от берді: Бег анар от берді — Бек оған у берді.»
أُتٌ	ЫТ	ЫТ: ит.
أُتٌ	АШ	АШ: «хой, хей, хай» мағыналарында қолданылатын қарағна сөз. «أُتٌ بَيْرِجِيلٌ» Аш берү кел: Аш берү кел — Хай, бері кел!»
أُتٌ	ҮШ	ҮШ (сан) «أُتٌ يَرْجَمُ» Үш жармақ: Үш жармақ — Үш жармақ (акна, тенге).»

أُجْ	UШ	ҰШ («I — әліп» қатты дыбыспен оқылсын). Белгілі бір қаланың атауы.
أَجْ	OШ	OШ: Тауда өсетін ағаштың бір түрі. Түріктер қаламды содан жасайды. Одан тағы да иік, аса қатты нәрселер жасалады.
إِجْ	IШ	IШ: әр нәрсенің іші. «أَجْ قُرْ» Iш қиг: Iш құр — Iштен буынатын белбеу»; «أَجْ سَوْزْ» Iш sөz: Iш сөз — Iштегі сөз; көңілдегі құпия сөз».
إِجْ	IШ	IШ: іш, бауырға жабысып біткен жұқа ет. «أَجْ اَتْ» Iш et: Iш ет — Iш еті».
أَزْ	ӘR	EP: ep, еркек адам. Бұл сөз көбінесе «أَنَّ» әгән (әрән) — ерен» деген мәнде де қолданылады. Бірақ, бұл сирек ұшырайды. «أَزْ-лар// -лер секілді көптік жалғаулары (түпнұсқада) жиі қосылады.
أَزْ	ЫR	ЫP: ыза, қынжылыс мәнінде қолданылатын сөз. «أَزْ أَرْ بُلْدِيْ» Eг ыг boldы: Ep ыр boldы — Ep ыза boldы».
أَزْ	ӨZ	ӨZ: май. «أَزْلَكْ مُونْ» Əzlyg mүн: Əzlyg mүн — Майлы сорпа».
أُسْ	YS	ҮC: жақсы мен жаманды айырып парықтау. (Оғызша). «أَلْ أُسْ بُلْدِيْ» Ol us boldы: Ol үс boldы — Ol жақсы мен жаманды парықтады».
أُسْ	AS//ӘS	AC//ӘC: жыртқыш хайуандарға кесіп берілетін жемтік. Жемтік. Өлексе.
أُسْ	YS	ҮC: құзғын құс; күшіген.

Шәйір сөзінде былай айтылған:

كَلْدِي مَنَا تَاتَ
 آيْدِيْمَ اَمْدِي يَاتَ
 قُفْقَا بُلْبُ اَتَ
 سَنِي تِلَارَ اُسُ بَرِي

*Keldi maña tat
 Ajdyt emdi jat.
 Kuşqa bolup et,
 Seni tiler us* bori:*

*Келді маңа тат,
 Айдым емді уат.
 Күшқа болуп ет,
 Сені тілер ұс бөрі —*

*— Келді маған тат,
 Айттым: Енді жат!
 Күсқа болып ет.
 Сені тілер құзғын, бөрі.»*

(Мағынасы: Маған бір көпір (мұсылман-дыққа кірмеген) үйғыр келді: Өлтірдім. Сені құзғын, бөрілер паршаласын, құсқа жемтік болып, енді солай жат дедім.)

اُسُ   UШ

ҮШ: осы, нақ, құлды.

«اُسُ مُنْدَاغَ قَبِيْلُ» Uш mundaғ қыл: Үш мұндағ қыл — Құлды осылай істе.»

اُسُ   UШ

ҮШ: осы, жана ғана, казір ғана.

«اُسُ كَلْدُكُمُ بُو» Uиш keldüküm bu: Үш келдүкім бұ — Келгенім осы бұл. Жана ғана келдім.»

اُسُ اُشِي   YШ YШ
 اُسُ   UШ

ҮШ-ҮШ: іш-іш. Өгізді суарғанда айтылатын сөз.

ҮШ: ағаш, тал, мүйіз секілді нәрселердің өзегі (ортасы). «اُسِيْ مُنْكَرُ» Mүнүз ишы: Мүнүз ұшы

* Оленнің мәтініне үйілгенде «us bori» емес, «ash bori» болуы да мүмкін. Мағына соған үйлеседі. Араб жазуы қаракаттарын «us» деп те, «as» деп те оқуға болады.

- Мүйіздің өзегі». Құс, не аттардың жұлын-аркасын (омыртқа-қүймишағын) да солай дейді.
- اِشْ ыш//шш ыш//шш: иіс, ыс. Шырақ иісі; үй-жайдағы, не тамдағы құрым, күйе.
«تُونُ اِشْ بُلْدِيْ» Тон ыш болды: Тон ыш болды — Тон ыс болды, ыстанды».
- اُقُ ОҚ ОҚ.
اُقُ ОҚ//оф ОҚ//оф: уық.
«اُقُ اُقِيْ» Әв оқы: Ев оқы — Үйдің уығы».
- اُقُ يَلانُ ОҚ (жылан) ОҚ (иылан): оқ жылан. Адамға атылатын жылан.
اُقُ ОҚ ОҚ: енші; үлес; бөліс.
Жер және басқа мүліктерді бөліскенде тиетін үлес.
اُقُ ОҚ ОҚ: етістікке мағына реңін үстемелейтін қосымша.
«اُقُ بَرغُلُ» Вағғыл оқ: Барғыл оқ — Барғын-ақ; бара-ақ қой.»
- اُقُ ОҚ ОҚ: мағына беретін қосымша.
«اُقُ كَلْدِيْمُ» Ваја оқ keldim: Баиа оқ келдім — Баяғыда келдім; баяғыда-ақ келдім»;
«اُقُ اَمْدِيْ» Emdī оқ аждаым: Емді оқ айдым — Енді ғана айттым».
- اُقُ ық ық: ықық, ықылық. Суық ішіп, үстінен нан жегеннен кейін көкіректен шығатын ықылық.
«اُقُ اِنِيْ» Апы ық tutty: Аны ық тұтты — оны ық ұстады; Оған ықылық тиді.»
- اُلُ ОЛ ОЛ: ол, о.
«اُلُ اَنْدَغُ اَمْدِيْ» Ол andaғ ажда: Ол андағ айды — Ол андай деді».
- اُلُ ОЛ ОЛ: ол, сол, бұл.
«اُلُ اَر» Ол ег: Ол ер — Ол адам; бұл адам.»

اَلْ	OL	Ol: есім мен етістіктерге қосылатын қосымша. «اَلْ مِنْكَ اَعْلَمُ اَلْ» Ol meniң oғlum ol: Ол менің оғлұм ол — Ол менің ұлым ол»; «اَلْ اَتَاكَ بَرْمِيْشُ اَلْ» Ol evge barǵımyş ol: Ол evge бармыш ол — Ол үйге барған ол.»
اَمْ	EM	EM: ем, дауа. Дауалаушы адамды «اَمْجِيْ» emşı — емші» дейтін атау содан алынған.
اَمْ	ӘМ//АМ	ӘМ//АМ: әйелдердің жыныс мүшесі. (Оғызша және қыпшақша).
اَمْ	ӨМ//ҮМ	ӨМ//ҮМ: ыштан, шалбар, дамбал.
اِمَّ	ІМ	ІМ: ым. Әрбір қосындарға әскербасы, қолбасылар тарапынан белгіленіп берілген шартты белгі. (Пароль). Мұндай белгілер қос пен құралдардың атымен немесе басқа сөздермен белгіленіп, екі лек әскерлердің қосыны ұшырасқанда бірін-бірі тануға және тани алмай соғысып қалудан сақтануға қызмет етеді. Танымайтын екі адам жолығысқанда бірінен бірі «ым» сұрайды, сұралған кісі ымды білсе өз адамы деп саналады, білмесе бөлеге ұшырайды. Мақалда былай депті: «اِمَّ بِلْسَا اَزَّ اَلْمَاسِ» Im bilse er өlmәs: Им білсе er өлмәs — Бімды білсе, er өлмес.»
اُنْ	ҮН	ҮН: үн, дауыс, әуез. Бұл сөзді «و-у» әрпін қосып «اُنْ үн» секілді жазса да болады.

ОСЫ БӨЛІМНІҢ МҰЗОАФТАРЫ

(Бір әрпі екі рет қайталанған сөздер)

اَرَّ	ERRƏ	ERRƏ: сідік. Бұл есектерді жұптастырған кезде айылатын сөз; Екі-үш қайтарып айтқанда есектер жұптасалы. Бұл сөз араб тіліндегі «جماع»
-------	------	---

اُر	URRA	жімағ: жимағ-жұптасу» сөзіне де дәл келеді. ҰРРА: ерлерде болатын кесел. (Оғызша).
اِرْ	ЫРРА	ЫРРА: ұялу. Бұл сөз қатты да, жұмсақ та айтылуы мүмкін.

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР

اَا	A-A	A-A: қайран қалуды, танданысты білдіретін сөз. «اَلْ مَٰنِيْ اَا قَلْدِيْ» Ol мәні a-a қылды: Ол мені a-a қылды — Ол мені қайран қалдырды.»
اُذُو	UZU	ҰДЗҰ: ұйқы. «اُذِيْذِيْمُ» Uзыдым: ұзыдым — ұйықтадым». Бұл сөзде «اُ -әліп» пен «ذ -з» арасындағы «و -у» зәммә мен кесрә аралығында келгендіктен түсіп қалған.
اُوا	UVA	ҰВА: шақырушыға жауап кату үшін айтылатын «хош, ләппай» деген мағынадағы одағай сөз. Кісі: «Ей, Мұхаммет!»— деп шақырғанда, шақырушының «Ха, ләппай!?» деген жауабы, «Хош, неменеге бұйырасыз?»— дегенге саяды.
اُوَا	OQA	OQA: кепіл. Кепілдік. «مَنْ اَنِيْ اُوَا اَلْدِمُ» Men аны оқа алдым: Мен аны оқа алдым — Мен оны кепілдікке алдым.»
اَو	AV	AV: («I-әліп» қатты дауысталаып айтылады). Бұйырушының бұйрығынан бас тартуды білдіретін көмекші сөз. «A?!», «He?!» деген мағыналық ренде.
اَي	AJ	АЙ: ток сары ренді жібек киімнің бір түрі.
اَيُّ بِيْتِكِيْ	AJ	АЙ: «اَيُّ بِيْتِكِيْ» Aj bitiki: Ай(лық) жазба (айлық дәптер); әскерлердің аты-жөні мен тамағы жазылатын дәптер.

إِيءِ IAJ ИАЙ: «أُوءِ Av» сөзімен мәндес. Сол секілді бұйрықты алмайтынын, қынжылысты білдіретін сөз.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ ҒҰННАЛЫЛАР

أَنْتَ ӘҢ//ӨҢ ӘҢ//ӨҢ: өң, ажар, жүз.
«تَرَبُّلُ أَنْتَ» Қызыл өң: Қызыл өң — Қызыл өң».

أَنْتَ АҢ АҢ: майы дәру болатын құстың бір түрінің атауы.

أَنْتَ АҢ АҢ: «жок, болмайды» деген мағынаны білдіретін сөз. (Оғызша). Іс тапсырылған адам «аң аң» десе, «жок, жок» дегені.

أَنْتَ ӨҢ ӨҢ: бұрын, алдында.
«أَلْ مَنَّدَنْ أَنْكَدَنْ بَرْدِي» Ol menden өндүн барды: Ол менден өндүн барды — Ол менен бұрын барды».

أَنْتَ ӨҢ ӨҢ: бір нәрсенің өні, түсі, рені.
«يَاشِرُ أَنْتَلُكُ تُونُ» Яшыл өңлүг тон: Иашыл өңлүг тон — Жасыл түсті тон, жасыл тон.»

أَنْتَ ӨҢ ӨҢ: 1. оң, жөн; «أَنْتُكُ أَيُّشُرُ» Оң іш — Оң іс». 2. онай; «أَنْكَايُ» Оң іш — Онай іс».

أَنْتَ ӨҢ ӨҢ: «Оң-сол» дегендегі «оң».
«أَنْتُكُ أَلِكُ» Оң өлік: Оң өлік — Оң қол». (Шігілше).

Екі әріптілер бітті.

ҮШ ӨРШТІЛЕР БӨЛІМІ

فَعَلَ ФӘ'Л, فَعُلُ ФУ'Л, فَعِلُ ФИ'Л СЕКІЛДІ ОРТАҢҒЫ ӨРПІ СҮКҮНДІК СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَلْب

ALP

АЛП: алып, батыр.

«أَلْبٌ يَاغِيدَا أَلْتَجُو جُنَيْدَا» Alp jaғыda, alçak çoғыda:
Alp иағыда, алчак чоғыда — Батыр жауда,
момын дауда (білінер).»

Жырда былай жырланады:

« أَلْبٌ آرْتُنْكَ أَلْدِ يَمُوُ
إِيَسِيْرُ آتُونُ قَلْدِيَمُوُ
أَذَلْكَ أُوْجِنُ أَلْدِ يَمُوُ
أَمْدِي يُمْرُكُ يَسْرَتِيْلُوُ »

*Alp Er toңa oldi mý,
Esiz aжуn қалды mи,
Өзлек өшiн алды mи,
Emdi jyrek jыртылur:*

*Алп Ер тоңа өлді мý,
Есiз ажуn қалды мý,
Өзлек өшiн алды мý,
Емдi иүрек иыртылур —*

*— Алып Ер тоңа өлді ме?
Жаман дүние қалды ма?
Заман өшiн алды ма?
Енді жүрек жыртылар!»*

(Афрасиаб (Алып Ер тоңа) өлді ме? Жалған дүние одан кейiн қалды ма? Тағдыр, замана одан өшiн алды ма, енді сол үшiн заманға күйiнiп, өкiнiп жүректер жыртылар!)

آرْت

ART

АРТ: арты.

«آرْتٌ سَاحٌ» Art шач: Арт шач — Арт шаш, желке

шаш.» «Арт» сөзі (бұл жерде — А. Е.) «мойын, желке» деген мағынаны білдіреді.

آرْت	ART	АРТ: асу, тау асуы, таудың төбесі. «آرْت مِغْوَغْ عِشِکْ آرْت بَلُورْ» Ər meğyge eşik art bolur: Ər meğyge eşik art bolur — Еріншекке есік асу болар.»
اُرت	URT	ҰРТ: иненің көзі, иненің тесігі.
اُرت	ӨРТ	ӨРТ: жанған, өрт.
آسْت	AST	АСТ: соқпақ, тар көше. (Шігілше).
آند	AND	АНД: ант, қасым. «Қасым іш» — деудің орнына آندِیق андык (андык) деп айтылады.
آرْک	ARK	АРК: қалдық, шығарынды. «تَمِیرْ آرْکِ» Temir arky: Темір арқы — Темір қалдығы».
اُرْک	URK	ҰРК: ұрық. «اُرْک Uruk (ұрұк)» сөзінің қысқарған түрі. (Оғызша). Араб тіліндегі « هَنْقُ унук», « هَنْقُ унк» дегенге ұқсас.
اِرْک	ЫРК	ЫРК: болжаушылық, бал ашу. Біреудің көңіліндегіні (ішіндегіні) табу, білу.
آرْک	ЕРК	ЕРК: ерік, салтанат. Падишалық пен сөзінің өтімділігі. Өзі бек — өзі хандық.
اُرْک	ӨРК	ӨРК: мал бас жібі, не аттын тұсамысы. Басбак.
اِرْک	ІРК	ІРК: төрт жасқа толайын дап қалған еркек қой.
اِلْک	ІЛК	ІЛК: әуелі, алдымен. «اِلْک سَنْ بَارْغِیلْ» Ilk sen barğyl: Ілк сен барғыл — Әуелі сен барғын.»

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСТАРЫ*

- اَوْبُ اَوْبُ ӨР ӨР ӨР—ӨР: бір істе мақтанып, асып-тасып кеткен адамға «اَوْبُ اَوْبُ гөп-гөп» дейміз.
- اَوْتُ OT OT: Мынадай мақал бар:
«اَوْتُ تَيْسَا آغِيْزُ كَيْمَاسَ» Ot tese aғыз көймес: От тесе ағыз көймес — От десе ауыз күймес.»
Бұл мақал сөзден тартынғандарға айтылған уәж.
- اَوْتُ ӨТ ӨТ: («و (ө)» әрпі жұмсақ айтылады). Тамдағы, не ағаштағы тесік.
- اَوْتُ ӨТ ӨТ: («و (ө)» әрпі жұмсақ айтылады). Өт, өт қалтасы.
- اُجُ ӨШ ӨШ: өш, кек.
Жырда былай деп келтірілген:
اُجُ كَكَ قَمْعُ كَيْسِي نَنْدُ بَلِنِكُونُ اُوْزَا اَلِمُ بَيْلُ
اَذْكَوْلُكُوكُ اُوْتَجَا اَلِكَيْنْدُ بَيْلَا تَلِيْمُ قَيْلُ
*Өш-кек қатиг кішінің жалыңиқ үзе алым біл,
Езгүлүкүг ұғаниша елікің біле телім қыл:*
*Өш-кек қамүг кішінің иалыңуқ үзе алым біл,
Езгүлүкүг ұғаниша елікің біле телім қыл —*
— *Өш-кек барлық кісінің пенде үстіндегі алымы,
біл, Шама жеткенше, қолыңмен көп ізгілік қыл.»*
*(Өш, кекті пенделерден алынатын алашақ қарыз деп түсін, одан без; соны түсін де мүсәпірлерге,
кейуаналарға қолыңнан келгенше жақсылық істе).*
- اُجُ UШ ҮШ: нәрсенің ұшы.
«بُتَقُ اُوْجِي» Putaq uшы: Пұтақ ұшы — Бұтақ ұшы, талдың ұшы».

* Менқұс — арабшадағы үш әріптен құралып, бір-екеуі «харфи илет» болып келген сөздерді «менқұс» дейді. Яғни, «و . ي . ا» әріптерінің бірі болмаған, не қайталанып келген сөз.

- اُجُ UШ ҰШ: шекара, қиян-шет.
«اُجُ اِیْلُ Uш el: Ұш ел — Шекарадағы ел, ұшандағы ел».
- اُجُ UШ ҰШ: бір нәрсенің таусылуы. (Оғызша).
«بُوْجْدَا نَا اُجُ بَارُ Bojda ne uш bar: Бойда не үш бар — Жүрт (көп болғандықтан) таусылмайды; Халықта қандай түгесілу болмақ?»
- اُدُ ӨД ӨД: («ө» әрпі жұмсақ айтылады); уақыт, заман, доуір. Мақалда былай келтірілген:

اُدُ كَجَارُ كِشِي تُوْیْمَاسُ
يَلْنَكُوْقُ اُوْغْلِي مَنكُو قَلْمَاسُ

*Өд кешер киши туймас,
жалыңық оғлы меңгу қалмас:*

*Өд кешер киші туймас,
иалыңқұ оғлы меңгу қалмас —*

*— Заман өтер, кісі тоймас,
адам ұлы мәңгі қалмас.»*

(Заман өтер, кісі тоймас, адам баласы мәңгі қалмас).

- اُدُ UD ҰД: сыйыр. (Шігілше).
Түрік халықтары қабылдаған он екі жылдың бірі «اُدُ يِيْلِي Ud жылы: Ұд жылы — Сыйыр жылы» деп аталады.

اُورُ OR//OR АТ: «اُورُ آتُ Og at: Ор ат — Бұрыл ат». Күрен қызыл мен сары реннің арасындағы жылқы түсі.

اُورُ OR ОР: (хамзалық әріп «ө» жұмсақ айтылады).
Тонның немесе камзолдың қолтығының алды.

ايرُ ER//IJR EP//ЙИР: тесік тесетін үшкір.

ايرُ ER//IJR EP//ЙИР: жер.

Ежелгі тілде «ايرُ jег: пер — жер» дейді.

- أَوْزُ   ӨЗ   ӨЗ: (хамзалық жұмсақ айтылады) май.
 «أَوْزُ لَكَ أَشْرُ» Өzlyg аш: Өзлүг аш — Майлы ас, май-
 лы тағам».
- أَوْزُ   ҮЗ   ҮЗ: паң.
 «أَوْزُ كِشِي» Үz кіші: Үз кіші — Паң кісі».
- أَوْزُ   ӨЗ   ӨЗ: өз, өзі.
 Жырда былай айтылған:
 «كُورْكَلُوكُ تُونُغُ أَوْزُ نَكَا
 تَتْلِيغُ أَشِيغُ آدْ يَنْقَا
 تُوْتغِيلُ قُتُوُقُ آغِيرْلِيغُ
 يَدْسُونُ جَقِيْنَكُ بَدْ نَقَا
 Kөрклүг тонуг өзүңге,
 Татлыг ашыг азынқа,
 Түтғыл қонұқ ағырлыг,
 Јазсун жавың бозынқа:
 Көрклүг тонүг өзүңге,
 Татлыг ашыг адзынқа,
 Түтғыл қонұқ ағырлыг,
 Иадзсун жавың бодзүнқа —
 Көркем тонды өзіңе,
 Тәтті асыңды өзгеге (қалдыр),
 Қонағыңды құрметте,
 Даңқың жайсын еліңе.»
 (Көркем, сәнді тоныңды өзің ки, дәмді асың-
 ды басқаларға бер, қонақты құрметте, күт, атак-
 данқыңды елге жайсын).
- أَوْزُ   ӨЗ   ӨЗ: өзен, жылға.
 «أَوْزِي تَاغُ» Тағ өзі: Тағ өзі — Тау өзені» деп те
 айтады.
- أَوْزُ   ӨЗ   ӨЗ: өз.
 «أَوْزُ كِشِي» Өz кіші: Өз кіші — Өз адамы.»;

«بۇ بىزنىڭ ئۆز كىشى اول» Bu izniñ öz kişi ol: Бү біз-
нің өз кіші ол — Бұл біздің өз кісіміз.»

أُوزُ   ӨЗ   ӨЗ: өз, өзек. Жүрек пен қарынға қатысты ағза-
лар.

«أوزۇم آغرېدى» Özüm aғтыды: Өзүм ағрыды — Өзе-
гім (ішім) ауырды.»

أُوزُ   ӨЗ   ӨЗ: өзек.

«أوزې چاغ» Jығаш özi: Иығаш özi — Ағаш өзегі»
— деп те айтылады. Құрма ағашының басында
пайда болатын бір түрлі ақ бүрді солай деп те
атайды.

أُوزُ   UZ   ҰЗ: қолы епті, іс-өнерге бейім кісі.

«أوز كىشى» Uz kişi: Ұз кіші — Ұста кісі.»

أُوزُ   ӨЗ   ӨЗ: рух, жан. Көкіректің ішінде қарекет жасай-
тын нәрсе.

Жырда былай айтылыпты:

« بىردى كۆزۇم بىرۇنى
آلدى اوزۇم قىنى
قندا آرنج قىنى
آمدى اوزىن اوزغورۇر

*Bardı közüm biruñı,
Aldı özüm qınıñı,
Qanda eriniñ qanıñı,
Emdi uzın ozgurur:*

*Bardı köзім иарұқы,
Алды өзүм қонұқы,
Қанда ерініш қанұқы,
Емді үдзүн одзгүрүр —*

*Көзімнің жарығы кетті,
Қонған жынымды алды,
Қайда екен, қанеки,
Енді үйқыдан оятар.»*

(Көзімнің нұры сүйіктім кетті. Ол менің рухымды өзімен бірге алып кетті. Енді ол қай жерде жүр екен? Оның жоқтығы мені енді ұйқыдан қалдырды.)

ايش

ІШ

ІШ: іс.

«ايشنك بار» Ne ішін бар: Не ішін бар — Не ісін бар?»

ايش

ЕШ

ЕШ: ес, жолдас, дос. Жаны бір сенген кісіге «ايشليک» ешліг: ешліг — дос» — дейді. Жырда былай жырланыпты:

«اينك ايشين كچوردум
ايشين يما قچوردум
اولوم اوشين ايجوردум
ايجتي بلب يوزي تن

Аның ышып кешүрдүм,
Ешін жеме қашүрдүм,
Өлүм отын ішүрдүм,
Ішті болуп жүзі түрүн:

Аның ышын кешүрдүм,
Ешін иеме қашүрдүм,
Өлүм отын ішүрдүм,
Ішті болуп жүзі түрүн —

Оның ісін бітірдім,
Серіктерін қашырдым,
Өлім уын ішкіздім,
Жүзі бырысып ішті.»

(Оны өлтіріп, ісін бітірдім, серіктерін де бездірдім, өлім захарын ішкіздім, оны түр-жүзі бүрісіп тұрып ішті).

اوغ

ҰҒ

ҰҒ: уық, киіз үйдін уығы, тіреу ағашы.

اوق

ОҚ

ОҚ: енші, үлес. Мирасқа тиетін үлес.

«انكار بيز اوق تگدی» Анар бір оқ тегді: Анар бір оқ тегді — Оған бір үлес тиді.»

- اُوڭ**   ӨГ   ӨГ: ақыл-ес, зерде, пайым. Ақылды, зерделі және ойы зор адамдарды «**اُوڭا**» өгә: өгә — дана» дейді.
 Орта жастан аскан хайуанның барлығына «**اُوڭ**» Өг: Өг — Өк» деп айтылады. Мәселен, төрт жас-тан аскан атты «**اُوڭ ات**» Өг at — Өг ат» дейді.
- ايڭ**   ИК//ИJK   ИК//ЙИК: иік имек.
 «**ايڭ** Jik: иік — иік».
- ايڭ**   IG   IG: кесел, дерт.
اُول   UL   ҰЛ: ірге, тұғыр.
 Мысалы, «**تام اولي**» Tam ulы: Там ұлы — Там тұғыры» — дегендегі сияқты.
- اُول**   ӨЛ   ӨЛ: ылғал, дымқыл, жас.
 «**اُول نән**» Өl нән: Өл нән — Жас (ылғалды) нәрсе»; «**اُول تون**» Өl ton: Өл тон — дымқыл (су) киім». Оғыздар мұны білмейді.
- ايلى**   EL   EL: ел, мемлекет.
 «**ايلى بىگ**» Beg eli: Бег елі — Бектің елі».
- ايلى**   EL   EL: ашық, бос.
 «**ايلى قاپғ**» Қапуғ eli: Қапуғ елі — Қақпа алды; қақпа алдындағы ашық жер».
- ايلى**   EL   EL: аттың тағы бір сипаттағы атауы. Ат түріктердің канаты болғандықтан, атты «**ايلى**» el — ел» деп те атайды. Атбағарларды (ат бапкерлерін) «**ايلى**» el башы: ел башы — ел басы» дейтіні сондықтан. Бұл «уәләят басы» деген сөз болса да, одан «атбағар» деген ұғым аңғарылады.
- ايلى**   EL   EL: екі ел, екі хан, немесе бек арасындағы келісім, жарастық.
 «**ايلى بىگ бирле**» Iki beg birle el boldы: Ікі бег бірле ел болды — Екі бек бір-бірімен ел болды.»

ايل	EL	ЕЛ: ұсақ, төмен, пәс. «ايل كيشي» El кіші: Ел кіші — Төмен адам.» «ايل قوش» El қиш: Ел құш — Тазкара. (Ұсақ құрт, құрбақа, көбінесе өлекселермен коректенеді. Өзі аулай бермейді. Сондай құс).
اوم	UM	ҰМ: «آر لوم بولدي» Er um boldı: Ер ұм болды— Адамның іші бұзылды, көп ет жегендіктен, адамның асқазаны бұзылды.»
اون	ON	ОН. (Тоғыздан кейінгі санның аты.)
اون	YN	ҮН: үн, дауыс. (Созып та, қысқа да айтылуы мүмкін).
اون	UN	ҮН. (Бидайдың ұны дегендегі.)
اين	EN	ЕН: «اين يئر» En yer: Ен иер — Ен жер; еніс, ойпаң жер». «اين جук» En juk: Ен иүк — Ой-еніс».
اين	EN	ЕН: ен, бір нәрсінің ені. «بو بوز اينی تجا» Bu böz eni nеше: Бү бөз ені неше — Бұл бөздің ені қанша?»
اين	IN	ІН: қаблан, түлкі және соған ұқсас жыртқыштардың іні. Бұл сөз «اين jin — иін» секілді болып та кездеседі.
اين	IN//JIN	ИН//ИЙН: қойдың қыйы.

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР

اوي	OJ	ОЙ: ойпат, ойлау жер.
اوي	OJ	ОЙ: «اوي ات» Oj at: Ой ат — Қара тұрық ат.»

ХАРАКАТТАРЫ ОРТАСЫНДАҒЫ СӨЗДЕР БӨЛІМДЕРІ

فَعَلَ фәәл, فَعُلَ фәул, فَعِيلَ фәил

секілді ортаңғы әрпі әртүрлі харакатты сөздер бөлімі

أَجُتْ	AЖҮТ	AЖҮТ: өш, қас, өштік. Бұл сөздің түбірі «أَجُ» Өш-өш».
أَذُتْ	AЗУТ	AДЗУТ: уыс. «أَذُتْ نَانِكْ» Big azut nən: Бір адзүт нән — Бір уыс нәрсе».
أَرُتْ	ARUT	APҮТ: (бір жылдық өсімдік). «أَرُتْ أَرُتْ» Arut ot: Арүт от — Жылдық от, бір жыл тұрған шөп».
أَجُتْ أَجُتْ أَجُتْ	ӨГҮТ	ӨГҮТ: Үгіт. Дұрысы «أَجُ» Өш.»
أَفُتْ	ҰҒҮТ	ҰҒҮТ: бидай шарабын жасауға арналған бір түрлі ашытқы. Бұл ашытқы бірнеше ішімдіктерден құралады да, олар арпа ұнымен арластырылып қамыр жасалады, бұл қамырдан кесіп көмелеш істеп, кептіріледі. Одан кейін бидай мен арпаны қайнатады, одан жаңағы қуырылған көмелештен бір дәні әбден жаншылып, қайнатылған бидайға тегіс себіледі. Содан кейін бұл бидайды таза бір нәрсеге орап үш күнге дейін дымқылдап қояды. Үш күн өткеннен кейін, әбден дымқылданып қызып жетілу үшін күбіге салып он күн сақтайды. Ашып жетілгенде үстіне су құяды. Сүзіп алғаннан соң, осы сұйықтық «Бидай шарабы» болады.
أَبُتْ	ЕВЕТ	ЕБЕТ: «дұрыс, мақұл, әлбетте» деген мағынадағы сөз. Бұл сөз үш түрлі айтылады: иағма, тохсы, қыпшақ тайпаларында «أَبُتْ» ЭВӨТ — ЭБӨТ» дейді, оғыздар «أَبُتْ» ЕМЕТ» яғни «أَبُتْ»

		EWET» дейді, басқа түрік тайпалары « يَتَن JEMET — ИЕМЕТ» дейді.
اُيُوتُ	UVUT	ҰБҰТ: ұят.
اُيُوتُ	UVUT	ҰБҰТ: сый-сыяпатқа, дәмге, яғни бек құзыры- на шақыру.
اَكِيْتُ	EGIT	ЕГІТ: дақ түскеннен, яки көз тигеннен сақтану үшін балалардың бетіне жағылатын дәрінің бір түрі. Бұл дәрі зафранға бірталай нәрселер қосы- лып жасалады.
اَكُوتُ	ӨGYT	ӨГҮТ үгіт, насихат. Жырда былай делінген: « اَلْغَيْلُ اَكُوتُ مَتْدِيْنِ اَوْغُلِ اَرْدَمَ تَيْلَا بُوَيْدَا اَوْلُغُ بِلْكَ بُلْبُ بِلْكَ بِيْنِكَ اَوْلَا <i>Алғыл өгүт мөндін оғұл әрдем тйле, Бойда улұқ билге болуп билкің үлә:</i> <i>Алғыл өгүт мөндін оғұл ердем тіле, Бойда ұлұқ билге болұп билкің үлә —</i> <i>Ұл, менен насихат ал, жәрдем тіле, Елде ұлық, дана болып, білік үлес.</i> (Ай, ұлым, менен үгіт-насихат ал, әдепті де тәр- биелі ғалым болып әдеп пен білік-хикмет тарат).
اُكِيْتُ	YGIT	ҮГІТ: үгіт. Бидай мен сол сияқтылардан үн тар- ту, үгітіп — ұнтақтау.
اَكِيْتَجِسِي	YGITШI	ҮГІТШI: үн үгітуші, дпірменші.
اَكِيْتُ	EGET	ЕГЕТ: той кешінде келін қасында қызмет көр- сететін қызметші әйел, жеңге.
اَكِيْتُ	IKIT	ІКІТ: өтірік, жалған. (Оғызша). « اَكِيْتُ سُوْرُ Ikit soz: Ikit soz — Жалған соз.»

- اَلْتُّ   ӨЛҮТ   ӨЛҮТ: бірін-бірі өлтіру.
Адам өлтірген кісіні (катыгез) «اَلْتُّنَجِي» Өлүт-ші: Өлүтші — өлтіруші» дейді.
- اَلْتُّ   ӨЛҮТ   ӨЛҮТ: «اَلْتُّ اَر» Өлүт ер: Өлүт ер — Күші қайтқан қария кісі.»
- اَتَجُّ   АТАШ   АТАШ: атакеш. Өзін жұрттан ұлықсипат етіп, өзін биік қылып (кексе) көрсетуге құмар балаға «اَتَجُّ اَوْغُل» Аташ оғұл: Аташ оғұл — Аташ ұл» дейді.
- اَتَشُّ   ЕТЕШ   ЕТЕШ: балалар жасырынып ойнайтын шұңқыр.
- اَشُّيَشُّ   АШЫШ   АШЫШ: қазан.
Мақалда былай айтылған:
«اَشُّجِ اَيُّورُ تُوْبِمُ اَلْتُّونُ قَعِجُ اَيُّورُ مَن قَيْدَامَنُ»
Ашыш ајур түрүм алтун камыш ајур мен қайда-мен: Ашыш ајур түпүм алтүн, камүш ајур мен қайдамен — Қазан айтар: түбiм — алтын, шө-миш айтар: мен қайдамын?» (Қазан түбiм алтын деп мақтанса, шөмиш: «ондай болса, мен қайдамын?» — дейді.)
Бұл мысал өзінің кім екендігін білетіндер алдында мақтанған кісіге қаратып айтылады.
- اَكُّ   ЕКЕШ   ЕКЕШ: өзінің ақылдылығымен, зеректілігімен кісілерге нақ өз сінлісіндей көрінетін қыз; бұл сөз жас қыздарды сүйіп, еркелету үшін қолданылады.
- اَمَاشُّ   АМАШ   АМАШ: нысана, кара.
- اَمَашُّ   АМАШ   АМАШ: соқа, мойынтұрық, егіншілік құрал-саймандары.
- ا_ышُّ   ҰЛЫШ   ҰЛЫШ: ұл балаларға еміреніп айтылатын, еркелететін сөз. «ا_ышُّ» Ұлышым: ұлышым — ұлышым, қарағым» (Карлүкна).

- أَنْجُ ANAШ АНАШ: өзінің жастығына қарамай, өзінің зеректігімен баршаға өз анасындай санап мейіріммен қарайтын жас қыз, ана қыз. Бұл сөз қыздарды еркелету үшін айтылады.
- أَنْجُ
أَغْرُ ENYШ ЕНҮШ: көзге өскен ет; перде.
AҒЫR AҒЫP: қадір.
«أَغْرُ لَيْحِ كَمِي» Ағылдық кіші: Ағырлық кіші — халық, яки бек алдында қадірлі кісі»,
«تَنْكِرِي مَنِي أَغْرِلَادِي» Тәңгі мені ағырлады: Тәңгі мені ағырлады — Тәңгі мені құрметті етті, әзізледі».
- أَغْرُ AҒЫR AҒЫP: ауыр, салмақты.
«أَغْرُ أَدَاقُ أَمْرُلْدِي» Ағыр азақ емгүлді: Ағыр адзақ емрүлді — Ауыр аяқ тыншыды». (Шаршау мағынасында — А. Е.). Яғни, аяғы ауыр адам қыбырлап ақырын жүрсе де межелі жеріне, дегеніне жетті» дегені.
«أَغْرُ أُنِي أُشُورْسُدِي» Ағыр ұны ушырсудым: Ағыр ұны үшүрсудым — Ауыр түсті ұшырсам дедім.»
- أَغْرُ AҒЫR AҒЫP: бағалы, қымбат.
«أَغْرُ نَانِكُ» Ағыр пәң: Ағыр нәң — Қымбат нәрсе».
- أَغْرُ UFAR ҰҒАР: (қасқа).
«أَغْرُ أْتُ» Uғар at: Ұғар at — Қасқа at.» Бұл сөз айтылуы мен мағынасы жағынан арабшаға ұқсайды. Тек бұл сөздің бірінші әрпі арабшада фаткамен, түрікшеде зәммамен келген.
- أَغْرُ OFUR OҒҮP: уақыт.
«نَا أَغْرُدَا كَلْدِيْنَا» Ne oғurda keldin: Не оғурда келдің? — Қай уақытта келдің?»
- أَغْرُ OFUR OҒҮP: береке.

«بَعُ اَغْرِيْنْدَا مَنِكْ اِشِيْمْ اِيتْلَدِي» Beg oғында me-
niң iшim etildi: Бек оғрында менің ішім етілді —
Бектің берекесімен (берекесі арқылы) менің
ісім оңғарылды.»

اَغْرُ OFUR OFҮР: бір істің уақытында, орнымен болуы.
«بُو اِش اَغْرُلُغْ بُلْدِي» Bu ish oғurluғ boldy: Бұ іш
оғұрлуғ болды — бұл іс уақытында болды.»

اَغْرُ OFUR OFҮР: айырбас, бадал, баспа-бас.
«اَتَقَا اَغْرُ اَلْدِيْمْ» Atqa oғur aldy: Атка оғур ал-
дым — атқа айырбас алдым.»

اَغْرُ OFUR OFҮР: оңшылық, қайырлық. (Оғызша).
«يَوْلُ اَغْرُ بُولْسُونْ» Jol oғur bolsun: Иол оғур бол-
сүн — Оң жол болсын! (Сапар қайырлы бол-
сын!)»

اَكْرُ EGIR//ӘGIR EGIP//ӘGIP: іш ауруына дәру болатын
өсімдіктің бір түрі.
Бұл сөз мына мақалда келтірілген:
«اَكْرُ بُولْسَا اَرُ اَلْمَانْ» Egir bolsa er ołmes: Egir бол-
са ер өлмес — Egir болса, ер өлмес. Жанында
егір сақтаған адам іш ауруынан өлмейді. Солай
істеп іш ауруына ұшыраған адам оны жесе тү-
зеледі». Бұл мақал «әр істің алдын алған ләзім»
деген мағынада айтылған.

اَكْرُ YGYR YҮР: тары.
Бұл сөзді оғыздардан басқа бүкіл түрік жұрты
колданады. Оғыздар білмейді.

اَكْرُ YGYR YҮР: «يَاغْ اَكْرِي» Jaғ үгүгі: Иағ үгүгі — Күнжіт
(майы)». (Оғызша.)

اَكْرُ YGYR YҮР: үйір. Қой, киік, түйе, қатарлы төрт аяқты

хайуандардың, шіл мен кекілік қатарлы құстардың тобы.

أَمِيرٌ	EMIR	EMIP: тұман, қырау сыз. (Оғызша).
أُبُزٌ	OBUZ	ОБҰЗ: төбе, дөң. «أُوَى أُبُزٌ» Oj obuz: Ой обұз — Ой-қыр, ойлы-қырлы жер.»
أُتِيزٌ	ATYZ	АТЫЗ: екі арықтың арасындағы егінжай жер.
أُجُزٌ	УЖUZ	ҰЖҰЗ: арзан, қор. «أُجُزٌ نَانِكٌ» Ujuz nәn: Ұжұз нәң — Арзан нәрсе.» Қор, ұсақ аламды «أُجُزٌ Ujuz-ұжұз» дейді. «بَعْدَ أُنَى أُجُزْلَادِي» Beg аны ujuzlady: Бек аны ұжұзлады — Бек оны қорлады.»
أُذُزٌ	UZUZ	ҰДЗҰЗ: қотыр, қышыма. Мақалда былай деп айтылған: «تِلْكُوَ أَوْزٌ إِيْنِكَا أُرْسَا أُذُزٌ بُلُورٌ» Tilkü öz inige үрсе uzuz bolur: Тілкү өз ініге үрсе ұдзүз болүр — Түлкі өз ініне үрсе, қотыр(қор) болар.» Бұл мақал өз елін, өз ұрқын және өз шахарын жамандаушыларға айтылған.
أَذِيْزٌ	ƏZIZ	ƏДЗІЗ: əзіз. «أَذِيْزٌ يِيزٌ» Əziz jer: Əдзіз иер — Биік жер.» Басқа əзіз нəрселерді солай дейді: «أَذِيْزٌ تَاغٌ» Əziz taғ: Əдзіз тағ — Биік, яки асуы ауыр тау.»
أَفُزُّ	AFUZ//AFUЖ	АҒҰЗ//АҒҰЖ: уыз, уыз сүт. Яғни, қой қоздағаннан кейін шығатын уыз сүт. Бұл сөздің ақырғы әрпі, «ж» мен оқылады; мұны «з» әрпімен жазса да болады.
أَغِيْزٌ	АҒЫЗ	АҒЫЗ: ауыз. Арықтың, тоғанның, көзенің, күбінің, құдықтың және сондайлардың аузы.

اَغْرُ	AĞYZ	<p>AĞYZ: ауыз. Адам мен хайуандардың ауызы. Былай деген мақал бар: «اَغْرُ يَمِيسَا كُوزُ اَيَادُورُ» AĞYZ jese көз ujazu: Ағыр иесе көз ұиадзұр — Ауыз жесе, көз ұялар.»</p> <p>Бұл мақал біреудің бір нәрссесін жеген, не алған адам оның қажетінен шығудан тартына алмайтынын аңғарту үшін айтылады.</p>
اَغْرُ	OFUZ	<p>OFUZ: оғыз. Түрік тайпаларының бірі. Оғыздар — түркмендер. Олар жиырма екі ұрық; әр-бірінің айырым-белгілері мен малға басатын таңбалары бар. Руларды, бір-бірлерінің малын сол таңбаларға қарап таниды.</p> <p>Біріншісі, әрі жетекшісі:</p>
		<p>قِنِیْ قынық-қынықтар. За-манымыздың хакандары солардан шыққан.</p>
		<p>Малдарының таңбасы: </p>
	Екіншісі:	<p>قَیْجُ қайығ: қайығ — қайық. Олардың таңбасы: </p>
	Үшіншісі:	<p>بَیْیُنْدُرُ bajuundur: байүндүр — байүндүр. Олардың таңбасы: </p>
	Төртіншісі:	<p>اِیْبَا ыва: ыва — иба. Олар «اِیْبَا ыыва: иыва — йыва» деп те аталады. Олардың таңбасы: </p>
	Бесінші:	<p>سَالْغُرُ salgur: салғұр — салғұр. Олардың таңбасы: </p>
	Алтыншысы:	<p>اَفْشَارُ afshar: афшар — афшар. Олардың таңбасы: </p>
	Жетіншісі:	<p>بَکْتِیْلِ bektili: бектілі — бектілі. Олардың таңбасы: </p>

- Сегізіншісі: **بُغْدُزْ** bygdyz: бүгдүз — бүкдүз.
Олардың таңбасы:
- Тоғызыншысы: **بَیَاتْ** bajat: байат — байат.
Олардың таңбасы:
- Оныншысы: **جَازْغَرْ** jazғыr: иазғыр — иазғыр.
Олардың таңбасы:
- Он біріншісі: **ءَیْمُورْ** ejmүr — еймүр.
Олардың таңбасы:
- Он екіншісі: **قَارَا بۆلүк** kara bөлүк — кара бөлік.
Олардың таңбасы:
- Он үшіншісі: **اَلْقَا بۆلүк** alqa bөлүк — алқа бөлік.
Олардың таңбасы:
- Он төртіншісі: **ءِیغْدِرْ** igdir — ігдір.
Олардың таңбасы:
- Он бесіншісі: **أُرْجَیْرْ** үregir — үрегір. Бұлар
«**يُورْجَیْرْ** jүregir — йүрегір» деп те аталады.
Олардың таңбасы:
- Он алтыншысы: **تۇتْیْرْقا** tutыrqa — тұтырқа.
Олардың таңбасы:
- Он жетіншісі: **أُولَا بَیْنْدُلُغْ** ulajundluғ — ұлай-үндлығ.
Олардың таңбасы:
- Он сегізіншісі: **تүгөр** түger — түгер. Бұл сөз ба-
сынан «**و** -у (ү)» әрпі түсірі-
ліп, «**تүгөр** түgr» секілді де жа-
зылады.
Олардың таңбасы:

Он тоғызыншысы: **بَجَنَكْ** решенек — бешенек.

Олардың таңбасы: **ا**

Жиырманшысы: **جُوَالْدَرْ** жуwaldar — жұвалдар. Олардың таңбасы: **ا**

Жиырма біріншісі: **جَبْنِي** жерні — жепні.

Олардың таңбасы: **ا**

Жиырма екіншісі: **جَرْقُلُغْ** жағуқлуғ — жарұқлығ. Бұлардың саны аз.

Таңбалары беймәлім.

Бұл ұлыстардың тегін білуге адамдардың ынта-ықтияры болғандығы үшін мен оларды бір-бірлеп жазып шықтым. Бұл таңбалар ат, мүлік пен малдарының белгілері. Малдары араласып кетсе әр тайпа өз малын сол таңбалардан айырып алады.

Бұлар негізгі тайпалар. Олардың әрқайсысының аймақтары бар. Қысқарту үшін оларды жазбадым. Бұл есімдер сол тайпалардың ең ежелгі ата-бабаларының аттары. Арабтарда

بَنُو سَلِيمٍ Бану Сәлім, яғни Сәлім әулеттері,

بَنُو جَفَاجَه Бану Хафажа, яғни Хафажа әулеттері деп қалыптастырғандай, бұлар ежелгі ата-бабаларына қарап, сондай үлгімен жалғастырады.

اَوْكُزْ

ӨКYZ

ӨКYZ: Жайхұн мен Фират (Ефрат) секілді үлкен дарияларға берілген ат. Бұл сөз жалғыз қолданылғанда оғыздарша «**بِنَايِغِ** Venegit: Бенегіт — Бенегит» дариясы деген ұғымды білдіреді. Олардың шахарлары сол өзеннің жағалауларына орналасқан; олардың көшпенділері де сол дария жағалауларында тіршілік етеді. Түрік өлкелерінің басқа бірталай өзендері мен өлкелері де «**اَوْكُزْ** ӨКYZ ӨКYZ» деп сол атты алған, солай

аталады. «yI Jә: Пә — Іле» мен «بَغْنَجْ» Жағынш: Иафынш — Иафынш» арасында орналасқан бір калада «اُكُوْزُ اِيْجِي Jki ögüz: Ики өгүз — Екі өгіз» деп аталады.

اُكُوْزُ

ӨGYZ

ӨГҮЗ: ögiz.

Мақалда былай айтылады: «اُكُوْزُ اَدَاتِي بُلْغَيْنَجَا»
 اُكُوْزُ اَزَاكِي بُولْغِيْنِشَا بُوْزَاغُوْ بَْشِي بُلْسا بِيْكَ
 Öküz azaky bolğynsha buza-
 gu bashy bolsa jig: Өкүз азақы болғынша бұзағу
 башы болса ниг — Өгіздің аяғы болғанша, бұ-
 заудың басы болса нигі.» Бұл мақал «басқаға
 жүгінді болғаннан, бас-басына болған артық»
 деген мағынада қолданылады.

اُفُوسُ

AVUS

АБҮС: балауыз. (Бұлғарша).

اُولَاسُ

ULAS

ҰЛАС: құмар;

«اُولَاسُ كُوْزُ» Ulas köz: Ұлас көз — Құмар көз.»
 Шайыр жырында мындай деп жырлайды:

بُلْناَرُ مِني اُولَاسُ كُوْزُ
 قَرا مَنكِيْزُ قِيْزِيلُ يُوْزُ
 «اَنْدِيْنُ تَماَرُ تُوْكاَلُ تُوْزُ
 بُلْناَبُ يَنا اُولُ قَجاَرُ

*Bulnar meni ulas köz,
 Kara meñiz qızıl jüz,
 Andyn tamar tigel tüz,
 Bulnar jana ol qajar:*

*Бұлнар мені ұлас көз,
 Кара меңіз қызыл жүз,
 Андын тамар түгел түз,
 Бұлнар яна ол қашар —*

*Тартар мені құмар көз,
 Кара менді қызыл жүз.
 Одан түгел нұр тамар,
 Арбар, қайта қашар ол.»*

(Қара менді, қызыл жүзінен сұлулық нұры тамып тұрған құмар қоз мені ыңтықтырып, тартады. Арбап тоқтағады да, қайта кашады.)

اَهْشُ	ӨРҮШ	ӨПҮШ: обу, сүю.
اَتِشُ	АТЫШ	АТЫШ: атыс, атыспак.
اَتِشُ	АТЫШ	АТЫШ: ер адамның есімі.
اُتُشُ	УТУШ	ҰТУШ: ер адамның есімі.
اُتُشُ	ӨТҮШ	ӨТҮШ: («I-әліп» жұмсақ дауыспен айтылады). Өтүш (өтіс) ойыны. Бұл ойын мынадай болады: Балалар алкакотан отырып, ішінде бірі жанындағы баланы түртеді де оған «اَتِشُ اَتِشُ» Өтүш-өтүш» дейді, яғни «жанындағыны түрт», откізіп жібер дегені. Ол солай істейді.
اِتِشُ	ІТІШ	ІТІШ: итеріс*. Екі адамның бірін-бірі итерісі.
اَجِشُ	ӨШЕШ	ӨШЕШ: өшесу. «اَوَّلُ مَنِّكَ بِرَّلا اَجَشْدِي» Ol men- нің birle өшешdi: Ол менің бірле өшешді — ол менімен өштесті».
اَدَاشُ	АДАШ	АДАШ: адаш, дос.
اِدِشُ	ИДИШ	ИДИШ: ыдыс. Иағма, тохса, немек, оғыз, аргу тілдерінде тостаған, құман мен леген-табақ се- кілді нәрселерді «ыдыс» дейді.
اَرِشُ	АРЫШ	АРЫШ: арқау — өрнек. «اَرِشُ اَرَقَاغُ» Ағыш ағқағ: Арыш арқағ — арқағ арыш» деп қолданылады**.
اَرِشُ	УРУШ	ҰРУШ: ұрыс, талас.
اَغِشُ	АҒЫШ	АҒЫШ: ор, үстірт.
اَغُشُ	ОҒУШ	ОҒҮШ: ұрық-шөріп.

* Казак тіліндегі «итіс-тартыс» деген тіркес осыған үндес. А. Е.

** Мата тоқығанда ұзыннан-қолдененнен өрнектеліп түсетін арқау, өрнек жіп-терге қатысты болса керек.

- اُقُشْ UVUШ УБУШ: уақ, майда. «اُقُشْ اَتَانَكْ» Uvuш etmek: Убуш етмек — Уақ нан, уатылған нан.»
- اُقُشْ UҚУШ ҰҚҰШ: ұғым, түсінік. «اُقُشْ لِكِسِي» Uқишлиғ кіші: Ұқұшлұғ кіші — Ұғымтал кісі, зерек есті кісі.»
- اُقُشْ ҮКҮШ ҮКҮШ: көп.
«اُقُشْ نَانَكْ» Үкүш пән: Үкүш нән — Көп нәрсе.» Мәтелде былай айтылыпты:
«تَبْرِيدُ اَسْنِ بَلَسَا تَانَكْ اُوْكُوشْ كُرُورْ» Tіrig esen bolsa таң үкүш көгүр: Тіріг есен болса таң үкүш көрүр — Аман болса тірі (жан) таңды көп көрер.»
Адамның басы аман болса, танданарлық қызық жайларды көп көрер әлі демекші.
- اُوْكُوشْ ӨКҮШ ӨКҮШ: асау.
«اُوْكُوشْ بِلْتِي» Өкүш жылқы: Өкүш иылқы — Асау ат, тарпаң мал.»
- اَلِشْ АЛЫШ АЛЫШ: саға. Судың хәуізге құятын жері, дария мен көлдерден су ағызып шығаратын ауызы.
- اَلِشْ АЛУШ АЛҰШ: Қашқардағы бір мекеннің аты.
- اَلِشْ АЛЫШ АЛЫШ: алу, алыс. Қарыздар адамнан қарызды алу. «اَلِشْ بِيْرِيشْ» Алыш беріш: Алыш беріш — Алыс-беріс; алатынды алу, беретінді беру.»
- اَلِشْ ҮЛҮШ ҮЛҮШ: үлес. (Негізі «ش-ш» әрпі «ك-к» болу керек.).
- اُولُكْ ҮЛҮК ҮЛҮК: үлес. «Үлүш-үлес» сөзінің орнындағы сөз. Араб тілінде «ك-к» «س-с» әрпіне алмасатыны секілді. Мысалы: Мәжнүннің «قَمَسِيْنًا فِي عِيْنَاهَا» «عِيْنًا فِي رَجَبِيْنِ جَبْدُهَا» деген сөздеріндегі «عِيْنًا فِي»

«عَبْنَاكِ جِيدُكِ» орнына қолданылғаны секілді.

الشُّ ULUШ ҰЛУШ*: қала, қыстақ. (Шігілше). Баласағұн мен оның жанындағы Аргу шахарларында тұратын халықтар тілінде «uluш» сөзін «шахар» дейді. Содан барып Баласағұн шахарын «قُوْزِ اُولُوْشِ» Quz uluш — Қүз ұлуш» деп атаған.

الشُّ ҮЛҮШ ҮЛҮШ: халық арасында үлес бөлу. «ش-ш» әрпі «س-к» әрпімен ауысқан. Арабшада сондай ерекшелік бар. Мысалы: «رَبِّكَ وَ تَحْتِكَ» деген сөздерді «قَدْ جَعَلَ رَبِّي وَ تَحْتِي سَرِيًّا» деген түрде «رَبِّي وَ تَحْتِي» деп оқыған тәрізді.

أَجِبْ АШЫҒ АШЫҒ: сый, ықылас.
«خَانَ مَنَا أَجِبْ بِيْرْدِي» Хан мена ашығ берді: Хан мена ашығ берді — Хан маған сый берді.»

أَجِبْ АШЫҒ АШЫҒ: жақсы ауқат.
«أَوْزُونَكُنِي أَجِنْلَغُ تُتْ» Өзүңні ашығлығ tut: Өзүңні ашығлығ тұт — Өзінді жақсы тамақтандыр, өзінді жақсы күт.»

أَجِبْ АШЫҒ АШЫҒ: ашық, ашық болған әрбір нәрсе.

أَذِغْ АЗЫҚ АДЗЫҚ: аяқ.

Мақалда былай депті:

«أَمْجِي تَجَا آلْ بِلْسَا آذِغْ أَنجَا يُولُ بِلِيرْ» Амшы неше ал билсе азык анша yol bilir: Аушы неше ал билсе азык анша yol билірі — Аушы қанша айла билсе, аяқ сонша жол біледі.» Бұл мақал көргені көп екі адам бір-бірімен тартысып қалғанда айтылады.

أَذِغْ АЗЫҒ АДЗЫҒ: мастықтан айыққан адам.

* Казак тіліндегі «ұлыс» сөзінің мағынасы толық сан келеді. Әйтсе де, мәтінге өзгеріс жасағанды жөн көрмедік. А. Е.

«آذَغْ اَسْرُكْ Esrük азығ: Есрүк адзығ — Мастык пен айығу; есірік пен салауаттылық.»

أَفِغْ	AZYF	ADZYF: біздің жұрттың аты.
أُذَغْ	OZUF	ODZYF: ояу, сергек. «آرْ أُوذَغْ Ozuf* ег: Одзүғ ер — Ояу адам.» «آرْ كُونُكُولُوكْ أُوذَغْ Ozuf көңүлліг ег: Озүғ көңүл-лүг ер — Көңілі ояу адам, сезімтал адам»
أَرِغْ	ARYF	ARYF: шатыр пердесі. (Барсағанша).
أَرُغْ	ARYF	ARYF: таза. «آرِغْ نَانِكْ Arif nän: Арығ нән: Арығ нән — Таза нәрсе.»
أُرُغْ	URUF	YRUF: ұрық, дән. Жерге егілетін тұқымды «أُرُغْ» ұрық» дейді. «أُرُغْ اَتْمِي Uruf ekti: Ұруғ екті — Тұқым септі, тұқым екті.» Жақын туыскандарды соған ұқсатып «أُرُغْ تَرِغْ Uruf tağuf: Ұруғ та-рығ — Ұрық-тұрық, ұрық-шөріп» дейді.
أَزِغْ	AZYF	AZYF: азу, малдың азу тісі.
أَسِغْ	ASYF	ASYF: пайда.
أُسُغْ	OSUF	OSUF: жосық, жол, жөн, амал. «أُسُغْ بُوَيْشُ أُسُغِيْ مُنْدَغْ Bu ish osufı mundağ: Бү іш осұғы мұндағ — Бұл істің амалы мынадай.»
أَلِغْ	ALYF	ALYF: бір нәрсенің қайтарылуы. (оғызша, қыпшақша).
أُلُغْ	ULUF	YLUF: ұлығ. Бір нәрсенің ұлықтығы, биіктігі. Жырда былай айтылған:

أَلَلُغُغْ بَلَسَا سَنَ آذُكُو قَلْبِيْ
بَلْفَيْلِ كَيْشِيْكَ بَلَلَازُ قَتْنِ بَحْمِيْ اَوْلَانِ

* Қазіргі қазақ ұғымында «озық адам» деген сөз тіркесі бар.

*Ululıkuıg bulsa sen ezgü qılyın,
Bolғыl kiuıig begler qatыn jaхиы ulan:*

*Ұлұқдүг болса сен едзгү қылын,
Болғыл кiuiіг беглер қатын иахиы ұлан —*

*Ұлықтық болса (тапсаң), сен ізгілік істе,
Кішік болғын, бектер қатарында
жақсылықты жалғастыр.*

(Ұлықтық дәрежеге жетсең, сен құлқыңды жақсылыққа бұр, бектердің алдында жұртқа дәйім жақсылық қылушы кісі бол.)

إِلِغْ ҒЛЫҒ ҒЛЫҒ: жылы.
«إِلِغْ سُوُقْ» Ғлығ сув: Ғлығ сув — Жылы су.»
Бұл сөздің дұрысы: «يَلِغْ» Ғығ: Иылығ — жылы».

أَجُنْ АШУК АШҰҚ: ашық.
«أَجُنْ قَبْغْ» Ашиқ қарығ: Ашұқ қапұғ — Ашық какпа», «أَجُنْ كُوكْ» Ашиқ көк: Ашұқ көк — Ашық көк; Ашық аспан»; «أَجُنْ اِشْ» Ашиқ іш: Ашұқ іш — Ашық іс»; анық та келісті істі ашық дейді.

أَجْبَاهُ ОШАҚ ОШАҚ: ошак.
أَجْبَاهُ АШЫҚ АШЫҚ: үлкен аға*.

Хақаниялықтар үлкен ағасын: «أَجْبَاهُ Ашықым!» деп шақырады. «ق -к» тек бірінші жақтың қосымшасы «م -м» әрпімен бірігіп келеді. Екінші жақта «أَجْفَنُكْ Ашықын» деп қолданылады.

أَذِي АЗАК АДЗАҚ: аяқ.

أَذِي АЗУК АДЗҰҚ:

«أَذِي نَانُكْ» Азик нән: Адзүк нән — Бейтаныс

* Осы сөздің түпнұсқасының баспа нұсқасында түсініксізлік орын алған. Бас әрпі бір жерде «а» әрпімен, бір жерде «и» әрпімен жазылған. Сонда, біресе «Ишықым», біресе «анықым» болып шығады. Біз Б. Аталай байламына ден қойдық.

нәрсе». «**أَذُقُ** Азык — Адзүк» сөзінің негізі «бұ-зық, өзгергіш» деген мағынадағы «**أَعْدَى** Ағдық: ағдық — ағдық» болып, бұл сөз «**أَنْتِكَ مَتَكْرِيْ أَعْدِيْ** Аның мәңзі ағды: Аның мәңзі ағды — Оның түрі өзгерді (бұзылды)» деген түрдегі «**أَعْدَى** ағды — ағды» сөзінен алынған. Женілдету үшін «**غ**» әрпін түсіріп айтқан.

أَذُقُ UZYK ҰЗЫҚ: ұйқылы, ұйқы басқан;
«**أَذُقُ أَرِي** Узык ер: Ұдык ер — Ұйқы басқан ер, мәңгірген адам.»

إَذُقُ BIZUK BIZYK: құтты, нә мүбәрәк нәрсе.

Еркіне жіберілген малды «**إَذُقُ** ызык: ыдзүк» деп атайды. Оған жүк артпайды, сүті сауылмайды, жүні қыркылмайды; несі ондай малды бір-нәрсеге арнап атап, сақтайды.

إَذُقُ BIZUK BIZYK: ұзын, ұзық.
«**إَذُقُ تَاغُ** Ызык тағ: Ызүк тағ — Асу бермейтін тау; асуы ұзақ тау.»

أَرِقُ ARYK ARYK: арық.

Мақалда былай айтылады:

«**أَرِقُ دَا أَعْلُ دَا أَعْلُ تَغْسَا أَرِقُ دَا أَرِقُ** Ағылда оғлақ тұғса арықда оты үнер: Ағылда оғлақ тұғса арықда оты үнер — Қашала (корала) лақ туса, арықта шөп өнер». Бұл мақал «азық, яғни ризық үшін қатты қайғырудың орны жоқ» деген мағынада қолданылады.

أَرِقُ ARUK ARYK: арық.
«**أَرِقُ أَرِي** Арук ер: Арүк ер — Арық адам»; бұл сөз басқаларға да осындай мағынада қолданылады. «**أَرِقُ تُرُقُ** Арук-турук: Арүк-түрүк — Арық-түрүк.»

أَرُقُ تُرُقُ	ARUQ-TURUQ	АРҰҚ—ТҰРҰҚ: Ферғана мен Қашқар арасындағы бір мекеннің атауы.
أَرِيقُ	ARBIK	АРЫҚ: арық, жүдеу. (Оғызша және кыпшақша).
أُرُقُ	URUK	ҰРҰҚ: арқан, жіп.
أَزُقُ	AZUK	АЗҰҚ: қаңғырған мағынасында. «أَزُقُ أَرُقُ Azuk oq: Азұқ оқ — Қаңғырған оқ.» Қайдан, кім атқуаны белгісіз оқ.
أَزُقُ	AZUK	АЗҰҚ: азған деген мәнді де білдіреді. «أَزُقُ مُنُقُ Azuk munk: Азұқ мұнқ — Азған-тозған, жолдан шыққан, адасқан.»
أَزَاكُ	AZAK	АЗАҚ: Оғыз бектерінің бір зорының есімі.
أَزُقُ	AZUK	АЗҰҚ: азык, ас-ауқат. Мақалда былай келтірілген: «سَرْتُ نِنَاكُ أَرُقُ بِلْسَا بُولُ اوزا يِيزُ Sartның azuky aғығ bolsa jol üzə jer: Сартның азұқы арығ болса иол үзə иер — Саудагердің азығы таза болса, жол үстінде жер.» Бұл мақал айтқан сөзінің үдесінен шыға алмайтын, күр мақтаншақ адамға қарата қолданылады.
أَزُقُ	UZAK	ҰЗАҚ: ұзақ. «أَزُقُ اِيَشُ Uzak ish: Ұзақ іш: Ұзақ іш — Ұзақ іс, созылған іс»; Бір жаққа жіберген адам ұзақ кешіккенде де осы сөз қолданылады. «يَلَاوُشُ أَزُقُ بَرْدِي Jalavash uzak bardy: Иалауаш ұзақ барды — Жаушы ұзақ кетті» — деседі.
أَزُقُ	OZUK	ОЗҰҚ: озык. «أَزُقُ اَتُ Ozuk at: Озұқ ат — Озык ат; бәйгеде алдымен озып келетін, ұшқыр ат.»
أَشَاكُ	AШAK	АШАҚ: тау етегі. (Оғызша).
أَشُقُ	AШUQ	АШҰҚ: асық. Адам, не малдың асығы.
أَشَاكُ	UШAK	ҰШАҚ: ұсақ.

«أُشَقُّ نَنْكَ» Ушақ пән: Ұшақ нән — Ұсақ, майда нәрсе»; содан барып, кішкентай жас балаларды «أُشَقُّ أَوْلَادٌ» Ушақ оғлан: Ұшақ оғлан — Ұсақ бала» дейді, отынның ұсағын да «أُشَقُّ أَوْتَانِكْ» Ушақ отың: Ұшақ отың — Ұсақ отың» дейді. Бұл сөз жалқыға емес, жалпыға қолданылады.

أُشُقُّ АШУҚ АШҰҚ: дулыға, темір қалпақ. Бұл сөзде «I-әліп» әрпі «ى-й» әрпінің орнына келген. Арабшада да қайсыбір сөздер осындай. Мәселен: «أَلْمَعِيَّ وَيَلْمِيَّ» дегенге ұқсас.

أُفُقُّ ОҒУҚ ОҒҰҚ мәсінің сыртынан киілетін тері байпақ.

إِشِقُّ ҒЫҒЫҚ ҒЫҒЫҚ тау ешкі. Қырда, тастақ жерлерде өсетін киіктің бір түрі.

أَلُقُّ АЛУҚ АЛУҚ: таз. (Тақыр бас).
«أَلُقُّ آَرٌ» Алуқ ег: Алуқ ер — таз кісі.» (Оғызша).

أَلُقُّ ОЛУҚ ОЛУҚ: астау. Ағаштың дінінен ойып жасалған ақырға ұқсайтын нәрсе; мал суарады, жүзімнен сығып алынған шырынды құтылар суытылады.

أَلُقُّ УЛУҚ ҰЛУҚ: ескі, көне.
«أَلُقُّ تُونٌ» Улуқ тон: Ұлуқ тон — Көне тон.» Көнеріп кеткен конетоз нәрсенің барлығын «أَلُقُّ uluk — ұлуқ» дейді.

أَلُقُّ ОЛУҚ ОЛУҚ: Кішкене қайық; қайық. Бұл сөздің түбірі жоғарыдағы* сөзбен бір.

أَلُقُّ УЛУҚ ҰЛУҚ: Аттын жалы.

Мақалда былай деген: «أَلُقُّ يَمْرِيَّ أَوْلُقًا قَلْبِيَّ» Улуқ жағығы оғұлқа қалығ: Ұлуқ жағыры оғұлқа қалыр — (Ат) жалынын жауыры ұлға қалар!»

* «Жоғарыдағы» деп «أَلُقُّ Олуқ — олуқ» сөзін айтып отыр. Олар омонимдер.

		Оның тамырлары мен сіңірлері сол жерге топтасқандықтан, бұл жердегі жара тез оналмайды.
أَلِيْقٌ	АЛЫҚ	АЛЫҚ: күс тұмсығы. (Оғызша).
أَنْوِكٌ	АНУК	АНҮК: анық, дайын. «أَنْوِكٌ أَنْوِكٌ نَانِكٌ» Анук пән: Анүк нән — Дайын нәрсе». Мақалда былай айтылған: «أَنْوِكٌ أَنْوِكٌ نَانِكٌ» Анук utru tutsa жоққа санмас: Анүк үтрү тұтса иокқа санмас — Дайыны (бары) алдыға қойылса, жоққа саналмас.» (Қандай тағам әзір тұрса, соны қойса, тағам берілмеді демес). Бұл мақал үй иесінің мейманды бар нәрсесімен күтуі керек екендігін меңзеп айтылады.
أَبِكٌ	ЕВЕК	ЕБЕК: балалар тілінде «нан» дегені.
أَتَكٌ	ЕТЕК	ЕТЕК: етек.
أَتُكٌ	ЕТҮК	ЕТҮК: етік.
أُتَكٌ	ӨТҮК	ӨТҮК: Ертек, хикая. («Баян; өтініш» — А. Е.) Бір мақсатын ханға білдіру, ұғындыру үшін осы сөз қолданылады. Әсілі, бір нәрсені «хикая қылу» деген мағынадағы сөз.
أُتَكٌ	ӨТҮК	ӨТҮК: өту. Іш өту, күсу кеселі. «أُنْكَارٌ أُنْكَارٌ أُنْكَارٌ» Анар өтүк тұтты: Анар өтүк тұтты — Оны өту кеселі ұстады.»
أُتُكٌ	ҮТҮК	ҮТҮК: үтік. Күрек пішінді бір темір құрал, киімнің қыртыстарын жазу үшін оны қыздырып киімді бастыра сылайды.
إِجْكٌ	ІШҮК	ІШҮК: ішік. Бұлғын, сусар және сол сияқты хайуандардың терісінен тігілген жылы киім.
أُذْيَكٌ	ҮДЗІК	ҮДЗІК: күйік, үздігу. Ғашықтық, махаббат сезімінің қозғалысы. Жырда шайыр былай жырлапты:

أَوْدِيكَ مِينِي قَيْتِي
 سَقِينِجْ مَنكَ يُعْتِي
 كُونُكَلُومْ أَنْكَازْ أَيْتِي
 يُونُومْ مَنِكَ سَرْغَرُورْ

*Үзік мені қомытты,
 Сақыни таңа жұмытты,
 Көңлүт аңар емитти
 Лүзүт менің сарғарур:*

*Үдзік мені қомытты,
 Сақыни маңа жұмытты,
 Көңлүм аңар емітті,
 Иүзүм менің сарғарұр —*

*— Күйік мені күйдірді,
 Қайғы маған үйлді,
 Көңілім соған ынтызар,
 Жүзім менің сарғаяр.»*

(Сүйгеніме ғашықтығым, махаббатым мені уайым сергелденге түсірді, сағыныш мұны менің басыма жиылды, көңілім түгел соған ынтықты, содан менің жүзім сарғайды).

اُرْكُ	ERYK	ERYK: шабдалы, өрік пен караөрік сынды жемістердің бәрінің атауы; Олар бір-бірінен бірді-екілі сипатпен ажыратылады: تُولُكْ اُرْكُ tölük erük: түлүг ерүк — шабдалы; سَارِيغْ اُرْكُ sarıg erük: сарығ ерүк — өрік (өрүк); قَرَا اُرْكُ qara erük: кара ерүк — караөрік.
اُرْكُ	ӨRYK	ӨRYK: өрік. Өрілген нәрсенін бәрін «өрік» дейді. «اُرْكُ سَاشْ» urük saş: Өрүк саш — Өрік шаш; өрілген шаш.»
اُرْكُ	YRYK	YRYK: Бір жерде біраз уақыт тұрып қалу.

«سُو اُونْ كُونْ اِرْكُ بُلْدِي» Su on күп үгүк* болды: Сү он күн үрүк болды — Қосын он күн тұрып қалды, яғни қозғалмады, ұрыс салмады.» Бір бек, яки ел бір жерде тұрып қалса да осы сөзді қолданады.

- اِرْكُ IRİK IRİK: шірік, іріген.
«اِرْكُ نَانِكْ» Irık nән: Ірік нән — Шірік нәрсе»;
«اِرْكُ اُتُونُكْ» Irık otuң: Ірік отуң — Шірік отын.»
- اِرْكُ ERİK ERİK: (еритін...) «اِرْكُ نَانِدْ» Erık nән: Ерік нән — Еритін нәрсе, май және соған ұқсас еритін нәрселер.» Қатқаннан кейін еритін нәрселердің барлығы «اِرْكُ نَانِدْ» Erık nән: Ерік нән — Еритін нәрсе» деп айтылады.
- اِرْكُ IRYK IRYK: жарык. Там мен соған ұқсас нәрселердегі жарык, жырык. Мақалда былай айтылыпты: «كُنْدَا اِرْكُ يُونُ بَغْدَا فَيُونُ يُونُ» Künde irük jок, begde қыжык jок: Күнде ірүк нок, бегде қышык нок — Күнде жарык (жырык) жок, бекте қыйык (айну) жок.» Бұл мақал бектерді өз сөздерінен қайтпауға қаирап айтылған.
- اِرْكُ ERYK ERYK: тері илеу.
«اِرْكُلْدِي» Teri eгүkledi: Тері срүкледі — Тері иледі.»
- اِرْكُ ERİK ERİK: жорға.
«اِرْكُ يِلْقِي» Erık жылқы: Ерік жылқы — Жорға жылқы»;
«اِرْكُ اِتْ» Erık at: Ерік ат — Жорға ат». Оғыздар мұны білмейді.
- اِرْكُ ERİK ERİK: (іскер).

* Казак тіліндегі «еру болды» деген сөзді салыстырып байқаныз. А. Е.

«آرکُ Erik er: Ерік ер — Іскер, жүректі адам.»

Мақалда былай деп келтірілген:

«آرکُ ايرني ياغليغ، آرتکو باشي قانليغ Erik erini jağ-lyğ ermegü bашы қанлығ: Ерік еріні иағлығ ермегү башы қанлығ — Іскердің ерні — май, еріншектің басы — қан.» Іскердің ерні майлы болар, еріншектің басы қанды болар. Енбекқор, іскер адам тырысып жұмыс істейді, жақсы тағам, семіз ет тауып жейді, аузы майланады, жалқау адам ерініп, енбек етпейді, қапаланып, басын жарға соғып, қанатады. Бұл мақал жалқаулықтан без, қайраттанып жаныңды салып жұмыс істе дегенді насихаттайды.

آرکُ

IRIK

IRIK: ірің.

«آرکُ نائکُ Irik nән: Ірік нән — Ірің нәрсе, шірік нәрсе.» Таз, не қотыр басты «irik» дейді.

آزکُ

ӨZIK

ӨZIK: теріге түскен ұзыншақ тырнақ ізі.

آزکُ

ӨZYK

ӨZYK: катындарға тағылған лақап. Саф алтындай таза, пәк катын хақында «آلتون آرنُ altun özyk: алтүн өзүк» дейді. Денесі меруерттей таза болған катынды «آرتني آرنُ Ertini özyk: Ертіні өзүк» деп айтады. Өйткені, кесек сом інжуді «آرتني ergdini: ердіні» дейді. Бұл сөздің «ر -д» әрпі «ت -т» әрпімен ауысқан. Бұл лақап шігіл катындары үшін берілген. Түбірі «آوزی өзі», яғни «нак, дәл өзі» деген мағынада, «آوز өз» сөзінен алынған. Сөздің аяғындағы «ز -к» әрпі сол нәрсенің өзіне тән екендігін білдіруге қызмет етеді. «آل آرنی өк келдүр» Ol erni ök keldүr: Ол ерні өк келдүр — Ол адамның өзін келтір» — дегендегі секілді. Қатаң дауыспен айтылатын сөздермен тіркескенде «ق -к» мен «غ -ғ» дыбыстары бол-

- ған сөздерде «өк» орнына «ок» қолданылады.
- أُزْكَ   ӨЗҮК   ӨЗҮК: сүзік, үзік. Жер астынан шығып көлге, хауізге айналған су, жер асты суы. Өзендерден үзіліп шыққан қолтықтарды да «أُزْكَ سُوقٌ» Өзүк сув: Өзүк сув — Үзік су» дейді.
- أُزْكَ   ӨЗЕК   ӨЗЕК: Күретамыр.
Мұхаммет пайғамбардың: «مَا زَالَتْ أُمَّةٌ أَكَلَتْ جَبِيْرًا تُعَادِنِي فِي كُلِّ هَيْمٍ حَتَّىٰ كَانَتْ هَذَا آوَانٍ قَطِيعَ آبِهَيْرٍ» деген хадисіндегі «آبِهَيْر» сөзі осындай мағынада келтірілген.
- أُزْكَ   ҮЖҮК   ҮЖҮК: буын, бунак.
«بِتِكَ أُزْكَلَدِي» Bitik үжүkledi: Бітік үжүкледі — Жазуды буынға бөлді, жазуды ежіктеді. Буын әріптерінің әрбірін де «أُزْكَ» үжүк» дейді.
«بُونَا أُزْكَ أَلْ» Bu ne үжүк ol: Бұ не үжүк ол? — Бұл қай әріп (үзік?) ол?»
- إِسِكْ   ІСІК   ІСІК: (кеуіп, тобарсып кеткен жер).
«إِسِكْ يِيزْ» Isik jer: Ісік иер — Күйіп кеткен жер, кеберсіген жер (шөл).»
- إِسِغْ   ІСІГ   ІСІГ: ыстық.
«إِسِغْ نَانِكْ» Isig nәn: Ісіг нәң — Ыстық нәрсе»;
«إِسِغْ КҮН» Isig күn: Ісіг күн — Ыстық күн».
- أَشْكَ   ЕШҮК   ЕШҮК: сырт киім, жамылғы.
- أَشْكَ   ЕШҮК   ЕШҮК: хандар мен бектер өлгенде, олардың кабірлерінің үстіне жабылып, кейін жоқ-жітік, кемтарларға, пақырларға үлестіріп берілетін жібек мата. (Жыртыс. А. Е.).
- أَشِكْ   ҮШІК   ҮШІК: үсік. Жемісші үсітіп, соғып өтетін үсік.
- أَلِكْ   ӘЛІК//ЕЛІК   ӘЛІК//ЕЛІК: қол;

		« اَنكْ اَلِكْ Оң әлік: Оң әлік — Оң қол». Оны оғызша « ساغ اَلِكْ Saғ әлік: Сағ әлік — Оң қол» дейді. Сол қолды түрік халықтарының бәрі бірдей « سول اَلِكْ Sol әлік: Сол әлік — Сол қол» дейді.
اُولُكْ	ӨLYK	ӨLYK: өлік.
اُولُكْ	YLYK	YLYK: нәсіп, бөлік, енші. («I-әліп» жұмсақ дауыспен оқылады).
اَلِكْ	ILIK	ILIK: Жілік*. (Оғызша). Өзге түріктер « يَلِكْ jilik: иілік» дейді. Оғызшадағы «I-әліп» әрпі « ى -й» әрпінен өзгерген.
اَمِكْ	EMIK	EMIK: емшек. Ерлердің емшегі де солай аталады.
اَمِكْ	EMIK	EMIK: (Жылымык). « اَمِكْ كُنْ Emik күн: Емік күн — Жылы/мык/күн». Суықтан кейін жылыған, әйтсе де қызуы әлсіз нәрселерді де « اَمِكْ Emik: Емік» дейді.
اَنُكْ	ENYK	ENYK: Арыстанның күшігі. Сырттан, бөрі мен иттің күшіктерін де « اَنُكْ Enүк: Енүк» дейді.
اَنُكْ	ENYK	ENYK: тіс. « كِرْتَلِكْ اَنُكِي Kiritlik енүкі: Кірітлік енүкі — Құлыптың тісі (тілі)». Кілттің тісі.
اَبُلْ	ABUL	ABYЛ*: Біздің жұрттағы мекен аты.
اَبُلْ	ETIL	ETIL: Еділ. Қыпшақ еліндегі бір дарияның аты. Бұл дария Бұлғар теңізіне құяды. Бір тармағы орыс елінен шығып келеді. Жырда былай деп жырлаған:

«**اَبُلْ سُعِي اَاقَا نُيُورُ**
قَبَا نُيُي قَقَا نُرُورُ»

* Көне түркі сөздігінде: «Костный мозг». (ДТС., 208 стр.)

* Бұл сөздің харакаттары жазба нұскасында анық түспеген. К. Броккельман үсінгі зәммәлык танбаны «б» әрпіне теліп «Абұл» деп окиды. Б. Аталай сол К. Броккельман талдауын құптаған. Ұйғыр аудармасында (Шыңжан) «Опал» деп, зәммәні әліпке аудара окиды.

بَلِيْقُ تَلِيْمُ بَقَا تُرُورُ
كُولُونُكُ تَقِي كُشَاوُورُ

*Etil suvy aқа turur,
Қаја түрі қақа turur,
Балық telim бақа turur,
Көлүң тақы күшөрүр:*

*Etil suvy aқа түрүр,
Қаиа түні қақа түрүр,
Балық телім бақа түрүр,
Көлің тақы күшөрүр —*

*Еділ суы ағып тұрар,
Қия түбін қағып тұрар,
Балық, бақа толып тұрар,
Көлің тағы тасып тұрар.»*

(Еділ суы қия түбін соғып ағып жатар. Тасқын судан пайда болған көл, көлшіктерде балық пен бақа көбейіп, толар, көлің шалқып, тасып тұрар).

اَغْلُ АҒЫЛ АҒЫЛ: қора, қой қорасы. Оғыздар қойдың құ-
малағын «اَغْلُ ағыл» дейді. Бұл екі түсінік бір-
біріне жақын болғандықтан келіп шыққан.
Арабшадағы жаңбырды да, бұлтты да «سَمَاءُ
semә» дейтіні секілді.

اَغْلُ OFUL OFҮЛ: ұл. Өз ұлы болмаса да, ер балаларға «اَغْلُ
oғul: оғұл — ұл» дейді. «بُو اَغْلُ نَا تِيْرُ» Bu oғul
ne ter: Бұ оғұл не тер — Бұл ұл не дейді?» «آرُ» Er:
Er» сөзінің көбінесе «آرَنُ Eren — Eren» деген
мағынада ережеге қайшы қолданылатыны се-
кілді, «اَغْلُ oғul: оғұл — ұл» сөзі көбінесе «اَغْلَانُ
oғlan: оғлан — ұлан» болып кеткен. Дұрысы
«اَغْلَلارُ oғullar: оғұллар — ұлдар» болуы керек
еді. «آرَنُ Eren (ерен)» мен «اَغْلَانُ oғlan (оғлан)»
сөздері бірдей қолданылады.

اُكِلْ	ӨКІЛ	ӨКІЛ: көп. (кыпшақша). «اُكِلْ كِشِي» Өkil кіші: Өкіл кіші — Көп кісі.»
اُمْلُ	AMUL	AMUL: кимылдамайтын, қыбырламайтын тыныш тұрған нәрсе. Сондықтан, пейілі кең, момын кісілерді «اُمْلُ amul (амул)» дейді. Шәйір былай жырлаған:

قَنَجَا بَرْدِنِي اَمِي اَغْلُ
 اَرْدِيْنِكْ مُنْدَا اِنَجْ اَمْلُ
 اَتِنْ اَمْدِي سَن تونكول
 قیلدیньк арса қылмағу

*Қанша бардың ей оғұл,
 Ердің мұнда іни амұл,
 Аттын емді сен түңұл
 Қылдың ерсе қылмағу:*

*Қанша бардың ей, оғұл,
 Ердің мұнда іни амұл,
 Аттын емді сен түңұл,
 Қылдың ерсе қылмағу —*

— Неге кеттің, ей, ұл?
 Мұнда тыныш, рахатта едің.
 Сен енді аттан түңіл (үмітіңді үз),
 Қылмағанды қылып қойдың.»

(Бұрын өзінің қасында тұрып жамандап кетіп, кейін тастап кеткен атын алуға келген балаға кейіп, атын бермеу үшін айтқан екен дейді. Мұның мағынасы: «Менің жанымда тыныш-аман, жайлы орында отыр едің, хәлің жақсы еді, неге менен бездің бетіңді бұрдың?!» демекші).

اُيْمُ	ӨРҮМ	ӨПҮМ: өбім, жұтым. «اُيْمُ مُونْ» Бір өрүм мүн: Бір өпүм мүн — Бір өбім сорпа; бір ұрттам сорпа.»
اَتِيْمُ	АТЫМ	АТЫМ: атқыш.

		«آرۈم آتۈم» Атым ег: Атым ер — Атқыш ер, мерген.»
اۈم	ORUM	ОРЫМ: «بۈر اۈم اۈتۈم» Бір орум от: Бір орым от — Бір орым шөп.»
اۈم	YZYM	ҮЗҮМ: үзім.
اۈم	АҒЫМ	АҒЫМ: адым. «بۈر اۈм јер» Бір ағым јер: Бір ағым иер — Бір адым жер, бір аттап үстіне шығуға болатын жер.»
اۈм	АҚЫМ	АҚЫМ: ағым. «بۈر اۈм سۈقۈ» Бір ақым сув: Бір ақым сув — Бір ағым* су.»
اۈм	EKIM	EKIM: егім. «بۈр اۈм јер» Бір екім јер: Бір екім иер — Бір егім жер; бір екенде егілетін жер (шамасы).»
اۈм	YGUM	ҮГҮМ: үгүм; буда; уыс. «بۈр اۈм јармақ» Бір үгім јармақ: Бір үгім иармақ — Бір буда ақша.» Бұл сөздің аяғындағы «م -м» әрпінің орнына «ن -н» әрпі қолданылады.
اۈм	ALYM	АЛЫМ: алым. Адамдардағы алашақ, алатын нәрсе. Мақалда былай деген: «الۈمۈ اۈرسلان بۈرۈمۈ» «سۈرسلان» Алымшы arslan, берімші сышған: Алымшы — арыстан, беруші (берешек) — тышқан.» Қарызын талап етіп алушы түйілгенде арыстан болады, қарызды қайтарушы қорықаннан тышқан кәбінде болады.
اۈм	ӨЛҮМ	ӨЛҮМ: өлім.

* Бір ағым, кәдімгі «бір құлақ су» деген мәнде. А. Е.

آتَنْ	ATAN	<p>АТАН: атан. Атан түйе.</p> <p>Мақалда былай депті:</p> <p>«آتَنْ بُولسا آشكُوزُ» Atan jyki ash bolsa ashka az көгүнүг: Атан иүкі аш болса ашка аз көрүнүр — Атан жүгі ас (тағам) болса, ашка аз көрінер.»</p>
أَجِنْ	ҮШҮН	<p>ҮШҮН: үшін. Себепті білдіретін көмекші сөз.</p> <p>«سَنِكَ أَجِنْ كَلَدِمُ» Senің үшүн keldim: Сенің үшүн келдім — Сенің үшін келдім.»</p>
إِجِنْ	ІШІН	<p>ІШІН: «ара, өзара, өз ішінде» деген мәндегі көмекші сөз.</p> <p>«الْأَرْ إِجِنْ إِيْتَشْدِي لَارُ» Olar ішін ајтышдылар: Олар ішін айтышдылар — Олар өзара сөйлесті.»</p>
أُدُنْ	ҮДҮН	<p>ҮДҮН: Үдүн. Хотан шахарының атауы. Хотанда тұрушыларды да «أُدُنْ үдүн» дейді.</p>
أَذِنْ	АЗЫН	<p>АДЗЫН: өзге, бөлек. (Шігілше).</p>
أَنْ	ЕРЕН	<p>ЕРЕН: жұлдыз атауы.</p> <p>«تُوزُ آَنْ» Eren түz: Ерен түз» — Таразы (Мизан) жұлдызының атауы. Ай бұржыларының бірі де солай аталады.</p>
أَنْ	ЕРЕН	<p>ЕРЕН: ерлер, еркектер. «Ер» сөзінің сирек ұшырасатын көпше түрдегі бір үлгісі.</p>
أَرَنْ	АРАН	<p>АРАН: («I-әліп» қатты дауыспен айтылады). Ақыр, атқора.</p>
أَرَنْ	ӨРӘН	<p>ӨРӘН: бір нәрсенің жаманы, бұзылғаны.</p> <p>(Оғызша). Бұл сөзді парсышадан алынды ма деп ойлаймын. Өйткені харам болған нәрсені парсышада: «وېرَانُ vajran — уайран» дейді. Оғыздар парсылармен көп араласкандықтан біркәтар түрік сөздерін ұмытып, орнына парсы сөздерін қолданады. Бұл сөз де сондай.</p>
إِرِنْ	ЕРІН	<p>ЕРІН: ерін.</p>

أُذُنٌ	UZUN	ҰЗҰН: ұзын.
أَجُنٌ	AJUN	АЖҰН: дүние. (Екі дауыстының арасындағы «ژ -ж» әрпімен). «بُؤْ أَجُنٌ» Bu ажун: Бұ ажұн — Бұл дүние.» «أَلْ أَجُنٌ» Ol ажун: Ол ажұн — Ол дүние, ақырет.» (Шігілше).
أَسَنٌ	ESEN	ЕСЕН: есен. «أَسَنٌ مَوْسَى» Esen mu sen: Есен мү мен — Есенбісің?» Бұл сөз «сақтық, саламаттық» мағынасында да қолданылады. «أَسَدًا إِيَّاكَ يَوْمًا» Esende evек жоқ: Есенде евек иок — Саулықта әбдіреу жоқ.» Бұл мақал іс-әрекетте саскалақтап әбдіремеу керектігін мегзейді.
أَسِنٌ	ESIN	ЕСІН: желкем, самал, еспе.
أُشُنٌ	USHUN	ҰШҰН: иықтың үсті.
أَفَانٌ	AҒAN	АҒАН: «أَفَانٌ آر» Aған ер: Аған ер — мұрнымен сөйлетін адан. Маңқа кісі». Бұл сөз айтылғанда да, мағынасы турасында да арабшаға дәл келеді.
أَفَانٌ	UFAN	ҰҒАН: бәріне қадірлі, бар нәрсеге күші жететін, күдіретті. «أَفَانٌ تَنْزِيٌّ» Uған тәңгі: Ұған тәңгі — Күдіретті тәңгі.»
أَفِينٌ	EVIN	ЕБІН: дән. ұрық.
أَقِينٌ	AҚЫН	АҚЫН: ағын, сел. Тосыннан келген сел «مُنْدُزٌ أَقِينٌ» Munduz ақын: Мүндүз ақын — Таскынды ағын» деп аталады. Осы сөз түнгі селдей тосыннан, тосқауылсыз келген қосын әскерге де қолданылып «أَقِينٌ كَلْدِيٌّ» ағыншы келді» дейді.
أَكِينٌ	EGIN	ЕГІН: иық; (иін—А. Е.)
أَكِينٌ	EKIN	ЕКІН: егін, егістік. (Оғызша).
اَكِنٌ	EGIN	ЕГІН: ені бір жарым қарыс, ұзындығы төрт ар-

шын бөз. Сувар жұрты сонымен сауда-саттық істейді.

اَكُنُّ ӨКҮН ӨКҮН: ұсақ тиын, гүл мен соған ұқсас нәрселердің үйіндісі. Бір жерге жиылған топырақ үймесін «اَكُنُّ تُبْرَاقُ» Өкүн торғак: Өкүн топрақ — Үйілген топырақ» дейді. (Үйінді—А.Е.)

اَلِيْنُ АЛЫН АЛЫН: мандай, пешене.

اَلِيْنُ АЛЫН АЛЫН: шоқы, таудың жотасы.

اَلُّنُ ҰЛҮН ҰЛҮН: Ұшы жоқ оқ, жебе.

ОСЫ БӨЛІМНІҢ МҮЗОАФЫ*

اُيُّرُ ҮРҮР ҮПҮР: бәбісек. Мұны «اُيُّرُ» Үбкүк» секілдендіріп те айтады.

اَكَّةُ ЕКЕК ЕКЕК: бұзылған әйел.
«اَكَّةُ اِخْلَارُ» Ekek işler: Екек ішлер — Бұзылған әйелдер, жеңілтек әйелдер.»

اَكَّةُ ҮКЕК ҮКЕК: сандық, табыт.

اَكَّةُ ҮКЕК ҮКЕК: карауыл мұнара. Шахар дуалында, қоршау қабырғасында ұрыс үшін тұрғызылған мұнаралар.

اِلُّلُ ІЛӘЛ ІЛӘЛ: ләппай, әлбетте. Хақания тілінде бектер мен хандарға жауап бергенде айтылатын сөз.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

اَلُّنُ АТ АТ: ат, есім, атау.

اَلُّنُ АТ АТ: лақаб, атак.

«بَغْ اَنَّا اَتَّ بِيْرْدِي» Beg anar at berdi: Бег анар ат берді — Бек оған ат, атак берді.» Тайпаның ірі-

* Бір әрпі қайталанған сөздер.

		лерін, немесе басшыларын « آتَلَعْ Атлығ: Атлығ—атты» дейтіні сондықтан.
اَجْ	АШ	АШ: Мақалда былай депті: « اَجْ نا پېماش تۇق نا تېماش » Аш ne jemes тоқ ne temes: Аш не иемес тоқ не темес — Аш не жемес, тоқ не демес.» (Аш алдына келгеннің бәрін жейді, тоқ аузына келгеннің бәрін дейді (айтады).
اَزْ	АЗ	АДЗ: асыл жібек мата және соған ұқсас қол өнері бұйымдары. Бұл сөз бағзыдан қысқартылған түрде « از аз: адз» деп те айтылады. Дұрысы осы. « اَزْگۇ Адзгү аз: Адзгү адз — Жақсы істелген зат.»
اَزْ	АЗ	АДЗ: өз. Жақсылық белгісі, жақсы ниет, жақсы сөз. « اَزْگۇ تۇتۇغى Iglık tutruғы аз* boluғ: Iglık тұтұғы адз болұр — Наукастың өсиеті жақсылық белгісі.» Бұл мақал өсиет айтып жатқан наукастың алдында көңілге медет үшін ауызға алынады.
اَرْ	АР	АР: сырттан**. « اَرْ بۇرى Ar bœi: Ар бœри — Көкжал бœри». Жыр үзіндісінде былай деп жырла-ныпты:

كۆرۈپ نەجەد قەجدىنك
بىر سۇن كەجدىنك
تقارنىكى سەجدىنك
بىسۇن سنى آاز بۇرى

*Köyüp neşük qaumadıñ,
 Jatar suvın keumediñ,*

* Осы сөздің тура мағынасының өзі «аз» ба деп те ойлаймыз. Сонда, «Наукастың өсиеті аз болар» деп үйлесімдірек шығар еді. Сөзбе-сөз мәтініне жүгінсек: «Наукастық өсиеті өз болар», наукастың тілегі, өсиеті тек жақсылық деген мәні дұрыс. А. Е.

** В. В. Радлов «Гиена (корқау қасқыр)» дейді. (ДТС, 50 стр.).

*Таварыңны саишадың
Жесүн сені ар бөрі:*

*Көрүп нешүк қашпадың,
Иамар сувын кешмедің,
Таварыңны саишадың,
Иесүн сені ар бөрі —*

*— Көріп неге қашпадың?
Иамар суын кешпедің?
Мал-дүниеңді шашпадың?
Енді қорқау жесін сені!»*

(Мені көріп неліктен қашпадың, неліктен Иамар суын кешпедің? Жаныңды алып қалу үшін тауар, малыңды неге шашпадың? Енді сені қорқау бөрі жесін!).

اُر	AR	AP: коңыр, бурыл, күрен. «اُر نازك» Ar пен: Ар нең — Күрен нәрсе.» Кей-де бұл сөзге қосымша қосылып «اُر آرسیک» Әрсік: Әрсік* — Әршік» үлгісінде де айтылады.
اَز	AZ	A3: аз. «اَز نازك» Az пен: Аз нең — Аз нәрсе.»
اَز	AZ	A3: ақ сусар. Бұл сөз «س-s — с» әрпімен де айтылады. Осы дұрыс.
اِز	IZ	I3: із. Жерде, не теріде ұзыннан ұзын қалған сызық.
اُز	OZ	O3: «اُز قزل» Қызыл oz: Қызыл оз — Қызыл оз»; Қашқар тауларындағы бір қыстақ.
اَس	AS	AC: ақ сусар. «ز-z — з» әрпімен де айтылады.
اَش	AШ	AШ: ауқат, ас. Ұйтқыны да (айранның ұйтқысы) солай дейді. «اَش آшла» Ажак ашла: Аяқ ашла — Аякка ас сал.»

* Осы сөздің түпнұсқадан оқылуында түрлі пікір бар. Зерттеушілердің бірқатары «اُرسال arsal: арсал» — деп те түсіндіреді. «Көне түрік сөздігінде» «арсал» «жирен» түсті білдіреді. (Қараңыз: ДТС, 54-стр.).

- اَغُ AF AF: Екі санның арасындағы бос жер. Шат**.
«يُوزَ اَتَ مَنِيكَ اَغْدِيْنَ كَجَنِي» Jүz at meniң aғдын keшti:
Иүз ат менің ағдын кешті — Менің аяғымның
арасынан жүз ат өтті.» Саусақтардың аралығын
да солай дейді.
- اَوُ AV AV: ау. «بَدَّ اَوُفَا جِنِي» Beg avka шықты: Бег авка
шықты — Бек ауға (ау құруға) шықты.»
- اُيُ ÖV ÖV: («و - ү, у» әрпін тіл ұшымен айтқан дү-
рыс). Үй. (Үп, үф. — А. Е.)
- اَقُ AҚ AҚ: ақ, бір нәрсенің ағы. (Оғызша). Өзге түрік
ұлыстары ақбоз атты «اَقُ اَتَ» Aқ at — ақ at»
дейді.
- اَقُ AҚ AҚ: ақ. «اَقُ سَقَالُ اَرُ» Aқ saқal er: Ақ сақал ер —
Ақсақал адам, сақал-шашы ағарған адам.»
(Оғызша).
- اَقُ سَائُ AҚ SAJ AҚ САЙ: Аксай. Жер аты.
- اَقُ تَرَكَ AҚ TEREK AҚ TEREK: Ақтерек. Иағма елінде «اَقُ БЛА:
Бла — Іле» суы үстіндегі бір көпір, өткел.
- اَلُ AL AL: ал. Қою сары, қызғылт сары түсті асыл жі-
бек мата. Одан хандар байрақ істейді, дәулетті
жоғары лауазымды адамдардың аттарына жабу
жасайды. Ашық қызыл ренді де «اَلُ Al — Ал
(қызыл)» дейді.
- اَلُ AL AL: айла, ал. Мақалда былай деп келеді:
«اَلِيْنَ اَرْسَلَانَ تُتَارُ كُوجِيْنَ اُيُقُ تُتْمَاسُ» Aлып
arslan tutar, күшің uјuk tutmas: Алын арслан
тұтар, күшін үйүк тұтмас — Айламен арыстан
тұтылар, күшпен қарақшы да тұтылмас.» Айла-
амалмен арыстанды ұстауға болады, күшпен
(бакшаға құс үркітуге қойған) қарақшы — тү-

** Казак тілінде үндесуі ұқсас «ау» сөзі бар.

лыпты да ұстауға болмайды. Бұл мақал кара күшпен ештеңе бітіре алмағандарға, айла-амалмен істеу керек дегенге саяды.

- أَلا АЛА АЛА: ала, алапес адам. Денесі ала-ала кісі.
«أَلا آتَ Ala at: Ала ат — ала ат.»
«بَكْ خَانَقَا آلا بُلْدِي Beg hanqa ala boldy: Бег ханқа ала болды — Бег ханқа ала болды — Бек ханға алалық істеді, ханына қарсы шығып, оның дұшпанына ауып кетті.»
- أَلا АЛА АЛА: Ала. Ферғанаға жақын бір жайлаудың атауы
- أَلا يِفَاشْ АЛА ИЫҒАШ: Ала ағаш. Шекарадағы бір қыстақтың атауы.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

الْأَيُّ AJ АЙ: «تُولُنْ آيُّ Tolun aj: Толұн ай — Толған ай.»

الْأَيُّ AJ АЙ: ай. (Отыз күннен құралатын мерзім.)
Шайыр былай жырлаған:

« تَشَقَا إِيْنْ كَلَسَا قَلِي تَتَلُغْ يَأِي
تُنْ كُنْ كَجَا الْقَتُورُ أَدَلْكَ يَلَا آيُّ

*Қышқа етін келсе қалы құтлуг жай,
Түн күн кеше алқытур өзлек біле ай:*

*Қышқа етін келсе қалы құтлуг ыай,
Түн күн кеше алқынұр өдзлек біле ай —*

— *Қысқа дайындал, келсе, егер де құтты жаз,
Түн, күн өтіп, түгесілер мерзім, ай.»*

(Берекелі жаз келсе, қысқа әзірлен, соңыра күн мен түн өтісімен ай мен заман өтеді (жаз кетіп қыс келеді).

Отыз күндік ай мерзімінің ай деп аталатын себебі, бұл айдың өткені айдан білінеді.

«**اَيُّ تُلُونُ بِلْسَا اَلِكِنِّ اِمْلَامِ**» Aj tolun bolsa eligin imlemes: Ай толүн болса елігін імлемес — Толған ай қолмен ымдалмас (қолмен көрсетілмес)» — деген мәтел бар. Өйткені ол барша адамға, көзге ашық көріне береді дегенді мензейді. Бұл мақал әрбір анық, белгілі, айдай анық нәрселерге айтылады.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСТАРЫ

- اَوْتُ** AVUT АБУТ: уыс.
«**اَزُتْ** Azut — алзут» секілді де айтылады.
- اُوْتُ** UVUT ҰБҰТ: ұят.
Бұл сөзді «**اُتْ** Uwut — Ұвұт» деп те айтады.
- اَوْتْ** EVƏT ЕБӨТ: мақұл.
«**اَفْتْ** Ewət — Евөт» деп те айтылады. Бұл жерде екі дауысты дыбыс арасындағы «**و** -б» әрпі айтқанда «**و** -у» дыбысына алмасуы мүмкін. «Пайғамбар» сөзінің, яки «елші» мағынасындағы «**بَلَاوَشْ** jalawаш: иалабаш» сөзінің «**بَلَاوَشْ** jalavаш: иалаваш» деп те айтылатынындай. Тау сарымсағы, «жуа, пияз» деген түрдегі «**جَاوَا** java: нава» мен «**جَاوَا** jawa: наба» сөздері де сондай. Сайрам (Испиджаб) тіліндегі «ағаш» мағынасындағы «**اَوْن** awun: абұн — ебін» сөзі де сондай. (Яғни, «v (б)» әрпімен оқылады). Дана мағынасындағы «**اَوْن** ewin: ебін» мен «**اَوْن** evin: евін» сөздері де соларға ұқсас.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ «**اِی-ي**» ӘРПІМЕН КЕЛГЕН СӨЗДЕР

- اَيَّزْ** ƏJEZ ƏИЕЗ: масанын бір түрі. (Оғызша).
- اَيْبِ** АЙЫҒ АЙЫҒ: аю. Оғыз, қыпшақ, йағма тілдерінде
«**اَزْغ** азығ: алзығ — аю» деп айтылады.

- اَيْغُ АҲҲҒ АЙҲҒ: «неткен, не деген, қандай» деген мағыналарда қолданылатын қосымша сөз. «اَيْغُ اَذْكَوْ» АҲҲҒ езгү: Айығ езгү — Қандай жақсы»; «اَيْغُ يَغْزُ نَانِكْ» АҲҲҒ явүз нән: Айығ иабүз нән — Неткен жауыз нәрсе». Бұл «жақсы» мен «жаман» дегенге ұқсас сөздерді нақтылап көрсеткенде қолданылады.
- اَيْقُ АҲАҚ АЙАҚ: аяқ, кесе. Оғыздар мұны білмейді. Олар мұндай нәрсені «جَنْقُ шапақ — шанак» дейді.
- اَيْقُ АҲАҚ АЙАҚ: аяқ. «اَذْقُ Азақ — Адзақ» деп те айтылады.
- اَيْقُ АҲҲҚ АЙҲҚ: уәде, уағда.
«اَيْقُ مَنَّا اَيْقُ بَارُ» Апың теңә аҲҲқы бар: Аның менә айықы бар — Оның маған (берген) уәдесі бар.»
- اَيْقُ УҲУҚ ҮЙҮҚ: белгі, кара, белгі тасы. (Оғызша).
Мына бәйітте былай келеді:
بَرْدِي اَرَنْ قُنُقُ كُرْبُ قُنُقًا سَقَارُ
قَلْدِي يَغْزُ اَيْقُ كُرْبُ اَمْنِي يَغَارُ
- Barđy eren қонуқ көрүр қутқа сақар,
Қалды явүз иҲҲ көрүр евнi жықар:*
- *Барды ерен қонуқ көрүр қутқа сақар,
Қалды иабүз үйүқ көрүр ебнi ықар —*
- *Ерлер кеттi қонақ көрсе, қутқа балар,
Қалды нашар қара көрсе, үйiн жығар.»*
- (Қонақ келсе оны құт, береке деп санайтындар өліп кетті, жолдан бір қара (белгі, тас, оба, мола) көрсе қонақ келіп қалмасын деп (киіз) үйін жауып алатын не жығатын жамандар қалды).
- اَيْكُ УҲУҚ ҮЙҮҚ: дөңес, үйік. Төбе секілді дөңес жер. (Оғызша).

أَيْكُ	YJYK	ҮИҮК*: (үйык). «أَيْكُ جِزْر» Yjyk jer: Үйүк иер — Су мен баска да нәрселер күнілдеп толған, аяк басса батып, қайта суырып алуың қиын үйык жер».
اَيْكُ	IK//JIG	İK//ИІГ: кесел, ауру**. «اَيْكُ Jik — иік» деп те айтады. Ұршық.
اَيْنُ	OJUN	ОИҮН: ойын.

СОҢЫ «А»-ӘРПІМЕН АЯҚТАЛҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَا	AJA	АИА: алакан; колдың алақаны.
أَا	UJA	ҰИА: ұя; құс ұясы.
أَا	UJA	ҰИА: қарындас, туған.

Бәйітте былай жырланады:

تَقَرَّ أَجْنُ تَتَكْرِي أَذَلَدَبِ

أَا قَدَّشْ أَغْلَنِي جِنْلَا بُغَارُ

*Tavar үшін тәңгі озләтәзір,
Uja қадаш оғлыны шыла богар:*

*Тавар үшін тәңгі одләмәдзіп,
Ұиа қадаш оғлыны шыла богар —*

— *Тауар үшін, еске де алмай алланы,
Буындырар туган-туыс ұлдарын.»*

(Туғандар арасындағы тасбауыр рахымсыздықты түспалдап айтқан: Мал, дүние үшін тәңірінен де қорықпай, тәңірін естен шығарып, бір туған ағайынның баласын да езіп, түншықтырар).

* Қазіргі қазақ тіліндегі «үйық, тартпа». А. Е.

** Конне түрік сөздігінде: «Ұршық, кесел, шикі» деген үш мағынасын беріпті: (ДТС., 260 стр.)

ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР

أَبَا	АВА	АБА: аба, ана. (Оғызша). Қарлық түрікмендері бұл сөзді қатаң «ب-п» дыбысымен. «آپا» деп айтады.
أَبَا	АВА	АБА: («I-әліп» жуан дауыспен айтылады). Аю. (Қыпшақша).
آبَا	АВА	АБА: ата. (Түбіт тілінде). Бұл сөз оларда арабшадан сіңген болса керек. Өйткені, олар Иеменнен түрік жұртына қашып келіп, тұрып қалған бір кісіден тарағандар. Олар Бану Сәбиттің әулеті.
أَبَا بَشِي	АВА ВАШЫ	АБА БАШЫ: тауда өсетін пәлегінде тікені бар, қиярға ұқсас өсімдік. Таулықтар оны жейді.
أَبِي	АВЫ	АБЫ: ер адамның есімі.
أَبَا	ОВА	ОБА: ру, тайпа. (Оғызша).
أَبُو	ОРУ	ОПҰ: опа. (Опа-далап).
أَتَا	АТА	АТА: ата.
أَتَا سَاغُونُ	АТАСАҒҰН	АТАСАҒҰН: тәуіп, хәкім.
أَجَا	ЕШӘ	ЕШӘ: үлкен апа. «ش-ш әрпі «ك-г» әрпінен өзгеріп түскен. Парсышадағы «جَنَم» ды «كَنَم» деп, «جَنَبَد» ны «كَنَبَد» деп сөйлегендері секілді.
أَجِي	АШЫ	АШЫ: кексе қатын. (Барсанша).
أَجَا	УША	УША: арка, сырт.
أَجِي	ІШІ	ІШІ: үлкен аға, жасы үлкен аға.
أُذُ	УЗУ	ҰДЗҰ: төбе, дөн. «Күм төбесі» дегенді «قُمْ أُذُ» Қум узи — Күм үдзұ» дейді. Арғулардың еліндегі бір сахар да «أُذُ كَنْد» Uзи kенд: Ұзұ кенд — Ұзкент» деп аталады.

- أُذُو UZU ҰДЗҰ: арқа, арты.
 «مَنْ آتَيْتَكَ أُذُو كَلِدِمَ» Men аның узи keldim: Мен аның ұдзү келдім — Мен оның (аркасынан) артынан келдім. » Сол секілді, «مَنْ سَنَيْتَكَ أُذُو بَرْدِيمَ» Men seniң узи bardım: Мен сенің ұдзү бардым — Мен сенен кейін бардым, мен саған ілесіп бардым» дейді.
- إِذِي IZI ІДЗІ: еге, ие.
 «إِذِي نَاتِيرَ» İzim ne ter: Ідзім не тер — Егем не дейді?» Тәңірді де «إِذِي ізі: ідзі — ие» дейді.
 «إِذِي بَرْلَغِي» İzimiz jarлығы: Ізіміз жарлығы: Ідзіміз иарлығы — Тәңіріміздің жарлығы.»
- آرَا АРА АРА: (ара-арасына, арасы).
 «كَيْسِي آرَا كِرْدِيمَ» Kіші ara kirdim: Кіші ара кірдім — Кісілердің арасына кірдім.»
- أَرِي АРЫ АРЫ: ара.
 Бұл сөз арабшаға ұқсап кетеді. Арабтар балды «أَرِي ағы : ары» дейді; түрікше бал арасы деген мағынада. Шігіл түріктері балды «أَرِي БҰҒЫ» Ағы жағы: Ары йағы — Ара майы» дейді.
- أُرُو ORU ОРҰ: ұра. Бидай, шалқан, тағы басқа нәрселерді сақтау үшін казылған ұра.
- أُرِي URY ҰРЫ: у-шу, айғай-сүрең, ду.
 «أُرِي قُبَا أُغْشَى آقْلِشُورُ. بَغْيِي كَلْسَا إِمْرَمَ تَبْرَشُورُ» Ury korsa oғuш ақлышur жағы kelsä imrәм tebreshür: Ұры копса оғұш ақлышүр, иағы келсе imrәм тебрешүр — Айғай-сүрең тұрса, ру дүрлігер, жау келсе, халық жиылар.» Бір у-шу шыкса, ұрықшәріптер жәрдемдесуге өре түрегеледі; жау тисе бүкіл халық аттанады. Бірлікке, мейірбандыққа, ағайыншылыққа шақырған мақал.

أُرِي	URЫ	<p>ҰРЫ: ұл бала.</p> <p>«أُرِي أُغْلَانُ» Уры оғлан: Ұры оғлан — Ұл балалар.»</p>
أَزُو	AZU	<p>АЗҰ: иә; яки. Екі нәрсенің бірін тандағанда ерікті, ықтиярлы екендігін білдіретін көмекші сөз.</p> <p>«أَزُو قَاغُونُ يِجِيلُ . أَزُومُ يِجِيلُ» Yzım jegil azu қағин jegil: Ұзым иегіл азу қағұн иегіл — Жүзім жегін, иә қауын жегін. Бұл сөз анықтап сұрап-білу орынсыз болғанда қолданылады. «كَلِيرْمُوسَنُ أَزُو» Kelermusen azu барыrmusen: Келермүсен азү барырмүсен — Келемісін, иә барасың ба?»</p>
أَزَا	OZA	<p>OZA: озған, өткен.</p> <p>«أَزَايَ بِلْكَ أَنْجَا أَيْمِشْ» Ozaky bilge ansha aj-мыш: Озакы билге анша аймыш — Өткен даналар солай айтқан». Өленде былай депті:</p>

آرْدِي أَزَا آيْنِ لَازِ
 آرْدَمُ بَكِي بِلْكَ تَاغِ
 آيْدِي أَكْنُرُ أَكْتَلَارُ
 كُنْكَلُمُ بُلُرُ آتَكْرَ سَاغِ

*Erdi oza erenler,
 Erdem begi bilik tag.
 Ajdy ykuri ygutler
 Koçlym bolur açar sag:*

*Erdi oza erenler,
 Erdem begi bilik tag.
 Aidy ykuri ygutler
 Koçlym bolur açar sag —*

— Ерденер озған еді, (өткен еді),
 Таудай білікті, оперлі бектер еді;
 (Олар) көп насихат — осиед айтты,
 Коңілім содан сара болады.

(Бұрынғы өткен замандарда ғалым, хәкім, өнерлі ерендер болған еді. Олар көп ақыл-үгіт айтқанды. Соларды естігенде көңілім сайрап, сарайым ашыл-ар еді).

اَزِي	ӨЗИ	ӨЗИ: сай. Екі тау арасындағы терен сай, шатқал. (Шігілше).
اَزِي	IZI	IZI: келесі жыл. Келесі жылдан кейінгі келешек жыл.
اَزِي اَرْقِيْن	АРҚЫН	IZI АРҚЫН IZI: келер жыл. (Алдағы жыл.- А. Е.)
اَشُو	АШУ	АШҰ: қызыл топырақ, қызыл кесек.
اَغُو	АҒУ	АҒҰ: у, зәххар.
اَغِي	АҒЫ	АҒЫ: асыл жібек. «اَغِيْشِي» Ағышы: ағышы — жібек, асыл маталарды сақтаушы, казынашы.»
اَبَا	AVA	АБА: аба-аба. Өкініш, күйінішті, капалануды білдіретін одағай сөз. Арабтардың: «واوئيلي» uaujjl: уауили» деген сөзі сияқты. Кісі әлденеге ашынса, не капаланса «اَبَا اَبَا аба-аба» дейді.
اُبا	UVA	ҰБА: тағамның бір түрінің атауы. Күріш қайнатылып суық суға салынады, кейін сүзіп алып шекер мен мұз қосады. Бұл дәмді салқындау үшін жейді.
اَبَا	ЫВА	ЫБА: ыба. Оғыздардың бір руы.
اَقِي	АҚЫ	АҚЫ: сахи, колы ашық, жомарт.
اَقِي	АҚЫ	АҚЫ: ақталған, таза. «اَقِي مَخَاق» Ақы жағак: Ақы нағак — Қабы аршылған жаңғақ.»
اَكا	ӘГЕ	ӘГЕ: әпке, үлкен апа. Оғыздар мұны «اَكا аза (әза)— әже» дейді.
اَكا	ӨГЕ	ӨГЕ: тәжірибелі, ақылды, көп жасаған адам. Қара халық ішінен шыққан қария — дана

кісілерге берілетін, текін* мәртебесінен бір дәреже төмен атақ. Бұл сөз мынадан тараған. Зұлқарнайын Шынға қарап ілгерілегенде, онымен соғысу үшін түрік хаканы жастардан теріп таңдап алған бір бөлек әскерлерді жібереді. Хаканның уәзірі: «Сіз Зұлқарнайынға жастарды аттандырдыңыз, олардың ішінде тәжірибелі, көп жасаған, соғыс көрген адамдар болуы керек еді» — дегенде, хакан жасы үлкен әрі сайма-сай, тәжірибелі мағынасында «أُمِّي Өге — өге» сөзін қолданып, «Өге ме?»~депті. Уәзірі «иә, жөн» деп жауап берген. Сөйтіп, Хакан жасанған, сыналған бір адамды жіберткен. Олар сол түні Зұлқарнайынның алдыңғы әскерлеріне шабуыл салып, оларды жеңген. Бір түрік әскері Зұлқарнайын әскерлерінің біріне қылыш сермеп, кіндігіне дейін бөліп өткен. Өлтірілген әскер ділдә салынған әмиянын белдігіне буып алған екен, оны қылыш кесіп өткенде, ділдалары қанға малынып, жайрап жерге төгіліпті. Ертеңінде түрік әскерлері қанға боялған ділдаларды көріп, бір-бірінен «Бұл не?» деп сұрасқанда, олар «أَلْتُنْ قَانْ ALTUN QAN: алтұн қан — алтын қан» десіпті. Содан, сол маңдағы үлкен тау осы атпен аталған. Ұйғыр еліне жақын жатқан бұл таудың атырабында көшпелі сахара түріктерінің халқы тіршілік еткен екен. Зұлқарнайын сол қақтығыстан кейін түрік хаканымен бітім жасасқан.

أَلَا

ALA

АЛА: ала. Денесінде ағы бар адам.

Мақалда былай айтылған: «كِشِي أَلَاسى كِشِي أَجْتِن. يَلْتَقِي أَلَاسى تَفْتِنِين» Кіші аласы іштін, жылқы аласы таштын: Кіші аласы іштін, жылқы аласы

* Текін — хан әулетінің кішілерінің аттарына қосылып айтылатын текті білдіретін мәртебе; ханзада деген секілді.

таштын — Кісі аласы ішінде, мал аласы тысында, сыртында.» Бұл мақал ішіндегі жаман ниетін жасырып, жақсы көрінгісі келетін мүләйімдерге қарата айтылады.

أَلَا ALA АЛА: «саспай, әбдіремей» деген мағынаны білдіретін жәрдемші сөз. «أَلَا أَلَا Ала-ала — Тыйыш-тыйыш!» дейді. Бұл сөзге «س -к» мен «ل -л» оріптері қосылып, «أَلَا كَلَّ Alakil* — Алакіл» деп те айтылады.

أَلَا ULA ҰЛА: жолда, сахарада жол көрсету үшін қойылатын белгі. Мақалда былай деп айтылыпты: «أَلَا بُلْسَا بُولَ آزْمَاسَ بِلِكْ بُلْسَا سُوَزَ يَزْمَاسَ» Ula bolsa jol azmas, bilik bolsa söz jazmas: Ұла болса иол азмас, білік болса сөз назмас — Белгі болса, жолдан азбас (адаспас), білік болса, сөзден жазбас (жаңылмас)» Яғни, жолда жол көрсеткіш белгілер болса, жолдан азып кетпейді, адамда білім болса, сөзден жаңылмайды.

أَلَا BILA/ILE БИЛА/ИЛЕ: бір дарияның аты. Ол дария түрік жұртының Жайхұны. Екі жағалауында түрік тайпаларынан йағма, тохса мен бірталай шігілдер жасайды.

أَلِي ILI ІЛІ: ілгек.
«أَلِي قَبْعٌ» Ілі қаруғ: Ілі қаруғ — Ілгектелген есік, ілгегі салынған есік.» Кілтегіз ашылатын ілгекті есік.

أُمَا UMA ҰМА: ана. (Түбүтше). Бұл сөз оларға арабтардан қалса керек.

أُمَا UMA ҰМА: үйге түскен қонақ.
Мақалда былай келген: «أُمَا كَلْسَا قُتْ كَلْبِرْ» Uma kelse kut kelir** Ұма келсе, күт келір — Қонақ келсе күт келер.» (Қонақпен бірге береке ке-

* Көдімгі «ала-құла» мәні аңғарылады. А. Е.

** Бұл мақал қазіргі қазақ тілінде бөз күйінде сақталған. А. Е.

лер, құт келер. Оны жақсы қарсы алады, маза-сын алмайды.) Бәйітте былай айтылған:

كَلَسَا قَلِي يَرْيَغُ بُلْبُ يُنَجِّجُ أَمَا
كَلْدُرُ أَنْقُ بُلْمِيحُ أَسْعُ تَتْمَا أَمَا

*Kelse қалы жарлығ болуп жушығ ума,
Keldyr аниқ болмыш ашығ тутма ума:*

— *Келсе қалы иарлығ болұп иушығ ұма,
Келдүр ануқ болмыш ашығ тұтма ұма —*

— *Сорлы қонақ мұқтаж болып келсе егер,
Сарылтпа оны, бар асыңды тездеп бер!»*

(Егер, арып-ашып, мұқтаж болып, мүсәпір қонақ келсе, оны кинама, ренжітпе, кешіктірмей бар асынды алдына тос).

أَنَا
أَنِي

ANA

АНА: ана.

INI

ІНІ: іні. Жасы кіші қарындас, бауыр.

ҒҰННАЛЫ ДЫБЫСТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَنْيْتُ

АҢЫТ

АҢЫТ: кокиказ*. Қазға үксеас қызыл ренді бір құс.

أَنْيْتُتُ

АҢҰТ

АҢҰТ: тығын. Шарап тығыны. Мақалда былай деп келеді:

«يُرْتُ كِيحُ بُلْسَا أَنْكُتُ بُدُكُ أُورُ» Jurt kişüg bolsa, anıt bedük ur: Иүрт кішүг болса, аңұт ведүк ұр — Тесігі (аузы) кішкене болса, үлкен тығын сал.» Бұл мақал болымсыз, шағын істі жүрт алдында зор етіп көрсетуге құмар адамға айтылады.

أَنْكَرُ

АҢАР

АҢАР: оған.

«أَنْكَرُ أَيْدِيْمُ» Анағ айдым: Анағ айдым — Оған айт-

* Аңғыт (түрік тілінде). А. Е.

тым.» Жырда былай жырланады:

« آيدۇم ائىڭىز سائىڭا
 بىزنى تىبا نا الك
 كىيىڭنىڭ يازى كارىڭ
 قىرلار آدۇز بادۇڭ

*Ajdım aңar sevük,
 bizni taba ne elük.
 Keşitiң jazы* kerik,
 Qyrlar eziz bezük:*

*Айдым аңар севүк,
 Бізні таба не елүк.
 Кештиң назы керік,
 Қырлар едіз бедзүк —*

*Айттым оған, сүйіктім,
 Бізге қалай жеткенсің?!
 Ұзақ шөлді кеуіпсің,
 Ұлы қырдан өтіпсің!*

(Сүйіктісіне айтқан екен: Ай, сүйгенім, дедім мен оған, ұзақ сахара ұлы шөлден өтіп, асуы қиын тау, алып қырлардан асып, біздің жаққа қалай келгенсің?!)

اىڭىز	ҮҢҮР	ҮҢҮР: үңгір, ор.
اىڭىر	ІҢІР	ІҢІР: інір. Жарық пен қараңғылықтың өзара шарпысып, астасуы. Оғыздар оны «ایمیر» İmiş — імір» дейді.
اىڭىز	АҢЫЗ	АҢЫЗ: Бидай, тағы басқа дәнді дақылдарды орып алғаннан кейін жерде қалған сабан, шоп-шалам.
اىڭىن	ІҢЕС	ІҢЕС: жалтақ.

* Жырдағы «بىزنى jazы — назы»-деп жазылған сөзді, «بىزنى jazы — назы» деп Б. Аталай дәстүрінде келтірдік.

«**اِنْتَسَ كِشِي**» **Інез кіші:** Інес кіші — Жан-жағына жалтақтап, аңырайып қарай беретін адам»

اَنْكِلْ

АҢЫЛ

АҢЫЛ: аңырайған, ашық.

«**اَنْكِلْ اَجُوْ قَبِيْغْ**» **Аңыл ашиқ қаруғ:** Аңыл ашүк қапұғ — Аңырайып ашылған қақпа; алаң-ашық қақпа.»

اَنْكِنْ

ӨҢІН

ӨҢІН: өзге, басқа.

«**بُوْ اَتَّا اَنْكِنْ كَلْدَرْ**» **Bu attan өңүн keldүг** — Бү аттан өңүн келдүр — Бұл аттан басқасын келтір.»

*Мужжәррат бөлімі бітті.
(Сыңар сөздер бөлімі бітті).*

ҚОСЫМША (ҮСТЕМЕ) ӘРІПТІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

Әртүрлі харакаттар колданылатын **أَفْعَلُ** әф‘ал
секілді сөздер бөлімі

أَرْمُوتُ	ARMURT	АРМУРТ: алмұрт.
أَرْتُوشُ	ARTUШ	АРТҮШ: арша, артүш ағашы. Қашқарда осы атас екі ауыл бар.
أُشْلُوشُ	ҮШЛҮШ	ҮШЛҮШ: қоян тұзағы. Үштары бір темірге бекітілген үш тал шыбықтан жасалады.
أَذْفُوشُ	OZFUШ	ОДЗҒҮШ: от жалыны, алау.
أَرْفُوشُ	ARFUШ	АРҒҮШ: адамды арбайтын, алдандыратын, аздыратын нәрселер. «أَرْفُوشُ آرғуш ажуи — Арғуш ажүн — Алдамшы дүние. (жалған дүние)».
أَرْكُوشُ	ERKEШ	ЕРКЕШ: еркеш*. Бір жасар теке. Мынадай мақал бар «أَرْكُوشُ أَرْكُوشُ أَرْكُوشُ» — Еркеш еті ем болур, ешкү еті иел болур — Еркеш еті ем болар, ешкі еті жел болар.»
أَرْكُوشُ	ӨRKYШ	ӨRKYШ: өркеш. «سُوْنُ أَرْكُوشْلَنْدِي» Suv örküşlendi — Сув өркүшленді — Су өркештенді.»
أَذْفُوشُ	AZFYR	АДЗҒЫР: айғыр.
أَلْكَرُ	YLKER	ҮЛКЕР: үркер жұлдыз. Шайкастарда «أَلْكَرُ جَرِكُ» Ylker şerik — үлкер шерік» дейтін бір айла бар: әскерлер әр тараптан топ-топ болып топталып жиналады. Бір тобы ілгерілегенде, қалғандары да сонынан ілесе ілгерілейді. Бұл айла колданылғанда жеңіліс кем де кем болады.
أَرْبُوزُ	ERVYZ	ЕРБҮЗ: Ербоз. Ерлер аты.
أَرْكُوشُ	ERGYZ	ЕРҒҮЗ: еріген.

* «Серкеш» сөзі осыдан шығуы да мүмкін. А. Е

«**أَرَكْرُ سُو**» Ergyz suv — Ерғыз сув — Еріген су.»
 Көктемде қар, не мұз еруінен пайда болған су.
 Шайырда былай делінген:

«**بای برین آرکزې
 آقتې آقن مند زې
 تغدې سرق پلدوزې
 تنکلا سوزم کلکوسز**»

*Jaj barıvan ergyzi,
 Aqıy aqım tınduzıy,
 Tıgdy jarıq juldızy
 Tıñla sözüm külküsz:*

— *Иаи барұпан ергүзі,
 Ақты ақым мұндұзы
 Тұғды жарық жұлдызы
 Тыңла сөзім күлкүсүз —*

— *Көктем кетін, еріді,
 Ақты ағын сең-мұзы.
 Тұды жарық жұлдызы,
 Сөзімді аңда күлкісіз.»*

(Көктем кетіп, сен-мұздар еріді, селдеп ағын ақты, жарық жұлдыз туды. Сөзімді күлкісіз тыңда).

اگسز ØGSYZ ØГСҮЗ: жетім, не істерін білмейтін адам.
 Асылында, «**اگسز**» Øgsyz: øгсүз»~сөзі «ақыл, ес» деген мағынадағы «**اوس**» Øg: Øг» сөзінен жасалған.

اتيش ØTEMİŞ ØТЕМІС: Ерлер есімі.

ادرش АЗРЫШ АДЗРЫШ: Айырық. Екіге айырылған жолдың басы.

اذرش ØЗРЫШ ØДЗРҮШ: таңдау ықтияры.

اذغش АЗҒЫШ АДЗҒЫШ: Бір мекеннің аты.

- أَدْغِشُ ӨЗГІШ ӨДЗГІШ: Түріктердің «أَوْزَجَنْدُ» Өзgend — Өзкент» те тұратын бір тайпасы. Бұл сөз түбірі «أَكْذِشُ» өгзіш — өгдзіш» болып, әріптері алмасып түскен.
- أَرْتِشُ ERTІШ EPTIC: «جَمَآءُ Jemek — Иемек» даласындағы бір өзеннің аты. Бірнеше тармақтық бұл дария сол жердегі бір көлге құяды. Бұл дарияны «أَرْتِشُ سُفْيِ» «Ертіс суы» дейді. Бұл судан өтерде «أَرْتِشْمَاكُ» Кім тез өтеді?» деген мағынада колданылған «أَرْتِشُ» Ertіш — Eptіс» сөзінен алынған.
- إِرْتِشُ IRTEШ IRTEШ: талас, тартыс. Бір іс жөнінде жүрт ішінде қозғалған талас-тартыс. «إِرْتِشُ قُبْدَى» Irtеш қорты — Irtеш копты — Талас көтерілді.»
- أَرْقِشُ ARҚЫШ ARҚЫШ: Керуен. Мақалда мынадай деп келеді: «يَرَأَى يَمِيرُ سَافِنُ أَرْقِشُ كَلْدُ رُو» Жығак jer sayın arқыш keldyğg — Иырақ нер сабын арқыш келдүрүр — Жырақ жердің хабарын керуен келтірер». Бұл мақал арабтардың осындай «وَأُتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تَزُودِ» мақалына ұқсап кетеді.
- أَرْقِشُ ARҚЫШ ARҚЫШ: хабаршы, жаушы. Жүрттан ұзаққа кеткен кісіге жіберілген адам. «أَنْتَ أَرْقِشِي كَلْدِي» Аның арқышы keldi — Аның арқышы келді — Оның хабаршысы келді.» Бұл сөз хат-хабар мағынасында да колданылады.
- أَلْقِشُ ALҚЫШ ALҚЫШ: мадақ, дұға қылу. «أَلْ بَدَا أَلْقِشُ بِبِردِي» Ol begke alқыш berdi — Ол бегке алқыш берді — Ол бегін мадақтады.» «مَلَاوَجًا أَلْقِشُ بِبِرْكِلي» Jalavашka alқыш bergil —

		Иалавашка алқыш бергіл — Пайғамбарға алқыш бергін».
اْتْرُفْ	OTRUF	ОТРҰҒ: арал, жазира.
اْتْلُفْ	ATLYF	АТЛЫҒ: атты. «اْتْلُفْ اَرَمْ Atlyf ar — Атлығ ер — Атты адам.»
اْتْلُفْ	OTLUF	ОТЛУҒ: отты. «اْتْلُفْ تَاغْ Otluf tağ — Отлуғ тағ — Отты тау, оты бар тау.»
اِْتْلُفْ	ITLYF	ИТЛЫҒ: иті бар. «اِْتْلُفْ اَيْ Itlyf ay — Итлығ ев — Иті бар үй, итті үй.»
اَرْتُفْ	ARTYF	АРТЫҒ: артық; жүк; малға артылған жүк.
اَرْتُفْ	ARTYF	АРТЫҒ: әйелдер киетін кеудеше (желеткі).
اَفْرُفْ	AFRYF	АҒРЫҒ: ауру (бас ауруы, тіс ауруы). Тәннің кай ағзасы ауырса, сол жердің ауруы дейді.
اَفْرُفْ	AFRUF	АҒРҰҚ: арка, омыртка. «اَفْرُفْ سُنْكُوكِي Afruf sunkuki — Омыртканың сүйегі.»
اَفْرُفْ	OFRUF	ОҒРҰҒ: сайдың біткен жері. «اَفْرُفْ تَاغْ Afruf tağ — Тағ оғрұғы — Таудың біткен жері.»
اْتْلُكْ	ATLUK	АТЛҰҚ: Отлық. Талас (Тираз) алкабындағы бір шаһардың аты.
اْتْلُكْ	ATLUK	АТЛҰҚ: сол шаһардағылардың тілінде, атқора.
اُشْفُكْ	USHFUK	ҰШҒҰҚ: ұшық, тұмау.
اَدْرُكْ	AZRYK	АДЗРЫҚ: ажырық. Өсімдіктің бір түрі. Арабтар «سِيل Sil — Сіл» дейді.
اَدْرُكْ	AZRUK	АДЗРҰҚ: баска, бөлек. (Оғызша).

Түріктер мұны: «**آزِنْ** Азып: адзын — басқа, өзге» дейді. Мақалда мынадай деп келеді: «**آزِنْ كِيشِي نَانِكِي تَانَكِ سَانَمَاسْ** Азып кіші неңі нең санмас: Адзын кіші неңі нең санмас — Басқа кісінің нәрсесі нәрсе (саған) болып саналмас.» Өзге кісінің малы малға саналмайды, соңыра қайтарып беріледі.

أذْلُكُ OZLUK ОДЗЛҰҚ: Жілік сүйек. Білек сүйегінің жуан жағы.

أذْلُكُ UZLUK ҰДЗЛҰҚ: сыйыр қора. (Арғуша).

أذْمَقُ UZMAK ҰДЗМАҚ: қолбала, үйренуші шәкірт.

أَرْتُقُ ARTUK АРТҰҚ: артық.

أُورْتُقُ ORTAK ОРТАҚ: ортақ, шерік.

Мақалда былай деп айтылған:

«**أَرْتُقُ أَرْدَنْ أَرْتُقُ أَلْمَاسْ** Ортақ erden artuk almas: Ортақ ерден артұқ алмас — Ортақ өз ортағынан артық алмас.» Бұл мақал ынсапқа шақырғанда айтылатындығы белгілі.

أَوْجُقُ AJMUK AJMҰҚ: ашудас.

Таздың басын да соған ұқсатып «**أَوْجُقُ تَازْ** Аж-тук taz — Ажмұқ таз» дейді. (Өйткені, таздың басындағы жаралар ажмұқ жаққанға ұқсап тұрады. Бұл сөздегі «**ج** -ж» екі жақ арасында айтылады.

إِسْرِقُ ISRYK ІСРҰҚ: балаларды жын-алапестан, көз тигеннен сақтау үшін дұға оқығанда айтылатын сөз; Ісрық тұтатылып, баланың жүзіне түтіні «**إِسْرِقُ-إِسْرِقُ** ісрык-ісрык» («Ай, жын, көш! Көш!») деп айтып, аласталады.

أُسْرُقُ OSRUK ОСРҰҚ: осырық.

أُسْرُقُ USRYK ҰСРҰҚ: ұйқылы адам; мүлгіген, көзі кіртіген адам.

آغْدُقُ AFDUK АҒДҮҚ: «آغْدُقُ كِشِي» Ағдүк кіші: Ағдүк кіші — бір жерге пана іздеп келген жат кісі.» Бұл сөз «آرَغْقُ» адғұқ» түрінде де әріптері ауыстырылып айтылады.

اَغْرُقُ AFRUK АҒРҮҚ: ауырлық, жүк.
«اَغْرُقُ قَلْدِي» Ағығ ағруқ қажуда қалды: Ағыр ағрұқ қайұда қалды — Жүк, ауырлық қай-да қалды?»

اَبْرُقُ БЫРҮҚ, БЫРЫҚ: құман, құмған. Бұл сөздің айтылуы мен мағынасы арабша сөзге ұқсас. Тек түркішеде «ب -б» әрпі «ق -в» әрпіне алмасқан. Бәйітте былай айтылады:

« اَبْرُقُ بَشِي قَزْلِيُوْ

سَغْرَقُ تَلُوْ كَزْلِيُوْ

سَقْنَجُ قَدِي كَزْلِيُوْ

تُنْ كُنْ بِلَا سَقْنَلِمْ

*Ығруқ башы қазлаји,
Сағрақ толу көзлајү,
Сақыни қизы кизләјү,
Түн күн биле севнелим —*

*— Ыбрық башы қазлаиұ,
Сағрақ толұ көзләиү,
Сақыни қүдзы кизләиү,
Түн күн биле севнелим —*

*— Құман басы қаздайын,
Сагадан толы көздейін,
Қайғыны төмен көмейін,
Сүйінейін күні-түн.»*

(Құманның (шарап іштетін көзенің) мойны каздың мойнындай (казмойын), іші сағасыңа

дейін көз секілді мөлтілдеп толып тұр, сағыныш-мұнды төменге, жерге жасырайын, күні-түні шаттанып, сүйінейін).

أَقْرُقُ OQRUK

ҰҚРҰҚ: арқан.

Мақалда былай депті: «**تَاغِيغُ أَقْرُقِيغُ أَكْمَاسُ**

تَاغِيغُ иқғиқын egmes, теңіз-пі қайғықын bəgmes: Тағығ ұқрұқын egmes, теңізні қайғықын бəgmes — Тау арқанмен иілмес, теңіз қайықпен бəгелмес.» (Үлкен, биік тау арқанға иілмейді, кішіреймейді, теңіз қайыққа бəгелмейді). Бұл мақал үлкен іске арзымайтын себеппен кедергі жасай алмайсың деген мағынада қолданылады.

أَقْلُقُ OQLUK

ОҚЛҰҚ: садақ.

أَلْشَاقُ ALŠAQ

АЛШАҚ: момын; көңілі бос, жаны жұмсақ, нәзік.

أُلْدُقُ OLDUK

ОЛДҰҚ: «**أُلْدُقُ أَتٌ** Olduk at — Олдұқ ат — Тағасыз ат». Өзге тағасыз жануарларды да осылай атайды.

أَلْفُوقُ ALFUQ

АЛҒҰҚ: Қашқардағы бір қыстақтың аты.

أَمْرَاقُ AMRAK

АМРАҚ: Сүйген, дос*.

«**أَمْرَاقُ كَمَنْكُلُ** Amrak көңүлі: Амрақ көңүл — Сүйген көңіл, сүйген (ыстық) жүрек». («Саф, таза көңіл дегенді де білдіреді — А. Е.).

إِبْرَاقُ IPRYK

ІПРҰҚ: қатық пен сүтті араластырған сусын**. Құрт езіп ішкендіктен іші қатып қалған адамға ішін босату үшін ішкізеді.

إِبْرَمَاقُ EPMEK

ЕПМЕК: нан. Иағма, тохсалардың және бағзы бір оғыз, қыпшақтардың сөзі. Бұл сөзде арабшаға ұқсастық бар. Айтылуы бір-біріне жақын

* Амрақ — В. В. Радловта «1) сүйікті, дос, 2) сүйген» — деп түсіндіреді. (ДТС-42-стр.).

** Казак тіліндегі «іркит». А. Е.

болғандықтан арабшада «б -б» - ны «-у, ұ» — ға, «-у»-ды «-т»-ға алмастыра береді. Сөйтіп, «بِاللَّهِ وَاللَّهِ تَاللَّهِ» дегендей бір сөзді үш әріппен алмастырып айтады. Тек, бұл ереже түрік сөзіне алыс, жат.

آتْلِكُ ETLİK

ETLIK: еттік, өре. (Ет ілетін ілгі); Соятын қойдыда «آتْلِكُ Etlík: еттік — еттік» дейді. «آتْلِكُ قُوِي» Etlík қой: еттік қой — еттік қой, соятын қой», «آتْلِكُ كِشِي» Etlík кіші: еттік кіші — етті кісі, яғни семіз етженді кісі.» Еті бар адамды да, еттің иесін «آتْلِكُ كِشِي» Etlík кіші (жұмсақ «-г» әрпімен айтылады): Еттіг кіші — Етті кісі, еті бар адам» — дейді. Мақсатым барша сипаттарды айтып, түгендеп өту емес еді. Бұл жерде, тегі түсіндірмеуге болмайтындықтан, егжей-тегжейлі тоқталдым.

آتْرِكُ ETREK

ETREK: бидай өнді адам. Сары ренді кісі. (Оғызша).

آتْرِكُ

ӨТРҮК // YTRYK ӨТРҮК: өтірік (ші), айлакер, аяр, алдамшы. (Оғызша). Шайыр былай жырлапты:

« آتْرِكُ اُنَّ اَغْرِيْلِيُوْ يَزْكَا بَقَارُ

آلِكِنْ تَشْبُ بِرَمِيْشِ اَشِيْعِ بِشَقَا قَقَارُ

*Өтрүк утин оғрылау жүзге бақар,
Elkin tashur bermish ashig bashqa qaqar:*

*Өтрүк ұтұн оғрылау жүзге бақар,
Elkin tashur bermish ashig bashqa qaqar —*

*Сұм, айлакер ұрыдай жүзді бағар,
Мүсәпірді қуып, аспен басқа қағар.»*

(Аяр, бұзақы (адамның) жүзіне ұрыдай (тім-тініп) қарар, жолаушыны (құдайы қонақты) қуып, берген асымен басына соғар (беттен қағар).

اَتْلُكْ	ӨТЛҮК	ӨТЛҮК: үгіт, насихат. «اَوْتُكْ Өwұт — Өбұт» сөзін де осы мәнде қолданады. Дұрысы: «اُكْتُكْ Өgit: Өгіт — Үгіт».
اَتْمِكْ	ЕТМЕК	ЕТМЕК: нан
اِجْلِكْ	ІШЛІК	ІШЛІК: іштік, терлік. Ертоқымның астына салынатын ішкі тоқым.
اِجْمِكْ	ІШМЕК	ІШМЕК: Қозы терісінен тігілген бешпент.
اِزْرِكْ	ІЗРІГ	ІДЗРІГ: ірік, ірі; үлкен. (Арғуша). Дұрысы: «اِرْكْ Iгіg: Iріg — Iрі.»
اَزْلِكْ	ӨЗЛЕК	ӨДЗЛЕК: заман, дәуір, уақыт. Бәйітте былай жырланады:

اَزْلِكْ قَمْعٌ كُفْرَدِي
اَرْدَمِ اَرِيغٌ سَفْرَدِي

بُنَجِيغٌ بَغْرٌ كُفْرَدِي
اَرْدَمِ بَكِي جَرْتَلُوْرُ

*Өзлек қамғ күфреді,
Ердем арығ севреді,
Іунжығ јавуз теvреді,
Ердем бегі шертілу:r:*

*Өдзлек қамғ күйреді,
Ердем арығ севреді,
Іуңшығ иабұз теvреді,
Ердем бегі шертілу:r —*

*Заман түгел күйреді,
Парасат, пәктік сиреді.
Азғын, жауыз жиналды,
Даңқты бек жоғалды.»*

(Заман бүтіндей теріс айналды, бұзылды; Өнер, білім-парасат, тазалық азайды; Залым, нашарлар қаптап жиылды; Өнер-білім бектері мен хақан Афрасиаб жоғалды, солар жоғалған соң осылай болды.)

أَذْرَكُ ҮЗРӘК ҮДЗРӘК: көбейген;
«أَذْرَكُ نَأْنَكُ» Үзрәк пең: Үдзрәк нәң — Көбеюші нәрсе». Әуелі аз болып, кейін көбейген әрбір нәрсе солай аталады.

أَذْلِكُ نَأْنَكُ ӘЗЛИГ НЕҢ ӘДЗЛИГ НЕҢ: пайдаланылатын нәрсе, әзір нәрсе.

أُرْپَكُ ҮРПЕК ҮРПЕК: үрпек; үрпиген. Түктері үрпиген. (Адам мен хайуандар хақында.)

أَرْطِكُ ӨРТІК ӨРТІК: айдау жол.

أَرْطُكُ ӨРТҮК ӨРТҮК: жапқыш, перде; жабу.

Мысалы: ердің жабуы; үлкен адамдардың кабірі үстіне жабылған асыл жібек, иә жабылатын басқа нәрселерді солай «أَرْطُكُ» Өртүк: Өртүк — Жапқыш» деп атайды.

أَرْشُكُ ӨРШҮК ӨРШҮК өрілген шаш. (Оғызша.);

Бұл сөз «أَرْشُكُ» Өргүш: Өргүш — Өргіш» сөзінен өзгерген секілді.

أَرْدُكُ ӨРДӘК ӨРДӘК: үйрек.

Мақалда былай айтылған: «فَارْشَا أَرْدُكُ قَوْلِي إِيَّاكَ» Қаз қорса өрдәк көліг ігенүг: Қаз қорса өрдәк көліг ігенүр — Қаз тұрса, үйрек көлді жағалар.» Бұл мақал ел ішінен бір ұлық адам кеткеннен кейін, оның орнына одан төмен бір кісінің көтерілгенін меңзеп айту үшін қолданылады.

أَرْسَكُ ӨРСЕК ӨРСЕК: ерсек. Ерсіреген, бұзық.

«أَرْسَكُ إِشْلَارُ» Ерсек ішлер: ерсек ішлер — ерсіреген, бұзылған қатын.»

Мақалда былай келтіріледі: «أَرْسَكُ أَرْكَ تَغْمَسُ» Ерсек ерге тегмес, ебек евге тегмес: Ерсек ерге тегмес, ебек евге тегмес — Ерсі-

реген ерге тимес, асып-өбдіреген (ұшқалақ) үйге жетпес.» Ерге шықсам деп алып-ұшқан бұзылған катын ерге тие алмайды, өйткені ұшқалақтықтан қажетті шарттарды, жағдайларды есепке алмайды; Дәл сол секілді жанұшырып сасқалақтаған адам да үйге жете алмайды. Асып-сасумен құлшылықты бүлдіріп алып, өкінеді. Мақал тәңірі қадірлейтін, уа саулық тілейтін пайғамбарымыздың:

«إِنَّ التُّبَّكَ لَا أَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا أَتَى»

деген хадисіне ұқсас. Бұл мақал сасып өбдіремеуге, сабыр-парасатқа шақырғанда айтылады.

أَرْكَ

ERLIK

ЕРЛІК: ерлік; ерлік, мәрттік.

أَرْكَ

ERNEK

ЕРНЕК: бармақ. Қолдың, аяқтың бармағы.

«أَرْكَكَ» Егнек: Ернек» деп те айтады.

إِزْلِكْ

IZLIK

ІЗЛІК: шарық. Түрік жұртының мал терісінен тігілген шарық, шақайы. Мақалда былай келтірілген:

إِزْلِكْ بُلْسَا أَرُّ الدِّبَاسِ .
إِجْلِكْ بُلْسَا أَتْ بَغْرِمَاسْ

Izlik bolsa er ulдыmas, ishlik bolsa at jaғғыmas: Ізлік болса ер ұлдымас, ішлік болса ат иағрымас — Шарық болса, адам аяғы ойылмас (ауырмас), тоқым болса ат жауыр болмас.» Бұл мақал істің ығын, ретін тап дегенді білдіреді.

أَسْرُكْ

ESRYK

ЕСРҮК: мас, есірік.

أَفْشُكْ

EVSHYK

ЕВШҮК: жаспен, кәрілікпен келген кесел. Қарттық.

إِلْرُكْ

ILRYK

ІЛРҮК: адыраспан. (Ош тілінде).

أَمْزُكْ

ӨMZYK

ӨМЗҮК: ердің алдыңғы және артқы қастары.

إِغْدُكْ

IGDYK

ІГДҮК: сүт пен қатықтан дайындалған, сүзбеге ұқсайтын тағам.

أَكْرُكْ

EGRİK

ЕГРІК: иірілген жіп.

اَكْرِيكْ	ӨGRYK	ӨГРҮК: бесік тербету.
اَكْشِكْ	ӘКШІК	ӘКШІК: ашы, қышқыл нәрсе. Мысалы: қышқыл анар.
اَكْسُكْ	ӘКСҮК	ӘКСҮК: кем, кеміс, жеткіліксіз нәрсе. «اَكْسُكْ اَكْشِيكْ» Әksük жармақ: Әксүк иармақ — Кем (берілген) ақша».
اَكْمَاكْ	ӘКМӘК	ӘКМӘК: қатындардың құлағына тағатын алтын, не күміс алқа, сырға, зер. Бұл сөз негізінде мәсдар*.
اَكْمَاكْ	ҮГМӘК	ҮГМӘК: топтанған нәрсе. Бұл сөз де, дұрысында, мәсдар.
اَنْدِيكْ	ЕНДӘК	ЕНДӘК: бір нәрсенің беті, үсті. (Оғызша).
اَجْشِكِلْ	ҮШКІЛ	ҮШКІЛ: үш бұрыш (нәрсе).
اَجْشِكُلْ	ҮШКҮЛ	ҮШКҮЛ: үш қырлы (нәрсе).
اَرْسَلْ	АРСАЛ	АРСАЛ: жирен. «اَرْسَلْ سَاجْ» Arsal sash: Арсал саш — Жирен шаш.»
اَشْتَلْ	АШТАЛ	АШТАЛ: кенже. «اَشْتَلْ اَوْغُلْ» Aştal oğul: Аштал оғұл — Кенже ұл.»
اَنْدِيكْ	ӘНДІК	ӘНДІК: ақымақ, ессіз. «اَنْدِيكْ اَرْ» Əndik er: Әндік ер - Ессіз адам». Мақалда былай айтылған: «اَنْدِيكْ اَمَّا اَنْدِيكْ اَغْرَلارْ» Əndik uma evlikni aғыrlar: Әндік ұма евлікні ағырлар — Ақымақ қонақ үй иесін құрметтейді.» Бұл мақалмен дұрысында қонақ құрметтелуі керек екені мензеледі. Жырда былай деп те жырланған:

اَنْدِيكْ كِشِي تَيْتَلْسُونْ
 اِهْلُ تَدُو تَيْتَلْسُونْ
 تَقْلِي بُرِي قَهْتَلْسُونْ
 قَدْعُو يَمَّا سَقْلَسُونْ

* Мәсдар — егістіктің тұйық райы.

*Əndik kiui tetilsyn,
El tory jetilsyn,
Тоқлы бөрі қатылсун,
Қазғи жәтә савылсун:*

— *Əndik kiui tetilsin,
El tory uetilsyn,
Тоқлы бөрі қатылсун,
Қадзғу иәмә сабылсун.* —

— *Ессіз жанға ес кірсін,
Елдің заңы жетілсін,
Тоқты, бөрі жарассын,
Қайғы қайта адассын.»*

(Қылышымызбен жақсы жол ашалық, ессіздерге ес кірсін, елдің дәстүр-заңы түзелсін, тоқтылар мен бөрілер қатар жүріп тіршілік етсін, қайғы-мұң бізден сабылып алыс кетсін, жоламасын). Ақымақ адам ес жисын, елде әділ заң толыссын, козы мен бөрі бірге жүрсін, қайғы кетсін.

أَتْرُومُ   ӨТРҮМ

ӨТРҮМ: іш босататын дәрі.

«سُوتُ أَتْرُومِ Süt өтрүм: Сүт өтрүм— Сүт шөп.»

Шубрүмды «شُبْرُومِ — сүт шөп» дейді. (Сүттіген(?) — А. Е.). Бұл арабшаға жақын сөз.

أَخْشَامُ   АХШАМ

АШАМ: ақшам.

أَذْرِيْمُ   АЗРЫМ

АДЗРЫМ: ердің астына екі жағынан салынған киіз терлік.

أَذْرِيْمُ   ӨДЗРЫМ

ӨДЗРЫМ: бір нәрсенің тандаулысы, сарасы.

أَرْدَمُ   ERDƏM

ЕРДƏМ: әдеп, ақликат, тәрбие.

Мақалда былай дейді:

«أَرْدَمُ بَاشِي تَيْلُ* Erdəm башы тіл*: Ердәм башы тіл — Әдеп басы тіл».

* В. В. Радлов «ердәм» сөзін «өнер, қасиет, даңқ» мағынасында түсіндіреді. (ДТС, 176 стр.) Қазақтың «Өнер алды — қызыл тіл» деген мақалының негізінде осылар жатыр. А. Е.

اَسْتَمَ	YSTƏM	Көркем, келісті сөйлейтін адам абырой табады. ҮСТƏМ: ердің қасына, белбеудің айылбасына, белбеуге сәндеп безендіру үшін басылған алтын, күміс зер. Оғыздар оны « ساخت Saxt — Сахт» дейді.
اِسْرِيْمَ	ЫSRЫМ	ЫСРЫМ: ашулы, түксиген. « اِسْرِيْمَ كِشِي Ыsrym kishi: Ысрым кіші — Түксиген кісі, қабағын қарс жапқан адам.»
اِشْكُمَ	ШКУМ	ШКУМ: хантақта. Сарайларда хандар ауқаттанғанда алдына қоятын үлкен, ағаштан жасалған, сирақсыз хантақта.
اِقْتَمَ	ОҚТАМ	ОҚТАМ: бір октық, оқ жетерлік. « بِيْرَ اِقْتَمَ بِيْرَ Bir oqtam jer: Бір оқтам иер — Бір оқ атым жер.»
اَكْرِيْمَ	EGRIM	ЕГРИМ: су жиылған жер. Иірім.
اِمْرَمَ	ИМРƏМ	ИМРƏМ: жәмиғат. Бір мәселеге жиналған жұртшылық тобы. « اِمْرَمَ تَبِيْرُشْتِي Imrəm teriшти: Имрәм терішти — Жәмиғат топтасты.»
اَتْفُنَ	ОТҒҮН	ОТҒҮН: ердің сол жағына бекітілген, айылдың басы өткізіліп тартылатын енді бір қайыс.
اَرْقُنَ	АРҚҮН	АРҚҮН: Жабайы айғыр мен қолдағы қысырақтан туған будан. Бәйгеде көбінесе осындай аттар озып келген.
اَرْگِنَ	ӨРГЕН	ӨРГЕН: қайыс. (Оғызша).
اَرْكِنَ	ЕРКЕН	ЕРКЕН: екен. Іс-әрекеттің жай-күйін білдіруге қатысатын қосалқы сөз. « اَلْ كَلْرَ اَرْكِنَ كَرْدُْمَ Ol kelyr erken kerdüm: Ол келүр еркен көрдүм — Ол келеді екен, көрдім; келе жатыр екен көрдім.»
اِرْكِنَ	ІРКИН	ІРКИН: іркілген. « اِرْكِنَ سُوِي Irkin suv: Іркін сув — Іркінді су.»

Жиналған, іркілген нәрсенің бәріне «іркін» сөзі қолданылады. Қарлұқтардың ірілерге, үлкендерге «**كُلُّ اِرْكِيْن** Kөл іркін: Көл іркін — Іркілген көл» дейтіні де осы сөзден шыққан. Бұл «ақылы‘көлдей іркіліп, жиналып толған» деген мағынаны білдіреді.

اِرْكِيْن	IRKIN	ІРКІН: ақжауын. « اِرْكِيْن يَغْمُرُ Іrkin jaғmur: іркін иағмұр — бірнеше күнге созылған жаңбыр, іркін жауын.»
اِرْكُنْ	ARKUN	АРҚҰН: келесі жылдың аты. « اِرْكُنْ اِزِي Arkun izi: Арқун ізі — Келер жыл.»
اِرْكِيْن	YRKYN	ҮРКҰН: үрку, үркін. Дұшпаннан келген үрейден жұрттың үркіп-шошынуы. Үріккен халық қорғандарға, бекіністерге тығылады.
اَتْرَانْ	OTRAN	ОТРАН: ыштан. (Мұны йағма жұртында естідім).
اِشْكِيْن	ISHKIN	ІШКІН: « اِشْكِيْن اَر Іshkin er: Ішкін ер — дұшпаннан өтіп келген, әрі басына амандық берілген адам.»
اِستِيْن	YSTYN	ҮСТҰН: үстем. « اِنْدَانْ اِستِيْن Andan üstyn: Андан үстүн — Одан үстем, анадан үстем.»
اِستِيْن	ASTYN	АСТЫН: асты, төмен. Бұл сөз дұрыс емес, дұрысы « اَلْتِيْن altyн — алтын».
اَلْتِيْن	ALTYN	АЛТЫН: алды (ең алды), төмен, асты.
اِصْرَانْ	AVRAN	АВРАН: нан пісіру үшін ұста ошағы секілдендіріп жасалады. Тандыр.
اِشْفُنْ	ISHFUN	ИШҒҰН: рауғаш.
اَشْكِيْن	EШKIN	ЕШКІН: (көшкін). « اَشْكِيْن تَبْرَانْ Eshkin topraq: Ешкін топрақ — Еспе (көшкін) топырақ — құм»; Ұзын жолды

«**أَشْكِنَ** ешкіп-ешкін» дейді. Тез жүретін атты жаушыны «**أَشْكِبِي** ешкіпші — ешкінші» дейтіні содан шыққан.

أَمَشَنَ
أَنْدَنَ

ӘМШӘН

АНДАН

ӘМШӘН: иленген тері. Қозы терісі.

АНДАН: Одан, онан кейін (Оғызша).

«**أَنْدَنَ أَجِدُ** Andan ajdım: Андан айдым — Одан соң айттым». Түріктер бұл сөзді «I — әліппен» айтып, «**أَنْدَا** anda — анда» дейді. Оның мағынасы «о жерде», «ана жерде» дегенді білдіреді.

«**مَنْ أَدَا أَرِدُ** Mən anda erdim — Мен анда ердім — Мен сонда едім; мен сол жерде едім.»

БІР ӘРПІ ҚАЙТАЛАНҒАН СӨЗДЕР

أَرْتُتُ

ARTUT

АРТҰТ: тарту. Бек пен сондай сыйлы, мәртебелі адамдарға сыйлайтын ат және басқа тартулар. Кейін бұл сөз әдеттегі тарту-таралғылардың бәріне бірдей қолданылатын болып кетті.

أَرْقُكُ

ARQUK

АРҚҰҚ: о жар.

«**أَرْقُكُ كِشِي** Arquq kishi: Арқұқ кіші — Сөзге келмейтін кісі.»

أَرْقُكُ

ARQUK

АРҚҰҚ: Арқау. Арқау ағаш. Екі дуал, не екі тірек арасына қойылған ағаш.

أَمْكُكُ

ӨПКҰҚ

ӨПКҰҚ: бәбісек. (Шігілше).

أَمْكُكُ

ЕМКЕК

ЕМКЕК: бейнет, машақат.

Мақалда былай айтылған:

«**أَمْكُكُ عِندَ قَلْمَسَ** Emgek ekinde qalmas: Емгек екінде қалмас — Бейнет жерде (егінде) қалмас; бейнет текке кетпес.» Бұл мақалдың мазмұны

ұлы тәңірдің «**إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا**» деген сөзіне ұқсайды.

Жырда былай жырланған:

« آيدى سەنڭ اۇدۇ
 املك تەلم ايدۇ
 يۇمشار قاتىغ اۇدۇ
 كۆڭلۈم ساغا يۈگرۈك»

*Айды сенің изи,
 Емгек телім ызи,
 Јумшар қатығ изи,
 Көңлүт саға жүгрүк*:*

— *Айды сенің үдзү,
 Емгек телім ыдзү,
 Јұмшар қатығ үдзү,
 Көңлүм саңа иүгрүк* —*

*Айтты: сенің ізіңде,
 Толған бейнет тізілген.
 Көңілім саған жүгірді,
 Биік таулар бүгілді...»*

(Сүйіктісін көргенде: «Біздің жаққа сондай биік таулардан, кең сахара қырлардан қалай өтіп келдің?»— дегенде: «Сенің соңында, ізінде бейнет-машақат толы екен, Көңілім саған алып-ұшып тез жүгіргендіктен, биік таулар пәс тартып, аласарып кетті»— деп жауап береді).

اَمْكُوكُ ӨМКҮК

ӨМКҮК: еңбек. Жас баланың басындағы қатпаған еңбегі.

اَشْكُوكُ ЕШКЕК

ЕШКЕК: есек. Екі тілдің бірінде (Оғыз бен түрік) «اَشْكُوكُ» өшиөк» дейді. Мұндағы «ى» -и» әрпі қайталанған екі әріптің бірінің орнына түскен. Бұл арабшада да бар жай. Мысалы, «تَقْرُ الْبَارِي» деген түрдегі «تَقْرُ» сөзінің түбірі «تَقْرُ» болып, екі «ض» әрпімен де келеді. Сол секілді ұлы

* Бұл бәйіт «اَنْكُوكُ анағ — анар» сөзінде мысалға келтірілген бәйіттің жауабы.

Тәнірдің: «**ذُمَّ ذَهَبَ إِلَىٰ أَهْلِهِ يَتَمَلَّى**» және «**وَقَدْ خَابَ مِنْ دَسَاهَا**» деген сөздерінде де осындай ерекшелік бар. «**يَتَمَلَّى**» мен «**دَسَاهَا**» сөздерінің төркіні «**يَتَمَطَّى**» және «**دَسَّهَا**».

أَرْكَهُ ERKEK

ЕРКЕК: жан-жануардың еркегі.

«**أَرْكَهُ تَقَاوُ**» Erkek тақағу: Еркек тақағу — еркек тауық, қораз.»

إِنَكَ ІНЕК

ІНЕК: Сыр. Оғыздар тасбаканың ұрғашысын «**إِنَكَ** інек: инек» дейді.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МИСАЛДАР

أَيْفُرُ UJFUR

ҰЙҒҰР: ұйғыр. Бес шахарлы бір елдің аты. Зұлқарнайын түрік хақанымен бітім жасасқаннан соң құрылған.

Маған Мұхаммед Шәкір Тоңқахан ұлы Низаметдин Исафил Тоған Текін бабасынан білгендерін былай хикаялаған еді: Зұлқарнайын ұйғыр еліне жақындап келгенде түрк халқы оған төрт мың адам жіберді. Олардың бастарындағы биік қалпақтарының қанаттары құтты лашын қанаттарындай еді. Оқты алдыға қарай қалай атса, арқасына қарай да сондай шеберлікпен ататын еді. Зұлқарнайын бұларға қайран қалып:

«**إِنَانَ حُوذُخُرُنْدُ** inan huzhugənd: инан һүдзһүрəнд — бұлар басқаларға кіріптар болмай өз азығын өздері тауып жейтіндер екен; бұлардан аң қашып құтылмайды; қашан қаласа, сол кезде атып жейді»— депті. Содан бері бұл ел «**حُذُخُرُ** huzhug — һүдзһүр» деп аталған екен. Кейін «**خ**-h» әрпі «I — әліпке» (харакатты әліпке — А. Е.) ауысқан. Бұл секілді тамақ әріптері бір-біріне жиі алмасады. «**خ**-h» әрпінің «I — әліпке», «I —

әліптің» «خ -h» әрпіне алмасуы жиі ұшырайды.

Біздің бабаларымыздың әмірлерді «خمیر» хәмір» дейтіні, әне, сондықтан. Өйткені, оғыздар «آمیر әмір» демей, «I — әліпті» «خ -h» әрпіне алмастырып «خمیر хәмір» дейді. Түрк шаһарларын Сәмәни ұлдарынан алған бабаларымыз бекті «بحر کین хәмір текін*» деп атайды. Дәл «үйғыр» сөзінде көрсеткеніміздей, бұл жерде «I — әліп» «خ -h» әрпіне ауысқан.

«خ -h» әрпі «I — әліпке» алмасуымен бірге «خُذُ huz—hүдз» дағы «ز -з—дз» әрпі «ی -й» әрпіне алмасқан. Бұл «ز -з—дз» әрпінің «ی -й» әрпіне алмасуы негізгі ереже, содан соң, «خُرُ hur—hүр» сөзіндегі «خ -h» әрпі «غ -ғ» әрпіне алмасқан. «غ -ғ» әрпінің «خ -h» әрпіне, «خ -h» әрпінің «غ -ғ» әрпіне алмасуы көп кездесетін жай. Арабшадағы «خَتَرٌ» «قَدَرٌ» деген секілді.

Бұл елде бес шаһар бар. Ол елдің тұрғындары көпірлер мен үздік мерген атқыштар. Ол шаһарларды Зұлқарнайын салдырған. Бұл шаһарлар: سُلمی Sүlmi — Сүлми, قوچو Қиғу — Құжұ, جنبالق Жанбалық — Жанбалық, بيش بليق Вешбалық — Бешбалық, يانق بليق Яңы балық — Яңы балық.

آيتيش АЙТЫШ

АЙТЫШ: екі кісінің бір-бірінен хал сұрасуы.

آيتيف АЙТЫҒ

АЙТЫҒ: «آيتيش Ајтыш— айтыш» мағынасындағы сөз. Амандық-саулық сұрасу.

آيرук АЙРҰҚ

АЙРҰҚ: айырым. «Баска, айырықша» деген мағынада қолданылатын сөз. (Оғызша).

* Б. Аталай «Хәмір текін» деп түсіндіреді. Соны қабыл алдық.

أَجْرِيكْ AJRYK АЙРЫҚ: ажрық. Шөп. Түріктер оны «أَذْرِيكْ» азрық-адзрық» дейді. Оғыздар «ز-з» әрпін «ی-й» әрпіне алмастырып айтады.

أَجْلُوكْ أَجْلُوكْ AJLUK AJLUK АЙЛҰҚ АЙЛҰҚ: Солай-солай. (Оғызша).

БАСЫ ДА, АЯҒЫ ДА «І — ӘЛІППЕН» КЕЛГЕН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَيْلَا EJLƏ ЕИЛӘ: солай. («иә» — ға да үндеседі. А. Е.) (Оғызша). «فَلَيْلٍ أَيْلَا» Ejlə қылғыл: Еилә қылғыл — Солай істегін.»

أَيْلَا ƏJLƏ ӨИЛӘ: түс уақыты. (Оғызша). Қыпшақтар «ی-й» әрпін «ز-з» әрпіне айналдырып: «أَيْلَا» əzlə — өзлә» дейді.

БҰЛАРДЫҢ БАСҚА БІР ТҮРЛІСІ

أَجْلِيكْ АШЛЫҚ АШЛЫҚ: астық.

أَجْلِيكْ АШЛЫҚ АШЛЫҚ: асхана. Оғыздар бидайды «أَجْلِيكْ» Ашлық — Ашлық» дейді.

أَشْجَكْ ЕШЖЕК ЕШИЕК: есек. «أَشْجَكْ» Ешкек» сөзі тағы бар. Біріншісі жақсырақ, дұрысырақ.

أَبْجَا AVJA АВИА: айва, беке. (Беке жемісінің бір түрі). Сөздің бір сипатты түрі.

БҰЛ БӨЛІМНІҢ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕРІ

أَكْتُ IKTY ІКТҮ: мал. Қолда бағылатын, қолға үйретілген мал.

أَكْرُ AKRU АҚРҰ: ақырын. «أَكْرُ» Акру акру: акрұ акрұ — ақырын, ақырын.»

أَزْغُ EZGY ЕДЗГҮ: ізгі, жақсы. Бәйітте былай айтылған:

قَفْنِي قَمِّمُ أَفِيقَا
 قَلْبِي أَنْكَرُ أَفْرِقْ
 آتُتْ آتُتْ آتُتْ
 أَذْكَرُ تَقَرُّ أَفْرِقْ

*Қошны қопит оқишқа,
 Қылыл аңар ағырлық,
 Artut алып аниңғыл
 Езгү тавар оғурлуқ;*

*— Қошны қонұм оғушқа,
 Қылғыл аңар ағырлық.
 Артұт алып анұнғыл
 Езгү тавар оғұрлұқ —*

*— Туыс, қоңсы-қоланды,
 Құрметте де қадірле,
 Сыйын алып, одан да,
 Жақсы тауар қарым бер.»*

(Қоңсы-қолан, туғандарға жақсылық істе, оларды құрметте, олардан сый-сияпат алсаң, сайланып қарымын одан да жақсы әзірлеп, қайтар).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРЛІСІ

آمَشُوِي AMŞUJ AMŞUJI: сарыөрік.

ҒҰННАЛЫЛАР БӨЛІМІ

آنْدُوزُ ANDYZ ANDYZ: андыз. Жерден қазып алынатын, асқан, іш құрылысы ауруларына емге қолданылатын өсімдік тамыры.

Мақалда: «آنْدُوزُ بَلْسَا آتُتْ آَلْمَاسُ» Andyz bolsa at өlmäs: Андыз болса ат өлмәс — Андыз болса ат өлмес; (Андыз шөбі қолында болса, ат іш ауруынан өлмейді)»— деп айтылады. Өйткені, ат ауырған жағдайда бұл өсімдік тамырын ұн-

тақтап, жаншып емге пайдаланады. (Ауырған аттың танауына иіскетсе, ат тұрып кетеді).

Бұл мақал сапарға жақсы әзірленіп шығуға мезгейді.

اِنْكَلِجْ ИҢЛИШ

ИҢЛИШ: сарымсаққа ұқсайтын тау шөбінің түрі. Кәуаппен жейді.

اِنْكَلِكْ ЕҢЛИК

ЕҢЛИК: қатындар беттеріне жағатын қырмызы қызыл бояу.

اِنْكُدُنْ ӨНДҮН

ӨНДҮН: төте, тура; алдан, алдыдан. Оғыздар «د-д» мен «ن-н» әріптерін тастап «اِنْكُنْ өң» дейді. Оғыздарда бұл бір қағида. «اِنْكُدُنْ مُبْرِتْ» Өндүп жүғыт: Өндүп иүрыт — (атынды) алдыда жүргіз.»

СОҢЫ ҒҰННАЛЫ СӨЗДЕР

اُلْدَانْ ULDAH

ҰЛДАҢ: ұлтан.

Мақалда былай дейді: «اِنْفَا اُنْتُ اِنْمَا»

اِنْمَا اُنْتُ اِنْمَا اُلْدَانْ Үлтқа uvut etsə uldan jeməс: Үлтқа үвұт етсə ұлдаң иемəс — Итке ұят кірсе, ұлтан жемес; (Итке ұят берсе, ұлтанды жаламас).» Бұл мақал ар-ұятты сақтауға шақырып, адамды жайсыз істерден қайтару, сақтандыру мақсатында айтылады.

اِزْلَانْ UJLAN

ҰЖЛАҢ: түсін құбылтып тұратын кесіртке. (Хамелеон. А. Е.). (Оғызша).

اِزْدَانْ IZDAN

ІЗДӘҢ: балық аулайтын тордың бір түрі: шыбықтар сұғып, қатар тізіп тоспа жасайды, тоспаның ортасынан тесік қалдырылады, тұзақ тор сол тесікке құрылады, балықтардың торға кіргені білінісімен дереу тор тартып алынады.

اِخْسُنْ AXSUN

АХСҮҢ: «اِخْسُنْ اَرَهْ» Ахсун ер: Ахсұң ер — мастықта жанжал шығаратын адам.» Бұл сөзді «اِخْسُمْ ахсұм» тәрізді де қолданады.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

أَيْبَانُ АЙБАҢ АЙБАҢ: таз.
 «أَيْبَانُ أَيْبَانُ» Айбаң ег: Айбаң ер — Таз адам.»
 (Шігілше).

أَيْدَانُ АЙДЫҢ АЙДЫҢ: ай жарығы, ай сәулесі.

ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

أَرْحَانُ ЕРҢЕН ЕРҢЕН: бойдақ.
 «أَرْحَانُ أَرْحَانُ» Ернен ег: Ернен ер — Бойдақ адам.»
 Мақалда былай айтылған: «أَرْحَانُكَ أَلِكُ
 قَرِي بُؤُزُنْ أَمْ نِكَامَا» Ерненге елік қары бөзүн өм тікemes: Ерненге елік қары бөзүн өм тікemes — Бойдаққа елу шынтақ бөзден ыштан тігілмес.»
 Өйткені, оған бөгде адам ақыл беріп, жаны ашымайды, онысына қиналмайды. Бұл мақал үйленуді меңзейді.

ОРТАСЫ ӘРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ

أَفْعَالُ ИФ‘АЛ, أُنْعَانُ УФ‘АЛ, أَفْعَالُ ӨФ‘АЛ
 ҮЛГІСІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَرْقَارُ АРҚАР АРҚАР: арқар. Ұрғашы тау тағысы. Мүйізінен пышакқа сап жасалады.

أَشْبَارُ АШБАР АШБАР: қылап. Сабанға кебек араластырып дайындайтын жем.

أَشْلَارُ ІШЛӘР ІШЛӘР: катын. Әсілі, «أَشْلَارُ» ішіләр — «ханымдар» дегені. Қолданғанда айтуға жеңіл болу үшін «ی -й» түсірілген. Бұл жалпы атау, әйтсе де жалқы мәнде де қолданылады. Мұның аталуының ұзақ хикаясы бар.

أَخْشَافٌ	OXШAF	OXШAF: ұқсас. «أَخْشَافِي أَنْكَ» Апың охшағы — Аның охшағы — Оның ұқсасы» демекші.
أَرْكَافٌ	ARKAF	APKAF: арқау. Бөз, шәлі, кілем секілділерді тоқығанда ендемесіне шегілетін жіп.
أَوْرُفٌ	OVRUF	OVRUF: Сүйек буыны. Бұл сөз «أَوْرُفٌ» оғруғ — оғруғ» деп те айтылады. Таудың үзіліп, жалғасатын жерін де осылай дейді.
أَوْرُفٌ	OVRUF	OVRUF: Омыртқа сүйегінің мойынға жалғасқан жері. Бұл үш сөздің ең дұрысы: «أَوْرُفٌ» оғруғ — оғруғ».
أَفْرَافٌ	OFRAF	OFRAF: ниет, тілек, мақсат.
أَنْدَاغٌ	ANDAF	АНДАҒ: сондай, ондай. «أَنْدَاغٌ أَيْدِمٌ» Andaf ajdym: Андағ айдым — Сондай дедім.» (Шігілше).
أَنْدِيفٌ	ANDYIF	АНДЫҒ: елек, не қалбырға ұқсас нәрселердің шеңбер жиегі.
أَبْرَاقٌ	OPRAK	OPPAK: көне, тозған. «أَبْرَاقٌ تُونٌ» Opraq ton: Opraq ton — Тозған тон.»
أَتْفَاقٌ	ATFAK	ATFAK: ішке сары су жиылған кесел. Сары түсті өсімдіктің бір түрін «أَتْفَاقٌ» Atfaq — Atfaq» дейді. Уайымнан рені сарғайған адамды соған ұқсатып «أَتْفَاقٌ» Atfaq» дейді.
أُجْمَاقٌ	UЖMAK	ҰЖМАҚ: жәннат. Бәйітте былай деген:

مُرُّكَ جَسَجَكْ يَزِيدِي
 بَرَجِنِ يَزِيمِ كَرِيدِي
 أُجْمَاقِي بَرِي كُرِيدِي
 تَمَلُّغٌ بِمَا كَلَكُوسُورُ

*Tүrlүг шешек жазылды,
Баршын жазым керилди,
Үжмақ жери көрүлди,
Түмлүг және келгүсүз:*

*Түрлүг шешек иазылды,
Баршын иазым керилди,
Үжмақ иері көрүлди,
Түмлүг иәне келгүсүз —*

*Түрлі шешек жазылды,
Баршын жайма жайылды.
Жұмақ жері көрінди,
Ызғар қайта келгісіз.»*

(Көктемді дәріптеп айтқандағысы: Түрлі гүл-бәйшешектер ашылды; бейне жібек жайма кілемдей керілді; ұжмақ жері көрінді; ызғар-суық енді айналып келместей, кетті).

اَخْسَاقُ AXSAK
اَرْتَاقُ ARTAK

АХСАҚ: аксак.

АРТАҚ: бұзық, бұзылған.

«اَرْتَاقُ نَانِكُ Artak nән: Артак нән — Бұзылған нәрсе.»

اَرَفَاقُ ORFAK
اَفْرَاقُ OFRAK

ОРФАҚ: орак.

«اَفْرَاقُ Qara йығаш: Шекарадағы «**قارا يىغاش**» Qara йығаш: Қара йығаш — Қара ағаш» деген жерді жайлаған түріктердің бір тайпасы.

اَفْلَاقُ AFLAK

АҒЛАҚ: аулақ, бос.

«اَفْلَاقُ بِيْرُ AFLaq jer: Ағлақ иер — Аулақ жер; (иесіз бос қалған жер)».

اَفْلَاقُ OFLAK

ОҒЛАҚ: лак.

«اَفْلَاقُ بِلِكْسِيْزُ اَفْلَانُ بِلِكْسِيْزُ OFlaq jiliksiz oflan biliksiz: Оғлақ иіліксіз, оғлан біліксіз — Лак жіліксіз, жас бала біліксіз.»

اِسْتَاكُ ISTAK

ІСТӘК: талап, тілек.

«اِسْتَاكُ قُبْتِيْ Istak qoptı: Істәк қопты — Талап туды, талап тұрды.»

أُستَکْ	YSTEK	ҮСТЕК: үстеме. Бір нәрсені арттыру, бір нәрсені үстемелеу. Мысалы: мыңның үстіне жүзді үстемелеп берген секілді. «مَنْ أُسْتَکَ بِبِرْدِمٍ» Мен үstek berdim: Мен үstek бердім — Мен үстеме бердім.»
اِبْلَان	APLAN	АПЛАН: тышқан тұқымдас кішкене жәндік.
أَرْغُون	ARGUN	АРГҮН: тышқан тұқымдастарына кіретін, ұзындығы жарым аршын келетін бір жәндік. Там, жар жырықтарынан торғай аулайды, қойға атылса, етін сарғайтып жібереді. Ұйқыдағы адамға атылса, ол адамның сідігі тұтылады.
أَلْتُون	ALTUN	АЛТҮН: алтын.
أَمْگَن	ӨМГЕН	ӨМГЕН*: өмген тамыры, мойындағы күрета-мыр.
إِنگَان	INGAN	ИНГАН: інген. Мақалда былай деп келеді: «إِنگَانٌ إِنگَرَسَا بُتُو بُزَلَارُ» Inğan inğasa botu bozlar: Инган інраса ботұ бозлар — Инген аңыраса, бота боздар.» Бұл мақал туған-туысқандардың бір-біріне жанашыр, мейірімділігін білдіру үшін айтылады.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

أَیْنَش	OJNAШ	ОЙНАШ: ойнас. Басқа адаммен ойнап-күлетін, жүретін катын.
أَیْنَاکْ	OJNAК	ОЙНАК: ойнак. «أَیْنَاکْ إیْنَالَارُ» Ojnak işler: Ойнак ішлер — Ойнак катын.»
أَیْرَان	AJRAH	АЙРАН: айран, катык.

* Көкіректің мойынға ұласатын тұсындағы қолқаға қарай кететін күретамыр. Казак тіліндегі «Өнмен» сөзі осының баламасы ма дейміз. А. Е.

«У» ӘРШ ҚОСЫЛҒАН СӨЗДЕР

أَیْنَاغُ OJNAFU ОЙНАҒУ: ойнайтын, ойынға арналған деген мағынада. «أَیْنَاغُ یەر» Ojnafu jer: Ойнағу иер — Ойнайтын жер.»

БҰЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСЫ

أَلْیَانُ ULJAN УЛИАН: Хош иісті бір өсімдіктің тамыры. Жеуге болады.

ҒҰННАЛЫЛАР БӨЛІМІ

أَرْنَكَكُ ERNEK ЕРҢЕК: бармақ, саусақ.
Мақалда былай деп келеді:
«بِیْشِ أَرْنَكَكُ تُوُزُ آرْمَاسُ» Vesh ernek tuz ermes: Беш ернек түз ермес: Беш ернек түз ермес — Бес бармақ түзу емес; (бес бармақ бірдей емес).» Солар сияқты адамдар да бір-біріне ұқсамайды, бірдей емес дегенді білдіреді.

أَرْنَكَКُ YRNEK ҮРҢЕК; әк, әктас; ғанш.

فَعُولُ ФӘУЛ ЖӘНЕ فَعَالُ ФӘАЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَلْیُشُ ALUSH АЛҰШ: суық нәрсе, салқындатылған нәрсе.

أَلَارُ ULAR ҰЛАР: ұлар*.

أُوسُوزُ USUZ ҰСҰЗ: ұйқысыз.

«أُوسُوزُ كِشِ» Usuz kishi: Ұсұз кіші — Ұйқысыз кіші».

* Нұсқада «еркек кекілік» деп жазылған. Б. Аталай «кекілік» деп алған. (ТДК 122-бет.). В. В. Радлов «Куропатка (құр)» дейді. (ДТС, 609-стр.). Қазақ тілінде «кекілік» те, «ұлар» да аты белгілі құстар.

إسيز	ESIZ	ЕСІЗ: сөз ұқпайтын, бейбастак (бала).
أذیز	EZIZ	ЕДЗІЗ: биік; әр нәрсенің биігі.
أکیش	EGIШ	ЕГІШ: кен қорытылғанда қалатын қалдық.
إکیش	IGIШ	ІГІШ: тарпаң мал; асау, көнбейтін ат.
أفак	EVEK	ЕВЕК: ұшқалақ, сабырсыз сасқалақ. « إفانك آر » Evek er: Евек ер — Ұшқалақ адам.»
ألړك	ELYK	ЕЛҮК: маскара, мазақ, сайқымазақ.
الاف	ULAF	ҰЛАҒ: ылау. Бегінің тапсырмасымен жүрген жаушының бекеттерде ауыстырып мінетін аты.
ألاغ	ULAF	ҰЛАҒ: жамау. Киімге тілілген жамау.
أخاك	UXAK	ҰХАҚ: өрік қағының сөлі, шырыны. Оны ішеді, шәрбәт әзірлейді.
أشاك	UШAK	ҰШАҚ: ұсақ, өсек. « أشاق سوز » Uшak söz: Ұшақ сөз — Ұсақ сөз, өсек сөз.»
أسال	OSAL	ОСАЛ: осал. « أسال كشي » Osal kishi: Осал кіші — Олақ, осал кісі; іс білмейтін адам.»
إنال	ЫНАЛ	ЫНАЛ: анасы асылтекті (жоғары әулетті), атасы қара халықтан болып туған баланы осылай дейді. Бұл бір түбірі.
أجان	УШАН	ҰШАН: екі желкенді кеме. (Қыпшақша).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

أياس	AJAS	АЙАС: тымық, ашық. « أياس كؤن » Ajas көк: Айас көк — Тымық көк, ашық аспан.»
أتون	UTUN	ҮТҮН: дөрекі, бұзық, бұзақы.

ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР

- أَكَايُ   ӨGEJ   ӨГЕЙ: өгей.
 «أَكَايُ أَتَا» Өgej ata: өгей ата — өгей ата.» Осы секілді: «أَكَايُ أَغْلُ» Өgej oғul: өгей оғұл — өгей ұл», «أَكَايُ قَهْزُ» Өgej қыз: өгей қыз — өгей қыз».
- أَمَايُ   UMAJ   ҰМАЙ: жолдас. (Қатын босанғанда құрсағынан шығатын нәрсе). Оны баланың іште жатқандағы жолдасы дейді. Сондай мақал да бар: «أَمَايَا أَغْلُ بُلُورُ» Umajға тарынса oғul bolur: Ұмайға тапынса оғұл болұр — Жолдасқа табынса, ұл болар; кім жолдасқа қызмет көрсетсе, ұл көреді». Қатындар мұны жақсылыққа жориды.

ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ **فَعْلَى** ФӘЛА
СЕКІЛДІ СӨЗДЕР

- أَرَا   ARPA   АРПА: арпа.
 «أَرَا سَرِيحُ أَرَقَاسُ أَلْبُ جَرِيحُ سِرْمَا» Arpasыз at ashumas arqasыз alp шерik syjumas: Арпасыз ат ашұмас арқасыз алп шерік сыйұмас — Арпасыз ат қыр аса алмас, арқасыз (тірексіз) алып шерік бастай алмас.» (Мақал). Бұл мақал әр істе өзара жәрдемдесуге, көмек көрсетуге меңзеп айтылған.
- أَرْتُو   ORTU   ОРТУ: орта.
 «أَرْتُو أَرْتُو» Ortu er. Ортү ер — Орта жастағы адам.»
 «أَرْتُو أَرْتُو» Ev ortusy. Ев ортұсы — Үйдің ортасы.»
 «كُونُ أَرْتُو» Kyn ortu: Күн ортү — Күн ортасы.» (Шігілше).

اِرْتَا	ERTE	ЕРТЕ: ерте, таң.
اَرشِي	ARSHY	АРШЫ: дорба, қалта.
اَرْدُو	ORDU	ОРДҰ: орда. Хан қаласы. Сондықтан да хақандар тұратын Қашқар шахарын «اَرْدُو كَنْد» Ordu kent: Ордү кент — Орда кент» деп атаған.
اَرْدُو	ORDU	ОРДҰ: Баласағұнға жақын қала. Баласағұнды да «قوز اَرْدُو» Kuz ordu: Құз ордү — Құз орда» дейді.
اَرْدُو	ORDU	ОРДҰ: орда, сарай. «اَرْدُو باشي» Ordu bashy: Ордү башы — Орда басы, хақанның қасында қызмет етуші.»
اَرْدُو	ORDU	ОРДҰ: тышқан мен кесірткеге ұқсас, жер астында жасайтын жәндіктердің іні, оппасы, ордасы.
اَرْدُو	ORDU	ОРДҰ: «اَرْدُو تال» Ordu tal: ордү тал — орда тал»; Денедегі түкті, жүнді түсіруге қолданылатын коспа. Бұл сөз екі тілдің бірінде (түрік, не түркмен тілінде) қолданылады.
اَكْدُو	ƏGDY	ЕГДҰ: қылыш қыны мен соған ұқсас нәрселерді ою үшін қолданатын үші ирек пышақ.
اَكْدِي	EGDI	ЕКДҰ: қасапхана. Мал соятын жай.
اَمْدِي	EMDI	ЕМДІ: енді. «اَمْدِي كَلْدِم» Emdi keldim: Емді келдім — Енді келдім.» Оғыздар «I — әліпті» кесрәмен оқып «اِمْدِي imdi» деп айтады. Жырда былай келген:

« اَبْتَمْ كَلْبِ اَغْرَدِمْ
اَرْتَلَنْ لَبُو كَنْدَرِيمْ
اَلْبَ لَارَ بَعِيْنِ تَغْرَدِيمْ
اَمْدِي مَتِي كَمْ تَتَارْ

*Өркem келip оғрадым,
Арслан лажу көкредім.
Алплар башын тоғрадым,
Емді мені кім тұтар:*

*Өпкем келіп оғрадым,
Арслан лауу көкредім
Алплар башын тоғрадым,
Емді мені кім тұтар —*

*Қаһарым келіп атылдым,
Арыстандай ақырдым,
Батырлар басын турадым,
Енді мені кім тұтар!?»*

(Ашуым келіп дұшпанға аттандым, жүгірдім; Арыстандай күркіредім; Алыптардың бастарын турадым; «Енді мені кім тоқтатады?!» — деп, ақырдым.)

أُودُ UMDU

ҰМДҰ: үміт, тілек.

«أُودُوحی Umduшы: Ұмдұшы — Үмітші, тілек етуші.»

أَندَا ANDA

АНДА: анда, сол жерде.

أَپْرَى OPRЫ

ОПРЫ: опырылған жер, шұңқыр.

أُتْرَا OTRA

ОТРА: орта. Бір нәрсенің ортасы. Бұл сөз «أُرْتُو орту» сөзінен әріптері алмасып өзгеріп шыққан.

أَیْرُ AJRU

АИРҰ: басқа, болмаса, не.

«مونی تپلیمسا سن آیرونا کرکڑ» Munı tilemese sen ajru ne kegek: Мұны тілемесе сен айрұ не керек — Сен мұны қаламасаң, басқа не керек!?»

أَذْرَى AZРЫ

АДЗРЫ: айыр, аша. Бидайды суыру үшін қолданылатын құрал; Екі ашалы нәрсенің барлығын «أَذْرَى азры— алзры» дейді. «أَذْرَى بُتْلُغْ» Адзгы putlug: Адзры пұтлығ — Айыр бұтты; екі аяқты (адам).»

اُتْرُو	OTRU	OTPY: қарсы, бетпе-бет. (бір нәрсенің қарсы-сы). «اَلْ مَنكَا اُتْرُو كَلْدِي» Ol maña otru keldi: Ол маңа отру келді — ол маған бетпе-бет келді.»
اَسْرَا	ASRA	АСРА: төмен, асты.
اِسْرَا	ISRE	ISPE: кейін, соң. «اَلْ اَنْدَنْ اِسْرَا اَلْ» Ol andan isre ol: Ол андан isre ол — Ол одан кейін ол.»
اَسْرِي	ASRY	АСРЫ: қабылан; шұбар, теңбіл. Шұбарала жіпті «اَسْرِي يَشِيغ» Асгы жышығ: Асры иышығ — Ала жіп» дейді. Екі ренді шұбар нәрсенің бәріне қабылан түсіне ұксағандықтан «اَسْرِي» асгы— асры» дейді.
اَغْرِي	OGRY	OGRY: ұры. Дұрысында «غ-ғ» әрпі кесрәлі болу керек еді. Жәнілдетіп сәкінлікпен оқылып айтылады. Арабшадағы «اِبِلْ» сөзі «اِبِلْ» және «اُذَنْ» сөзі «اُذَنْ» деп айтылатынындай. «اَغْرِي اَلْ بُو نَانِكْ» Bu nәң оның оғғы ol: Бү нәң оның оғғы ол — Бұл нәрсе одан төмен* ол.»
اَغْرِي	EGRI	EGRI: иір, ирек. Мақалда былай айтылаған: «اَغْرِي اَلْ بُو نَانِكْ» Egris bilmes tevi bojnyн egri ter: Иылан кендү егрисін билмес теви бойнын егри тер — Жылан өзінін иректігін билмес, түйе мойнын ирек дейді». Бұл мақал өз мінін көрмей, басканың мінін тергіш ғайбатшыларға тәлім үшін айтылады.
اَغْرِي	YGRE	YGRE: кеспе. Қамырдан дәмдірек болады.

* Келтірілген мысалда сәл сәйкессіздік бар. Соңғы мысалдағы «ұры» сөзі мәтін мәнінде жоқ. Керісінше, мағыналық жағынан «төмен» сөзі үйлесімді.

اَلْرِی	ELRI	ЕЛРІ: елтірі. Лақ терісі. «ر»-д» әрпін қосып «اَلْرِی» eldiri—елдірі» деп те айтады.
اَرْجُو	ARJU	АРЖҰ: Шие бөрі. (Екі жақтың арасындағы «ر» ж» әрпімен айтылады). Адамдар бір нәрсенің маңына топталса: «كِشِي اَرْجُوْلُو قَرْدِي» Кіші агжу-лају қорды: Кіші аржұлаиұ қорды — Кісілер шие бөрідей жиылды»— деп, яғни адамдар кісі жейтіндей, шиебөрідей топтанды дегенді білдіреді.
اَرْسُو	ARSU	АРСУ; жарамсыз. қадір-қасиетсіз. (Оғызша).
اَرْغُو	ARFU	АРҒҰ: екі таудың арасы. Тараз (Талас) бен Баласағұн арасындағы шахарларды «Арғу» дейді. Өйткені, ол жерлер екі тау арасында жатыр.
اَرْغَا	URFA	ҰРҒА: биік ағаш. (Оғызша). Арғу тілінде де осылай.
اَبْمَا	ЫМФА	ЫМФА: малды ұстаушы мен жиюшы. (Қазнашы, алым-салық алушылар).
اَنْغَا	АНФА	АНФА: керексіз, тастанды. «اَنْغَا اَنْغَا» Анға ег. Анға ер — Керексіз адам, қадірсіз адам.» Керексіз, қадірсіз нәрсенің бөріні «اَنْغَا анға» дейді.
اِرْبِي	IRVI	ИРБИ: (жінішке, ұзын). «اِرْبِي اِرْبِي» Irvı кулак: Ирби құлак — Жінішке, ұзын құлак».
اِرْبِي	IRVI	ИРБИ: дертке дауа Үндістан дәрісінің атауы.
اَرْقَا	АРҚА	АРҚА: арқа, сырт.
اَرْقَا	АРҚА	АРҚА: таяныш, сүйеніш, жәрдемші. Қиналған кезде көмектесетін адам; көмекші күш.

Мақалда былай келтірілген: «اَرْقَا مِزْ اَلْبَ جَرِكْ»

اَرْقَا مِزْ اَلْبَ جَرِكْ Арқасыз алр шерік сыжумас: Арқасыз алп шерік сыиумас — Арқасыз батыр шерік бұза

		алмас.» (Яғни, арқа сүйейтін жәрдемші күші, адамы жоқ батыр жаудың шебін бұза алмайды.)
أَنْكَا	ӨРКЕ	ӨПКЕ: Өкпе.
أَنْكَا	ӨРКЕ	ӨПКЕ: Өкпе. (реніш, ыза). Бұлай аталу себебі реніштің өкпеде пайда болатындығынан. Бұл сөздің осы мағынада қолданылатыны оның пайда болу орнына байланысты. Арабшадағы «يَا مَخْرُودِي» жанбырды» «سَمَاء» аспан» дейтіні тәрізді.
أَتَكِي	ӨТКҮ	ӨТКҮ: өтеу, өтем. (Шігілше). «بُو أَتْكَأ أَتْكَي بِيْرْدِيْمُ» Bu atka ötkü berdim: Бұ атқа өткү бердім — Бұл аттың өтеуін бердім.»
أَجْكَو	ЕШКҮ	ЕШКҮ: ешкі.
أَجْكَو	ІШКҮ	ІШКҮ: ішкілік, ішілетін нәрсе.
أَذْكَو	ЕЗГҮ	ЕДЗГҮ: ізгі, жақсы, әдемі. Жырда былай жырланады: «كَلْسَا كِيْشِي أَتْمَا أَңْكَАرْ أَرْتَرَهْ كَلَا بَيْقَلْ أَңْكَАرْ أَذْكَوْلُكُنْ أَغْرِنْ كَلَا Kelse kişi atma aңar өrtер күле, Ваққыл аңар езгүлүкүн азғын күле: Kelse kişi атма аңар өрттер күле, Баққыл аңар едзгүлүкүн азғын күле — Kісі келсе, күл шашпа оған күйдіреп, Ізгілікпен күліп қара, елжіреп.» (Саған жүзі күлімсіреп бір кісі келсе, сен оның жүзіне күйдіретін ыстық күл шашпа, оған ізгі шыраймен қарап, күлімсіреп күтіп ал).
أَرْكِي	ЕРКІ	ЕРКІ: шәк, шүбәні білдіретін қосымша сөз. «أَلْ كَلِيْمُو أَرْكِي» Ol kelirni erki: Ол келірмү еркі — Ол келер ме екен? (Келмес пе екен?).» Бұл сөз сауалды да білдіріп тұр.

اَرَكُو	ӨРKY	ӨРKY: өркеш, түйенің өркеші.
اَسْكُو	ESKY	ESKY: елек, елеуіш.
اَسْكِي	ESKI	ESKI: ескі, көне. «اَسْكِي تُونُ Eski ton: Ескі тон — Ескі тон.»
اَلْكُو	ҮLKY	ҮLKY: уағда, уәде, келісім.
اَلْكَا	ELKE	ELKE: (жұрт аты). «اَلْكَا بُلَاقُ Elke bulak: Елке бұлақ — түріктердің бір бөлігін осылай атайды.
اَغْلَا	OFLA	OFLA: ұлан, жас жігіт. (Арғуша).
اَغْلِي	UFLЫ	ҰҒЛЫ: Қашқарда өсірілетін тәтті ақ сәбіз.
اَدْمَا	AZMA	АДЗМА: «اَدْمَا بَلْغِي Azma жылқы: Адзма иылқы — кәрі болғандықтан мінбей, жұмысқа коспай, еркін қоя берген жылқы.
اَرْمَا	ӨRME	ӨRME: өрме. «اَرْمَا سَاحُ Örme saş: Өрме саш — Өрме шаш.»
اَزْمَا	AZMA	AZMA*: піштірілген қошқар. Жұмыртқаларының терісі ажыратылғандықтан қойға шаба алмайтын қошқар.
اَزْمَا	ҮЖМЕ	ҮЖМЕ: тұт ағашы. (Екі жақтың арасындағы «ژ-ж» әрпімен айтылады).
اَسْمِي	ҮSMI	ҮSMI: «اَسْمِي تَرِيْمُ Üsmi tarım: Үсмi тарым.» Исләм елінен ұйғырларға дейін ағып баратын үлкен дария. Бұл дария сол жерде құмға сіңіп кетеді.
اَكْمَا	EGME	EGME: үйдің кемері**.
اَكْمَا	ҮGME	ҮGME: үйме.

* Сөз баспа нұсқада осылай берілген де, жазба нұскасында «اَزْمَانُ azman — азман» деп көрсетілген. Қазақ тілінде «Азбан» сөзі дәп осы мағынада әлі бар.

** Күмбез, арка. А. Е.

		«أَكْمَا تُرْبَاقُ» Ygme torpaq: Үгме топрақ — Үйме топырақ.» Үйілген нәрсенің бәріне қолданылады.
أَلْمَا	ALMA	АЛМА: алма. (Оғызша). Түріктер «أَلْمِلَا» Almyla: Алмыла» дейді.
أَلْمَا أَتْنُو	OLMA ӨТНУ	ОЛМА: көзе, құман. ӨТНУ: несие, қарыз, өтініш. «مَنْ يَرْمَاقُ أَتْنُو بَيْرِدِيمُ» Men jarmaq ötnü berdim: Мен иармақ өтнү бердім — Мен несие ақша бердім.»
أَشْنُو	AШНУ	АШНУ: бұрын, ілгері, әуелі. «مَنْ آتْدَانُ أَشْنُو كَلْدِيمُ» Men andan ashnu keldim: Мен андан ашнү келдім — Мен одан ілгері келдім.»
أَنْدَا	АНДА	АНДА: сол жерде. Оғыздар бұл сөзді «кейін» деген мағынада «I-әліпті» «ن -н» әрпіне алмастырады. Тек «сол жерде» деген мағынада ғана, басқалар сияқты қолданады. «I-әліпті» «ن -н» әрпіне алмастыру арабшада да бар. Мұса пайғамбардың хикаясында ұлы тәңрі айтқан «مَنْ مَنَ الْعَالَمِينَ» дегендегі «م -ма» сөзі «مَنْ -ман» мағынасында тұр. Яғни, «ن -н» орнына «I-әліп» алмасқан. Өйткені, «кім? не?» деген сауал ақыл-ес иелеріне «кім?» деген мағынада «مَنْ -ман» деп, басқаларға «не?» деген мағынада «م -ма» деп қойылады. Сондай-ақ, ұлы Тәңірдің «لَتَسْفَعَا بِالنَّاصِيَةِ» аятында да «I-әліп» «ن -н» әрпіне алмасқан. أَفْسَى A-ша есімді бір шайыр жырында:

« وَلَا تُنْصَبِ النُّصُوبَ لِاتَعْبُدَهُ »

« لِمَا قَبَّهَ وَاللَّاهُ رَبُّكَ فَاعْبُدْهُ »

дейді. Осындағы: «**قَاعِدًا**» сөзінің негізі «**قَاعِدَنَ**». Яғни, бұл жерде «**ن**» әрпінің орнына «**ل**» әліп» алмасып түскен.

فَعْلًا ФӘ‘ЛА ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

اِكْبِ ІКІ ИКИ: екі.

فُعْلُ ФУУЛ ТҮРІНДЕГІ

«**ج**» ӘРПІМЕН ЖАСАЛҒАН ҒҮННАЛЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

اَتَجَّ ӨТҮНШ ӨТҮНШ: өтініш, қарыз.

«**مَنْ اَنْكَارَ بِرَمَاقِ اَتَجَّ بِبِرْدِمِ**» Мен анағ жармақ өтүнш бердім: Мен анағ иармақ өтүнш бердім — Мен оған өтініш (қарыз) ақша бердім.»

اُتَجَّ ҰТҮНШ ҰТҮНШ: (ұятты).

«**اُتَجَّ اُتَجَّ اُتَجَّ**» Utunш ыш: Ұтүнш ыш — Ұятты іс.»
Бұл сөздің түбірі «ұят» мағынасындағы «**اُتَجَّ**»
Uvut— Ұбұт».

اِجْنِ ҮШҮНШ ҮШҮНШ: үшінші.

اِكْنِ ІКІНШ ІКІНШ: екінші. Өзінің алдындағы санның жалғасы екендігін және белгілі бір тәртіпте өз кезегімен келетінін білдіру үшін өзінен кем сан аттарының түбіріне әуелі «**ن**» -н», одан кейін «**ش**» -ш» әрпін қосатын ереже бар: «**تَوْرْتِنِ** төрті-н-ш: төрті/н/ш — төртінші», «**بِسِنِ** besi-н-ш: бесі/н/ш — бесінші» деген секілді. Бұлардың түбірлері

«төрт», «бес» еді, жоғарыда айтылған мақсатта түбір сөздерге «ن -н», «ش -ш» әріптері қосылды. Мұны әртүрлі сан есімдеріне қосуға болады: **اَوْتُنَجَّ** онынш: онынш-оныншы, **يَكْرَمِنَجَّ**, жігітінш: жігітінш («он тоғызыншыдан кейін келген» дегенді білдіреді) — жиырманшы сияқты. Бұл өзгермейтін қағида.

اَرِنَجَّ	ERINШ	ЕРИНШ: ықтимал, бәлкім, сірә. « اَلْ كَلْدَيَّ اَرِنَجَّ Ol keldi erinш: Ол келді ерінш — Бәлкім, ол келген шығар.»
اُرُنَجَّ	URUNШ	ҰРУНШ: пара.
اَرِنَجَّ	ERINШ	ЕРИНШ: шат-шадыман, рахат тұрмыс кешу. Бағзы бір тілдер ерекшелігінде екі махраж арасындағы « ر -ж » әрпімен « اَرِنَجَّ ерінж» деп айтылады.
اَوْنَجَّ	AVYNШ	АВЫНШ: үйренісу, көндігу. « اَلْ مَنَكَا اَوْنَجَّ Ol mana avyndı: Ол маңа авынды — Ол маған үйреністі.»
اَكِنَجَّ	IKINШ	ІКІНШ: екінші.
اَكُنَجَّ	ӨКҮНШ	ӨКҮНШ: өкініш. « اَلْ تَلِمَ اَكُنَجَّ اَكُنْدَيَّ Ol telim ökүпш өкүнді: Ол телім өкүнш өкүнді — Ол көп өкінді.»
اَوْنَجَّ	ӨГҮНШ	ӨГҮНШ: мадақ, мақтау. « بُو اِيْشَكَا نَا اَوْنَجَّ كَرَكِي Bu işke ne өгүпш керек?: Бү ішке не өгүнш керек?— Бүл іске қандай мақтау керек?»
اَيْلِنَجَّ	AJLYNШ	АЙЛЫНШ: айланба, қныр. « اَجْلَيْنَشَّ يُولُ Ajлынш jol: Айлынш нол — Айналма жол». Қандай да бір қыңыр-қисық нәрсені солай дейді.
اِلِنَجَّ	ILENШ	ИЛЕНШ: кінә, айып, Кенес берген адамның ақыл-кеңесінде қате болса, оны кінәлау.

- أُنْجُ ҮМҮНШ ҮМҮНШ: үміт.
«أُنْجُ تَنْكِرِي كَا تُتْ» Үмүнш төңріге тұт: Үмүнш төңріге тұт — Үмітінді төңірге арт.»
- أُنْجُ ОНУНШ ОНҮНШ: оныншы.
«أُنْجُ يَرْمَانُ» Онуңш жармақ: Онуңш пармақ — Оныншы ақша.» Басқалар да осындай.
- أَنْجُ БІНАНШ БІНАНШ: сенімді, иланымды.
«أَنْجُ بَغْ» Бінанш бег: Бінанш бег — Сенімді бек.»

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ӘРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ

فَعْلَى ФӘӘНЛА СЕКІЛДІ СӨЗДЕРІ

- أَتَجُو АТЫНШУ АТЫНШУ: тасталған, тастанды.
«أَتَجُو نَانُ» Атынши пән: Атыншү нән — Тасталған нәрсе.»
- إِتْجُو ІТІНШҮ ІТІНШҮ: қайтарылған.
«إِتْجُو نَانُ» Ітіншү пән: Ітіншү нән — Қайтарылған нәрсе.»
- إِدْجُو БІЗЫНШУ БІДЗЫНШҮ: қоя берілген, бос. «إِدْجُو سَاحْ» Бізынши саш: Бідзыншү саш — Қоя берілген саш, ерлердің кейін қойған шашы.» Бұл сөз басқаларға да қолданылады. Жүк артпай, өз бетімен жіберген жылқыны «إِدْجُو يَلْقَى» Бізынши жылқы: Бідзыншү ыылқы — Бос жылқы» дейді.
- أَرْجُو АРЫНШУ АРЫНШҮ: күнә.
- أَفْجُو АВЫНШУ АВЫНШҮ*: (сүйінішті)
«أَفْجُو نَانُ» Авынши пән: Авыншү нән —

* Ғанибет, сүйініш. Көңілді алдандыратын рахат. А.Е.

Рахатты, көңіл аулаған сүйінішті нәрсе». Сонысы үшін де құсни-жораларды да «**أَتِنَجُو**» авынши: авыншү» дейді.

أَقِنَجُو АҚЫНШЫ АҚЫНШЫ* дұшпанды түнде барып басатын әскер.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ «**نك** —**Н**» ӘРПІМЕН ЖАСАЛҒАН ҒҰННАЛЫ СӨЗДЕРІ

أَبْنَك	АВАҢ	АВАҢ: егер. « أَبْنَك سَن بَرَسَا سَن » Аваң sen barsa sen: Аваң сен барса сен — Егер, сен барсаң».
أَتُنَك	ОТУҢ	ОТУҢ: отын.
أُرُنَك	ҮРҮҢ	ҮРҮҢ: ақ, ақ нәрсе. Оғыздар « أُق — ақ» дейді.
أَرُنَك	ҮРҮҢ	ҮРҮҢ: ақ дақ. Жас балалардың тырнағына түсетін ақ дақ. Оны: « تِرُنَكَقُ أُرُنَكِي » Тыгнақ үгүні: Тырнақ үрүні — Тырнақ ағы» дейді.
ӨРҮҢ	ӨРҮҢ	ӨРҮҢ: балшы-бәлгерге берілетін ақы. « أَلِدْ أُرُنَكِي بِيَر » Elik өгүні ber: Елік өрүні бер — қол хақын бер».
أُرӨҢ	ҮРӨҢ	ҮРӨҢ: Рүм елінің Шимәли шекарасына жақын бір жердің аты. « وَرَنَك » Уәгән: Уәрән» дегені дұрысырақ.
أِرُنَك	ЫРЫҢ	ЫРЫҢ: ірін.
أُشَنَك	ҮШЕҢ	ҮШЕҢ: тегіс, жылтыр. « أُشَنَك تَاش » Үшең таш: Үшең таш — Тегіс тас» « يُشَنَك » Жүшен: иүшең» деп те айтады.

* Ағынды (үшқыр) әскер тобы. (ДТС, 18-стр.). А.Е.

اَلنَّانُ	АЛАҢ	АЛАҢ: алаң. «النَّانُ يَزِي» Алаң жазы: Алаң иазы — Жазық алаң». Бұл сөз «ашық есік» мағынасындағы «انِكْلُ» аңыл: аңыл» сөзінің әріптерінің орын алмасқаны тәрізді.
-----------	------	---

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БІР ӘРПІ ҚАЙТАЛАНҒАН СӨЗДЕРІ

اَنَكْ	ЕҢЕК	ЕҢЕК: екі жақ; ауыздың екі езуі.
اَنَكْ	ЕҢЕК	ЕҢЕК: қатындардың басына жабатын желектерін байлайтын жіп, бау.
اَنِكْ	ӨҢІК	ӨҢІК: қатындардың ешкі жүнінен өрілген жасанды шашы. «اَنِكْ بِر كِهَان» Өңүк jergejek: Өңүк иөргеиек — Жапсырма шаш». Бұл сөз «басқа» деген мағынадағы «اَنِكْ — өңі» сөзінен алынған.
اَنُكْ	ӨҢҮК	ӨҢҮК: шашақ. Жастықтың жібек шашақтары.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕРІ

اَنِكْ	ӨҢІ	ӨҢІ: басқа, өзге. Бұл сөздегі «ى -й» әрпі «ن -н» әрпінің орнына алмасқан. Түбірі «اَنِكِنْ» өңіп — өңін» болады. Бұл арабшада да бар. Мысалы, арабтар «жасырынды» мағынасындағы «اَنِكْتَن» сөзін «اَنِكْتِي» деп те айтады.
--------	-----	--

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

اَرَنَكِي	ЕРЕҢЕЈҮ	ЕРЕҢЕИҮ: алты бармақты адам.
اَرَنَكِي	ЕРЕҢЕЈҮ	ЕРЕҢЕИҮ*: Бойы екі кез келетін бәкене кісі.

*Ергежейлі (?) А.Е.

فَعَالُوْ فӨАЛУ; فَعَالُوْ ФУАЛУ; فَعَالُوْ ФИАЛУ СЕКІЛДІ ӨР ТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَلَاتُوْ	ULATU	ҰЛАТУ: мұрын сүртетін жібек шыт (беторамал). Қойында сақталады.
الْأَجُوْ	ALASHU	АЛАШУ: баспана, кепе.
أَبَاجِيْ	ABASHY	АБАШЫ: албасты. Балаларды қорқыту үшін: «أَبَاجِيْ كَلَدِيْ» Abashy keldi: Абашы келді — Албасты келді» дейді.
أَفْيَجِيْ	AIFYSHY	АҒЫШЫ. асыл, жібек киімдерді сақтайтын қазнашы.
أُلَاغُوْ	ULAFU	УЛАҒУ: улану. «أُلَاغُوْ نَانِكْ» Ulaғu nān: Улағу нән — Уланатын нәрсе».
أُلْيَغُوْ	ULYFU	УЛЫҒУ. ұлу. «بُوْ أُغْرُ أُلْ بُرِيْ أُلْيَغُوْ» Bu oғur ol bөri ulyғu: Бү оғұр ол бөрі ұлығу — Бұл бөрі ұлитығұн уақыт».
أَبَاقِيْ	ABAKY	АБАҚЫ: Көз типоден сақтаушы. Бау-бақшаға қалап қойылатын қарақшы.
أَتَاقِيْ	ATAKY	АТАҚЫ: аташым. Мейірімділікті білдіретін сөз.
إِتَاقُوْ	ITEGY	ИТЕГҮ: диірменнің айналатын тасы орнатылатын ағаш құлақ. Үнды ірірек тартпақшы болғанда сол ағашпен тасты біраз көтереді, майдалап тартпақшы болғанда тасты төмен түсіреді.
إِشَاقُوْ	ISHEGY	ИШЕГҮ: ішек-қарын. Қабырға сүйектерінің ішіне орналасқан іш құрылысы мүшелерінің аты.
أَلْيَا	YLIKE	ҮЛІКЕ: желім шоң. Желім алынатын өсімдік.
إِنَاكُوْ	INEGY	ИНЕГҮ: Кіндік тұсында іш жағынан пайда болатын жел-шаншуға үкесі бір кесел.
أَبَالِيْ	ABALY	АБАЛЫ: бір нәрсені азынғанда айтылатын сөз.

أَنُومِي	ANUMY	АНУМЫ: алапес ауруы.
اِكَاِمَا	IGEME	ІГЕМЕ: Қобызға ұқсайтын бір түрлі аспап.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ БАСЫНДА «I(A)— ӘЛПІ», СОҢЫНДА « و — У » ӘРПІ КЕЛГЕН СӨЗДЕР

اَيَاكُو	EJƏGY	ЕИӨГҮ: жан, бүйір, еңіс. Шатырдың бүйірлерін «اَيَاكُو Eјəgү — Еиөгү» дейді. Таудың ортасындағы еңіс жерді де «اَيَاكُو Eјəgү jer: Еиөгү иер — Еңіс жер» дейді.
----------	-------	---

СОҢЫНДА « ن — Н » ӘРПІ КЕЛГЕН СӨЗДЕР

اشجان	AШЖАН	АШЖАН: Шынға баратын жолдағы қонып өтетін бір шахар.
اَلُوْجِيْن	ALUЖЫН	АЛУЖЫН: сабағы буын-буын бір өсімдік, жеуге болады.
اَرُوْمْدُزُوْن	ARUMЗУН	АРУМДЗҰН: бояу.
اُرَاغُوْن	УРАҒҰН	Үндістаннан әкелінетін дәрінің бір түрі.
اَتُوْكَان	ӨТҮКЕН*	ӨТҮКЕН: Татар даласындағы бір жердің аты. Ұйғыр еліне жақын.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

اَلِيْلَا	ALMYLA	АЛМЫЛА: алма.
اَرْمِيْغُو	ERMEGY	ЕРМЕГҮ: еріншек; жалқау. Мақалда былай деген: «اَرْمِيْغُو بُلُوْتُكَا Ermegyge bulıt jyk bo-

* Бұл атау Күлтегін, Тонықок жазуларында, «Құтатғу білік» дастанында кездеседі. (А.Е.)

lug: Ермегүге бұлыт иүк болұр — Еріншекке бұлт жүк болар».

أَغْلَاغُو OFLAFU OҒЛАҒУ: тоқшылық ішінде өскен адам.

«أَغْلَاغُو قَاتُونُ Oғлағу қатун: Оғлағу қатүн — Дәулетті қатын».

أَخْشَاغُو OXSHAFU OХШАҒУ: ойыншық. Қатындарға да «أَخْشَاغُو охшағу» деп айтылады.

أَفَاعُولُ АФАУЛ СЕКІЛДІ ӘРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَرُوبَاتُ ARUBAT АРУБАТ: тамырхиндий**.

أُرَاغُوتُ URAFUT ҰРАҒҰТ: әйел.

أَرَامُوتُ ARAMUT АРАМУТ: ұйғырларға жақын отырған түркердің бір бөлігі.

أَرَامُوتُ ARAMUT АРАМУТ: жердің аты.

أَقْبِلَاجُ БҚЫЛАШ БҚЫЛАШ: жүйрік, ұшқыр ат. Мақалда былай

деген: «أَلْبُ أَرْدُ بَهْرَتَا إِقْبِلَاجِ أَرْقَائِيْنَ بَهْرَتَا» Alp erig javғыtma ықылаш арқасын jaғғыtma: Алп еріг иаврытма ықылаш арқасын иағрытма — Алып ерді жасытпа (қорлама), жүйріктің арқасын жауыр қылма». Батыр ерді талдырма (әлсіретпе), ұшқыр аттың арқасын алдырма.

Жырда былай жырланған:

« إِقْبِلَاجِمُ أَرَكُ بُلْدِي
أَرْدُ بُلْغُو يَمِي كَرْدِي
بُلْتُ أُرْبُ كُوْدُ أُرْتَلْدِي
سَمْنُ نُورْبُ تَلِي يَغْدِي

* Жыңғыл болуы мүмкін. А.Е.

*Ықылашым ерік болды,
Erik bolgu jeri көрді,
Бұлыт өгүр көк өртүлді,
Тұман туғур толы жағды:*

*Ықылашым ерік болды,
Ерік болғу иері көрді,
Бұлыт өрүп көк өртүлді,
Тұман түрүп толы иағды —*

*Сәйгүлігім жүйрік болды,
Жүйріктігін жері көрді,
Бұлыт өріп көкті жапты,
Тұман тұрып, бұршақ жауды!»*

(Жүйрік тұлпарым көсіліп, еркін шапты, жүйріктігін елі көрді; бұлыт қаптап өріп, көкті жапты, тұман көтеріліп, бұршақ жауды).

أَلَاوَانُ ALAVAN АЛАБАН. тимсах*.

أَفْعَلَانُ АФ‘АЛАН СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَرْپَاغانُ ARPAĞAN АРПАҒАН: арпаға ұқсас бір өсімдік. Масағы болса да, дәні болмайды.

أَرْمَغانُ ARMAĞAN АРМАҒАН: сапардан оралған адамның туған-туыстарына арнап әкелген базарлығы, сыбаға сыйы. (Оғызша). Бұл сөзді басқалар «بَرمَغانُ жармақан — иармақан» деп те айтады. Яғни, «أَمِشُ amiш — амұш (базарлық)» дегендегісі.

فِعْلِي فИЙНЛИ СЕКІЛДІ ТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

إِتِنْدِي ITINDI ІТІНДІ: (тасталған, тастанды).

«إِتِنْدِي Itindi пән: Ітінді нәң — Тастанды нәрсе».

*Тимсах — крокодил.

- اَقِنْدِي АҚЫНДЫ АҚЫНДЫ: ағынды.
«اَقِنْدِي سُوْ» Ақынды сув: Ақынды сув — Ағынды су».
- اَكِنْدِي EKINDI ЕКІНДІ: егінді; егілген.
«اَكِنْدِي تَرِيغُ» Ekindi tarıgı: Екінді тарығ — Егінді тары».
- اَغْوَندِي ÖGYNDI ӨГҮНДІ: мақтаулы.
«اَغْوَندِي كِشِي» Ögündi kişi: Өгүнді кіші — Мақтаулы адам».
- اِكِنْدِي IKINDI ІКІНДІ: (екінші).
«اِكِنْدِي نَانِكُ» İkinci nânı: Ікінді нән: Ікінді нән — Екінші нәрсе».
- اِكِنْدِي IKINDI ІКІНДІ: екінді. Намазшам. Екінді намазының уақыты.

Үш әріптілер бөлімі бітті.

ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

آعمال AF‘AL SEKİLDİ BOLYP, BİR ӘРПІ ҚАЙТАЛАНҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَرغَاغُ	ARFAK	ARFAK: балық аулайтын қармақ.
أُرغَاغُ	ЫRFAF	ЫRFAF: судан мұзды мұзханаға іліп алып шығаратын ілмек.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МИСАЛДАРЫ

إِمتلِي	İMİTLİ	İMİTLİ: ойланбастан. «يُو اِيغَن اِمتلِي قِلدِي» Bu ышығ imitli қылды: Бұ ышығ імітлі қылды— Бұл істі ойланбастан істеді». (Шігілше).
أمدوجي	UMDUЖЫ	ҰМДУЖЫ: тіленші.
أرقجي	ARQUШЫ	АРҚҰШЫ: делдал. Екі кісі арасында жүретін адам. Тойда қыз жақ пен күйеу жақтың ортасында жүрген адамға да қатысты қолданылады.
أردني	ERDİNİ	ЕРДІНІ: кесек інжу. Осы сөзден алынып әйелдерге «أرذني Ertini өзүк: Ертінi өзүк — Саф таза асылтастай» деп айтылады. Демек, денесі «أرذني саф таза (кесек) меруерттей» катын дегенді білдіреді. Бұл сөзде «ر — д» әрпі «ت — т» әрпіне қосылып сiнiсiп кеткен. Арабшадағы «أرذني» мұздақир» сөзiнiң «أرذني» мұздақир» болып кеткенi тәрiздi.
أسبيري	ҮСПӨРІ*	ҮСПӨРІ: ыстық күлге пісіріп, майға турап, үстіне шекер сеуіп жейтін нан.

* Баспа нұсқасында осылайша харақаттары қойылмаған, ал қолжазба нұсқасында «үспөрі» деп жазылған. Броккельманн «есбері» деп алған.

فَعُولُ ФА‘УЛ СЕКІЛДІ ОРТАСЫНДАҒЫ
ӨРШ ЕКІ РЕТ ҚАЙТАЛАНҒАН
СӨЗДЕР БӨЛІМІ

اَتْرُوزُ
اَتْرُوزُ

OTTUZ

ОТТҮЗ: отыз.

«اَتْرُوزُ يَارْمَاقُ» Ottuz jarmaq: Оттүз иармақ — Отыз теңге; отыз ақша». Басқаларға да осылай қолданылады. «اَتْرُوزُ» Оттүз» сөзін «үш» деген мағынада қолданатыны да бар. Мен мұны كُنْتُ Күнгүтте йағмалардан аңғардым. Олар «اِجَالِي» اَتْرُوزُ «Оттүз ишәлим» деп, үштен ішкендерін өз көзіммен көрдім. «اَتْرُوزُ» Оттүз» сөзін әдеттегі мағынасында да қолданады.

Бәйітте былай деп келеді:

« اَتْرُوزِ اِجْبِ قَقْرَلِيْمُ
بُقَارُ قُبُّ سَكْرَلِيْمُ
اَرْسَلَنْ لِيُو كُكْرَلِيْمُ
قَجْتِي سَفِيْحُ سَفْنَلِيْمُ

*Ottuz iшір қықралым,
Луқар қорып секрелім,
Арсланлажу көкрелім,
Қашты сақыни сеvnelім:*

*Oттүз ішіп қықралым,
Иұқар қопұп секрелім,
Арсланлау көкрелім,
Қашты сақыни сеvнелім —*

*Үштен ішіп ақыралық,
Жоғары тұрып секірелік,
Арыстандай күркірелік,
Қайғы қашты, сүйінелік»,*

(Үш қайтара ішіп ақыралық, орнымыздан тік тұрып секірелік, арыстандай күркірейік, Қайғы-сағыныш қашты, соған сүйінейік). Бұл жырда келтірілген «**أَنْزَ اجِبْ تَقْرَالَمْ**» отғыз ішіп қықралым» дегендегі «**أَنْزَمْ**» отғыз» сөзі «үш қайтара», «үш-үштен» деген мәнде қолданылған.

أَنْزَ	ESSIZ	ECCIZ: бетсіз. « أَنْزَ كِشِي Essiz кіші: Essiz кіші — Бетсіз, жақсылықты білмейтін адам». Бұл сөзде «س — с» әрпінің қайталануы күшейту үшін қолданылған.
أَنْزَ	ESSIZ	ECCIZ: өкініш, күйініш. Арабша « يَا أَتَسْفَا » йа-а-сфа» деген сөз секілді ашынууды, күйінішті білдіретін сөз. « أَنْزَ أَنْزَ بِيْتَلِكِي Essiz аның jigitliki: Essiz аның иігітлігі — Оның жігітшілігі — өкініш». (Оның есіл жігітшілігі! — А. Е.)
إِكْزَ	IKKIZ	IKKIZ: егіз. « إِكْزَ أَغْلَانْ » Ikkiz oғlan: Іккіз оғлан — Егіз бала».
أَرْغَ	ARRYF	АРРЫҒ: таза; (тап-таза). « أَرْغَ نَانْكَ » Арғығ пәң: Аррығ нәң — өте таза нәрсе». Бұл жерде «ر — р» әрпінің қайталануы мағыналық күш атқарып тұр.
أَلْكَ	ELLIK	ЕЛЛІК: елу. « أَلْكَ بَرْمَانِي » Ellik jarmaq: Еллік иармақ — Елу теңге, елу акша», осыған ұқсас тағысын тағылар.

فَعَلَّا ФААЛЛА СЕКІЛДІ АЛҒАШҚЫ «ل — Л» ӘРПІ СҮКҮНДІК СӨЗДЕР БӨЛІМІ*

أَبْشَا АВЫШҒА АБЫШҒА: карт кісі.

* Үшінші әрпі сүкүндік сөздер бөлімі

БАС ӘРПИ ЗӘММАЛЫҚ СӨЗ

أَدْنَا ҰЗЫТМА ҰДЗЫТМА: сүзбе.

БАС ӘРПИ КЕСРА БОЛҒАН СӨЗ

الْمَغَا ҒЫЛЫМҒА ҒЫЛЫМҒА: хан мектептерінде түрік жазуымен жазылған кітап*.

أَفْعَالٌ АФ‘ӘЛИЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

الْبَاغُتُ АЛПАҒУТ АЛПАҒҮТ : алпауыт, жаужүрек батыр.
Жырда былай жырланады:

بُدْرَجَ يَمَا قُدْرُدِي
الْبَاغُتِنِ اذْرُدِي
سُوسِنِ يَمَا قُدْرُدِي
كَلْكَالِمَتِ اِرْكَشُورُ

*Bızraıı jeme kudurdı,
Alpaıtın özürdi,
Susin jana қадырды
Kelgelimet irkeşür:*

*Бүдзраш иеме күдүрды,
Алпағұтын өдзүрді
Сусын иана қадырды
Келгелімет іркешүр —*

*— Бүзраш тағы құтырды,
Алпауытын таңдады,
Қосынын қайта қайырды,
Келмек үшін топтанып».*

* Баспа нұсқада «الْمَغَا алымға» деп кәте түскен. Жазба нұсқасындағы «الْمَغَا ылымға» дұрыс.

(Йабакы тайпасының бегі Бұзраш тағы құтырды, алпауыт батырларын таңдап іріктеді, топтанып алып келмек үшін, әскерін қайта қайырып алды).

أَذْغِرَاقُ АЗҒЫРАҚ АДЗҒЫРАҚ: тау текенің құлақтары ақ, баска жерлері кара бір түрі. Қой ішінде кошкар қалай болса, тау ешкісі үшін бұл сондай.

أَذْغِرَاقُ АЗҒЫРАҚ АДЗҒЫРАҚ: «**أَذْغِرَاقُ مَئِي** Азгыгақ сувы: Азгырак сувы — Азгырак суы». Йағма еліндегі бір судың (өзеннің) атауы.

أَرْقَاقُ АРҚАШАҚ АРҚАШАҚ: ауызға дәрі құю үшін қолданылатын іші қуыс аспап.

أَرْدُوتال ARZUTAL АРДЗҰТАЛ: денедегі түкті түсіру үшін қолданылатын арнаулы ақ балшық. (Парсы әктасы. А. Е.)

فَعْلُولِي ФӘ‘ЛУЛИ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَشْكَرْتِي ЕШКҮРТІ ЕШКҮРТІ: Шынның гүлді асыл жібегі.

أَشْزُورِي AVZURY АВЗҰРЫ: бидай мен арпа ұны секілді нәрселер араластырылып жасалатын тамақ, нан.

فَعْلَنْدِي ФӘ‘ЛӘНДИ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَذْرَنْدِي ӨДЗРҰНДИ ӨДЗРҰНДИ: таңдаулы.
«**أَذْرَنْدِي نَانِكُ** Өзгүнді пән: Өдзрүнді нәң — Таңдаулы нәрсе».

أَبْرَنْدِي АВРЫНДИ АВРЫНДИ: (қырынды).
«**أَبْرَنْدِي نَانِكُ** Авғынды пән: Абынды нәң — Қырынды нәрсе; тастанды нәрсе». Бұл сөз арабшада етістіктен жасалған «**فُعَالَةٌ** фуалә» секіл-

ді есімдерге ұқсас, бір нәрсенің артық екендігін көрсетеді.

فُعُولِيْنَ ФУУЛИН СЕКІЛДІ ҒҰННАЛЫЛАР БӨЛІМІ

أَنْكُوْرِيْنَ ҮҢҮЖІН ҮҢҮЖІН: шөлде адамды өлтіретін жын.

Төрт әріпті сөздер бөлімі бітті.

Төмендегілер бес әріптілер бөлімі.

فَعْلَلْ فӨӨЛ‘ӨЛ СЕКІЛДІ ӘРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

Бұл бөлімге тек есімдер, нәрселердің сипаттары мен нәрселердің тұрған орнын білдіретін мекен-жай есімдері кіреді.

Өсілі, орын-жай есімдері мен сипаттарды (сын есімді) салыстыра қарау мақсатында, олардың айтылуына қатысты жағдайда ғана өзгешеліктері көрсетілуі керек еді. Әйткенмен, бұлар сөйлемейінше белгілі болмайтындықтан, салыстырған адамға жеңіл, қолайлырақ болу үшін, оларды көрсеттім.

أَفْتَلُغُ UVUTLUF ҰВҮТЛҮҒ: ұятты.

«أَفْتَلُغُ كِشِيْ Uvutluғ кіші: Ұвүтлүғ кіші — Ұятты кісі; ұялшақ кісі».

أَفْغِرْلِيْغُ АҒЫРЛЫҒ АҒЫРЛЫҒ: қадірлі.

«أَفْغِرْلِيْغُ ارَّهْ Afırlıғ ер. Ағырлығ ер — Қадірлі адам; жұрт құрметтейтін адам».

أَفْغِرْلُغُ OFURLUF OFURLUҒ: уақытында, сәтінде.

«أَفْغِرْلُغُ اِبْشِ Afırlıғ ыш: Оғурлүғ ыш — Сәтімен дер кезінде болған іс».

أَبْزَلُغُ OBUZLUF ОБҮЗЛҮҒ: қыратты, дөңді.

«أَبْزَلُغُ اَوِيْ Obuzluғ jer: Ой обүзлүғ иер — Ой-қыратты жер».

- أُذْزَلِغُ** UZUZLUF ҮДЗҮЗЛҮҒ: қышыма котыры бар.
 «أُذْزَلِغُ كِشِي» Uzuzluғ кіші: Үдзүзлүғ кіші — Қышыма котырлы адам».
- أَفُجَلِغُ** AFUJLUF АҒҰЖЛҮҒ: уызды.
 «أَفُجَلِغُ آر» Afujluғ кіші: Ағұжлүғ кіші — Уызды адам, уыз сүті бар (кетпеген) адам».
- أَفُШَلِغُ** OFUŞLUF ОҒҰШЛҮҒ: рулы, туған-туыскандары бар.
 «أَفُШَلِغُ آر» Ofuşluғ ер: Оғұшлүғ ер — Рулы ер; туған-туысы, ел-жұрты бар адам».
- أَقُШَلِغُ** UQUSHLUF ҰҚҰШЛҮҒ: зерек, ұғымтал.
 «أَقُШَلِغُ آر» Uqushluғ ер: Ұқұшлүғ ер — Зерек адам, ұғымтал адам».
- أ_ج_فَلِغُ** АШЫҒЛЫҒ АШЫҒЛЫҒ: шат тұрмысты.
 «أ_ج_فَلِغُ آر» Ashıǵluғ ер: Ашығлығ ер — Шат тұрмысты адам». Мақалда былай айтылады: «**قَرِيْمَاْمُ** **أ_ج_فَلِغُ** آر **شَابُوكُ**» Ашығлығ ер шавук қағымас: Ашығлығ ер шавүк қарымас — Шат, тоқ тұрмысты адам тез қартаймас».
- أ_ج_فَلِغُ** АШЫҒЛЫҒ АШЫҒЛЫҒ: ашытқылы.
 «أ_ج_فَلِغُ كُب» Ashıǵluғ күр: Ашығлығ күр — Ашытқылы күбі».
- أ_ذ_غَلِغُ** АЗЫҒЛЫҒ АДЗЫҒЛЫҒ: аюлы.
 «أ_ذ_غَلِغُ تَاغ» Azıǵluғ тағ: Адзығлығ тағ — Аюлы тау».
- أ_ر_غَلِغُ** URUFLUF ҰРУҒЛҮҒ: таңба, белгі салу.
 «أ_ر_غَلِغُ اَلْتُونُ» Urufluf altun: Ұруғлүғ алтүн — Таңба ұрып, ақша жасап қойған алтын». Басқа нәрселерге де осылай колданылады.
- أ_ز_غَلِغُ** АЗЫҒЛЫҒ АЗЫҒЛЫҒ: азулы.

- «**أَزْغَلِغُ** **آت**» **Азығлығ ат**: Азығлығ ат — Азулы ат.
 Азу тісі шыққан малдың бәрін солай айтады.
- أَجَقْلِغُ** **ОШАҚЛЫҒ** **ОШАҚЛЫҒ**: ошақты.
 «**أَجَقْلِغُ** **أَقِي**» **Ошақлығ ев**: Ошақлығ ев — Ошақты үй».
- أَشُكْلُغُ** **АШУҚЛУҒ** **АШҰҚЛҰҒ**: ашық.
 «**أَجَقْلِغُ** **كَيْشِي**» **Ашықлуғ кіші**: Ашұқлұғ кіші — Ашық адам; құлқы жайдары адам».
- أَسِیْغِیْغُ** **АСЫҒЛЫҒ** **АСЫҒЛЫҒ**: пайдалы.
 «**أَسِیْغِیْغُ** **أَبْش**» **Асығлығ ыш**: Асығлығ ыш — Пайдалы іс».
- أَذَقْلِغُ** **АЗАҚЛЫҒ** **АДЗАҚЛЫҒ**: аяқты.
 «**أَذَقْلِغُ** **نَانْدُو**» **Азақлығ пән**: Адзақлығ нән — Аяқты нәрсе».
- أَرِیْغِیْغُ** **АРЫҚЛЫҒ** **АРЫҚЛЫҒ**: таза, тазарған.
 «**أَرِیْغِیْغُ** **بَيْر**» **Арықлығ жер**: Арықлығ иер — Таза жер, арылған жер».
- أَرُكْلُغُ** **URUQLUG** **ҰРҰҚЛҰҒ**: (баулы, жіпті).
 «**أَرُكْلُغُ** **قُوَا**» **Ұруклуғ қува**: Ұрұқлұғ құба — Жібі бар күбі, арканды күбі».
- أَزُКْلُغُ** **AZUKLUG** **АЗҰҚЛҰҒ**: азықты, азығы бар.
 «**أَزُКْلُغُ** **آر**» **Azıklug er**: Азұқлұғ ер — Азықты адам». Мақалда: «**أَزُكْلُغُ** **أَرُقُ** **أَرْمَاسُ**» **Azıklug aruq armas**: Азұқлұғ арұқ армас — Азықты арып-талмас».
- أَرَنْغِیْغُ** **ARANLYG** **АРАНЛЫҒ**: (қора-қопсылы).
 «**أَرَنْغِیْغُ** **آقِي**» **Аранлығ ев**: Аранлығ ев — Мал қорасы бар үй; ақырлы үй».
- أَتَنْغِیْغُ** **ATANLYG** **АТАНЛЫҒ**: атанды.
 «**أَتَنْغِیْغُ** **آر**» **Атанлығ ер**: Атанлығ ер — Атанды адам, (пішілген) атан түйесі бар адам».

- اَلرَّيْغُ ULARLYF ҰЛАРЛЫҒ: ұларлы.
«اَلرَّيْغُ تاغ» Ularlyғ taғ: Ұларлығ тағ — Ұларлы тау».
- اَلْيَلِغُ ALYMLYF АЛЫМЛЫҒ: (алашағы бар).
«اَلْيَلِغُ اَر» Alymlyғ ar: Алымлығ ер — Алымы бар адам; алашағы бар адам».
- اَلْيَلِغُ ALYNLYF АЛЫНЛЫҒ: (мандайлы, мандайы ашық).
«اَلْيَلِغُ اَر» Alynlyғ ar: Алынлығ ер — Мандайы кең адам, мандайлы адам».
- اَلنُّلُغُ ULUNLUF ҰЛҮНЛҮҒ: (жақсыз жебелі).
«اَلنُّلُغُ اَر» Unluyғ ar: Үлүнлүғ ер — Жақсыз жебелі ер; жақсыз жебесі бар адам».
- اَرُنْجِقُ ORUNSHUQ ОРҮНШҮҚ: аманат. Бұл сөз «اَرُنْجَاقُ оруншақ» түрінде де кездеседі.
Жырда былай жырланыпты:

اَرُنْجِقُ اَلْبِ يَرْمِدِي
اَلْيَلِغُ كُورُ اَرْمِدِي
اَدَايْلِقُ اَزَا تَرْمِدِي
قَلْبِ اِن تِرْكَشُورُ

*Оруншақ алып жермеді,
Алымлығ көрү армады,
Адашлық үзе тұрмады,
Қалып ерен тіркешүр:*

*Орұншақ алып иермеді,
Алымлығ көрү армады,
Адаштық үзе тұрмады,
Қалып ерен тіркешүр —*

*Аманат алып қабады,
Алымшыны көріп танбады,
Адаштықта тұрмады,
Қалың әскер жинады».*

(Біреуді әшкерелеу ниетінде айтқан: Ол аманат алып тоқтамады, алымшыларды көруден (бермей қайтарудан) шаршамады, достыққа да тұрмады, енді көп қол топтап жиып (мені шаппакшы).

اَغْلَجِقْ OFULШUҚ, OFҰЛШҰҚ: әйелдің жатыры.
 اَغْرَشِقْ OFURШUҚ, OFҰРШҰҚ: ұршық.
 اَغْلَمِقْ OFULMUҚ, OFҰЛМУҚ: үстіне көлденен дінгек, тактай қою үшін тік орнатылған тірек ағаш.

اَجْزَلِقْ UШUZLUҚ, UШУЗЛУҚ: арзандық.
 اَجْزَلِقْ UШUZLUҚ, UШУЗЛУҚ: ынжықтық, жігерсіздік, қорлық.

اَدَشَلِقْ ADAШЛЫҚ, ADAШЛЫҚ: достық, адаштық.

اَدَاқَلِقْ ADAҚЛЫҚ, ADAҚЛЫҚ: бауларда жүзім сөрелерін тіреп бекітетін ағаш таяқтар.

اَدُقَلِقْ UDUҚLUҚ, ҰДҰҚЛУҚ: адамның бір нәрседен ғафылдығы, бейхабар екендігі.

اَدُفَلِقْ OZUFLUҚ, OДЗҰҒЛУҚ: сезімталдық, сергектік.

اَرِغَلِقْ AРЫҒЛЫҚ, AРЫҒЛЫҚ: тазалық, пәктік.

اُرُغَلِقْ URUFLUҚ, ҰРҰҒЛУҚ: тұқымдық.

«اُرُغَلِقْ بُغْدَايْ» Uruғluk buғdaj: Ұрұғлұқ бұғдай — Тұқымдық бидай». Тұқымға сакталған нәрселердің барлығына солай айтылады.

اَجْغَلِقْ AШЫҒЛЫҚ, AШЫҒЛЫҚ: ащы, ащылық.

اَجْغَلِقْ AШUҚLUҒ, AШҰҚЛУҒ: (ашықтық).

«يُوزُ اَجْغَلِقْ» Jүz ашиқлуқы: Иүз ашүклұқы — Жүздің ашықтығы».

اَجْغَلِقْ AШUҚLUҚ, AШҰҚЛУҚ: (ашықтық).

«قَبِيحٌ أَجْفَلِيٌّ» Қаруғ ашиқлуқы: Қапуғ ашықлуқы — Қақпаның ашықтығы».

أَجْفَلِيٌّ OШАҚЛЫҚ OШАҚЛЫҚ: (ошак орны).

«أَجْفَلِيٌّ» Ошаклық jer: Ошаклық иер — Ошак-тық жер, ошак орны»; «أَجْفَلِيٌّ تَيْتِكُ» Ошаклық titik: Ошаклық titik — Ошак жасауға керекті лай, топырак».

أَرْقُلِيٌّ ARUKLUK APYKLYK: арып-азушылық, шаршағандық.

أَرْقُلِيٌّ URUKLUK YPYKLYK: «أَرْقُلِيٌّ يُرْنَدُ» Urukluk жүн: Ypyklyk иүн — Аркан есу үшін әзірленген жүн».

أَزْقُلِيٌّ AZUKLUK AZYKLYK: азықтық, ауқаттық.

أَزْقُلِيٌّ UZAKLYK YZAKLYK: сылбырлық (істегі), әлсіздік.

أَشْقَلِيٌّ UШАҚЛЫҚ YШАҚЛЫҚ: ұшқарылық, ұшқалақтық; балалық. Істе балалық істеу.

«أَشْقَلِيٌّ قَلِيٌّ» Uшаклық қылма: Yшаклық қылма — Балалық қылма».

أَلْفُلِيٌّ ULUFLUK YLYFLYK: ұлықтық, биік лауазымдылық.

«أَلْفُلِيٌّ تَنْرِيغٌ» Ulufluk тәңгіге: Ylyfluk тәңгіге — Ұлылық тәңгіге (тән)».

أَلْفُلِيٌّ ULUFLUK YLYFLYK: жолы үлкендік.

أَمَجْلِيٌّ АМАШЛЫҚ АМАШЛЫҚ: «أَمَجْلِيٌّ» Amashlyk jer: Amashlyk иер — Атысқа машыктану үшін дайындалған алаң».

أَنْقُلِيٌّ ANUKLUK ANYKLYK: дайындық, іске әзірлік.

أَزْيَتْلِيٌّ YZYTYLYK YZYTYLYK: сараңдық, қызғаншақтық.

أَكْتَلِيٌّ EGETLIK EGETLIK: «أَكْتَلِيٌّ قَرَابَاتٌ» Egetlik кара баш: Egetlik кара баш — Женге. Неке түні келінмен бір-

ге жүретін қызметші қатын.» Келіннің өзін де «تَجَلِكُ» егетлік» дейді. Есімге қосылған қатаң «ج — к» әрпі кейде орын есімін, кейде нәрсе қойылған жерді білдіреді, кейде масдар* болып келеді. Бұл үш түрлі күйден бөлек, нәрсенің несі деген мағынада келсе, есімінің соңына жұмсақ «ج — г» қосылады. Мысалы, жоғарыда айтылған «егетлік» сөзінің соңына қатаң «к» әрпі келсе, «келінге қызмет көрсететін кісі» дегенді білдіреді, егер жұмсақ «ج — г» әрпімен келсе, қызметші адамның «егесі болған келін» деген мағынаны білдіреді. Бұл барлық сөздер үшін бірдей қағидалар.

أَتَجَلِكُ ЕТЕШЛИК ЕТЕШЛІК: жаңғақ** ойнау үшін қазылған шұңқыр.

أَذْرِكُ ЕЗЕРЛИК ЕДЗЕРЛІК: үстіне ер қойылған ағаш. Сөз сонындағы каф (ج — к) жұмсақ айтылса, ердің несі мағынасын білдіреді.

أُؤْكَرُكَ ҮГҮРЛҮК ҮГҮРЛҮК: тары қойылған жер. Сонындағы каф «ج — к» жұмсақ айтылғанда, тары несі мағынасын береді.

أُؤْكَرُكَ ҮГҮРЛҮГ (үйірлі).

«أُؤْكَرُكَ Үгүрлүг ег: Үгүрлүг ер — Қой және басқа үйір-үйір малы бар адам». Байталдары бар айғырды да «أُؤْكَرُكَ Үгүрлүг азғыр: Үгүрлүг адзғыр — Үйірлі айғыр» дейді.

أَذِزْلِكُ ЕЗІЗЛИК ЕДЗІЗЛІК. биіктік, жота.

أِئِزْلِكُ ІСІЗЛИК: жамандық.

أَتَكْلِكُ ЕТЕКЛИК ЕТЕКЛІК: (етеклік).

* Етістіктің белгісіз шыраиы. А. Е.

* Балалар ойыны. А.Е.

«**آتَکَلِکَ بُوزٌ** Eteklik böz: Етеклік бөз — Етек тігілетін бөз». Киімнің етекті екендігін білдірмекші болғанда, «**آتَکَلِکَ تُونٌ** Eteklig ton: Етекліг тон — Етекті тон» дейді (ن — К) әрпі жұмсақ айтылады).

آتَکَلِکَ ETYKLYK ETYKLYK: (етіктік).
«**آتَکَلِکَ سَғَرِي** Etyklyk saғry: Етүклүк сағры — Етіктік құрым, етік тігілетін құрым». (Мәсілік сактиян былғары).

آتَکَلِکَ ÖTYKLYG ÖTYGLYG: (өтініші бар).
«**آتَکَلِکَ Кِشِي** Ötyklyg kishi: Өтүклүг кіші — (хаканда) бір өтініші бар кісі».

أَزْکَلِکَ YZYKLYK YZYKLYK: үзік/лік/, үзілгендік, үзінді.

أَرْجَکَ ÖRIMŞEK ÖRIMŞEK: өрмекші.

أَلْزَکَ ILERSYK ILERSYK: ыштанның бауы, ышқыры.

إِسْکَلِکَ ISIGLIK ISIGLIK: ыстықтық, ыстығы бар.

إِسْکَلِکَ ISIGLIK ISIGLIK: сүю, махаббат.
«**کَنْکَلِکَ إِسْکَلِکَ کَرَاکَ** Kōnöl isigliki kerek: Көңүл ісіглікі керек — Көңіл ыстықтығы (махаббат) керек».

أَرْکَلِکَ ERYKLYK ERYKLYK: өрік бауы. (Өріктік).

أَبْرَکَلِکَ ERİKLİK ERİKLİK: малдың ұшқырлығы, жылдым-тездігі.

أَشْکَلِکَ EŞIKLIK EŞIKLIK: (есіктік).

«**أَشْکَلِکَ بِغَاغٌ** Eşiklik byğash: Ешіклік иығаш — Есіктік ағаш; есік не босаға жасайтын ағаш». Басқа сөздерге де қолданылады.

أَشْکَلِکَ EŞYKLIK EŞYKLIK: (жамылғылық).
«**أَشْکَلِکَ بَرَجَنٌ** Eşyklyk barşyn: Ешүклүк баршын

— Жамылғылық, жапқыштық асыл жібек». Жұмсақ «ن — г» әрпімен айтылса, киім иесі деген мәнге ие болады.

- اَكْكَلِكَ EYEKLIK EBЕКЛІК: саскалақтау, әбдіреушілік.
- اَكْكَلِكَ EKEKLIK EKEКЛІК: әйелдің арсыздығы, бетсіздігі.
- اَكْكَلِكَ YKEKLIK YKEКЛІК: сандық жасауға дайындаған ағаш. Төбесін күмбездеп шығарған тамды да «اَكْكَلِكَ تَام» үкеклік там: үкеклік там» дейді.
- اَلِكْلِكَ ELIKLIK ELІКЛІК: қолғап, биялай.
- اَمِكْلِكَ EMIKLIK EMІКЛІК: (емізiктi). «اِمْلَارُ» Emiklig ishler: Emіклік ішлер — Emізiктi әйел, бала emізетін әйел»; Мақалда мынадай деп келеді: «اَمِكْلِكَ اُرَاغُتُ كُساكجی بُلُورُ» Emiklig uraғut көсәкші bolur: Emікліг ұрағұт көсәкші болұр — (бала) emізетін әйел тәбетті болар». Сондықтан оған қалаған тамағы беріледі.
- اَنْكْلِكَ ENYKLYG EНҮКЛҮГ: (күшіктi). «اَنْكْلِكَ اَرْسْلان» Enyкlyg arslan: Eнүклүг арслан — Күшіктi арыстан».

فَعْلَمَانِ ФӘӘЛ‘АН СЕКІЛДІ

БІРІНШІ МЕН ЕКІНШІ ӘРШТЕРІ ӘРТҮРЛІ ХАРАҚАТТЫ СӨЗДЕР БАБЫ

Бұл бөлім сипаттардың сипаттаушылардан көптеп пайда болатынын көрсетеді. Мұнда істелген істер аса көп, үзіліссіз болып жатқандығын білдіретін айырықша сөздер келтіріледі. Бұл сөздер тобы арабша «يَفْعَالٌ миф‘ал» секілді сөздерге ұқсап келеді. Тағамды көп жейді мағынасындағы «مِطْعَامٌ», яғни көп ұрсысады мағынасындағы «مِحْرَابٌ» сөздері секілді. Бұл сөздер істің әлденеше рет, көп қайтала­нып болғандығын аңғартады.

Бұл сипатты сөздердің соңына «ن -н» әрпі келеді, бірақ көпшілік оғыздар мен байырғы қыпшақтар «ن — н» әрпін «ق — қ» әрпіне алмастырып, «غ — ғ» әрпін сол күйі түсіреді. Олар «іші, жүрегі қысыла беретіғұн» деген мағынадағы «بُشْغَانُ» бұшған» сөзін «بُشْاقُ» бұшақ» дейді. Бұл негізгі қағида.

اَبْتِغَانُ АБЫТҒАН АБЫТҒАН: аулақтатқан, шеттетіп жүретін.

«اَلْ اَرُّ اَلْ اُوْرُنْ كِشِيْدَنْ اَبْتِغَانُ» Ol er ol özin kişiden абытған: Ол ер ол өзін кішіден абытған — Ол өзін кісіден аулақтатқан (аулақ ұстаған) адам».

اَشْيْتِغَانُ АШЫТҒАН АШЫТҒАН: ашытатын, ашытып жүретін.

«اَلْ كُبُّ اَلْ سُبْجِيْ اَشْيْتِغَانُ» Ol күр ol сүшікні ашытған: Ол күп ол сүшікні ашытған — Ол шырынды ашытатын күбі ол».

اُذْيْتِغَانُ УЗЫТҒАН ҰДЗЫТҒАН: ұықтататын.

«اَلْ بُوَاتُ اَلْ كِشِيْ اُذْيْتِغَانُ» Ol bu ot ol кішіні ызытған: Ол бұ от ол кішіні ұдзытған — Ол адамды ұықтататын дәрі ол».

اَرْيْتِغَانُ АРЫТҒАН АРЫТҒАН: тазартатын, арылтатын.

«اَلْ كِشِيْ аَلْ ТАРЫҒُ аَرْيْتِغَانُ» Ol кіші ol тарығ арытған: Ол кіші ол тарығ арытған — Ол тарыны тазартатын адам ол».

аَزْيْتِغَانُ АЗЫТҒАН АЗЫТҒАН: аздыратын.

«аَلْ КИШИ аَلْ ЈОЛДАН аَزْيْتِغَانُ» Ol кіші ol жолдан азытған: Ол кіші ол иолдан азытған ол — Ол жолдан аздыратын адам ол».

а_ЗУТҒАН УЗУТҒАН ҰЗУТҒАН: ұзартатын, созып жіберетін.

«Бу er ol ышығ узутған: Бұ er ol ышығ ұзутған — Ол істі ұзартатын кісі ол».

а_ЗЫТҒАН ОЗЫТҒАН ОЗЫТҒАН: оздыратын, оздырып жіберетін.

«بُوَ اَرَّ اَلْ اَيْنَ اُرْتِغَانُ» Bu er ol атын озытқан: Бұ ер ол атын озытқан — Ол атын оздыратын ер ол».

اُسْتِغَانُ USYTFAN ҰСЫТҒАН: ЫСЫТАТЫН.

«بُوَ قُيَاشُ اَلْ كَيْفِي اُسْتِغَانُ» Bu қиаш ол кішіні usytfan: Бұ қиаш ол кішіні ұсытқан — Ол кісіні ысытатын аптап ол».

Жырда былай жырланған:

« اُسْتِغَانُ قُيَاشُ قَبَسَدِي
 اَمِنْجَلِغْ اَدَشْ يَمَسَدِي
 اَرْتِشْ سُنْ تَجَسَدِي
 بُوَدُنْ اَيْنُ اُرْكُشُورُ »

*Usytfan қиаш қарсады,
 Уминұлғ аdash жаьсады,
 Ертиш суын кеьседі
 Будун анын үркүшүр:*

*Ұсытқан қиаш қапсады,
 Үмүнұлғ аdash иаьсады,
 Ертиш суын кеьседі,
 Бүдүн анын үркүшүр —*

*Ысытатын аптап қапсырды,
 Үміт артқан адаш жауықты,
 Ертис суын кешпекші,
 Содан халық сескенді».*

(Қыздырып, ысытатын аптап қаусырып алды, үміт артқан дос жауығып өшікті, (Дүшпан болса) Ертис суын кешпекші болып төніп келді; Осыдан барып халық үркіп сескенді).

اَفْتِغَانُ AFYTFAN АҒЫТҒАН: ШЫҒАРАТЫН, АҒЫТАТЫН.

«بُوَ كَيْكُ اَلْ اَيْنِغْ تَاغَا اَفْتِغَانُ» Bu кейік ол ытығ тағқа ағытқан: Бұ кейік ол ытығ тағқа ағытқан —

Бұл итті тауға шығаратын (шығарып жіберетін) киік ол.»

اَقْتَنَانُ АҚЫТҒАН АҚЫТҒАН: ағызатын.

«بُو تَاغُ اَل تَتْرَاقُ اَقِنَ اَقْتَنَانُ» Bu tağ ol tavrak aqın aqıtğan: Бү тағ ол таврақ ақын ақытқан — Бұл ағынды тез ағызатын тау ол.»

اَقْتَنَانُ ОҚЫТҒАН ОҚЫТҒАН: оқытатын.

«بُو بِيْتِكُ اَل كِشْنِي اَقْتَنَانُ» Bu bitik ol kişini oqıtğan: Бү бітік ол кішіні оқытқан — Бұл кісіні оқытатын жазба (кітап) ол.»

اَلْتَنَانُ УЛЫТҒАН ҰЛЫТҒАН: ұлытатын.

«بُو اَرُ اَل اِتْنِ اَلْتَنَانُ» Bu er ol ытын ulıtğan: Бү ер ол ытын ұлытқан — Бұл итін ұлытатын адам ол.»

اُنْتَنَانُ УНЫТҒАН ҰНЫТҒАН: ұмыттыратын; ұмытатын.

«بُو اَرُ اَل سَوَزُ اُنْتَنَانُ» Bu er ol söz unıtğan: Бү ер ол сөз ұнытқан — Бұл сөзді ұмытатын адам ол.»

اَنْتَنَانُ АНҰТҒАН АНҰТҒАН: дайындалатын.

«بُو اَرُ اَل اِيْشِيغُ اَنْتَنَانُ» Bu er ol ышығ anutğan: Бү ер ол ышығ анұтқан — Бұл іске дайындалатын (дайын тұратын) адам ол.»

اَجْرَفَانُ ҰШҰРҒАН ҰШҰРҒАН: ұшыратын.

«بُو اَرُ اَل قُشِيغُ اَجْرَفَانُ» Bu er ol қшығ ушурған: Бү ер ол қшығ ұшұрған — Бұл құсын ұшыратын адам ол.»

اَشْرَفَانُ АШҰРҒАН АШҰРҒАН: ашықтыратын.

«بُو اَشْرُ اَل كِشْنِي اَشْرَفَانُ» Bu ash ol kişini ashurğan: Бү аш ол кішіні ашұрған — Бұл кісіні ашықтыратын ас ол.»

- اَسْرَفَانُ** ASURFAN АСҰРҒАН: түшкіретігүн.
 «**بُوَ اَزْ اَلْ تَلِيْمِ اَسْرَفَانُ** Bu er ol telim asurfan: Бұ ер ол телім асұрған — Бұл көп түшкіретігүн адам ол».
- اُوسْرَفَانُ** OSURFAN ОСҰРҒАН: осыратын.
 «**بُوَ اَزْ اَلْ اُوسْرَفَانُ** Bu er ol osurfan: Бұ ер ол осұрған — Бұл осыратын (осырақ) адам ол».
- اِسْرِفَانُ** ЫСЫРҒАН ЫСЫРҒАН: қабатын (қабаған).
 «**اِسْرِفَانُ اِتْ** Ысырған ыт: Ысырған ыт — Қабатын ит».
- اَفْرَجُونُ** AVUЖFУN АВҰЖҒҰН: тері илегенде қолданылатын ағаштың бір бүрі.
- اَتِشْفَانُ** АТЫШҒАН АТЫШҒАН: атысатын, атысып қалған.
 «**اَلْ تَشْدُ بِيْرَا اُنْ اَتِشْفَانُ اَلْ** Ol meniң birle ok atyshfan ol: Ол менің бірле оқ атышқан ол — Ол менімен бірге оқ атысып қалған ол».
- اَبْرُكَانُ** ӨПҮРГЕН ӨПҮРГЕН: ұрттататын, ішкізетін.
 «**بُوَ اَزْ اَلْ سُوْتِ اَبْرُكَانُ** Bu er ol syt ɔpurgen: Бұ ер ол сүт өпүрген — Бұл сүт ішкізетін адам ол».
- اِجْرَكَانُ** ІШҮРГЕН ІШҮРГЕН: ішкізетін.
 «**بُوَ اَزْ اَلْ تَلِيْمِ سُجْدِ اِجْرَكَانُ** Bu er ol telim syshuk ishurgen: Бұ ер ол телім сүшүк ішүрген — Бұл шарапты көп ішкізетін адам ол».
- اَدْرَكَانُ** ЕДЗЕРГЕН ЕДЗЕРГЕН: іздейтін; іздеп әдеттенген.
 «**بُوَ اِتْ اَلْ كَيْكِي اَدْرَكَانُ** Bu ыт ol kejikni ezergen: Бұ ыт ол кейікні езерген — Бұл киік іздейтін ит ол». Үнемі өз үлесін талап етіп ізденетін адамға да осы сөзді қолданады.
- اَفْرَكَانُ تَفْرَكَانُ** EYVRGEN TEYVRGEN ЕВҮРГЕН ТЕВҮРГЕН: аударып-төңкеретін, аударып-төңкеріп жүретін.

«بُوَ اَرَّ اَلَّ اِيْبَغْ اَثْرَكَانَ تَثْرُكَانَ» Bu er ol ышығ еүүрген теүүрген: Бұ ер ол ышығ еүүрген теүүрген — Бұл ісін аударып-төнкеріп жүретін адам».

اُذْرُكَانَ ÖZÜRGEN ÖDZÜRGEN: айыратын, таңдайтын, білетін.

«بُوَ اَرَّ تَغْمَا تَانَكْ نِي اُذْرُكَانَ» Bu er ol tegme неңні өзүрген: Бұ ер ол тегме неңні өзүрген — бұл әр нәрсені айыратын, білетін адам ол».

اُشْرَكَانَ ÖŞERGEN ÖŞERGEN: көзі карауытатын; қарығатын.

«بُوَ اَرَّ اَلَّ كُوْرِيْ اُشْرَكَانَ» Bu er ol көзі өшерген: Бұ ер ол көзі өшерген — Бұл көзі қарығатын (аштық, жарық, тағы сондай нәрселерден) адам ол».

اَغْرُكَانَ EĞYRKEN EĞYRKEN: өсімдіктің бір түрі. Ұрығын қарлұқ түріктері жейді.

اَغْرِكَانَ EGIRGEN EGIRGEN: иірген, иіретін.

«بُوَ اِشْلَرَّ اَلَّ تَلِيْمِ يِبَّ اَغْرِكَانَ» Bu işler ol telim jip egirgen: Бұ ішлер ол телім иіп егірген — Бұл жіпті көп иірген әйел ол».

اَتِلْكَانَ SAJYILFAN ETILGEN SAJYILFAN: ЕТІЛГЕН САЙЫЛҒАН: (кіріп-шыққан).

«بُوَ اَرَّ اَلَّ اَتِلْكَانَ سَیْلْغَان» Bu er ol etilgen sajylfan: Бұ ер ол етілген сайырған — Бұл (көп) кіріп-шық-қан адам ол».

اَتِلْكَانَ ETILKEN ETILKEN: жылқыда болатын без кеселі. Ол жарылып барып оналады. Парсыша «خُنَامْ» хунәм» деп аталады.

اَتِلْكَانَ ETILGEN ETILGEN: түзелетін, оңынан келетін.

«اَنْدُكُلْكَانَ اَتِلْكَانَ اَلَّ» Meniñ ышым езгүлүкүн etilgen ol: Менің ышым езгүлүкүн етілген ол — Менің ісім, ол оңынан келетін іс».

اُذْیْلْكَانَ ÜDZYLGEN ÜDZYLGEN: үзілетін.

«بُو بِعِغْ أَلْ أُرْلُكَانْ» Bu жышығ ол үзүлген: Бұ иышығ ол үзүлген — Бұл жіп үзілетін жіп ол».

أُرْلُكَانْ YRYLGEN ҮРҮЛГЕН: көпіретін, кабаратын.

«بُو آوْ أَلْ أُرْلُكَانْ» Bu ер ол өркен үгүлген: Бұ ер ол өркен үрүлген — Бұл ашуланып кабаратын адам ол.»

أَشِلْكَانْ ESHILGEN ЕШІЛГЕН: есілетін, созылатын.

«بُو يِبْ أَلْ أَشِلْكَانْ» Bu жыр ол ешилген: Бұ иып ол ешилген — Бұл есілетін жіп ол».

أَشِلْكَانْ ESHILGEN ЕШІЛГЕН: есілетін, жосылатын, шашылатын.

«بُو كَيْزْ أَلْ أَشِلْكَانْ» Bu қайығ ол ешилген: Бұ қайыр ол ешилген — Бұл есілетін (еспе) құм».

أَكِلْكَانْ EGILGEN ЕГІЛГЕН: иілетін, майысатын.

«بُو پُتْ أَلْ أَكِلْكَانْ» Bu пүтак ол егілген: Бұ пүтак ол егілген — Бұл иілетін бұтак ол.»

أَكْلُكَانْ ÖKYLGEN ӨКҮЛГЕН: үйілетін, жиылатын.

«بُو نَانْ أَلْ تُتْجِيْ أَكْلُكَانْ» Bu нән ол тұтшы өкүлген: Бұ нән ол тұтшы өкүлген — Бұл тұтасып үйілетін нәрсе ол».

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРЛІСІ

أُرْمُدَايْ URUMDAJ ҰРҰМДАЙ: заһардың уын қайтару үшін қолданылатын тас.

أَرْسَالْ ӨФ‘АЛАЛ СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَرْسَالْ ARSALYK АРСАЛЫҚ: әрі еркек, әрі ұрғашы (екі жыныстың белгілері бар) хайуан. (Оғызша).

БАС ӨРПІ ЗӘММАЛЫҚ БОЛҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

اُسْكُيْشُҮ SKYҮШ ҮСКҮШ: мейіз.

اَكْرِيكُҮK ӨGREJYK ӨГРЕИҮК: әдет, үйреншікті. Хакан Афрасиаб (Алып Ер Тоңға — А. Е.) заманын бейнелейтін арнау жырда былай дейді:

« اَكْرِيكُيْ مُنْدَغْ اُقُ
مُنْدَا اَذِنَ نَكْدَغْ اُقُ
اَتْسَا اَزُنْ اُقْرَبْ اُقُ
تَغْلَرْ بَغِي كَرْتَلُورْ

*Өгрәйүкі мұндағ оқ,
Munda азын тылдағ оқ,
Atsa әжүн оғрап оқ,
Taglar башы кертiлүр:*

*Өгрәйүкі мұндағ оқ,
Mұнда адзын тылдағ оқ,
Atsa әжүн оғрап оқ,
Taglar башы кертiлүр —*

*Әдеті нақ осындай,
Бұдан басқа бар себеп,
Дүниеге қарап оқ атса,
Таулардың басы кертiлер.»*

(Заманның әдеті тура осындай, өзге де себебі бар; дүниені көздеп оқ атса, таулардың басы күйіреп).

فُعَالِلُ ФУАЛИЛ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

اُسَايُوكُ USAJUK ҮСАЙҮК: ғафыл.

«اُسَايُوكُ Usajuk er: Үсайүк ер — Ғафыл адам.»

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСТАРЫ

أَيْدِيْلِقُ UJADSЫЛЫҚ ҰИАДСЫЛЫҚ: ұятшылық.

«أَيْدِيْلِقُ Ujadsылық ер: Ұиатсылық ер — Аса ұятшыл адам.»

ОСЫ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

أُوْهِی ҮНІ

ҮХІ: үкі. Түріктердің көбі бұл сөзді «**ي** — к» әрпімен «**وْهِی** үкі» деп айтады. Дұрысы солай. Өйткені түрік тілінде тамақтан айтылатын «**ه** — һ» дыбысы жоқ.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ҒҰННАЛЫЛАРЫ

أَتَكُنُّش ӨТКҮНШ ӨТКҮНШ: өткен іс, хикая.

«أَتَكُنُّش أَتَكُنُّدِي Өткүнш өткүнді: Өткүнш өткүнді — Өткенді әңгімеледі, хикая айтты.»

فَعَالِلِл ФӘАЛИЛ ТҮРІНДЕГІ ҒҰННАЛЫҚ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَلَانِیْر АЛАҢЫР АЛАҢЫР: кемірушілер тобына жататын кішкене бір жәндік. Түркмендер оны жейді.

أَنْكَمُكُ ОҢАМУК ОҢАМУК: аусар, аужар.

«أَنْكَمُكُ Ао Оңамук ер: Оңамук ер — Аусар адам.»

أَنْكַیْүк ӨҢЕЈҮК ӨҢЕЈҮК: тән, хас.

«أَنْكַیْүк نَانَكُ Өнејүк пән: Өнеіүк нән — Тән нәр-

се.» Бір адамға атап, байлап қойған нәрсені де
«**اِنْتَايُكُ** өңеиүк» дейді.

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

اِتْتَلُقُ OTUŃLUQ, OTYŃLҮҚ: отындық, отын қоятын жер.

Тәңірге шүкір, хамзалы (хамзамен басталған) есімдер бөлімі бітті.

Хамзалы етістіктер бөлімі

ЕКІ ӘРІШТІЛЕР БӨЛІМІ

Білгін, етістік бөлімдерінің бәрінде өткен шақ, келер шақ етістіктерін де, әрі мәсдарды да беремін. Әйтсе де, өткен шақ етістіктерін түсіндіремін. Әсілінде, келесі шақ етістігі мен масдарларын бермесем де болатын еді. Бірақ, олардың айтылуы мен жазылуын үйреніп білу үшін қостым. Оларды бермегенде, қайсы мәсдардың қатаң және «ق — к» әрпімен оқылып, айтылатындығы, қайсы мәсдардың жұмсақ және «ك — к» әрпімен оқылып, айтылатындығы білінбей қалады.

Бұлардан басқа, барлық етістіктерде соны «ك — к» әрпімен аяқталған етістіктердің өткен шақ пен келер шақ түрлері жұмсақ айтылады. Соңы «ق — к» әрпімен бітетін мәсдарлар сөздің қатаң яки «ق — к»-лық, «غ — ғ»-лық екендігін аңғартады. «ك — к»-лік мәсдарлар сөздің жұмсақ, яки «ك — к, ғ»-лік екендігін талғайды. Бұл барлық етістіктер мен масдарлар үшін тұрақты әрі негізгі қағида.

أُبدِي ÖPDI

ӨПТИ: өпті, сүйіді.

«أَلْ تَنِي أُبْدِي» Ol meni öpdi: Ол мені өпді — Ол мені өпті.»
«أَبْرَ أَبْرَ» Öper-өрпек: өпер-өпмек — өбер-өппек). Мақалда былай деп келген:

«تَاشِغَ إِسْرَمَاسَا أُبْمِشْ كَرَكَ» Ташығ ысрұмаса өпміш керек — Тасты шайнамаса (шайнай алмаса), сүю керек.»
Бұл мақал кісіні мақсатқа жету үшін жұмсақ, оралымды болуға үйретеді.

أُبْدِي ÖPDI

ӨПТИ: ішті, ұрттады.

«مُونْ أُبْدِي» Mүн öpdi: Мүн өпді — Сорпа ішті.»
Сорпа сияқты басқа сұйық нәрселерді ішкенде

اَشْدِي АШДЫ

де осы сөз қолданылады. (اَشْدِي اَشْدِي) Өшер өртек: өшер-өпмек — өбер-өппек).

АШДЫ: ашты.

«اَشْدِي قَشِي Қаруғ ашды: Қаруғ ашды — Қакпаны ашты.» (اَشْدِي اَشْدِي) Ашағ ашмақ: ашар-ашмақ — ашар-ашпақ).

اِشْدِي УШДЫ

ҰШДЫ: ұшты.

«اِشْدِي قَشِي Құш ушды: Құш ұшды — Құс ұшты.»

«اِشْدِي اَشْدِي Аның құты ушды: Аның құты ұшды — Оның құты ұшты.» (Дәулеті кашты).

«اِشْدِي اَشْدِي Ер аттын қызы ушды: Ер аттын құдзы ұшды — Адам аттан төмен (жерге) ұшты.» (اِشْدِي اَشْدِي) Ұшағ ұшмақ: ұшар-ұшмақ — ұшар-ұшпақ).

اِشْدِي ӨШДІ

ӨШДІ: өшті.

«اِشْدِي اَشْدِي От өшді: От өшді — От өшті»;

«اِشْدِي اَشْدِي Ернің өкпесі өшді: Ернің өкпесі өшді — Адамның өкпесі өшті»; «اِشْدِي اَشْدِي»

«اِشْدِي ашды: Ер тыны өшді: Ер тыны өшді — Адамның тынысы өшті.» Бұлардың бәрінде осы сөз қолданылады.

«اِشْدِي اَشْدِي Өшер өштек: өшер-өшмек — өшер-өшпек).

اِشْدِي ІШДІ

ІШДІ: ішті.

«اِشْدِي اَشْدِي Ер сұв ішді: Ер сұв ішді — Ер су ішті.» Ішетін, соратын нәрселердің бәріне осы сөз қолданылады. (اِشْدِي اَشْدِي) Ішер іштек: ішер-ішмек — ішер-ішпек).

اِشْدِي ERDİ

ERDİ: ерді, еді.

«اِشْدِي اَشْدِي Ol andağ erdi: Ol andağ erdi — Ol andağ erdi.»

«اِشْدِي اَشْدِي Ерүг ертек: ерүр-ермек — ерер-ермек).

- اُرْدِي** YRDI ҰРДИ: үрді, үрледі.
 «اُرْدِي اُولُ اُولُ Ot үрді: Ол от үрді — Ол отты үрледі.» Иттің үрісіне де осы сөз қолданылады.
 «اُرْدِي اِلْتِ اِلْتِ ilt үрді: ilt үрді — Ит үрді». (اُرْدَارُ اُرْمَاقُ) Үгер үгмек: Үгер-үгмек).
- اُرْدِي** URDY ҰРДЫ: ұрды, қойды.
 «اُرْدِي اَلْكِنْدَاكِي نَانَكِي يِيْرْدَا Elkindeki nenni yerde urdy: Елкіндекі ненні иерде ұрды — Қолындағы нәрсені жерге қойды.» Мақалда бы-лай деп келген: «كُمُشْ كُمُكَا اُرْسَا اَلْتُنْ اَدَايْنِ كَلْبِرْ» Күмүш күнге ursa altun азақын келір: Күміш күнге ұрса алтұн адақын келір — Күміс күнге қонса, алтын аяғымен келер.» Бұл мақал белгілібір мақсатқа жету үшін пұлды аямай жұмсауды меңзеп айтқан. «اُرْدِي اُولُ قُلَيْنِ اُولُ Ol құлын urdy: Ол құлын ұрды — Ол құлын ұрды.» Басқаларда да осы сөз қолданылады. (اُرْدَارُ اُرْمَاقُ) Urug urmak: Ұрұр-ұрмақ — Ұрар — ұрмақ).
- اَزْدِي** EZDI ЕЗДИ: жазды; сыдырды.
 «اَزْدِي اُولُ تَرِي اُولُ Ol teri ezdi: Ол тері езді — Ол теріні сыдырды.» (اَزْدَارُ اَزْمَاقُ) Ezer ezmek: Езер-езмек — Сыдырар-сыдырмақ).
- اَزْدِي** YZDI ҮЗДИ: үзді.
 «اَزْدِي اُولُ يِيْبْ اُولُ Ol jыр yzdi: Ол иып үзді — Ол жіпті үзді.» Жіп, арқан мен соған ұқсас басқа нәрселерге де қолданылады. (اَزْدَارُ اَزْمَاقُ) Yzer yzmek: Үзәр-үзмәк — Үзер-үзбек).
- اَشْدِي** ESHDI ЕШДИ: есті, созды.
 «اَشْدِي اُولُ يِيْشِغْ اُولُ Ol жышығ eshdi: Ол иышығ ешді — Ол арқан есті.» Бұл басқа сөздерге де қолданылады. (اَشْدَارُ اَشْمَاقُ) Esher eshmek: Есер-еспек — Созар-созбақ).

- اَسْدِي ESDI ЕСДІ: есті.
 «اَسْنِ اَسْدِي Esin esdi: Есін есді — Самал есті.»
- اُسْدِي ESDI ЕСДІ: ұшырды.
 «تَرِيغِ اَسْدِي tarıg esdi: Тарығ есді — Тары (бидай) ұшырды.» Басқа нәрселерді ұшырып тазартуға осы сөз қолданылады. Самал топырақты, шаңды көтерсе де «اَسْدِي ESDI: есді — ұшырды» дейді. Бұл етістік салт және сабақтас түрде қолданылады.
- اُسْدِي USDY ҰСДЫ: сусады.
 «اَرِ اَسْدِي Er usdy: Ер ұсды — Ер сусады.»
 (اَسْمَاكِ Usar usmak: Ұсар-ұсмақ — Сусар-сусамақ).
- اُسْدِيْمِ USDYM ҰСДЫМ: күмәндандым, ойладым.
 «مِنْ اَجَلِ اُسْدِيْمِ Men ejle usdyım: Мен еиле ұсдым — Мен сондай күмәндандым.» (Оғызша). Мәс-дар түрі жоғарыдағылар секілді.
- اَشْدِي ESHDI ЕШДІ: төкті, шашты.
 «اَلْ قَبْرِ اَشْدِي Ol қабығны ешді: Ол қайырны ешді — Ол құмды төкті.» Ұнды қап, не сол сиякты нәрселерге қотарғанда да осы сөз қолданылады. «اَتْلِيغِ اَشْدِي Atlyғ ешді: Атлығ ешді — Атты шапты»; «قَبْنَارِ اَشْدِي Qajnar aшығ ешді: Қайнар ашығ ешді — Қайнаған қазан тасыды.» (اَشْمَاكِ) Eшер ештек: Ешер-ештек — Төгер — төкпек).
- اَشْدِي YSHDI ҮШДІ: (1. үшкілдеді, ұнтады. 2. топтасты).
 «اَلْ اُكِ اَشْدِي Ol оқ үшді: Ол оқ үшді — Ол оқты үшкілдеді; ол оқ және соған ұксас нәрселерді бұрғымен тесті»; «اَتْمَاكَا تَلِمِ كِشِي اَشْدِي Etmekke telim kishi үшді: Етмекке телім кіші үшді — Нан-

أُفْدِي UVDY

ға көп кісі топтасты.» (أُنَادِي) Үшег үштемек:
Үшер-үшмек — Үшкілдер-үшкілдемек).

ҮВДЫ: ұсатты, уатты.

«أُولُ أُنَاكُ أُفْدِي» ОI етмек uvды: Ол етмек ұвды
— Ол нанды уатты.» (أُنَاوُ) Uvaг uvмак:
Үвар-үвмак — Үсатар-ұсатпак).

أُفْدِي EVDI

ЕВДІ: үйілді, жиылды).

«كُرُنْجَا كِرْفِي أُفْدِي» Көрүншке кіші evді: Көрүнш-
ке кіші evді — Адамдар көрініске (көріністі кө-
руге) топтанды.» (أُنَاوُ) Ever evмек: Ев-
евмек — Үйілер-үйілмек).

أُفْدِي EVDI

ЕВДІ: асықты, абдырады.

«أَرُفْدِي» Ер evді: Ер evді — Ер абдырады.» Жыр-
да былай келген:

أُدُو بَارِبُ أَكُنْ إِنْدِمُ
تَلِمُ يَوْرِبُ كَجِي تَقْدِمُ
أَتِمُ يَزَلَا تَكُو إِنْدِمُ
مَنِي كَوْرِبُ يَسِي أَغْدِي

*Uzi barıy үкүш evdim,
Telim joryp күші kevdim,
Атым бирле тегү evdim
Meni көрүр жени ауды:*

*Үдзү барыр үкүш evдім,
Текім иорып күші kevдім,
Атым бірле тегү evдім,
Мені көрүп иени ауды —*

*Ізін қуып асықтым көп,
Ұзақ жорып жасайттым кеп,
Атпен таяп келіп тидім,
Мені көріп, жүні үрпиді».*

(Шие бөрі туралы айтып отыр: Сонынан еріп көп жүрдім, асықтым-әбдіредім; көп жүріп қуалап күш-қуатын азайттым, әлсіреттім; атыммен бірге жетіп таяп тебітіп келдім; мені көріп, жүні үршіп* кетті). (إِنَارُ إِصْلَاكٌ) Ever evmek: Еввер-евмек — Асығар-асықпак).

أَقْدَى AKDY

АҚДЫ: ақты, келді.

«سُوْقُ أَقْدَى» Suv aqdy: Сув ақды — Су ақты.» Бұл

сөз басқаларға да қолданылады. «بَغِي أَقْدَى» Jaғы

ақды: Иағы ақды — Жау жетті.» (أَقْدَى أَكَاكُ) Акаг ақмак: Ағар-акмақ — Ағар-акпак).

أَقْدَى UKDY

ҰҚДЫ: ұқты, түсінді.

«أَلْ أَرْ اِبْشِنْ أَقْدَى» Ol er ышып ұқды: Ол ер ышын ұқды — Ол адам ісін ұқты.»

(أَقْدَى أَكَاКُ) Укаг уктак: Ұкар-ұкмақ — Ұғар-ұкпак).

أَكْدَى EKDI

ЕКДІ: екті.

«أَلْ تَرِيغْ أَكْدَى» Ol tarıgь ekdi: Ол тарығ екті — Ол тары екті.» Бір нәрсені сепкенде, не қойғанда

осы сөз қолданылады. (أَكْدَى أَكَاКُ) Eker ekmek: Екер-екмек — Егер-екпек)

أَكْدَى YGDI

ҮГДІ: үйді, жиды.

«أَلْ يَرْمَاقُ أَكْدَى» Ol jarmaq ыгди: Ол иармақ үгді — Ол ақша жиды.» Баска нәрселерді жиғанда

да осы сөз қолданылады. (أَكْدَى أَКَاКُ) Yger ыг-мек: Үгер-үгмек — Жияр-жимак).

أَكْدَى EGDI

ЕГДІ: егді.

«أَلْ بَطَقُ أَكْدَى» Ol putaq egdi: Ол пұтак

егді — Ол бұтак егді.» Баска нәрселерді еккенде

* Түпкі мәтінге үйілсек (арабшасы), соңғы тармақтың мәні «Мені көріп есі ауды» — дегенге келе ме дейміз. А. Е.

де осы сөз қолданылады. **عَگَرُ اَکْمَکُ** Eger egmek: Егер-егмек — Егер-екпек).

اَلْدَى ALDY

АЛДЫ: алды.

«**اَلْ اَلْبِيْنَ اَلْدَى** Ol alyтын aldy: Ол алымын алды — Ол алымын алды.»

«**بَغِ اَلْدَى** Beg el aldy: Бег ел алды — Бек мемлекет (ел) алды.»

«**اَلْبَا اَلْدَى** Alyr almak: Алыр-алмақ— Алар-алмақ.).

اَلْدَى ULDY

ҰЛДЫ: (езілді).

«**اَل اَلْبِيْبُ اَلْدَى** Et ryшыр uldy: Ет пышып ұлды — Ет езіліп пісті.» Киімнің көнеріп тілім-тілім болып кеткенін де солай дейді.

«**اَل اَلْبَا** Ulyr ulmak: Ұлыр-ұлмақ— Езілер-езілмек).

اَلْدَى ыLDЫ/ILDИ ЫЛДЫ/ІЛДІ: ілді, түсті.(Ылдилады (?!)—А.Е.)

«**اَلْدَى تِيكَنُ تِيكَنُ** tiken тонығ ildi: Тікен тонығ ілді — Тікен тонын ілді.» Басқаларға да сондай.

«**اَلْدَى تَاغْدَانُ** Eg тағдан қызы ылды: Ер тағдан құдзы ылды — Ер таудан төмен түсті.» Басқаларға да осы сөз қолданылады.

Бұл етістіктің келер шақты білдіретін түрі «ілер» мәнісінде келсе, «**ل** — л» әрпі фатхамен «**اَلْدَى** ...iler:ілер», « түсер» мәнісінде келсе «**ل** — л» әрпі зәммамен «**اَلْدَى** — ылуг: ылұр» болады. «**اَلْدَى** Пер» мәнісіндегі сөздің мәсдары «**ك** — к» дыбысымен «**اَلْدَى** ilmek (ілмек)» болады да, «**اَلْدَى** ылуг: ылұр— түсер» мәнісіндегі сөздің мәсдары «**ق** — к» дыбысымен «**اَلْدَى** ылмақ (ылмақ)» болады.

اَلْدَى EMDI

ЕМДІ: емді.

«**اَلْدَى اَنَاسِيْنُ** Kenш anасын emdi: Кенш анасын емді — Бала анасын емді.» Бұл сөз осы мәнінде басқаларға да қолданылады.

(أَمَارُ) Emer emmek: Емер-еммек — Емер-ем-бек).

أَمْدِي UMДЫ

ҰМДЫ: үміттенді, үміт етті.

«أَلْ مَنَّذَنْ نَانِكْ أَمْدِي» Ol menden nәң umды: Ол менден нәң ұмды — Ол менен нәрсе үміт етті.»

(أَمَارُ) Uмар ummak: Ұмар-ұммақ — Үміт-тенер-үміттенбек).

أَنْدِي YNDI

ҮНДИ: Өнді.

«أَتْ أُنْدِي» Ot үndi: От үнді—Шөп өнді». «أَلْ أُنْدِي» Ol evge үndi: Ол евде үнді — Ол үйге енді.»

(أُنَارُ) Үнәр үnmәк: Үнер-үнмек— Өнер-өнбек).

أَنْدِي ЫНДЫ

ЫНДЫ: «أَنْدِي إِنْدِي» Er tağdan қызы ынды: Ер тағдан құдзы ынды — Ер таудан төмен түсті.» Басқаларға да осылай қолданылады. «ن — н» әрпі «ل — л» әрпімен ауысқан. Бұл жай арабшада да бар. Мәселен: «رَجُلٌ فَسُنُّ الْآصَابِعِ»

«رَجُلٌ فَسُنُّ الْآصَابِعِ» секілді.

БҰЛ БӨЛІМНІҢ МҰЗОАФТАРЫ

БІР ӘРПІ ҚАЙТАЛАНҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَتِي АТТЫ

АТТЫ: атты.

«أَتِي أَتِي» Er oқ атты: Ер оқ атты — Адам оқ атты»; «أَتِي أَتِي» Тағ атты — Таң атты»;

«أَلْ أَتِي نَانِكِي» Ol атты нәңпі: Ол атты нәнні — Ол нәрсені атты.»

(أَتَارُ) Атар atmak: Атар-атмақ — Атар-атмақ)».

اُتِي

УТТЫ

ЎТТЫ: ұтты.

«اَلْ اَنِي اُتِي» Ol anı uttı: Ол аны ұтты — Ол оны ұтты.» Бұл сөз басқа жерлерде де қолданылады.

(اُتَارُ اُتْمَاقُ) Utar utmak: Ұтар-ұтмақ — Ұтар-ұтмақ). Жырда былай келген:

قَشْ بَائِي بِلَا تُقُشْتِي
فَنَكْرُ كُوزُنْ بَقِشْتِي
تُنُقُقَلِي بَقِشْتِي
اُنْعَالِمَاتُ اَعْرُشُورُ

*Қыш jaj bile тоқшты,
Қыңыр көзүн бақышты,
Түтүшқалы жақышты,
Үтгалымат оғрашур:*

*Қыш иаи биле тоқшты,
Қыңыр көзүн бақышты,
Түтүшқалы иақышты,
Үтгалымат оғрашұр —*

*Қыс жазбенен жанасты,
Қыңыр көзбен қарасты,
Үстасқалы тақасты,
Ұтыспаққа беттесті...»*

(Қыс пен жаз бір-бірімен тоқайласты; қыңыр көзбен, қырғи қабақпен қарасып бақты; ұстасып тірескелі жақындасты; бір-бірін ұтып, жеңіспекке жолығысты.)

اُتِي

ӨТТІ

ӨТТІ: өтті.

«اُقُ كَبِيكْتَن اُتِي» Ok kejikten өтті: Оқ кеііктен өтті — Оқ киіктен (тесіп) өтті.» Басқа нәрселерден өткенде де осы сөз осылайша қолданылады.

«اُقِي قَارِيْن اُتِي» Қағын өтті: Қарын өтті — Іш өтті, яғни іші бұзылды.» (اُتَارُ اُتْمَاقُ) Өтер-өтмек: Өтер-өтмек — Өтер-өтпек.)

أُتِي	ҮТТИ	ҮТТИ: үйтті. «أَلْ بَاشِغْ أُتِي» Ol bашығ үtti: Ол башығ үтті* — Ол бастың жүнін үйтті». Бұл сөз басқа жерлерде де қолданылады. (أَتَا أُنَاكُ) Өтер-өтмек: Өтер-өтмек — Өтер-өтпек)
اِنِّي	ІТТИ	ІТТИ: жықты. «أَلْ أَنِي اِنِّي» Ol аны itti: Ол аны ітті — Ол оны жықты». Қолымен, яки аяғымен итеріп жықты. (اِنَاكُ اِنَاكُ) Iter-Itmek: Iтер-ітмек — Жығар-жық-пак).
اِنِّي	ЕТТИ	ЕТТИ: етті, оңғарды. «تَنَكَّرِي مَنِي اِنِّي» Тәңгі менің ышым etti: Тәңгі менің ышым етті — Тәңгі менің ісімді оңғарды.» «أَلْ يُكُنْشِ اِنِّي» Ol жүкүнш etti: Ол нүкүнш етті — Ол намаз оқыды (жүгініс етті — А. Е.).» (Оғызша). Бір нәрсені істесе оғыздар «етті» дейді. Түркілер «кылды» дейді. Әйтсе де, бұл сөз жыныстық қатынасты мегзейтіндіктен, қатындар қымсынбасын деп, оғыздар бұл сөзді қолданудан тартынған. (اِنَاكُ اِنَاكُ) Eter — etmek: Eтер-етмек — Eтер-етпек).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСЫ

أُودِي	ӨПДИ	ӨПДИ: ұрттады, өпті, ішті. «أَرْ سُونِي أُودِي» Er сув өрди: Ер сув өпді — Адам су ішті.» Бұл сөз басқа нәрселерге де қолданылады. (أُودَاكُ) Өпер-өрмек: Өпер-өпмек — Өбер-өпшек).
--------	------	---

* «Үтті» сөзінің арабшасы «шашын күйдірді» мағынасында түсіндіріледі. Бұл қазіргі қазақ тіліндегі кәдімгі «басты үйту» ғой деп ойлаймыз. «Басты үйтті». А. Е.

- اَجْتِي A-ШТЫ A-ШТЫ: ашықты.
 «آز آجْتِي» Ez a-shty: Ер а-шты — Адам ашықты.»
 Басқа жайларда да солай қолданылады.
 (آجَار آجَاتِي A-shar — a-shmak: A-shar — a-shmak
 Ашығар-ашықпақ).
- اُردِي A-RДЫ A-RДЫ: арыды, шаршады.
 «آر آردِي» Er a-rdy: Ар а-рды — Адам арыды.»
 Басқа жағдайларда да солай қолданылады.
 «أل انِي آردِي» Ol any a-rdy Ол аны а-арды —
 Ол оны алдады.»
 (آرَار آرَاتِي A-rar — a-rmak: A-rar — a-rmak —
 Алдар — алдамақ)
- اُردِي ÖRDİ ÖRDİ: өрді.
 «أش آردِي» Ol sash ördi: Ол саш өрді — Ол
 шаш өрді.» Өрілетін нәрсенің барлығына осы
 сөз қолданылады.
 (أرەر آردِمَك Örer-өрmek: Өрер-өрмек.)
- اُردِي ORDY ORDY: орды.
 «أل أت آردِي» Ol ot ordy: Ол от орды — Ол шөп
 орды.» Бидай, сол секілді басқа нәрселерді ор-
 ғанда да осы сөз қолданылады.
 (أرەر-أرَمَك Orar-ormak: Орар-ормак).
- اُردِي ERDİ ERDİ: ерікті; зерікті*
 «أر آردِي» Er erdi: Ер ерді — Ер ерікті.»;
 «أل تام آردِي» Ol tam erdi: Ол там ерді — Ол там-
 ды жарды, бұзды.» Басқаларға да осылай қол-
 данылады.
 (أرەر-أرَمَك Eger-ermek: Ерер-ермек.)
- اُردِي ÖRDİ ÖRDİ: өрді; өріп шықты.

* Бұл бір ғана мәні. «Жарды, тесті», «ерді», «жиренді» секілді мағыналары бар. А. Е.

«**بُولُتْ اُورْدِي** Bulıt ɵrdi: Бұлыт ɵрді — Бұлт ɵрді»;
 «**قوئى كوي اُورْدِي** Koy ɵrdi — Қой ɵрді; (котаннан ɵріс-ке ɵріп шықты).» Малды, хайуандарды босатып, жайылымға қоя бергенде де осы сөз қолданылады.

اُورْدِي ӨРДИ

ӨРДИ: ɵрді; тоқыды.

«**اَل سَفْدِجْ اُورْدِي** Ol sevdiş ɵrdi: Ол севдиш ɵрді — Ол себет тоқыды.» Бір нəрсені жіптен, талдан, шыбықтан қолмен тоқығанда осы сөз қолданылады.

اَزْدِي А-ЗДЫ

(**اُورْمَاقِ اُورْمَاقِ** Өгер-өгмек: Өпер-өрмек.)

А-ЗДЫ: азды, адасты.

«**اَل يُولْ اَزْدِي** Ol yol azdy: Ол иол азды — Ол жолдан адасты.»

(**اَزْمَاقِ اَزْمَاقِ** A-zar — a-zmaq: Азар-азмақ — Азар — азбақ).

اُوزْدِي ОЗДЫ

ОЗДЫ: озды.

«**اَتِي اَتِي اُوزْدِي** Оның аты ozdy: Оның аты озды.» Басқалар озғанда да осы сөз қолданылады.

(**اُوزْمَاقِ اُوزْمَاقِ** Ozar-ozmaq: Озар-озмақ — Озар-озбақ.)

اَسْدِي А-СДЫ

А-СДЫ: асты.

«**اَل اَتْ اَسْدِي** Ol et a-sdy: Ол ет асды — Ол ет асты.» Пісірелетін, асылатын нəрсенің барлығына, қазыққа асылған нəрсеге, асылған адамға осы сөз қолданылады.

(**اَسْمَاقِ اَسْمَاقِ** A-sar — a-smaq: Асар-асмақ — Асар-аспақ.)

اَشْتِي А-ШДЫ

А-ШДЫ: асты.

«**اَل تَافْ اَشْتِي** Ol taf a-shdy: Ол тағ а-шды — Ол тау асты.» Басқа жағдайларда да осы сияқты.

- اَشْتَاكُ A-FДЫ A-шағ — аштақ: Ашар-ашмақ — Асар-аспақ).
 A-ҒДЫ: шықты, көтерілді.
 «أَلْ تَاغَا أَغْدِي» Ol тағқа а-ғды: Ол тағқа а-ғды — Ол тауға шықты». Басқа жағдайларда да осы сияқты.
- أَفَاغُ A-ҒДЫ A-ғар — ағмақ: Ағар-ағмақ — Шығар — шыкпақ).
 A-ҒДЫ:
 «بُلُتْ أَغْدِي» Bulыт а-ғды: Бұлыт а-ғды — Бұлт шықты»; «مُوزِي أَنْكُ» Аның жүзі а-ғды: Аның иүзі а-ғды — Оның жүзі бұзылды.» Басқа жағдайларда да осы сияқты.
- أَفَاغُ A-ВДЫ A-вар — а-вмақ: Авар — авмақ — Топтанар — топтанбақ.)
 A-ВДЫ: топтанды.
 «أَنْكَارُ كِشِي أَفَاغُ» Аңар кіші а-вды: Аңар кіші а-вды — Оған кісі топтанды.»
- أَفَاغُ A-ВДЫ A-вар — а-вмақ: Авар — авмақ — Топтанар — топтанбақ.)
 A-ВДЫ: топтанды.
 «أَنْكَارُ كِشِي أَفَاغُ» Аңар кіші а-вды: Аңар кіші а-вды — Оған кісі топтанды.»
- أَوْغَدِي ӨГДИ A-вар — а-вмақ: Авар — авмақ — Топтанар — топтанбақ.)
 A-ВДЫ: топтанды.
 «أَلْ تَمِي أَوْغَدِي» Ol meni өgdi: Ол мені өгді — Ол мені мақтады.»
- أَوْغЕРُ ӨГДИ A-вар — а-вмақ: Авар — авмақ — Топтанар — топтанбақ.)
 A-ВДЫ: топтанды.
 «أَلْ ТМІ АУГДИ» Ol meni өgdi: Ол мені өгді — Ол мені мақтады.»
- أَوْГЕРُ ӨГДИ A-вар — а-вмақ: Авар — авмақ — Топтанар — топтанбақ.)
 A-ВДЫ: топтанды.
 «أَلْ ТМІ АУГДИ» Ol meni өgdi: Ол мені өгді — Ол мені мақтады.»

БҰЛ БӨЛІМНІҢ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕРІ

- أَЙДЫ AJДЫ AЙДЫ: айтты.
 «أَلْ МНА СӨЗ АЙДИ» Ol mana söz ajdı: Ол мана сөз аиды — Ол маған сөз айтты.»
- АЙҰР АЙМАҚ AҰҰР-АЙМАҚ: Айұр-аймақ — Айтар-айтпақ.)
- ОЙДЫ OЙДЫ OЙДЫ: ойды.

- «**اَلْ قَاغُوْنُ اُوَيْدِي**» Ol қағун ојды: Ол қағун оиды — Ол қауын ойды.» Баскасы да сол секілді.
- (**اُوَيَاوُ اُوَيَاقُ**) Ојаг-ојмақ: Ойар-оймақ — ояр-оймақ.)
- اُوَيْدِي** ҮЙДЫ   ҮЙДЫ: үйді; басты.
- «**اَلْ اُوَيْغُ اُوَيْدِي**» Ol уиғ ујды: Ол үнүғ уиды — Ол үнды басты.» Басқа нәрселерді басып, сығыстырғанда осы сөз айтылады.
- (**اُوَيَارُ اُوَيَاقُ**) Ујағ-ујмақ: Ұиар-ұимақ — Үйер-үймек.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ҒҰННАЛЫЛАРЫ

- اَنْكَدِي** ЕҢДИ   ЕҢДИ: аң-таң боды; қайран қалды, састы.
- «**اَنْكَدِي اَرْ**» Ер енді: Ер енді — Адам аң-таң болды.»
- (**اَنْكَاَرْ اَنْكَاَرْ**) Еңәг-еңтек: Еңәр-еңмек — Сасар-саспақ).
- اَنْكَدِي** ҮҢДИ   ҮҢДИ: тесті; үңгіді.
- «**اَلْ يِغَاغُ اَنْكَدِي**» Ol жығаш үнді: Ол иығаш үнді — Ол ағаш(ты) тесті.» Тамның іргесін, иә басқа нәрселерді тескенде де осы сөз қолданылады.
- (**اَنْكَاَرْ аَنْكَاَرْ**) Үнег-үнтек: Үнер-үнмек — Үңгір-үңгімек).
- اَنْكَدِي** ОҢДЫ   ОҢДЫ: оңды, рені тайды.
- «**اَنْكَدِي بَرْجِيْنُ بَدُوغِي**» Вағшын бодуғы оңды: Баршын бодуғы оңды — Баршынның (жібек мата) бояуы оңды.» (**اَنْكَاَرْ аَنْكَاَرْ**) Оңағ-оңмақ: Оңар-оңмақ — Оңар-оңбақ.)
- Бұл сөздің «**اَنْكَدِي**» оңукты — оңукты» деген түрі де бар.

ҚАҒИДА

(Қорытынды)

Бұл бөлімнің бұйрық райы екі әріптілер: «آنَ جَرْمَانِي» Жағмақ ал: Иармақ ал — Акша ал!», «آنَ اَتْرَانِ» Аттып ыл: Аттын ыл — Аттан түс!» сөйлемдеріндегі «آلَ ал!», «آلَ түс!» деген бұйрықтар секілді.

Білгін, түрік тілінде етістіктер бұйрықтан жасалады. Бұйрық райлы етістіктердің түбірі болып, бұл тілде әртүрлі ұғымдарды білдіретін басқа етістік түрлері бұйрық аяғына қосымшалар қосумен жасалады.

Барлық етістіктердің болымсыз түрі бұйрық райлы етістіктің аяғына «ما//ме» қосылып жасалады.

«آلَ Alma — Алма», «آلَ Bilma: Ылма — Түспе» деген секілді.

Басқа қағидалардың бәрін «سَلِيمٌ : Səlim — Сәлім» кітабында жинақтадым.

Тәңірі каласа, сол жерде түсіндіріп өтемін.

Екі әріптілер бөлімі бітті.

ҮШ ӨРШТІЛЕР БӨЛІМІ.

فَعْلٌ ФӘӘЛ ТҮРІНДЕГІ, ОРТАҢҒЫ ӨРПІ ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР

أَبْرَدِي ӨPYRDI

ӨPYPДИ: ішкізді, ұрттатты.

«أَلْ مَنَّا سُوْتْ أَبْرَدِي» Ol mana sýt* Өpyrdi: Ол мана сүт өпүрді — Ол маған сүт ұрттатты.» Басқаларға да солай қолданылады.

(أَبْرَمَاكْ أَبْرَرْ Өрүгүг — өрүгмек: Өпүрүр-өпүрмек — Ішкізер-ішкізбек.)

أَتْرَدِي ӨTYRDI

ӨTYPДИ: тартты, шалды.

«أَلْ سَبِيْزُغُوْ أَتْرَدِي» Ol sybyzғu Өtyrdi: Ол сыбызғу өтүрді — Ол сыбызғы тартты.» Бұл сөз басқаларға да қолданылады...

(أَتْرَرْ أَتْرَمَاكْ Өтүгүг-өтүгмек: Өтүрүр-өтүрмек — Тартар-тартпақ).

أَتْرَدِي ӨTURDY

ӨTYPДЫ: кесті, қиды.

«أَلْ سَاحْ أَتْرَدِي» Ol sash oturdy: Ол саш отүрды — Ол шаш қиды.» Киімді, басқа нәрселерді кесіп, қиғанда да осылай қолданылады.

(أَتْرَمَاكْ أَتْرُرْ Oturur-oturmak: Өтүрүр-өтүрмақ — Кестіреп-кестірмақ).

أَتْرَدِي ӨTYRDI

ӨTYPДИ: тесті, өткізді.

«أَلْ تَامْ أَتْرَدِي» Ol tam Өtyrdi: Ол там өтүрді — Ол там тесті.» Бұл сөз басқаларға да қолданылады...

(أَتْرَمَاكْ أَتْرُرْ Өтүгүг-өтүгмек: Өтүрүр-өтүрмек — Өткізер-өткізбек).

أَشْرَدِي UШURDY

ҮШҮPДЫ: ұшырды.

* Б. Ағалай бұл сөзді «сорпа» деп алған. Өзбек тіліндегі аударма нұсқасында да «сорпа». Олай болатыны жазба нұсқада «сүт» деп жазылғанымен, арабшаға السَّرْتَةُ — сорпа» деп аударылғаны да әсер етсе керек. Ұйғыр аудармашылары «сүт» дейді. Біз «сүт» сөзін қолдана отырып, оқырмандарымызға түпнұсқада осы сөз екі түрлі оқылып келгенін ескертеміз. А. Е.

«أَلُّ قُتْسٌ أُجْرِدِي» Ol күш ушурды: Ол күш ұшурды — Ол күс ұшырды.»; «أَلُّ أَنِي أَتِنٌ أُجْرِدِي» Ol аны аттын ушурды: Ол аны аттын ұшурды — Ол оны аттан ұшырды.» Бұл сөз басқаларға да солай қолданылады. (أُجْرِمَا) أُجْرِمَا Ушугуғ-ушиг-мак: Ұшұрұр-ұшұрмак — Ұшырар-ұшырмак).

دوره
أُجْرِدِي ӨШҮРДІ

ӨШҮРДІ: өшірді.

«أَلُّ أُنُغٌ أُجْرِدِي» Ol отуғ өшүрді: Ол отуғ өшүрді — Ол отты өшірді.»; «أَنِيكُ أَبْكَاسِنٌ أُجْرِدِي» Аның өркесін өшүрді: Аның өпкесін өшүрді — Оның өкпесін өшірді.»; «أَلُّ أَنِي أَرْبٌ رَتْنِي أُجْرِدِي» Ol аны ұрұп тыны өшүрді: Ол аны ұрұп тыны өшүрді — Ол оны ұрып тынысын өшірді.»

Мақалда былай деп айтылған: «أُنُغٌ أُنُغٌ»

أُنُغٌ أُجْرِمَا Otуғ озғуш birle өшүгмес: Отуғ одзғұш бірле өшүгмес — Отты жалынмен өшірмес.» Бұл мақал дауды даумен емес, бітістіріп бітіру мүмкін деген мағынада қолданылады.

(أُجْرِمَا) أُجْرِمَا Өшүгүг-өшүгмек: Өшүрұр-өшүрмек — Өшірер-өшірмек).

أُجْرِدِي ІШҮРДІ

ІШҮРДІ: ішкізді.

«أَلُّ أَنَاغٌ سُوغٌ أُجْرِدِي» Ol анағ сув ішүрді: Ол анағ сув ішүрді — Ол оған су ішкізді.» Басқа нәрселерге де осылай қолданылады.

(أُجْرِمَا) أُجْرِمَا Ішүгүг-ішүгмек: Ішүрұр-ішүрмек — Ішкізер-ішкізбек.)

أُجْرِدِي EZIRDİ

EZIRDİ: айырды.

«أَلُّ أَذْرَدِي بَيْلَاغْتِنٌ أَذْرَدِي» Ol ezgini javlaktan ezirdi: Ол едзгіні иаблактан едзірді — Ол ізгіні (жақсыны) жаманнан айырды.» Мақалда былай деп айтылған: «أَتْلِي تَبْرِنَاغْتَلِي أَذْرِمَا» Etli тыр-

паклы езігмес: Етлі тырнаклы едзірмес — Ет тырнақтан айырылмас.» Бұл мақал, ет пен тырнақтың бір-бірінен айырылмайтыны секілді, туған-туыстар да бір-бірінен айырылмайды деген мағынада қолданылады.

(أَذِرُّكَ أَذِرُّكَ) Езігүг-езігмек: Едзірүр-едзірмек — Айырар-айырмак).

أَذِرْدِي EZIRDİ

ЕДЗІРДІ: талдады.

«أَلْ أَذِرْدِي نَانِكِي» Ol ezirdi neñi: Ол едзірді неңні — Ол бір нәрсені талдады.»

(أَذِرُّكَ أَذِرُّكَ) Езігүг-езүгмек: Едзірүр-едзірмек — Талдар-талдамак).

أَذِرْدِمُ YZERDIM

ҮДЗЕРДІМ: ізінен ердім.

«مَنْ أَنِي أَذِرْدِمُ» Men anı izerdim: Мен аны ідзердім — Мен оның ізінен ердім.»

(أَذِرُّمِنُ أَذِرُّمِنُ) Үзегүгмен-үзегмек: Үдзерүрмен-үдзермек — Ізінен ерермін — ізінен ермек).

أَسْرُدِي ASURDY

АСҰРДЫ: түшкірді.

«أَرْ أَسْرُدِي» Er asurdy: Ер асұрды — Ер түшкірді.»

(أَسْرُرُكَ أَسْرُرُكَ) Asurur-asurmak: Асұрүр-асұрмак — Түшкірер-түшкірмек).

أَسْرُدِي OSURDY

ОСҰРДЫ: осырды.

«أَرْ أَسْرُدِي» Er osurdy: Ер осұрды — Адам осырды.»

(أَسْرُرُكَ أَسْرُرُكَ) Osurur-osurmak: Осұрүр-осұрмак — Осырар-осырмак).

أَبْسِرْدِي BİSYRDY

ЫСЫРДЫ: тістеді; қапты.

«أَبْسِرْدِي أَبْسِرْدِي» Bıt ысырды: Ыт ысырды — Ит қапты.» Басқалар да сондай. Мақалда былай деп келген:

«أَبْسِرْمَاسُ أَبْسِرْمَاسُ أَبْسِرْمَاسُ» Bıt ысыгмас, at tepmes teme: Ыт ысырмас, ат тепмес теме — Ит қаппас, ат теппес деме.» Өйткені бұл олардың жаратылысынан біткен қылық...

اَشْرَدِي ӨШЕРДИ

(اَشْرَدِي اَشْرَدِي) Ысығу-ысығмақ: Ысырұр-ысырмақ — Қабар-қаппак.)

ӨШЕРДИ: карайды.

«اَشْرَدِي كُوزِي اَشْرَدِي» Аның көзі өшерді: Аның көзі өшерді — Оның көзі карайды, аштықтан көзі карайды.»

اَغْرُدِي OFURDY

(اَغْرُدِي اَغْرُدِي) Өшегүг-өшегтемек: Өшерүр-өшермек — Қарайар-қараймақ.)

OFҰРДЫ: айырды; шакты...

«اَغْرُدِي سَنُوكْ اَغْرُدِي» Ер сөнүк оғурды: Ер сөнүк оғурды — Адам сүйекті айырды.»

اَعْرُدِي EBYRDI

(اَعْرُدِي اَعْرُدِي) Оғуғуғ-оғуғмақ: Оғұрұр-оғұрмақ — Шағар-шакпак.)

EВҮРДИ: кайтарды; қайырды.

«اَعْرُدِي اَل مَنِي يُولَدَن اَعْرُدِي» Ol meni joldan evürdi: Ol meni ioldan evürdi — Ol meni joldan kайтарды»; «اَعْرُدِي اَل اَيَاق اَعْرُدِي» Ol aяak evürdi: Ol aяak evürdi — Ol aяқты (ыдысты) кайтарды, төңкерді.» Басқалары да солай қолданылады.

اَعْرُدِي EGIRDI

(اَعْرُدِي اَعْرُدِي) Евүгер-евүгтемек: Евүрер-евүрмек — Қайырар-қайырмақ.)

EГІРДИ: иірді; айналды.

«اَعْرُدِي بَعْ كَعْد اَعْرُدِي» Beg kend egirdi: Beg kend egirdi — Бек шахарды айналды.»; «اَعْرُدِي يَب اَرَاغْت اَعْرُدِي» Uraғut jip egirdi: Ұрағут иip egirdi — Қатын жіп иірді»; «اَعْرُدِي سُوْ كَعْمَنِي اَعْرُدِي» Suv kemeni egirdi: Suv kemeni egirdi — Су кемени иірді, айналдырды.»

(اَعْرُدِي اَعْرُدِي) Egirer-egirmek: Egirer-egirmek — Иірер-иірмек.)

«اَعْرُدِي اَل مَنِي اَهْشَقَا اَعْرُدِي» Ol meni ышқа egirdi: Ol meni ышқа egirdi — Ol meni іске айналдырды.»

الرَّدى ALARDY АЛАРДЫ: ала болды.

«الرَّدى تالكا Talka alardy: Талка аларды — Шикі жеміс аларды. (Аларды, яғни пісуге рең бере бастады).»;

«الرَّدى كىشى Kіші jini alardy; Кіші иіні аларды — Адамның тәні ала болды»; «أىنكُ

كوزى آلردى Aның көзі alardy; Аның көзі аларды — Оның көзі алайды.» Басқаларда да солай қолданылады.

(الرَّدى آلاغر-الارماق Alarug-alarmaq: Аларұр-алармақ — Аларар-алармақ.)

الرَّدى ILERDI ІЛЕРДІ: елестеді; ілінді.

«الرَّدى نىنك كوزىمى Menің көзіме нең ілерді: Менің көзіме нең ілерді — Менің көзіме бір нәрсе елестеді (Менің көзіме қараңғыда, не алыстан бірдеңелер көрінді).»

Жырда былай жырланады:

« ققلاز قىغ كۆردى
تغلاز بىشى آلردى
أىن تىنى يلىردى
توتو جىجك جىز كىشور

Қақлар қамуғ көлерді,
Тағлар башы ілерді,
Ажыт тыны жылырды,
Түтү шешек шеркешүр:

Қақлар қамұғ көлерді,
Тағлар башы ілерді,
Ажұн тыны ылырды,
Түтү шешек шеркешүр —

Қақтар түгел көлдеді,
Таулар басы ілінді (көзге),
Дүние тіні жылынды (қызынды),
Түрлі шешек тізілді.»

(Қақ суы түгел көлдеп жайылып көлге айналды; Тау шыңдары көрініп, елес берді; Дүние тіні, демі ысып, қыздырды; Түрлі-түрлі гүл бөйі-шешек құлпырып тізілді.)

اَمْزِدِي EMYZDI

ЕМҮЗДІ: емізді.

«ارَاغُتْ اُقْلِنَا سُوْت اَمْزِدِي» Uragut oǵına sūt emızdı: Ұрағұт оғлына сүт емүзді — Қатын ұлына сүт емізді.»

(اَمْزُرُ اَمْزِمَايْ Emızur-emızmek: Емүзүр-емүзбек — Емізер-емізбек.)

اَبْشُدِي ÖPÜŞDİ

ӨПҮШДІ: өбісті.

«اَلْ مَنِكَ بِيْرَا اَبْشُدِي» Ol menin birle öpüşdi: Ол менің бірле өпүшти — Ол менімен (бірге) өбісті.»

(اَبْشُرُ اَبْشِمَايْ Öpüşur-öpüşmek — Өбісер-өбіспек.)

اَتَشُدِي АТЫШДЫ

АТЫШДЫ: атысты.

«اَلْ مَنِكَ بِيْرَا اُتِيْ اَتَشُدِي» Ol menin birle ok atışdı: Ол менің бірле оқ атышды — Ол менімен (бірге) оқ атысты.» Бір нәрсені атысканда осы сөз қолданылады.

(اَتِشُرُ اَتِشِمَايْ Атышур-атышмак: Атышүр-атышмак — Атысар-атыспақ.)

ا_ت_ش_د_ي_ UTUŞDİ

ҰТҮШДЫ: ұтысты.

«اَلْ مَنِكَ بِيْرَا ا_ت_ش_د_ي_» Ol menin birle jarmaq utuşdı: Ол менің бірле иармақ ұтүшды — Ол менімен бірге ақша ұтысты.» Басқаларға да солай қолданылады.

(ا_т_ш_ур_а_т_ш_ма_й_ Utuşur-utuşmak: Ұтүшүр-ұтүшмак — Ұтысар-ұтыспақ.)

ا_т_ш_د_ي_ İTİŞDİ

ІТІШДІ: итерісті.

«اَلْ مَنِكَ بِيْرَا ا_т_ш_д_и_» Ol menin birle itişdi: Ол менің бірле ітішти — Ол менімен (бірге) итерісті.»

(اِتَشُّورُ اِتَشُّورُ) Itiшүг-itiшmek: Iтішүр-ітішmek — Итерісер-итеріспек) Бір нәрсені итеріскенде, жәрдемдескенде нә дауласқанда осы сөз қолданылады.

اَجَشْدِي АЧЫШДЫ АЧЫШДЫ: ашысты.

«أَلْ مَنْكَ قَبِحَ اَجَشْدِي» Ol таңа қариг ачышды: Ол маған қапүг ачышды — Ол маған қақпа ашысты. Ол маған қақпаны (есікті) ашуға жәрдемдесті.» Басқа осындай жағдайларда да қолданылады.

(اَجَشُّورُ اَجَشُّورُ) Ачышиг-ачыштак: Ачышүр-ачышмак — Ашысар-ашыспак.)

اَشْيَشْدِي АШЫШДЫ АШЫШДЫ: ашысты, ашып кетті.

«أُزْمُ اَشْيَشْدِي» Үзүм ашышды: Үзүм ашышды — Жүзім ашып кетті.»

(اَشْيَشُّورُ اَشْيَشُّورُ) Ашышиг-ашыштак: Ашышүр-ашышмак — Ашып кетер-ашып кетпек.)

ا_ӨЧЕШДИ ӨЧЕШДИ: өштесті, өшікті.

«أَلْ مَنِكَ بِرْلَا ا_ӨЧЕШДИ» Ol менің birle өчешді: Ол менің бірле өчешді — Ол менімен (бірге) өштесті.»

(ا_ӨЧЕШُّورُ а_ӨЧЕШُّорُ) Өчешүг-өчешmek: Өчешүр-өчешmek — Өштесер-өштеспек.)

ا_ІЧІШДИ ІЧІШДИ: ішісті.

«أَلْ مَنِكَ بِرْلَا سُوْتُ ا_ІЧІШДИ» Ol менің birle sūt ічішді: Ол менің бірле сүт ічішді — Ол менімен (бірге) сүт ішісті». Басқа жағдайларда да солай.

(ا_ІЧІШُّорُ а_ІЧІШُّорُ) Ічішүг-ічішmek: Ічішүр-ічішmek — Ішісер-ішіспек.)

Бір нәрсені ішуге жәрдемдескенде де осы сөз қолданылады.

Бұл сипатты егістік екі түрлі болады: Біріншісінде, арабшадағы «مُفَاعَلَةٌ» муфалола түріндегі

секілді, екі дәрежелі, іс-әрекет істеушінің екеуіне бірдей тәуелділікті* білдіретін сабақтас етістік жасалып, жәрдемдесу, яки таласып тартысу, айтысып-дауласу мағыналарын білдіреді.

Тағы бір түрінде, етістіктен байқалатын мазмұн бастауыштың барлық бөліктеріне жайылып кететінін білдіреді. Мәселен, «سِرْكَا اَجَشْدِي sirke aшышды: Сірке ашышды — Сірке ашыды; сірке түгелдей ашып кетті дегенді айтпақшы»; «تُون تَرْنِي اِجَشْدِي Ton terni ішішді: тон терні ішішді — тон терді (өзінің барлық бөлігіне) сініріп алды.» Бірқатар етістіктер осылайша түрленеді.

اَزْ اَذْ اَشْدِي АЗЫШДЫ АДЗЫШДЫ: айырылысты, ажырасты, керілді.

«اَزْ اَذْ اَشْدِي Az az aшышды: Ер азақы азышды: Ер адзақы адзышды — Адамның екі аяғы ажырасты.» Бірбірінен ажыраған, айырылған қосарлы нәрсеңнің бәріне осы сөз қолданылады.

(اَذْ اَشْدِي اَذْ اَشْدِي Az aшышды-азыштық: Адзышшүр-адзышмақ — Айырылысар-айырылыспақ.)

اُولْ اُذْ اَشْدِي УЗЫШДЫ ҰДЗЫШДЫ: ұйықтасты; ұйысты (ұйыды).

«اُولْ اُذْ اَشْدِي Ol menin birle uзышды: Ол менің бірле ұдзышды — Ол менімен бірге ұйықтасты; «Кім көп ұйықтайды екен» — деп жарысты.» «اَذْ اَشْدِي Az aшышды: Адзақ ашышды — Аяқ ұйысты; аяқ ұйыды.»; «يُغْرْتْ»

اُولْ اُذْ اَشْدِي Ol aшышды: Жоғұрт ашышды: Жоғұрт ұдзышды — Қатық ұйысты; қатық ұйыды.»

(اَذْ اَشْدِي اَذْ اَشْدِي Az aшышды-азыштық: Ұдзышшүр-ұдзышмақ — Ұйықтасар-ұйықтаспақ.)

* Қазір ортақ етіс деп жүрміз. А. Е.

اِذْشَدِي ЫЗЫШДЫ ЫДЗЫШДЫ: тартысты, берісті.

«اَلْ مَنَّا اَرْتُتْ اِذْشَدِي» Ol менә artut ызышды: Ол менә артұт ыдзышды — Ол маған тарту тартысты; ол менімен тарту-сый алмасты.» Біреумен бір нәрсені беріп-алып, алмасқанда да осы сөз қолданылады.

(اِذْشُورُ اِذْشَمَاقُ) Ызышиғ-ызыштак: Ыдзышұр-ыдзышмақ — Берісер-беріспек).

اِرْشَدِي АРЫШДЫ АРЫШДЫ: алдасты.

«اَلارْ اِكِّي اِرْشَدِي» Oлар ikki ағышды: Олар ikki арышды — Ол екеуі (бірін-бірі) алдасты.

(اِرْشُورُ аِرْشَمَاقُ) Ағышиғ-ағыштак: Арышұр-арышмақ — Алдасар-алдаспақ.)

اِرْшُدِي ЕРҮШДІ ЕРҮШДІ: ерісті; еріді.

«ياغْ اِرْشُدِي» Jaғ eғüşdi: Иағ ерүшді — Май еріді.» Басқаларға да осылай қолданылады.

(اِرْشُورُ аِرْشَمَاقُ) Егүшүг-егүштек: Ерүшұр-ерүшмақ — Ерісер-еріспек.)

اُرْшُدِي УРУШДЫ ҰРУШДЫ: ұрысты, соғысты.

«اِنِكْ بِيْرَلا اُرْشُدِي» Аның birle uruşды: Аның бірле ұрұшды — Онымен бірге ұрысты.» Бектер, не олардан басқалар да бір-бірімен ұрысқанда осы сөз қолданылады.

(аُرْшُورُ аُرْшَمَاقُ) Uruşиғ-uruşиштак: Ұрұшұр-ұрұшмақ — Ұрысар-ұрыспақ.)

Мақалда былай деп келеді: «اَلْبَلارْ بِيْرَلا اُرْشَمَاقُ» Alplar birle uruşma, begler birle turuşma: Алплар бірле ұрұшма, беглер бірле тұрұшма — Батырлармен (алыптармен) ұрыспа, бектермен тұрыспа»*.

* Яғни, тіреспе, ерегеспе. А. Е.

Жырда былай жырланады:

« آَنَّ آلِهِي اُتْتِهَلَارْ
 قَنِكِرْ كُوزُنْ بَقِشْتِهَلَارْ
 قَمْعٌ تَلْمَنُ تَقْفِشْتِهَلَارْ
 قَلِجٌ تِنَقَا كُجُنْ سَغْدِي

*Eren alpy oқыштылар,
 Қыңыр көзүн бақыштылар,
 Қамуғ толмұн тоқштылар,
 Қылыш қыпқа күшүн сығды:*

*Eren alпы oқыштылар,
 Қыңыр көрүн бақыштылар,
 Қамуғ толмұн тоқштылар,
 Қылыш қыпқа күшүн сығды —*

*Eren erлер шақырысты,
 Қыңыр көзбен бағысты,
 Бар қарумен қағысты,
 Қылыш қынға күшпен сыйды.»*

(Ерен батырлар ақырысып, бірін-бірі соғысуға шақырысты; Қыңыр, ызалы суық көзбен карасты; Колда бар барлық қарумен соғысты; Қабат-қабат қан ұйып, қатқан қылыш қынға күшпен әзер сыйды.)

اُرُشْدِي ҮРҮШДИ

ҮРҮШДИ: үрісті, үрлесті.

«اُلْ مَنَا اُتْ اُرُشْدِي» Ол мана от үгүшді: Ол мана от үрүшді — Ол маған от үрлесті.»

(اُرُشُوْرْ اُرُشَادَا) Үгүшүг-үгүшмек: Үрүшүр-үрүшмек — Үрлесер-үрлеспек.)

اُرُشْدِي ӨРҮШДИ

ӨРҮШДИ: өрісті.

«اُلْ مَنَا يِشِغْ اُرُشْدِي» Ол мана жышығ өгүшді: Ол мана иышығ өрүшді — Ол маған арқан өрісті; арқан өруге жәрдемдесті». Бір нәрсені өргенде

бәсекеге түсіп, жарысушыларға да осы сөз қолданылады. (أَرْشُورُ أَرْشَايُ Өрүшүр-Өрүштөк: өрүшүр-өрүшмек — Өрісер-өріспек.)

Мұндай етістіктердегі болысу мен бәсекелесу мәндері сол етістіктерге қосылып тұрған қосымша сөздерден білінеді. Етістік «مَنَّا man-na: мана» деген сөзбен келсе, болысу, жәрдемлесу мағынасында болады да, ал «بِرَّلا بَرِّكَ bir-la: менің бірле» деген сөзбен келсе, бәсекелесу, бәстесу мағынасын білдіреді. Бұл іс-әрекеттің екі кісінің арасында болғандығын білдіретін (ортақ етіс — А. Е.) барлық етістіктер үшін бірдей, ортақ сипат.

Үшінші жақта «көмектескенді» білдіру үшін «أَنْتَرُ anar (оған)», бәсекелескенді, жарысканды білдіру үшін «بِرَّلا اِتِّكَ bir-la at-ik: аның бірле (онымен бірге)» деген сөздер тіркесіп келеді. Бұл ережені есіңе сақтағын.

أَرْشُدِي ҰЗҮШДІ

ҰЗҮШДІ: үзісті.

«أَلْ مَنَّا أَرْشُدِي» Ol mана үзүм үзүшді: Ol мана үзүм үзүшді — Ol маған жүзім үзісті.» Арқан, не соған үкес нәрселерді үзгенде, яки кескенде жәрдем бергенге осы сөз қолданылады. Жарысса да осылай айтылады.

(أَرْشُورُ أَرْشَايُ) Ұзүшүр-үзүштөк: Ұзүшүр-үзүшмек — Үзісер-үзіспек.)

أَرْشُدِي ӨЗҮШДІ

ӨЗҮШДІ: оздырысты.

«أَلْ مَنَّا بَرِّلا أَرْشُدِي» Ol menin birle at ozushdi: Ol menin birle at ozushdi — Ol menimen birge at ozystyrdy; ol menimen at jarystyrdy.» Жәрдемдесті мағынасында да осы сөз қолданылады. (أَرْشُورُ أَرْشَايُ) Ozushur-ozushmek: Ozushur-ozushmek — Ozyсар-ozyспак.)

- أَسِئِدِي АСЫШДЫ АСЫШДЫ: асысты.*
 «أَلْ مَنْكَ آتْ آسِئِدِي» Ол маңа ет асышды: Ол маңа ет асышды — Ол маған ет асысты (өреге ілісті)»
 (أَسِئِمَاكُ آسِئُورُ) Асышуг-асыштак: Асышүр-асышмак — Асысар-асыспак.)
- أَسِئِدِي ESİŞDİ ESİŞDİ: есісті.
 «أَلْ مَنْكَ يَبْ آسِئِدِي» Ол маңа жыр есішді: Ол маңа иып есішді — Ол маған жіп есісті.» Жарыса, бәсекелесе ескенде де осы сөз қолданылады.
 (أَسِئِمَاكُ آСِئُورُ) Esішүг-esішmek: Esішүр-esішmek — Esісер-esіспек.)
- أِئِئِدِي İSİŞDİ İSİŞDİ: ысынды, ысысты, ысытты.
 «أِئِئِدِي نَانِكُ» İsişdi нең: İsişdi нең — Нәрсе ысытты. Нәрсенің ыстығы тарады.» (Маңайын ысытқан нәрсе жөнінде).
 (أِئِئِمَاكُ İСİШУРُ) İsişүг-іsişmek: İsişүр-іsişmek — Ысытар-ысытпак.)
- أِئِئِدِي EŞİŞDİ EŞİŞDİ: шығарысты; есісті.
 «أَلْ مَنْكَ تُبْرَاقُ آئِئِدِي» Ол маңа топрақ ешішді: Ол маңа топрақ ешішді — Ол маған топырақ шығарысты.» Бәсекелескенде де осы сөз қолданылады.
 (А_И_И_М_А_К_У А_И_И_Ш_У_Р_У) Eşішүг-eşішmek: Eşішүр-eşішmek — Шығарысар-шығарыспак.)
- أَغِئِدِي АҒЫШДЫ АҒЫШДЫ: шығысты.
 «أَلْ مَنِكْ بَرَلَا تَاغَا آغِئِدِي» Ол менің birle тағқа ағышды: Ол менің бірле тағқа ағышды — Ол менімен бірге тауға шығысты; Тауға шығуда ол

*Бұл арада «пісіру» емес, «асу, ілу» мағынасында. А. Е.

менімен жарысты.» Басқа жерлерде де сондай.
(**اَغْشُورُ اَغْشَاقُ** Ағышиг-ағыштак: Ағышүр-ағышмақ — Шығысар-шығыспақ.)

«**اَلْ مَنِكَ بِيْرَا بِيْرُ اَلْتُوْنَدَنْ اَغْشُدِي** Ol менің birle bir altundan ағышды: Ол менің бірле бір алтұндан ағышды — Ол менімен бір алтынға өсірмекке (нарықты) жарысты»; «**بِكَلَارِ بِيْرُ**

اِكْتَدِي بِيْرَا اَغْشُدِي Begler bir ikindi birle ағышды: Беглер бір ікінді бірле ағышды — Бектер бірі екіншісін қорғасты; бірін-бірі қорғасып жарысты.»

اُفْشُدِي UVUШДЫ ҰВҰШДЫ: уатты, ұсатты.

«**اَلْ مَنَا اَتْمَاكُ اُفْشُدِي** Ol мана etmek uvuшды: Ол маңа етмек ұвұшды — Ол маған нан уатысты.» Бірденені уатқанда бәсекеге түскенде де осы сөз қолданылады. (**اُفْشُورُ اُفْشَاقُ**) Uvuшиг-uvuштак: Ұвұшүр-ұвұшмақ — Уатысар-уатыспақ.)

اِيفْشُدِي EVIШДИ EBIШДИ: асықты, асығысты.

«**اِيفْشُدِي كِشِيلَرِ اِيفْشَاقُ** Kishiler işke eviшdi: Kishiler işke eviшdi — Kisiiler işke asıғысты.»

(**اِيفْشُدِي اِيفْشُورُ** Eviшүг-Eviштемек: Eviшүр-eviшмек — Асығар-асықпақ.)

اَقْشُدِي AҚЫШДЫ AҚЫШДЫ: ағысты, ақты.

«**اَقْشُدِي سُوْصَلَارِ** Suvlar aқышды: Suvlar aқышды — Сулар ағысты.*»

Шайырда былай деп келеді:

* Қазақ тілінің қазіргі заңдылығына жүгінсек: «Су ақты». Бұл тұста әр жерден су ақты деген мағынада. А. Е.

قَارُ بُوْزُ قَمْعٌ اَرُشْدِيْ
 تَنْغَلَارُ سُنِّيْ اَقْشَدِيْ
 كُكْشِنْ بُلْبُتْ اَرُشْدِيْ
 قَبْتَقُ بُلْبُتْ اَكْرُشُوْرُ

*Қар, буз қамғ ерүүди,
 Тағлар сувы ақышды,
 Көкүшн бұлбт өрүүди,
 Қайғук болуп егришүр:*

*Қар, бұз қамғ ерүүди,
 Тағлар сувы ақышды,
 Көкүшн бұлбт өрүүди,
 Қайғук болуп егришүр —*

*— Қар, мұз түгел ерісті,
 Таулар суы ағысты,
 Көкүшл бұлбт өрісті,
 Қайық болып жүзісті.»*

(Жаз суретін бейнелеп отыр: Қар, мұздың бәрі еріді; таулар суы сарқырап ақты; Көк бұлбттар көк жүзінде бейне қайық сынды айналып ойнап өрді.)

اَقْشَدِيْلَارُ UKUШТЫЛАР ҮҚҰШТЫЛАР: түсінді, ұғысты.

«اَقْشَدِيْلَارُ Oлар бу ышығ уқиштылар:
 Олар бұ ышығ үқұштылар — Олар бұл істі ұғысты.»

اَقْشُوْرلَارُ اُقْشَمَاقُ Uқиштылар-уқиштак: Үқұшүрлар-үқұшмақ — Ұғысар-ұғыспақ, не түсінісер-түсініспек.)

اَقْشَدِيْلَارُ OҚЫШТЫЛАР OҚЫШТЫЛАР: шақырысты, шақырды.

«اَقْشَدِيْلَارُ Oлар bir ikindi bir-le oқыштылар: Олар бір ikindi бірле oқыштылар — Олар бірin-бірі шақырысты.» (اَقْشُوْر اُقْشَمَاقُ)

- اَقَشْتِي ОҚЫШТЫ ОҚЫШТЫ: оқысты.
 «اَلْ مَنِكَ بِيْرًا اُقَشْدِي» Ol менің birle bitik оқышты: Ол менің бірле бітік оқышты — Ол менімен бірге кітап оқысты; кітап оқысып бакты.» Жәрдемдескенде де осы сөз қолданылады.
- اَكِشْدِي ЕКІШДІ ЕКІШДІ: егісті.
 «اَلْ مَنَّا تَرِيْغٌ اَكِشْدِي» Ol маңа тарығ* екішді: Ол маңа тарығ екішді — Ол маған тары егісті.» Жарыса еккенді білдіргенде де осы сөз қолданылады.
- اَكِشْمُوْرُ اَكِشْمَاكُ Екішүг-екіштек: Екішүр-екішмек — Егісер-егіспек.)
 اَكِشْدِي ЕГІШДІ ЕГІШДІ: іісті, (июге көмектесті).
 «اَلْ مَنَّا جُحَاْنٌ اَكِشْدِي» Ol маңа чөген** eгішді: Ол маңа чөген егішді — Ол маған чөген (шөген) іісті, (июге жәрдемдесті)». Баска нәрселерді иіп жарысқанда да осы сөз қолданылады.
- اَكِشْمُوْرُ اَكِشْمَاكُ Егішүг-егіштек: Егішүр-егішмек — Иісер-ііспек.)
 اَكِشْدِي ӨГҮШДІ ӨГҮШДІ: мақтасты, мадақтасты.
 «اَلْمَنِي اَيْنٌ اَكِشْدِي» Ikki egen өгүшді: Іккі ерен өгүшді — Екі ерен мақтасты.»
- اَكِشْمُوْرُ اَكِشْمَاكُ Өгүшүг-өгүштек: Өгүшер-өгүшмек — Мақтасар-мақтаспак.)
- اَكِشْدِي ҮГҮШДІ ҮГҮШДІ: үгісті.

* Тары, тарығ, тарыжай... «Құтадғу білігте» де осы сөз жиі кездеседі. Мағыналық түзіліміне (контекстке) қарай бидай, тары, егін, егінжай болып келеді. Қазір ғой «тары» деп тек бір ғана мәнде қолданатынымыз белгілі. «Жылқы» сөзі де сол секілді, қазіргідей бір ғана жылқы мағынасын емес, кейде «мал» дегенді де береді. А. Е.
 ** Шөген — ойынның түрі. Ат добы, үші имек таяқпен ат үстінен доп қуып ойынайтын спорт ойыны.

«أَلُّ مَنَا تَرِيغٌ أَكْفَدِي» Ол мана тағығ* үгүшді: Ол мана тарығ үгүшді — Ол маған тары үгісті; ол маған бидай ұнтақтасты.» Жарыса үккенді білдіргенде де осы сөз қолданылады.

(أَكْفُورٌ أَكْفَمَانٌ) Үгүшүг-үгүштек: Үгүшүр-үгүшмек — Үгісер-үгіспек.) Осы сөз басқаларға да қолданылады.

اِكْفِدِلَرِ IGESHDILER ИГЕШДІЛЕР: сүйеністі.

«كِشِلَرِ اِهْتَا بِيْرُ بِيْرُكَا اِكْفَدِ يِلَارِ» Кішілер ышта бір birige igeshdiler: Кішілер ышта бір біріге igeshdiler — Кісілер істе бір-біріне сүйеністі.»

(اِكْفُورٌ اِكْفَمَانٌ) Igeshүг-igeshmek: Igeshүр-igeshmek — Сүйенісер-сүйеніспек.)

اِكْشِدِي IKESHDI ИКЕШДІ: егесті.

«أَلُّ مَنَا تَمْرٌ اِكْفَدِي» Ол мана темүр ікешді: Ол мана темүр ікешді — Ол маған темір егесті.»

(اِكْفُورٌ اِكْفَمَانٌ) Ікешүг-ікештек: Ікешүр-ікешмек — Егесер-егеспек.) Басқа мағыналарда да осылай қолданылады. «اِكْشِي بَغْرَا اِكْفَدِي» Ikki buğra ікешді: Іккі бұғра ікешді — Екі бура егесті (тіресті).» Мақалда былай деп келеді:

«اِكْشِي بَغْرَا اِكْفُورٌ اَتْرَا كُكَاكُونٌ بِنَجِلُورِ» Ikki buğra ікешшүг, отра көкегүн жаншылар: Іккі бұғра ікешшүр, отра көкегүн ианшылар — Екі бура сүйкенсе (алысып егесе), ортасында (көк) шыбын жаншылар (өлер).» Бұл мақал екі мықты, екі бек тартысса, ортасында әлжуаз жаншылып қалады деген мағынаны мегзеп айтылады.

اَلْيَشْدِي ALYSHDY АЛЫШДЫ: алысты.

«أَلُّ مَنَا اَلْيَمِ اَلْيَشْدِي» Ол мана алым алышды: Ол мана алым алышды — Ол маған алашағымды

алысты; алашағымды алуыма көмектесті.» Баскаларға да осылай қолданылады. (الشُّورُ الْفِصَانُ) Алышүр-алышмақ: Алышүр-алышмақ — Алысар-алыспақ.)

إِشْدِي ҮШШДІ ҮШШДІ: (ілісті; іліністі).

«إِشْدِي نَانِكْ بَرَلَا» Ikki nen birle ілішді: Іккі нең бірле ілішді — Екі нәрсе бір-бірімен іліністі. (الشُّورُ الْفِصَانُ) Пішүр іліштек: Пішүр-ілішмақ — Ілінісер-ілініспек.).

«قَنْجِقُ الْإِشْدِي» Қаншық ілішді: Қаншық ілішді — Қаншық іліністі.». (Ылықты).

«إِشْدِي أَنْغَرُ الْإِشْدِي» Ikki азғыр ілішді: Іккі адзғыр ілішді — Екі айғыр іліністі». Түйелер шайнасса да осылай айтады.

إِشْدِي ҰЛЫШДЫ ҰЛЫШДЫ: ұлысты.

«بُرِي بَرِجَا الْإِشْدِي» Bөri barша ұлышды: Бөрі барша ұлышды — Барлық бөрі ұлысты.» Басқа мағынада да қолданылады.

Шайырда былай келген екен:

« أَلِشْبُ أَنْ بُولَجُو
بَرْتَنُ بَقَا أَوْلَجُو
سِقْرِبُ اِشْدِي بُولَجُو
سِقْتَبُ كُوزِي أَرْتَلُورُ

*Uluşıp eren bөрlejü,
Jыrtыp jaқа urlaju,
Sықғыр үni jurlaju,
Sыtар көzi өrtүlyr:*

*Ұлышым ерен бөрлеу,
Иыртым иақа ұрлау,
Сықрым үні иұрлау
Сытап көзі өртүлүр —*

— Бөрідей ерлер ұлысты,
Бақырып жаға жұлысты,
Дауыс салып жырлады,
Суалды көзі жылады.»

(Алып Ер Тонға (Афрасиаб) өліміне күйініп; ерлер бөрідей ұлып, жағаларын жыртып жылап-еніреді; Үн шығарып жоқтап жырлады; Жылап-сықтаудан көзі көрмей қалды.)

(الْفُورُ الْفُورُ) Ұлышүг-ұлышмақ: Ұлышүр-ұлышмақ — Ұлысар-ұлыспақ.)

الْفُدَى ҮЛЕШДІ

ҮЛЕШДІ: үлесті.

«الَارِ اِكْتَى تَتَّارِنَ الْفُدَى» Olar ikki tavarıyn üleşdi: Олар іккі таварын үleşді — Ол екеуі тауарын үлесті (бөлісті).»

(الْفُورُ الْفُورُ) Үлешүг-үлештек: Үлешшүр-үлешмек — Үлесер-үлеспек.)

الْفُدَى ҰЛАШДЫ

ҰЛАШДЫ: ұласты.

«بِئْرٍ نَانْدُ بِبِئْرِكَ الْفُدَى» Bir neң birge ulashdı: Бір нең бірге ұлашды — Бір нәрсемен бірге ұласты.» (الْفُورُ الْفُورُ) Ұлашүг-ұлашмақ: Ұлашшүр-ұлашмақ — Ұласар-ұласпақ.)

الْفُدَى ӨЛІШДІ

ӨЛІШДІ: суланды, малшынды.

«تَانَكُ الْفُدَى نَانَكُ» Өлішді нең: Өлішді нең — Суға малынған нәрсе.» (Нәрсе суға малшынды).*

(الْفُورُ الْفُورُ) Өлішүг-өліштек: Өлішшүр-өлішмек — Малшынар-малшынбак.)

الْفُدَى ЫЛЫШДЫ

ЫЛЫШДЫ: түсісті.

«أَلْ مَيْكُ بِيْرَا تَاغْدِنَ قُدَى الْفُدَى» Ol menin birle tağдын қызы ылышды: Ол менің бірле тағдын құдзы ылышды — Ол менімен бірге таудан төмен түсісті.»

* Бұл мысал баспа нұскасында бар, ал жазба нұскасында түсіп қалған.

(إِلْمُورُ الْفِصَاقِ) Ылышиг-ылыштак: Ылышүр-ылышмақ — Түсісер-түсіспек.)

إِلْمُودِي ҮЛІШДІ

ҮЛІШДІ: ілісті.

«أَلْ مَنِكَ بِرَلَا نَبِيَّ الْفِصَاقِ» Ol menin birle torыk ilishdi: Ол менің бірле тобык ілішді — Ол менімен бірге тобык ілісті (ол менімен тобык ойнасты).»

(إِلْمَاوُ الْفِصَاوُ) Ілішүг-іліштек: Ілішүр-ілішмек — Ілісер-іліспек.)

أَمْشِدِي АМУШДЫ АМУШДЫ: абыржыды, састы.

«أَمْشِدِي آر» Амшды ер: Амүшды ер — адам абыржыды.» Басқалар да сондай. (أَمْشُورُ أَمْشَاقِ) Амшиг-амштак: Амүшүр-амүшмақ — Абыржыр-абыржымақ.)

أَنْشِدِلَارُ ҰНАШДЫЛАР ҰНАШДЫЛАР: ұнасты.

«بُو اِنْبِيَّ اَلَارُ قَتَبُ اَنْشِدِلَارُ» Bu ышығ olar қатиг unashdylar: Бұ ышығ олар камүғ ұнашдылар — Бұл іс олардың барлығына ұнасты. (Бұл іске түгел разы болысты, ұнатысты.)» Басқаларда да осындай. (أَنْشَاوُ اُنْشُورَلَارُ) Unashurlar-unash-tak: Ұнашүрлар-ұнашмақ — Ұнасар-ұнаспақ).

إِنْمِودِي ҮНЫШДЫ ҮНЫШДЫ: төмен түсісті.

«أَلْ مَنِكَ بِرَلَا تَاغِدُونَ اِنْمِودِي» Ol menin birle tag-dyn ынышды: Ол менің бірле тағдын ынышды — Ол менімен бірге таудан төмен жарысып түсісті.» (إِنْمَاوُ اِنْمَاوُ) Ынышиг-ыныштак: Ынышүр-ынышмақ — Түсісер-түсіспек).

أَجْفَتِي АШЫҚТЫ АШЫҚТЫ: ашықты.

«آرَ اَجْفَتِي» Ер ашықты: Ер ашықты — Ер ашықты.» (أَجْفَارُ اَجْفَاقِ) Ашықар-ашықтак: Ашықар-ашықмақ — Ашығар-ашықпақ).

أَجْفَتِي УШУҚТЫ ҰШУҚТЫ: ұшықты, бітті, аяқталды.

- «بِشْ اِشْتِي» Біш ишиқты: Біш ұшұқты — Іс біті.»
 «اِجْتَارُ اِجْتَانُ» Ушикағ-ушиқтак: Ұшұқар-ұшұқмақ — Аяқталар-аяқталмақ).
- اِشْتِي USUҚТЫ ҰСҰҚТЫ: шөлделі, сусады.
 «آرْ اِشْتِي» Ер усукты: Ер үсұқты — Ер сусады.»
 «اِشْقَارُ اِشْقَانُ» Usukaғ-usuқтак: Ұсұқар-үсұқмақ — Шөлдер-шөлдемек). Мақалда былай деп келген: «اِسْقِيْنَا سَاقِيْ قَتِيْعُ سُوْقِ كُرْنُوْرُ» Usuқты-шқа сақығ қамуғ сув көгүпүг: Ұсұқмышқа сақығ камұғ сув көрүнүр — Сусағанға сағымның бәрі су көрінер.» Бұл мақал «Мүқтаж адам барлық нәрседен өзінің қажетін көргісі келеді» деген мағынада қолданылады.
- اِشْتِي АШУҚТЫ АШҰҚТЫ: асықты.
 «اَلْ اَشْكَا اِشْتِي» Ol evge ашиқты: Ол евге ашұқты — Ол ұйге асықты.» Басқа тұстарда да осы сияқты. Бір нәрсеге асыққан, аптыққан жанға осы сөз қолданылады. («اِشْقَارُ اِشْقَانُ» Ашикағ-ашиқтак: Ашұқар-ашұқмақ — Асығар-асықпак).
- اِغْتِي АҒУҚТЫ АҒҰҚТЫ: уланды.
 «آرْ اِغْتِي» Ер ағуқты: Ер ағұқты — Ер уланды.» Бұл өтімсіз етістік. Арабшадағы «عَسَى» сөзінен туындаған «حُمُ الرِّجْلُ» сөзіне ұқсайды. («اِغْتَارُ اِغْتَانُ» Ағикағ-ағуқтак: Ағұқар-ағұқмақ — Уланар-уланбак).
- اَلِغْتِي АЛЫҚТЫ АЛЫҚТЫ: азғындады; асқынды.
 «آرْ اَلِغْتِي» Ер алықты: Ер алықты — Ер азғындады.»; «بَاشْ اَلِغْتِي» Ваш алықты: Баш алықты — Жара асқынды.» («اَلِغَارُ اَلِغَانُ» Алықағ-алықтак: Алықар-алықмақ — Асқынар-асқынбак). Жырда былай деп келеді:

« **بَاشِيْ اَنِيْكَ اَلْقَتِيْ**
قَانِيْ يُّزُبُّ نُرْتِنِيْ
بَالِغٌ بُلْبُ تَغَقْتِيْ
اَمْدِيْ اَنِيْ كِيْمٌ يَتَارُ

*Вашы аның алықты,
Қаны жүзүр туриқты,
Балығ болуп тағықты,
Emdi аны кім жетер:*

*Башы аның алықты,
Қаны үзүп тұрұқты,
Балық болұп тағықты,
Emdi аны кім жетер —*

*Жарасы оның асқынды,
Қан көп кетті, әл тайды,
Тауға шықты жаралы,
Енді оған кім жетер...»*

(Қансыраған жаралы турасында айтады: Оның жарасы асқынды; Қан көп кетіп қансырады, азды, әлсіреді; Жарадар болып тауға шығып кетті; Енді оған кім жете алсын дейді.)

اَتِيْكَتِيْ ЕТІКТІ

ЕТІКТІ: жетілді, ет алды.

«**اَغْلَانُ اَتِيْكَتِيْ** Oğlan etikti: Оғлан етікті — Бала жетілді.» (**اَتِيْكَتِيْ** Etiker-etikmek: Етікер-етікмек — Жетілер-жетілмек.)

اِجْتِيْ ІШІКТІ

ІШІКТІ: (берілді, беріліп кетгі деген мәнде. А. Е.) «**اِرُّ اِجْتِيْ** Er işikti: Ер ішікті — Ер берілді; ер соғыста өз еркімен берілді, иә өз тілегімен тағы бір соғысқа кірді; (соғысқа беріліп кетті)».

(**اِجْتِيْ** İşiker-işikmek: Ішікер-ішікмек — Берілер-берілмек).

- اَجْكُدِي ӨШҮКДИ ӨШҮКДИ*: өшті.
 «اَجْكُدِي اَرْتِي Er тыны өшүкди: Ер тыны өшүк-
 ді — Адамның тынысы өшті.» Үстіне суық су
 күйылғандықтан, яки қатты сокқыдан, таякпен
 салып өткендіктен тынысы тоқтап қалды.
 (اَجْكَاوُ اَجْكَاوُ Өшүкер-өшүкмек: Өшүкер-
 өшүкмек — Өшер-өшпек.)
- اِبْلُدِي ӨПҮЛДИ ӨПҮЛДИ: ішілді.
 «اِبْلُدِي سُوْتِ Syt өпүлди: Сүт өпүлді — Сүт ішіл-
 ді.» Басқа нәрселер ішілгенде де осылай қолдан-
 нылады.
 Бұл негізгі қағида саналады: өткен шақтағы
 етістікке «ل — л» әрпі қосылса, ол етістік мәж-
 хұл (істеушісі белгісіз, жасырын тұрған) етіс-
 тікке айналады. (اِبْلُوْرُ اِبْلَمَاوُ Өпүлүр-өпүлмек:
 Өпүлүр-өпүлмек — Өбілер-өбілмек.)
- اَاتِلْدِي АТЫЛДЫ АТЫЛДЫ: атылды.
 «اَاتِلْدِي اَوُ Ok атылды: Ок атылды — Ок атыл-
 ды.» (اَاتِلْمَاوُ اَاتِلُوْرُ Атылур-атылмак: Атылүр-
 атылмак — Атылар-атылмак).
 «اَاتِلْدِي اَغْزِي اَجَاوُ Шешек ағзы атылды: Шешек
 ағзы атылды — Шешек атылды; гүл аузы
 (қауызы) ашылды». Ашылып, бір-бірінен ажы-
 рап кетпеген гүл қауызы, тағы да сондай түбірі
 тұтас нәрселерге айтылады.
- اَاتِلْدِي ӨТЕЛДИ ӨТЕЛДИ: өтелді; күшенді.
 «اَاتِلْدِي اَلْ بُو اِبْتَا Ol bu ышта өтелді: Ол бұ
 ышта өтелді — Ол бұл істе өтелді (күшенді, ба-
 рын салды).» (اَاتِلْمَاوُ اَاتِلُوْرُ Өтелүр-өтелмек: Өте-
 лүр-өтелмек — Өтелер-өтелмек.)
- اَاتُلْدِي ӨТҮЛДИ ӨТҮЛДИ: оталды.

*Қазіргі қазақ тіліндегі «Түршікті» деген мағынаны да береді

«تَرَفٌ أُتِدِي» Тағығ otuldy: Тарығ отұлды — Тары жайдың шөбі оталды. Егінге зиянын тигізетін арамшөптер жұлып тасталды.» Басқа жерде де осылай колданылады. (اُتُلُوْرُ اُتِلْمَاقُ) Otulur-Otulmak: Отұлұр-Отұлмақ — Оталар-оталмақ).

اُتُدِي ҮТҮЛДИ

ҮТҮЛДИ: үйтілді.

«قَوِي بَعِي اُتُدِي» Қой башы үтүлді: Қой башы үтүлді — Қой басы үйтілді.» Басқа тұстарда да осылай колданылады. (اُتُلُوْرُ اُتِلْمَاقُ) Ytylyr-ytylmek: Үтүлұр-үтүлмек — Үйтілер-үйтілмек).

اِتِلْدِي ИТІЛДИ

ИТІЛДИ: (жоғалтылды, жоғалды; жытылды)

«اِتِلْدِي نَانِكُ» Itildi neң: Ітілді нең — Нәрсе жоғалтылды.»

اِتِلْدِي ИТІЛДИ

ИТІЛДИ: жетілді.

«اِغْلَانُ اِتِلْدِي» Oǵlan itildi: Оғлан ітілді — Бала жетілді; аяғы шықты, (жүре бастады).» (اِتِلُوْرُ اِتِلْمَاقُ) Itilyr-itilmek: Ітілұр-ітілмек — Жетілер-жетілмек)

اِجِلْدِي АШЫЛДЫ

АШЫЛДЫ: ашылды.

«كۆكُ اِجِلْدِي» Көк ашылды: Көк ашылды — Көк ашылды»; «اِيشُ اِجِلْدِي» Ыш ашылды: Ыш ашылды — Іс ашылды, іс мәлім болды»; «كۆنүлُ اِجِلْدِي» Көңүл ашылды: Көңүл ашылды — Көңіл ашылды». Ашылатын нәрсенің бәріне осы сөз колданылады. (اِجِلُوْرُ اِجِلْمَاقُ) Ашылуғ-ашылмақ: Ашылұр-ашылмақ — Ашылар-ашылмақ).

اِشِلْدِي ИШІЛДИ

ИШІЛДИ: ішілді.

«سُوِي اِشِلْدِي» Suv işildi: Суv ішілді — Су ішілді.» Бұл сөз басқаларға да колданылады.

(اِشِلُوْرُ اِشِلْمَاقُ) İşilür-işilmek: Ішілұр-ішілмек — Ішілер-ішілмек).

- اَزْدِي** АЗЫЛДЫ АДЗЫЛДЫ: айықты, жазылды.
 «اَزْدِي اَسْرُدُ Esryk aзылды: Есрүк адзылды —
 Мас айықты.» (اَزْدِي اَزْدِيكُ Aзылуг-азылмак:
 Адзылұр-адзылмак — Айығар-айыкпақ).
- اِذْدِي** ЫЗЫЛДЫ ЫДЗЫЛДЫ: құтылды.
 «اِذْدِي تَتْفُونُ Tutfun ызылды: Түтфүн ызылды
 — Түтқын құтылды.» Басқаларда да осылай кол-
 данылады. (اِذْدِي اِذْدِيكُ Ызылуғ-ызылмак:
 Ыдзылұр-ыдзылмак — Құтылар-құтылмак).
- اُرْدِي** URULДЫ ҰРҰЛДЫ: ұрылды.
 «اُرْدِي اَرُ اُرْدِيكُ Er uruldy: Ер ұрұлды — Адам ұрыл-
 ды.» Басқаларда да осы секілді. (اُرْدِي اُرْدِيكُ Uru-
 lur-urulmak: Ұрұлұр-ұрұлмак — Ұрылар-ұрыл-
 мак). «اُرْدِي تَرْجِي Tergi uruldy: Тергі ұрұлды —
 Дастархан қойылды»; «اُرْدِي تَوْغُ Tuғ uruldy:
 Тұғ ұрұлды — Дауылпаз соғылды.»
- اُردِي** ORULДЫ ОРҰЛДЫ: орылды.
 «اُردِي تَرِيغُ Tarıғ oruldy: Тарығ орұлды — Егін
 орылды.» Жырда былай жырланған:

« قُرْدِي جُوجُ قُرْدِي
 تُوغُمُ تِكِيپُ اُرْدِي
 سَوْسِي اَتِنُ اُرْدِي
 قَنْجُقُ قَجَارُ اَلُ تَتَارُ

*Құрды шұғаш қурлды,
 Түгүм тікіп урлды,
 Сүсі отин орлды,
 Қаншиқ қашар ол татар:*

*Құрды шұғаш құрұлды,
 Түгүм тікіп ұрұлды,*

Сүсі отүн орұлды,
Қанишүк қашар ол тұтар —

Хан шатыры құрылды,
Ту тiгiн, (дабыл) қағылды,
Қол (жау әскері) отындай орылды,
Қаниша қашсын, тұтылар.»

(Ханның күннен, жауын-шашыннан сақтайтын жібек шатыры құрылды; Тулар тігілді, дауылпаздар қағылды; Жау әскері шөптей орылды; Олар енді қанша қашсын, тұтылар).

ӨРҮЛДІ

ӨРҮЛДІ: өрілді.

«Өرگن өрүлди: Өрген өрүлді — Өрме өрілді; (Таспа өрілді).» Басқалары да сондай.

Өрүлүг-өргүлмек: Өрүлүр-өрүлмек — Өрілер-өрілмек.)

ҮРҮЛДІ

ҮРҮЛДІ: үрілді.

«Ер өвкесинден үрүлди: Ер өвкесінден үрүлді — Ер ашудан ісінді»;

«Қар үрүлди: Қап үрүлді — Мес үрілді»;

«От үрүлди: От үрүлді — От үрілді.» Бұл етістік өтімді сипатта да, өтімсіз сипатта да қолданылады.

Мақалда былай келтірілген: «يَلْبَسُ الْقَمِيصَ»

Жабыңуқ үгүлміш қар ол ағзы jazulyр алқынур:

Иалыңуқ үрүлміш қап ол ағзы иазұлып алкынұр — Адам (пендесі) үрленген мес ол, ауызы

жазылып босар (таусылар).» (Ygylüg-үгүлмек: Үрүлүр-үрүлмек — Үрілер-үрілмек.)

ІРІЛДІ: іріді, сөгілді.

«Ер ірилди serildi: Ер ірілді серілді — Адам (қайғыдан) іріді; (Адам қайғыдан қажыды).»

Ірилүг-ірилмек: Ірілүр-ірілмек — Сөгілер-сөгілмек.)

ІРИЛДИ

- أَزَلْدِي** EZYLDI   ЕЗҮЛДІ: езілді.
 «أَزَلْدِي أَتِي أَتِيكَ» Аның еті ezyldi: Аның еті езулді — Оның еті езілді.» Ұзынынан жаншылып, езілген нәрсенің бәріне солай қолданылады.
 (أَزَلْدِي أَتِيكَ) Ezylyr-ezylmek: Езүлүр-езүлмек — Үзілер-үзілмек).
- أَزَلْدِي** AZYLDY   АЗЫЛДЫ: адасты, азды.
 «أَزَلْدِي جُولُ» Jol azyldy: Иол азылды — Жолдан адасты.»
 (أَزَلْدِي أَزَلْمَا) Azylyr-azylmak: Азылүр-азылмак — Адасар-адаспак).
- أَزَلْدِي** YZƏLDI   ҮЗƏЛДІ: үзілді, киналды.
 «أَزَلْدِي عَرٌّ» Er yzəldi: Ер үзөлді — Адам үзілді; жазылмайтын бір дертке ұшырады»; «أَكَلْدِي إِيْغَلْدِي» Iqlik yzəldi: Іглік үзөлді — науқас үзілді; ауру жанталасты; (Ажалдың құрсауында киналып жанталасты.)»
 (أَزَلْدِي أَزَلْمَا) Yzəlyr-yzəlmek: Үзөлүр-үзөлмек — Үзілер-үзілмек).
- أَزَلْدِي** YZYLDI   ҮЗҮЛДІ: үзілді.
 «أَزَلْدِي نَعْنَعٌ» Yzyldi neñ: Үзүлді нең — Нәрсе үзілді: Үзілген нәрсе.»
 (أَزَلْدِي أَزَلْمَا) Yzylyr-yzylmek: Үзүлүр-үзүлмек — Үзілер-үзілмек).
- أَشِلْدِي** ƏŞILDI   ƏŞILDI: есілді, созылды.
 «أَشِلْدِي يَجِيغُ» Jyшығ əşildi: Иышығ əшілді — Арқан есілді». Басқаларға да осы сөз қолданылады.
 (أَشِلْدِي أَشِلْمَا) Əşilyr-əşilmek: Əшілүр-əшілмек — Есілер-есілмек).
- أَسِلْدِي** ASYLDY   АСЫЛДЫ: асылды, ілінді.
 «أَسِلْدِي بِيْرٌ نَعْنَعٌ بِيْرٌ» Bir neñ birge asyldy: Бір нең бірге асылды — Бір нәрсе бір нәрсеге асылды, жабысты.»
 (أَسِلْدِي أَسِلْمَا) Asylyr-asylmak: Асылүр-асылмак — Жабысар-жабыспак.)
- أُشَالْدِي** UŞALDY   ҰШАЛДЫ: ұсақталды, уатылды.

«**أَتَمَّكَ أَتَمَّدِي** Etmek uшалды: Етмек үшалды — Нан ұсақталды.» Үгітілген, ұсақталған басқа нәрселерге де осы сөз қолданылады. (**أَتَمَّرْتُ أَتَمَّلَقُ**) Ушалуғ-ушалмақ: Үшалұр-үшалмақ — Ұсатылар-ұсатылмақ.)

أَشَّيْدِي АШҮЛДИ

АШҮЛДИ: жабылды.

«**أَرَا يُغْرِقَانِ أَشَّيْدِي** Аның үзә жоғуққан ашүлди: Аның үзә иоғұрқан ашүлди — Оның үстіне көрпе жабылды.» Басқа жағдайларда да, нәрсе үстіне нәрсе қабаттағанда, орағанда осы сөз қолданылады. (**أَشَّيْتُ أَشَّيْتُ**) Ашүлуғ-ашүлмақ: Ашүлұр-ашүлмақ — Жабылар-жабылмақ.)

أَشَّيْلِي ӘШІЛДИ

ӘШІЛДИ: шашылды.

«**قُمُ أَشَّيْلِي** Қум әшилди: Құм әшилді — Құм шашылды; (Құм есілді)». Басқа жағдайларда да, осы сөз қолданылады. (**أَشَّيْتُ أَشَّيْتُ**) Әшілуғ-әшілмақ: Әшілұр-әшілмақ — Шашылар-Шашылмақ.)

إِشَّيْلِي ІШІЛДИ

ІШІЛДИ: іске тиді.

«**أَبْكَ أَلِكِي إِشَّيْلِي** Аның әлкі ышқа ішілді: Аның әлкі ышқа ішілді — Оның қолы іске тиді.»

Бұл сөз басқаларға да қолданылады. (**إِشَّيْتُ إِشَّيْتُ**) Ішілуғ-ішілмек: Ішілұр-Ішілмек — Тиер-тимек.)

أَشَّيْ ҮШӘЛДИ

ҮШӘЛДИ: ақтарылды, тінтілді.

«**أَشَّيْ أَشَّيْ** Аның еві үшәлді: Аның еві үшәлді — Оның үйі тінтілді.» Бұл сөз басқа нәрселерді де ақтарып, тінткенде қолданылады.

(**أَشَّيْتُ أَشَّيْتُ**) Үшәлуғ-үшәлмек: Үшәлұр-үшәлмек — Тінтілер-тінтілмек.)

أُتَّيْ ҮВҮЛДЫ

ҮВҮЛДЫ: ұйпаланды, уатылды.

«**أُتَّيْ نَانِكُ** Үвұлды нең: Үвұлды нең — Уатылған нәрсе; ұсатылған нәрсе.» (**أُتَّيْتُ أُتَّيْتُ**) Уву-

- اُقُلْدِي UKULDY ҰҚҰЛДЫ: ұғылды.
 «اُقُلْدِي بُو سُوْزُ Bu söz uқuldy: Бү сөз ұқұлды — Бұл сөз ұғылды.»
 (اُقُلْمَانِي اُقُلْمَانِي Ukulug-ukulmak: Ұқұлғұр-ұқұлмақ — Ұғылар-ұғылмақ).
- اُقِيلْدِي OQILDY ОҚЫЛДЫ: оқылды.
 «اُقِيلْدِي بِيْتِكُ Bitik oқылды: Бітік оқылды — Кітап (жазба) оқылды.» (اُقِيلْمَانِي اُقِيلْمَانِي Oқылug-oқылmak: Оқылғұр-oқылмақ — Оқылар-oқылмақ).
- اِكِلْدِي EKILDI ЕКІЛДІ: егілді.
 «اِكِلْدِي تَارِيغُ Tarıgъ ekildi: Тарығ екілді — Тары (егін) егілді». Егілген, себілген нәрселердің бәріне осылай айтылады. (اِكِيلْمَانِي اِكِيلْمَانِي Ekilug-ekilmek: Екілғұр-екілмек — Егілер-егілмек).
- اِكِيلْدِي EGILDI ЕГІЛДІ: егілді.
 «اِكِيلْدِي يَغَاشُ Yıgash egildi: Иығаш егілді — Ағаш егілді». Бұл сөз басқа тұстарда да қолданылады. (اِكِيلْمَانِي اِكِيلْمَانِي Egilug-egilmek: Егілғұр-егілмек — Егілер-егілмек).
 Мақалда былай деп келеді:
 «قُرْغُ يَغَاشُ كِرْمِشُ كِرْمِشُ كِرْمِشُ Kırıgъ yıgash egilmes, kırımış kırımış kırımış: Құрғұш иығаш егілмес, құрмыш кіріш түгүлмес — Құраған ағаш иілмес, құрылған кіріш (садақтың кіріші) түйілмес». Бұл мақал, бір нәрсені қолданғанда, мерзімі өтіп, бабы кетіп қалса, қайта айналып әуелгідей болмайды деген мағынаны білдіру үшін қолданылады.
- اُغْيَلْدِي YGYLDI ҮГҮЛДІ: үйілді.
 «اُغْيَلْدِي تُوْرَاقُ Topraq uğyldi: Топрақ үгүлді — То-

пырақ үйілді». Басқаларға қатысты да осылай қолданылады. (اُكُلْدِي اُكُلْدِي Үгүлүг-үгүлмек: Үгүлүр-үгүлмек — Үйілер-үйілмек).

اُكُلْدِي ÖGYLDI

ӨГҮЛДІ: мақталды.

«اُكُلْدِي آر» Er ögyldi: Ер өгүлді — Ер мақталды». Басқаларға қатысты да осылай қолданылады. (اُكُلْدِي اُكُلْدِي Ögylüg-өгүлмек: Өгүлүр-өгүлмек — Мақталар-мақталмақ).

اُبْنَدِي UBANDY

ҰВАНДЫ: жасырынды; тығылды.

«اُبْنَدِي اُل مَنْدِيْن» Ol mendin ubandy: Ол мендін ұванды — Ол менен жасырынды.» (اُبْنَدِي اُبْنَدِي Ubanur-ubanmaq: Ұванүр-ұванмақ — Жасырынар-жасырынбақ).

اِبْرِي ÖPYNDI

ӨПҮНДІ: өпінді.

«اِبْرِي اُل مَون» Ol mün öpyndi: Ол мүн өпүнді — Ол сорпаны өпінді; (Ол өзін сорпа ұрттағандай көрсетті, шынында ішкенсі-ді).» (اِبْرِي اِبْرِي Öpyñüg-өрпүмек: Өпүнүр-өпүнмек — Өпінер-өпінбек).

«ن — н» әрпі қосылып келген бағзы бір етістіктер екі түрлі мағынада қолданылады: біріншіден, істеушінің істемеген іс-әрекетті істегендей етіп көрсету үшін қолданылады, екіншіден, іс істеушінің қандай да бір іс-әрекетті басқаның жәрдемінсіз атқарғандығын білдіреді.

اِتْنَدِي АТЫНДЫ

АТЫНДЫ: атынды; атылды.

«اِتْنَدِي اُل نَر» Ol neγ atyndy: Ол нерү атынды — Ол аулаққа атынды (сытыла жөнелді — А. Е.). Бұл сөз басқалардың күшімен, қимылымен атылған, домалатылған нәрселерге де қолданылады. (اِتْنَدِي اِتْنَدِي Атынур-атынмақ: Атынүр-атынмақ — Атынғандай көрінер-атынғандай көрінбек).

- اَتْنَدِي** АТЫНДЫ АТЫНДЫ: атынды; атылды.
 «**اَلْ اُقْ اَتْنَدِي** Ol oқ атынды: Ол оқ атынды — Ол оқ атағындай көрінді (оқтанды, оқ кезенді — А. Е.)». (**اَتْنُورُ اَتْنَمَاقُ** Атынур-атынмақ: Атынұр-атынмақ — Атынғандай көрінер-атынғандай көрінбек).
- اُتْنَدِي** UTANDЫ ҰТАНДЫ: ұялды (Оғызша).
 «**اَلْ مَنْدِنُ اُتْنَدِي** Ol menden utandy: Ол менден ұтанды — Ол менен ұялды.» (**اُتْنُورُ اُتْنَمَاقُ** Utanur-utanмақ: Ұтанұр-ұтанмақ — Ұялар-ұялмақ).
- اُتْنَدِي** ӨТҮНДИ ӨТҮНДИ: өтінді; баяндады; хал-жайын айтты.
 «**اَلْ خَانْقا اُتْنَدِي** Ol ханқа өтүк өтүнди: Ол ханқа өтүк өтүнді — Ол ханға өтініш өтінді (айтты).» Басқаларға да осылай қолданылады. Бұл сөздің түбірі «**اُتْنَدِي** өткүнди», демек естіп-білгенді, өткенді баяндады, әңгімеледі деген мағынадан шыққан. (**اُتْنُورُ өтүнүр-өтүнмек**: Өтүнүр-өтүнмек — Өтінер-өтінбек).
- اَجْنَدِي** АШЫНДЫ АШЫНДЫ: сыйлады; қамқорлық жасады.
 «**بَعْدُ اِرِنُ اَجْنَدِي** Beg erin ashındы: Бег ерін ашынды — Бек ерін сыйлады; ішкізіп-жегізді.» Басқаларға да осылай қолданылады.
 «**اَرُ اَتِنُ اَجْنَدِي** Er atın ashındы: Ер атын ашынды — Ер атын күтті, жемшөп берді».
- اَجْنَدِي** АШЫНДЫ АШЫНДЫ: ашқандай көрінді; ашқандай болды.
 «**اَرُ قَوِيْنُ اَجْنَدِي** Er qojın ashındы: Ер қойын ашынды — Адам қойнын ашқандай болып көрінді.» Бесіктегі баланың пердесін, науқас адамның жамылғысын ашқанда да осы сөз қолданылады. (**اَجْنَمَاقُ** Ажынар-ажырмақ: Ажынұр-ажынмақ — Ашынар-ажынмақ).

اُذْنَدِي OZUNDY ОДЗҰНДЫ: оянды.

«اُذْنَدِي آز Ер озунды: Ер одзұнды — Ер оянды.»
اُذْنَرُ اُذْنَاتِي Ozunur-uzunatak: Одзұнұр-одзұнмақ — Оянар-оянбақ).

اُذْنَدِي UZUNDY ҰДЗҰНДЫ: өшті.

«اُذْنَدِي اوت Ot uzundy: От ұдзұнды — От өшті»;
«اُذْنَدِي جُلا Jula uzundy: Иұла ұдзұнды — Шырақ өшті». Бұл сөз басқаларға да қолданылады.
اُذْنَرُ اُذْنَاتِي Uzunur-uzunatak: Ұдзұнұр-ұдзұнмақ — Өшер-өшпек).

«اُذْنَدِي اَيْنِكَ قُتِي Aynıq kutı uzundy: Аның құты ұдзұнды — Оның құты өшті.»

Жырда былай деп келген:

اَمْدِي اُودُنْ اُذْنَدِي
كِدِنْ تَلِيمْ اُكُنْدِي

اِهْلْ بُلْغَالِ اِكَنْدِي
اَنْدَغْ اَرِيْ كِيْمْ اُتَارْ

*Emdi uzun uzundy,
Kedin telim ökündi,
El bolgalı ikendi,
Andag erig kim utar:*

*Emdi ұдзұн ұдзұнды,
Кедін телім өкүнді,
Ел болгалы ікенді,
Андаг еріг кім ұтар —*

*Енді ұйқыдан оянды,
Кейін көп-көп өкінді,
Ел болмаққа кеш енді,
Ондай ерді кім ұтар?»*

(«Дұшпан ұйқысынан енді оянды; Ел болуға уақытында бас тартқанына, кешіккеніне көп

өкінді; Ондай адамды менен басқа кім женер?)

اَرِنْدِي ARINDY АРЫНДЫ: арылды; тазаланды.

«اَرِنْدِي» Er агынды: Ер арынды — Адам тазаланды»; «اَرِنْدِي» Er агынды: Ер арынды — Ер (арнайы әк ерітіндісімен) жүнін түсіріп арылды, тазаланды, яғни қырынды.» (اَرِنْدِي) Ағыпуг-ағыпмак: Арынұр-арынмак — Тазарар-тазармак).

اُرُنْدِي URUNDY ҰРҰНДЫ: (Өкінді; оранды; бүркенді — А. Е.)

«اُرُنْدِي» Ol өзін ұрунды: Ол өзін ұрунды — Ол өзін ұрунды (өзіне кейіп, өзі өкінді).» Бір нәрсені ұрып жатқандай көрініске де осы сөз қолданылады. «اُرُنْدِي» Er сувлык ұрунды: Ер сувлык ұрунды — Ер сәлде оранды»; «اُرُنْدِي» Uraғut бүгүншүк ұрунды: Ұрағут бүгүншүк ұрунды — Әйел бүркеніш бүркенді (оранды).» (اُرُنْدِي) Urunur-urunмак: Ұрунұр-ұрунмак — Оранар-оранбақ).

اُرُنْدِي YRYNDI ҰРҰНДИ: тұрды; копты.

«اُرُنْدِي» Er siki үгүнди: Ер siki* үрүнді — Ер siki копты.» (اُرُنْدِي) Үгүнүг-үгүнтек: Үрунұр-үрунтек — Тұрар-тұрмак).

اَرِنْدِي ERINDI ЕРИНДИ: ерінді.

«اَرِنْدِي» Er ышка erindi: Ер ышка ерінді — Ер іске ерінді.» (اَرِنْدِي) Erinүг-erinтек: Еринұр-еринтек — Ерінер-еринбек).

اَسِنْدِي ASINDI АСИНДИ: жұлқынды; тартынды.

«اَسِنْدِي» At asindi: Ат асинді — Ат жұлқынды; босану үшін жіпті тартып үзе жаздады.»

* Sik — penis. (ДТС, 499-стр.); (ердің жыныс мүшесі).»

- اِسْنَدِمُ** ISINDIM ІСІНДІМ: сүйіндім, сүйдім.
 «مَنْ اَنْكَارُ اِسْنَدِمُ» Мен анар isindim: Мен анар ісіндім — Мен оған сүйіндім; сүйдім.
 Ысындым; жылындым.
 «اَلْ اُتْقَا اِسْنَدِي» ОI отқа isindi: ОI отқа ісінді — ОI отқа жылынды»; «اَلْ كُونْدَا اِسْنَدِي» ОI күнде isindi: ОI күнде ісінді — ОI күнесінде ысынды».
- اِسْنَاوَرُ** Isinyug-isinmek: Ісінүр-ісінмек — Ысынар-ысынбақ).
- اِشْنَدِي** ІШЕНДІ: сенді; сүйенді.
 «اَلْ مَنَا اِشْنَدِي» ОI маңа ішendi: ОI маңа ішенді — ОI маған сүйенді». (اِشْنَاوَرُ اِشْنَاوَرُ) Ішенүг-ішенпек: Ішенүр-ішенмек — Сенер-сенбек).
- اِشْنَدِي** АШҰНДЫ АШҰНДЫ: асынды, (асып кетті, озып кетті).
 «اَلْ مَنْدِنُ اِشْنَدِي» ОI mendin ашунды: ОI мендін ашұнды — ОI менен асып кетті». (اِشْنَاوَرُ اِشْنَاوَرُ) Ашунуг-ашунпак: Ашұнүр-ашұнмақ — Озар-озынбақ).
- اِВЫНДЫ** АВЫНДЫ: қатысты; жақындасты.
 «اَلْ مَنَا اِВЫНْدِي» ОI маңа авынды: ОI маңа авынды — ОI маған жақындасты».
 (اِВЫНУГ-اِВЫНПАК) Авынуг-авынпак: Авынүр-авынмақ — Қатысар-қатынаспақ).
- اِУВУНДЫ** ҰВҰНДЫ: (1. үгітті; 2. уқалады).
 «اَلْ اَزْنَا اِУВУНْدِي» ОI өзінә етмек uvundy: ОI өзінә етмек үвұнды — ОI өзіңе нан уатты».
 (اِУВУНУГ-اِУВУНПАК) Ұвунуг-ұвунпак: Ұвүнүр-ұвүнмақ — Үгітер-үгітпек). «اَلْ اَلْكِنُ اِУВУНْدِي» ОI elkin uvundy: ОI елкін үвұнды — ОI қолын уқалады, (ОI басына түскен қайғыдан, яки суық хабардан, немесе ауырғанның азабынан қолдарын уқалады)».

اَقْدَيْ OKYNDY OQYNDY: оқылды.

«اَقْدَيْ بِتِكْ Bitik оқынды: Бітік оқынды — Кітап оқынды, (Кітап оқылды)»; «اَلْ اَقْدَيْ Ol bitik оқынды: Ол бітік оқынды — Ол кітап оқынды; кітап оқығансыды.» اَقْتَرُ اُقْتَاقُ Оқыпиг-оқыпмақ: Оқынұр-оқынмақ — Оқығансыр-оқығансымақ). Бұл сөздегі «ن — н» әрпі «ل — л» әрпімен ауысып түскен.

اَكْدِي EKINDI EKINDI: егінді.

«اَلْ اَكْدِي تَرِيغْ اَوْرِنْكَا Ol өзіңе тағығ екінді: Ол өзіңе тарығ екінді — Ол өзіңе астық егінді (екті, егіп алды).» اَكِيْرُ اَكِيْمَاكُ Ekinүг-ekinmek: Ekinүг-ekinmek — Eginер-eginbek).

اَكْدِي ÖKYNDI ÖKÜNDI: өкінді.

«اَلْ اَكْدِي بَازِنْكَا Ol jazukына öкүndi: Ол иазүкына өкүнді — Ол күнәсіне өгінді.» اَكِيْرُ اَكِيْمَاكُ Öкүнүг-өкүнmek: Öкүнүг-өкүнmek — Öкiнер-өкiнbek).

اَكْدِي ÖGYNDI ÖGÜNDI: мақтанды.

«اَلْ اَكْدِي اَزِنْ اَكْدِي Ol өзін өгүнди: Ол өзін өгүнді — Ол мақтанды, (ол өзін мақтады).» اَكِيْرُ اَكِيْمَاكُ Öгүнүг-өгүнmek: Öгүнүг-өгүнmek — Maқтанар-мақтанbak).

Мақалда былай айтылады: «اَكْتُوْجِي اُنْدَا اَرْتَاْتُرُ Öгүнгүші өміндә artatur: Öгүнгүші өміндә artatur — Maқтанушы дамбалын былғар;» Яғни мақтаншак көбінесе, күпініп, күшеніп, бірақ сонысының үдесінен шыға алмай қиналып-қысылғанда ішкімің былғап қояды.

Бұл мақалды өзін-өзі мақтамауды түсіндіру үшін айтады.

اِكْدِي IKENDI IKENDI: асауланды. (тулады, мөңкіді. А. Е.)

«اَتْ اِكْدِي At ikendi: At ikendi — At асаулық

- кылды.» **اِكْتَمَدَ اِكْتَمَدَ** Ikenyğ-ikenmek: Ікенyр-ікенмек — Асаулық кылар-асаулық кылмақ (Мөңкір-мөңкімек А. Е.)
- اِغْتَدِي** IGENDI ІГЕНДІ: буаз болды.
«**اِغْتَدِي قِسْرَاقِ اِغْتَدِي** Қысғак іgenди: Қысрақ ігенді — Байтал буаз болды.»
- اَلْيَنْدِي** ALYINDY АЛЫНДЫ: алынды.
«**اَلْيَنْدِي اَلْ اَلْيَنْدِي** Оl алытын алынды: Ол алымын алынды — Ол алымын алынды (Алашағын біреудің жәрдемінсіз алды).» **اَلْيَنْدِي اَلْيَنْدِي** Алынyр-алынмақ: Алынyр-алынмақ — Алынyр-алынбақ).
- اَلْاَنْدِي** ULANDY ҰЛАНДЫ: ұласты; жалғасты.
«**اَلْاَنْدِي نَانِكْ** Uланды пен: Ұланды нең — Нәрсе ұласты.»
(**اَلْاَنْدِي اَلْاَنْدِي** Uланyр-уланмақ: Ұланyр-ұланмақ — Ұласар-ұласпақ)
- اَلْاَلْدِي** OLUNDY ОЛҰНДЫ: оралды, оралынды.
«**اَلْاَلْدِي نَانِكْ** Olundy пен: Олұнды нең — Оралған нәрсе; яғни ағашқа оралған арқандай, яки шырмап алған жыландай оралынған нәрсе»;
«**اَلْاَلْدِي جُولِ** Jol olundy: Иол олуңды — Жол айналды; оралды.» **اَلْاَلْدِي اَلْاَلْدِي** Olunyр-olunмақ: Олуңyр-Олуңмақ — Оралар-оралмақ).
- اَلْاَلْدِي** OLYNDY OЛЫНДЫМ: торықтым, зеріктім.
«**اَلْاَلْدِي مَن بُو اَهْتَا اَلْدِي** Men bu ышта олындым: Мен бұ ышта олындым — Мен бұл істе зеріктім.»
(**اَلْаَلْدِي اَلْаَلْدِي** Олынyрмен-олынмақ: Олынyрмен-олынмақ — Торығармын-торықпақ).
- اَلْاَلْدِي** ILENDI ІЛЕНДІ: айыптады; бетіне басты.
«**اَلْаَلْدِي اَلْاَلْدِي** ol анағ іленді: Ол анағ іленді — Ол оны айыптады; (Ол оны тапсырған ісін күткендегідей істей алмағаны үшін айыптады).»

إِلِنْدِي ILINDI

Кіналап, табалау үшін қолданылатын «іленш» إِيْلِنْدِي сөзінің түбірі осы. (إِيْلِنْدِي إِيْلِنْدِي) Іленүг-ілен-мек: Іленүр-іленмек — Айыптар-айыптамақ).

ІЛІНДІ: ілінді.

«تِكَن تونقا إِيْلِنْدِي Tiken tonqa ilindi: Тікен тонқа ілінді — Тікен тонға ілінді.» (إِيْلِنْدِي إِيْلِنْدِي) Ілінүр-ілінмек: Ілінер-ілінбек — Ілінер-ілінбек).

Шайырда былай келтірілген:

تَبْدُو مَنَا إِيْلِنْدِي
 أَمَّاكَ كَرُو إِيْلِنْدِي
 فِلَيْشِنَا إِيْلِنْدِي
 تَتَغُن بَلَبُّ أَل قَاتَار

*Tabdu maña ilindi,
 Emgek kery ulyнды,
 Qylmyшыңа ilendi,
 Tutgun bolup ol қатар:*

*Тәвдү маңа ілінді,
 Емгек керу ұлынды,
 Қылмышыңа іленді,
 Түтгүн болуп ол қатар —*

*Табдү маған ілінді,
 Бейнет шегіп ұлынды,
 Қылығына өкінді,
 Түтқын болып қиналды ол...»*

(Табдү менің қолыма түсті; Бейнет көріп азапталды; Қылған қылықтарына күйінді; Түтқын болу оған қатты батады).

«إِيْلِنْدِي إِيْلِنْدِي عَرَجَاغЫКА ilindi: Ер иағықа ілінді — Ер жауына тұтқынға түсті; (Ер жауына ілінді.

А. Е.);» «إِيْلِنْدِي إِيْلِنْدِي كِيك تۇзаққа ilindi: Кеіік тұзаққа ілінді — Киік тұзаққа ілінді.»

أَمُنْدُم

UMUNDUM ҰМУНДУМ: үміттендім.

«مَنْ تَتَكْرَى دَنْ أَمُنْدُم Men tәңіriden umundum:

Мен тәңіріден үмүндүм — Мен тәңіріден үміттендім.» (أُنُنْدُ أُنُنْرُ) Umunug-umunmak: Үмүнүр-үмүнмак — Үміттенер-үміттенбек).

أُنُنْدِي ANUNDY АНҮНДЫ: әзірленді.

«أَلْ يَأْفِي قَا أُنُنْدِي» Ol jaғыka anundy: Ol иағыка аңұнды — Ol жауға (қарсы) әзірленді.» Басқаларға до осылай қолданылады. (أُنُنْرُ أُنُنَاتِي) Anunug-anunmak: Аңұнұр-аңұнмак — Дайындалар-дайындалмак).

أِنُنْدِمُ İNANDIM İNANDYМ: иландым.

«مَنْ أُنُنَارُ إِنُنْدِمُ» Men аңар ынандым: Мен аңар ынандым — Мен оған иландым, сендім.»

(إِنُنْرُ إِنُنَاتِي) İnanug-ınanmak: İnanұr-ınanмак — Иланар-иланбақ). «بَيْتُ إِنُنْجُ» İnanş beg: İnanş beg — Сенімді бек» деген де осы сөзден шыққан.

БІР ӘРШІ ЕКІ РЕТ ҚАЙТАЛАНҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أَبِيْتِي АБЫТТЫ АБЫТТЫ: жасырды.

«أَلْ أُزِنُ مَندِنُ أِبِيْتِي» Ol өзін mendin abyttı: Ol өзін менен жасырды.» Жасырып, жауып койған нәрселердің барлығына осы сөз қолданылады. (أَبِيْتُرُ أِبِيْتَاتِي) Abytur-abyttmak: Абытұр-Абытмак — Жасырар-жасырмак).

أَتَاتِي АТАТТЫ АТАТТЫ: ат болды.

«تَائِي أَتَاتِي» Taj atatty: Тай ататты — Тай ат болды; тай өсіп ат қатарына қосылды.» Мәселен, арабшадағы «فُتَيْتِ الْجَارِيَةُ»^{*}, яғни үлкендер ката-

* «تَيْ» сөзінің түпнұсқадағы жазылуы мен оқылуы жөнінде әртүрлі пікір бар. Б. Аталай бұл сөз мүлде артық түр деп санайды. «Сібі» (екі жасар тай) болуы керек деп санайды. (ДТК, I-т. 207-бет).

рына кірді, «қыз бой жетті» дегенге ұқсас.

Мақалда: «تای آتسا ат тынур, оғұл ерезсе ата тынур. Тай ататса ат тынұр, оғұл ерезсе ата тынұр — Тай ат болса, ат тынар, ұл ержетсе, ата тынар,» — дейді. (Тай жетілсе, ат тынады, міністен құтылады, ұл ержетсе ата тынады, қолындағы ісін өскен баласы алады).

Жырда былай жырланады:

« تَكْرُ مَنِكَ سَاوْمِنِي بِلْكَالِكَا آتِي
تَيْرُ قَلْبِي آتَتْسَا قِيسْرَقُ سَنِي تَائِي

*Tegyr meniñ savymny bilgelege aj,
Tynur qaly atatsa qysraq seni* taj:*

*Tegyr meniñ savymny bilgelege aj,
Tynur qaly atatsa qysraq seni tay —*

*Жеткіз менің сөзімді, біліктіге айт:
Егер тай ат болса, қысрақ тынар.»*

(Менің сөзімді ақылды, білгісі келгенге жеткіз, егер байталдың тайы ат болса, байтал тынар).

آتتِي ETETTI

ETETTI: киналтты; қыспаққа салды.

«أَلْ أَنِي آتتِي» Ol any etetti: Ол аны ететті — Ол оны қыспаққа салды.» (Etetyr-etetmek: Ететүр-ететмек — Қыспақтар-қыспақтамақ.)

أجتِي АШЫТТЫ

АШЫТТЫ: ашытты.

«أَلْ سِرْكََا آجتِي» Ol sirke aşıttı: Ол сірке ашытты — Ол сірке ашытты.» Бұл сөз басқаларға да қолданылады. «أَلْ أَنِي كُونُكَلِيْنِ آجتِي» Ol anyн көнлің ашытты: Ол аның көнлің ашытты — Ол оның көнлің (ашы бір сөзбен) ашытты; жара­лады.» (Ашытур-ашытмақ: Ашы-

- اذيتي UZYTTY ҰДЗЫТТЫ: ұйытты.
 «أَل مَنِي اذيتي» Ol meni ызытты: Ол мені ұдзытты — Ол мені ұйытты (ұйықтатты);
 «أَل بُعْرَت اذيتي» Ol joғurt ызытты: Ол иоғұрт ұдзытты — Ол қатық ұйытты»; «أَل اذيتا اذيتي» Ol ызытма ызытты: Ол ұдзытма ұдзытты — Ол ірімшік ұйытты»; «أَل اُت اذيتي» Ol ot ызытты: Ол от ұдзытты — Ол отты ұйытты (өшірді)». (أذيتر اذيتا)
 Uzytur-ызытмақ: Ұдзытұр-ұдзытмақ — Ұйытар-ұйытпақ).
- اريتي ARYTTY АРЫТТЫ: тазартты, аршыды.
 «أَل تَرِيغ اريتي» Ol tarıғ arıтты: Ол тарығ арытты — Ол дәнді тазартты.» Бұл сөз басқа жағдайларға да колданылады. (أريتو اريتا) Arytur-agıтмақ: Арытұр-арытмақ — Арылтар-арылтпақ).
- اريتي ERITTI ЕРІТТІ: ерітті.
 «أَل قُوْزِي اريتي» Ol kozı eritti: Ол козы ерітті — Ол козыны піштірді.» Баланы сүндетке отырғызғанда да осы сөз колданылады. «أغلان اريتي» Oғlan eritti: Оғлан ерітті — Бала ер(кек) болды.» Бала ерлер санатына қосылды. Бұл сөздің түбірі «آرذيتي» erezti — ередзті» болған, соңғы дыбысы алдыңғы дыбысқа ұласып сіңісіп кеткендіктен «آريتي» eretti — еретті» түріне айналған. Арабшадағы «مَذِيْرَة» сөзінің «ذِيْرَة» сөзінен шықканы секілді. (أرذيتو اريتو) Erezүг-erezтeк: Ередзүр-ерездeк — Ерітeр-ерітпeк). (Ер болмақ).
- اريتي ERYTTI ЕРҮТТІ: ерітті.

- «أَلُّ مَائِغَ أَرْتَبِي» Ol jaғ eritti: Ол иағ ерітті — Ол майды ерітті.» Бұл сөз басқаларға да осылай қолданылады. (أَرْتَبِي أَرْتَبِي) Erytyr-erytmek: Ерүтүр-ерүтмек — Ерітер-ерітпек).
- أَرْتَبِي AZYTTY AZYTTY: аздырды; адастырды.
«أَلُّ أَنْكَارِ يُولِ أَرْتَبِي» Ol anar yol azyttı: Ол анар иол азытты — Ол оны жолынан адастырды.» (أَرْتَبِي أَرْتَبِي) Azytur-azytmak: Азытүр-азытмак — Аздырар-аздырмак).
- أَرْتَبِي EZITTI EZITTI: (ен салды — А. Е.)
«أَلُّ أَعْلَانِ قُلَاقِيْنِ أَرْتَبِي» Ol oflan kulakyn ezitti: Ол оғлан құлақын езітті — Ол баланың құлағын тілді (ен салды)» Ұзынынан тілінген, жырылған белгіге байланысты осы сөз қолданылады. (أَرْتَبِي أَرْتَبِي) Ezityr-ezitmek: Езітүр-езітмек — Тілер-тілемек).
- أَرْتَبِي UZATTY UZATTY: ұзартты, созды.
«أَلُّ اِبْشِغِ أَرْتَبِي» Ol jышығ uzatty: Ол иышығ ұзатты — Ол таспаны ұзартты.» ; «أَلُّ اِبْشِغِ أَرْتَبِي» Ol ышығ uzatty: Ол ышығ ұзатты — Ол істі (кейінге) созды.» (أَرْتَبِي أَرْتَبِي) Uzatur-uzatmak: Ұзатүр-ұзатмак — Ұзартар-ұзартпак).
- أَرْتَبِي YZITTI YZITTI:
«أَلُّ اَيْنِ قُلَاقِيْنِ أَرْتَبِي» Ol anyң kulakyn yzitti: Ол аның құлақын үзітті — Ол оның құлағын ауыртты (құлақ етін жеді; сасытты — А. Е.)
«أَلُّ سِرْكََا كُيْنِي أَرْتَبِي» Sirke kypni yzitti: Сірке күпні үзітті — Сірке (ашып кетіп) күбіні жеп (ойып, сыртына) шықты.» (أَرْتَبِي أَرْتَبِي) Yzityr-yzitmek: Үзітүр-үзітмек).
- أَرْتَبِي ESITTI ESITTI: создырды, естірді.

- «أَلْ أُرُقْنِي آيْتِي» Ol urukny esitti: Ол ұрұқны есітті — Ол жіпті создырды » Басқаларға да осы сөз қолданылады. (إِسْتَمَاكُ) اِسْتُرُ Esityr-esitmek: Esitür-esitmek — Создырар-создырмақ».
- اُسَيْتِي USYTTY ҰСЫТТЫ: шөлдетті.
«تُوزِلُغُ عَتْ مَنِي أُسَيْتِي» Tuzlug et meni usyitty: Түз-
лұғ ет мені ұсытты — Түзды ет мені шөлдетті.»
(اِسْتَمَاتُ) اُسْتُرُ Usytur-usyitmak: Ұсытүр-ұсыт-
мақ — Шөлдетер-шөлдетпек).
- اِسِيْتِي ISITTI ІСІТТИ: ысытты.
«أَلْ مُوْنُ اِسِيْتِي» Ol mün isitti: Ол мүн ісітті — Ол
сорпаны ысытты.» Темір, яки басқа нәрселерді
қыздырғында да осы сөз қолданылады.»
«أَرُ اِسِيْتِي» Er isitti: Ер ісітті — Кісі ысыды (адам-
ның ыстығы көтерілді)». Бұл етістік өтімсіз етіс-
тік. Алдыңғысы өтімді етістік еді. (إِسْتَمَاكُ) اِسْتُرُ
Isityr-isitmek: Ісітүр-ісітмек — Ысытар-ысыт-
пак).
- اَشَاتِي АШАТТЫ АШАТТЫ: асатты.
«أَلْ مَنَا آفَرُ أَشَاتِي» Ol mana ash ashatty: Ол мана
аш ашатты — Ол маған ас асатты.» Бұл сөзді
көбінде түріктер хандардың иә ұлықтардың ас-
сияпаты үстінде қолданады. Әйтсе де, оғыздар
бұл сөзді әдеттегі ас ішкізгенде де қолдана бер-
еді. Оғыздардың қолдануы салт-әдетке (түр-
мыс шартына) сәйкес. (اِسْتَمَاتُ) اَشَاتُرُ Ashatur-
ashatmak: Ашатүр-ашатмақ — Асатар-асатпак).
- اَشُتِي АШУТТЫ АШҰТТЫ: жаптырды.
«أَلْ مَنَا يُوғُرْقَانُ أَشُتِي» Ol mana joғurqan ashut-
ty: Ол мана иоғұрқан ашұтты — Ол маған (оған,
басқа біреуге) көрпе жаптырды.» Бір нәрсені
басқа біреуге, бірдеңеге жабуды бұйырғанда
осы сөзді қолданады. (اِسْتَمَاتُ) اَشُتُرُ Ashutur-
ashutmak: Ашүтүр-ашұтмақ — Жаптырар-жап-

тырмақ). Жырда былай жырланыпты:

« اذو ببرب بعتتم
تتار تولغ تفتتم
آن آسن آفتتم
مکن برجا ازی جفدی

*Ызи беріп бошуттым,
Тавар јүлүг таушуттым
Ерен ессін ашуттым
Јүкүн барша өзі шөгды:*

*Ызү беріп бошуттүм,
Тавар иүлүг таушуттүм,
Ерен ессін ашуттүм,
Иүкүн барша өзі шөгды —*

*Ерік (еркіндік) беріп босаттым,
Тауар төлем тасыттым,
Ерлер айыбын жаптырдым,
Барлық жүгін өзі буып-түйді.»*

(Қолға түскен бір тұтқын турасында әңгімелейді: Бостандық беріп босаттым; Еркіндік алғаны үшін төлейтін дүние, малын өзіне тасыттым; Адамдардың (ерлердің) айыбын арттым, өз күнәсін өзі жабуын (өтеуін) бұйырдым; Барлық жүгін өзі буып-түйіп байлап, тасыды.)

أُشْتِي

ҮШҮТТИ

· ҮШҮТТИ: үсітті.

«أَل مَنِي تُمْلِيْغَا أَشْتِي» Ol meni tumlyғқа үшүтті: Ол мені түмліғқа үшүтті — Ол мені суыққа тондырды (үсітті). «أَل سُوْجِدْ أَشْتِي» Ol süшүк үшүтті: Ол сүшүк үшүтті — Ол шырынды суытты; Ол ішетін шырын шербетті суыту үшін суық жерге қойды». «أُشْتِرْ أَشْتِمَا» Үшүтүг-үшүтмек: Үшүтүг-үшүтмек — Үсітер-үсітпек».

أُشَاتِي

ҮШАТТЫ

ҮШАТТЫ: үсатты.

«أَشْتَاكَ أَشْتِي» **АШТАҚ** Ol etmek uşatты: Ол etmek ұшатты — Ол нан ұсатты.» Бұл сөз басқаларға да қолданылады. Уатын, ұсақтайтын нәрсенің бәріне осы сөз қолданылады. (أَشْتُرُ أَشْتَاكُ) Ушатур-ушатмақ: Ұшатұр-ұшатмақ — Ұсатұр-ұсатпақ).
ЕШІТТІ ЕШІТТІ: (есіттігі деген мағынада А. Е.)

«أَلِ أَيْنِ أَهْتِي» **АЛ** Ol аның әwin ешitti: Ол аның әбін ешітті — Ол оның ойын есіттірді (есірткізді, айтқызды).»

Әртүрлі нәрсені сұрастырғанда, дәлелдегенде де осы сөз қолданылады. (أَشْتُرُ أَهْتَاكَ) Ешітүр-ешітмек: Ешітүр-ешітмек — Есірттер-есіртпек). Мақалда былай айтылған:

«فُلَانٌ أَشْتَاكَ كَوْنِكُمْ بِلَيْزِ كُوزِ كُوزَا أَدَاكَ كَلِيرِ» **Құлақ** ешітсе көңүл биліг көз көрсе үзік келіг: Құлақ ешітсе көңүл биліг көз көрсе үзік келіг — Құлақ естісе, көңіл билер, көз көрсе* (сүйіктісін көрсе) құштарлық келер.»

«أَغْتِي» **АҒЫТТЫ** АҒЫТТЫ: ағытты, шығарды.

«أَلِ أُنِي تَاغُ قَا أَغْتِي» **АЛ** Ol аны тағқа ағытты: Ол аны тағқа ағытты — Ол оны тауға шығарды.» Бұл сөз басқа мағыналарда да қолданылады.

«تَنْكُرِي بُلْتِ أَغْتِي» **Тәңгі** буыт ағытты: Тәңгі бұлыт ағытты — Тәңірі бұлт шығарды.» (أَغْتُرُ أَغْتَاكُ) Ағытур-ағытмақ: Ағытұр-ағытмақ — Шығарар-шығармақ).

«أَقْتِي» **АҚЫТТЫ** АҚЫТТЫ: ақытты.

«تَنْكُرِي أَقِنِ أَقْتِي» **Тәңгі** ақын ақытты: Тәңгі ақын ақытты — Тәңірі ағынды ағызды.»; «أَلِ سُوُفِ أَقْتِي» **АЛ** Ol сув ақытты: Ол сув ақытты — Ол су ағызды.»;

* Жүсіп Баласағұнда нақ осы сөз бәйіт түрінде айтылған. А. Е.

		« بَعَّ أَتَجَبِي أَتَجَبِي » Бег ақыншы ақытты: Бег ақыншы ақытты — Бек ақыншы (жауға қарсы қарулы қол) ағытты (жіберді). أَقْيُتُرُ أَقْيُتُرُ أَقْيُتُرُ Ақытур-ақытмақ: Ақытүр-ақытмақ — Ағызар-ағызбақ).
أَقْيُتُرُ	ОҚЫТТЫ	ОҚЫТТЫ: оқытты. « أَل مَنْكَ بِتِكَ أَقْيُتُرُ » О л маңа bitik оқытты: Ол маңа бітік оқытты — Ол маған кітап оқытты». Бұл сөз басқаларға да колданылады. (أَقْيُتُرُ أَقْيُتُرُ Оқытур-оқытмақ: Оқытүр-оқытмақ — Оқытар-оқытпақ).
أَكْيُتُرُ	ЕКІТТИ	ЕКІТТИ: ектірді, еккізді. « أَل تَرِيغ أَكْيُتُرُ » О л тарығ ekitti: Ол тарығ екітті — Ол тары ектірді.» Басқаларға да солай колданылады. (أَكْيُتُرُ أَكْيُتُرُ Ekityr-ekitmek: Екітүр-екітмек — Еккізер-еккізбек).
أُكْيُتُرُ	ҮГІТТИ	ҮГІТТИ: үгітті, тартқызды. « أَل تَرِيغ أُكْيُتُرُ » О л тарығ үgitti: Ол тарығ үгітті — Ол тары үгітті.» Басқа нәрселерден үн тартқанда да осы сөз колданылады. (أُكْيُتُرُ أُكْيُتُرُ Ygityr-үgitmek: Үгітүр-үгітмек — Үгітер-үгітмек.)
أَكْيُتُرُ	ІКІТТИ	ІКІТТИ: тәрбиеледі. « أَل أَنِي أَكْيُتُرُ » О л аны ikitti: Ол аны ікітті — ол оны тәрбиеледі; жеткізді». Бұл сөздің түбірі « أَكْيُتُرُ أَكْيُتُرُ ікізті: ікізті», « ز — з(дз)» әрпі « ت — т» әрпіне ұласып, нәтижесінде « أَكْيُتُرُ أَكْيُتُرُ ikitti ікітті» болып шыққан. (أَكْيُتُرُ أَكْيُتُرُ Ikizyr-ікізмек: Икидзүр-икидзмек — Жеткізер-жеткізбек).
أُولُتُرُ	ҰЛАТТЫ	ҰЛАТТЫ: жалғады. « أَل بِ أُولُتُرُ » О л ып ulatty: Ол ып ұлатты — Ол жіпті жалғады.» (أُولُتُرُ أُولُتُرُ Ulatur-ulatmak: Ұлатүр-ұлатмақ — Жалғастырар-жалғастырмақ).

- أُولَيْتِي** ULYTTY ҰЛЫТТЫ: ұлытты.
 «أَلْ أَنِي أُرْبُ أُولَيْتِي» Ol аны urup ulytty: Ол аны ұрып ұлытты — Ол оны ұрып ұлытты; (Бөрі ұлығандай ұлытты)»
 (أُولَيْتِي أُرْبُتُ أُولَيْتِي) Ulytur-ulytmaq: Ұлытүр-ұлытмақ — Ұлытар-ұлытпақ).
- أُولَيْتِي** OLYTTY ОЛЫТТЫ: иді, кайырды.
 «أَلْ أَنِكَ بُيِّنَ أُولَيْتِي» Ol аның бойнын olytty: Ол аның бойнын олытты — Ол оның мойнын қайырды;» Бір нәрсені қайырып, бүргенде осы сөз қолданылады.
 (أُولَيْتِي أُوْلَيْتِي) Olytur-olytmaq: Олытүр-олытмақ — Қайырап-қайырмақ).
- أُولَيْتِي** ÖLYTTI ӨЛҮТТИ: жібітті.
 «أَلْ تُونُ أُولَيْتِي» Ol ton ölytti: Ол тон өлүтті — Ол тонды жібітті; Бұл сөз басқаларға да қолданылады. (أُولَيْتِي Ölytur-ölytmek: Өлүтүр-өлүтмек — Жібітер-жібітпек).
- أُولَيْتِي** İLETTI ІЛЕТТИ: әкетті; алып кетті.
 «أَلْ КАҒУН АНКА İLETTI» Ol қағун evge ilette: Ол қағун evге ілетті — Ол үйіне қауын әкетті.»
 (أُولَيْتِي İletur — iletmek: Илетүр — илетмек — Әкeтep-әкeтпeк).
- أُولَيْتِي** YLETTI ҮЛЕТТИ: үлестірді.
 «أَلْ ШЫҒАЙКА ЯРМАҚ YLETTI» Ol шығайка jarmaq yletti: Ол шығайка иармақ үлетті — Ол кедей-кепшіктерге акша үлестірді;» (أُولَيْتِي Yletur-yletmek: Үлетүр-үлетмек — Үлестіреp-үлестіpмeк).
- أُولَيْتِي** EMİTTI ЕМІТТИ: қисайды.
 «أَلْ تَامُ أُولَيْتِي» Tam emitti: Там емітті — Там қисайды.» Басқаларға осындай мағынада қолданылады. «أُولَيْتِي كۆنلүм аңар emitti: Көңлүм

аңар емітті — Оған көңілім елітті (ауды, бұрылды).»

(أَمِيتُ أَمِيتُ Emitür-emitmek: Емитүр-емитмек — Кисаяр-кисаймақ).

Жырда былай жырлаған:

قُلَانُ تَغَلُ قَوْمُتْطِي
 أَرْقَارُ سُكَّعُ جُمُتْطِي
 جَائِلَاغُ تَابَا عَمِيتْطِي
 تَزَكِّي تَرْبُ سَكْرُشُورُ

*Kulan tygel qomutty
 Arqar sykek jumutty,
 Jajlag taba emitti,
 Tirik turup sekriuyur*

*Құлан түгел қомұтты,
 Арқар сүкек жұмұтты,
 Жайлағ таба емітті,
 Тізік тұрұп секріуүр —*

*— Құлан түгел қозғалды,
 Арқар, киік топталды,
 Жайлау жаққа бұрылды,
 Тізілісіп, секрісер.»*

(Көктемгі көріністі бейнелеп айтқан: Жазғытұры құланды түгел қозғалысқа түсірді; арқар, киікті топтастырып жинады; жайлау жаққа бұрылды; онда тізілісіп ойнақтап, секіреп).

أَنْتِي

ANUTTY

АНҮТТЫ: дайындады, жасақтады.

«أَلْ بِغِي قَا نَلْمُ أَنْتِي» Ol jaғықа tolum anutty: Ол иағықа толұм анұтты — Ол жауға (қарсы) қару-жарақ дайындады.» Басқа да әртүрлі нәрселерді дайындағанда да осы сөз қолданылады. (أَنْتُورُ أَنْتَانُ) Anutur — anutmaq: Анұтүр анұтмақ — Дайындар — дайындамақ)

Мақалда былай деп келген:

«تَلُمَ اَنْتَا قُلُنْ بُلُورْ تَلُمَ اَنْتَا بُلُنْ بُلُورْ» Tolun anutsa kulun bulur tolun unutsa bulun bolur: Толұм аңұтса құлун бұлұр, толұм ұнұтса бұлұн болұр — Қару дайындаса құлын болар, қаруды ұмытса тұтқын болар.» Бұл күреске алдын ала кам жасау керектігін мегзеген мақал.

اُنْتِي UNATTY

ҰНАТТЫ: көндірді.
«مَنْ اِنَامَسْ اَرِيْمُ اَلْ مَنِي اُنْتِي» Men unamas erdim, ol meni unatты: Мен ұнамас ердім, ол мені ұнатты — Мен көнбес едім, ол мені көндірді.»
(اُنَاتُرْ اُنَاتْمَا Unatur unatmak: Ұнатұр ұнатмақ — Көндірер-көндірмек).

اُنْتِي UNYTTY

ҰНЫТТЫ: ұмытты.
«اَلْ سَوْرِنْ اُنْتِي» Ol sözün unyтыты: Ол сөзін ұнытты — Ол сөзін ұмытты.» Басқаларға да солай қолданылады. (اُنْيُتُرْ اُنْيُتْمَا Unyitur — unyitmak: Ұнытұр-ұнытмақ — Ұмытар-ұмытмақ).

اِنْتِي ENETTI

ЕНЕТТИ: ен салдырды; таңбалатты.
«اَلْ قَوْبِيْنْ اِنْتِي» Ol қойын enetti: Ол қойын енетті — Ол қойын таңбалатты.» (اِنْيُتُرْ اِنْيُتْمَا Enyitur-enetmek: Енетұр-енетмек — Ен салдырар-ен салдырмақ).

ОСЫ БӨЛІМНІҢ МЕНҚҰСТАРЫ

اِيْتِي AJYTTY

АЙЫТТЫ: айтты.
«اَلْ مَانَا سَوْرْ اِيْتِي» Ol маңа söz ajyтыты: Ол маңа сөз айытты — Ол маған сөз айтты*». Оғыздар: «مَنْ اِنَاْرْ سَوْرْ اِيْتِي» Men anar söz ajyтытым: Мен аңар сөз айыттым» — дейді, яғни «Мен оған сөз

*Осы мысалда: «айтты» сөзі «сұрады» мағынасында «...сөз сұрады» деп келтірілген, біз қазақ тілінде ежелден бар ұғым болғандықтан «сөз айтты» деп алдық. Түпнұсқада бірде «айтты», бірде «сұрады» мағынасында кездеседі, «Көне түркі сөздігінде» де 5 түрлі мағынада аударып көрсетілген. (ДТС, 37-стр). — А. Е.

اُيْتِي ҰЯТТЫ

сөйледім» дегендегісі. Әйтсе де бұл қағида емес. (Қағидаға қиғаш келеді). (اَيْتُوْرُ اَيْتَاقُ) Абытур-абытмақ: Айытұр-айытмақ — Айтар-айтпақ).
ҰИАТТЫ: ұятты; ұялды.

«اَلْ مَيْنُوْنُ اُيْتِي» Ol mendin ujatty: Ол мендін ұятты — Ол менен ұятты.» Дұрысы: «اَيَاذُنِي اُيَاذْتِي» ұязты — ұиадзты» болатын-ды, үндесіп кетуі нәтижесінде «اُيْتِي ұйатты» болып шыққан. (اُيَاذُوْرُ اُيَاذِمَاقُ) Уязуғ-уязмақ: Ұиадзұр-ұиадзмақ — Ұялар-ұялмақ).

ОСЫ БӨЛІМНІҢ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕРІ

اَبِيْدِي АБЫДДЫ

АБЫДДЫ: жасырды, тықты; сақтады.

«اَلْ اَنِي كِشِيْدِيْنُ اَبِيْدِي» Ol anı kışidin abyddy: Ол аны кішідін абыдды — Ол оны кісіден жасырды. «Басқа нәрселерді жасырғанда да осы сөз қолданылады. (اَبِيْتُوْرُ اَبِيْتَاقُ) Абытур-абытмақ: Абытұр-абытмақ — Сақтар-сақтамақ).

ОСЫ БӨЛІМНІҢ ҒҰННАЛЫЛАРЫ

اَنْكُتِي ОҢУҚТЫ

ОҢУҚТЫ: оңды; солды.

«اَلْ اَرُ يُوْزِي اَنْكُتِي» Er jüzi onıqty: Ер жүзі оңұқты — Ердің жүзі солды.»

«اَبْرَجِيْنُ اَنْكُتِي» Barşın onıqty: Баршын оңұқты — Жібек оңды (жібектің өні онып кетті)» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (اَنْكُفَاْرُ اَنْكُفَاقُ) Оңикағ-оңиктақ: Оңұқар-оңұқмақ — Оңар-оңбақ).

اَنْكُلْتِي ОҢҰЛТЫ

ОҢҰЛТЫ: оналды; ондалды.

«اَسْكَلُ اَنْكُلْتِي» Sökel onıltı: Сөкел оңұлты — Наукас оналды.»

«اِشْ اُنْكَلْتِي» Ыш оңалты: Ыш оңалты — Іс оналды; бітер іс оңғарылды.» (اُنْكَلْتِي اُنْكَلْتِي) Оңулуг-оңулмақ: Оңұлұр-оңұлмақ — Оңалар-оңалмақ).

Үш әріптілер бөлімі бітті.

ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

ОРТАҢҒЫ ЖӘНЕ СОҢҒЫ ӘРІПТЕРІ СҮКІНДІК БОЛАТЫН, **فَعْلَالِدِي** ФӘ‘ЛАЛДЫ СЕКІЛДІ ӘР ТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

أُرْپَرْدِي ҮРPERDI ҮРPERDІ: үрпиді; түксиді.

«أُرْپَرْدِي عِرْ Үрүрерди: Ер үрперді — Адам үрпиді (ашудан, не реніштен).» «تَقَاغُونُ أُرْپَرْدِي» Тақағу үрперді: Тақағу үрперді — Қораз (төбелесу үшін) үрпиді»; «أَنْكِي يَجْنِي أُرْپَرْدِي» Аның жіні үрперді: Аның иіні үрперді — Оның түгі үрпиді» — деп те айтылады. «أُرْپَرْمَكُ أُرْپَرْمَكُ» Үрперүг-үрпермек: Үрперер-үрпермек — Үрпиер-үрпимек.)

أَبْتُرْدِي ӨРТYRDI ӨПТҮРDІ: өптірді.

«أَبْتُرْدِي أَلْ أَنِي Өртүрди: Ол аны өптүрді — Ол оны өптірді.» «أَبْتُرْمَكُ أَبْتُرْمَكُ» Өртүгүг-Өртүгмек: Өптүрүр-өптүрмек — Өптірер-өптірмек.)

أَتْرُدِي АТТURDY АТТҮRДЫ: аттырды; аткызды.

«أَتْرُدِي أَلْ أَقْ Өтүрди: Ол оқ аттырды — Ол оқ аттырды; (Ол оқ атуға бұйырды).» Барлық нәрсені атқызғанда осы сөз қолданылады. «أَتْرُرُ أَتْرُمَاقُ» Atturur-Atturmak: Аттырар-аттырмак — Аттырар-аттырмак.)

أَتْتُرْدِي ӨТТYRDI ӨТТҮRДІ: тарткызды; тарттырды; (ойнатты).

«أَتْتُرْدِي سَبِيْزَغُو Өттүрди: Сыбызғы өттүрді — Сыбызғы тарттырды.» Адамның әрекеттерімен әртүрлі нәрседен саз, әуен шығарғанда осылай делінеді. «أَتْتُرُرُ أَتْتُرْمَاقُ» Өттүгүг-өттүгмек: Өттүрүр-өттүрмек — Тарттырар-тарттырмак).

أَيْتُرْدِي ETTYRDI ETTYRДІ: түзеттірді.

«أَل مَنَّكَ إِيشِم اِيْتُرْدِي» Ol menin ышым ettürdi: Ол менін ышым еттүрді — Ол менің ісімді түзеттірді»; «أَل أَنْكَ اِيْتُرْدِي» Ol etük ettürdi: Ол етүк еттүрді — Ол етікті ондатты.» Басқаларға да осылай делінеді. (اِيْتُرْرُ اِيْتُرْمَاكُ) Ettürgür-ettürmek: Еттүрүр-еттүрмек — Түзеттірер-түзеттірмек).

اَاجْتُرْدِي АШТУРДЫ АШТҮРДЫ: аштырды.

«أَل قَبْعَ اِاجْتُرْدِي» Ol karıf aşturdı: Ол қапұғ аштүрды — Ол қақпа аштырды». Басқа нәрселерді аштырғанда да осы сөз қолданылады.

(اِاجْتُرْرُ اِاجْتُرْمَاقُ) Аштургүр-аштурмақ: Аштүрүр-аштүрмақ — Аштырар-аштырмақ).

اِاشْتُرْدِي ІШТҮРДІ ІШТҮРДІ: іштірді.

«أَل مَنَا سُوْقُ اِاشْتُرْدِي» Ol maña suv iştürdi: Ол маңа сув іштүрді — Ол маған су іштірді.» Басқаларға да осылай қолданылады. (اِашْتُرْرُ ашْتُرْمَاقُ) Іштүгүр-іштүрмек: Іштүрүр-іштүрмек — Іштірер-іштірмек.)

Дәл осы мағынада «اِашْتُرْدِي ішүрді» деген сөз де қолданылады. «سُوْقُ اِاجْرَمَانْكَ سُوْقُ بِيْرُ» Suv iştürmeske sūt ber: Сув ішүрмеске сүт бер — Су ішірмеске сүт бер» деген мақалда да осы сөз келтірілген. «Саған жамандық істегенге жақсылық қыл!» деген мағынаны білдіреді.

Мұндай етістіктердің ерекшеліктері: сол іс-әрекетке екі жақтың қатысатындығы. Біріншісі, іс-әрекетті істеуге бұйырушы да, екіншісі, іс-әрекетті орындаушы, атқарушы. Бұл үшін, етістіктің түбіріне екі әріп қосылады, яғни екі әріпті етістіктер болады. Бұл сипатты етістіктерді салыстырмалы шылау деп түсінуге болмайды. Сондықтан, осы жерде жаздым.

اِاخْتُرْدِي АХТАРДЫ АХТАРДЫ: аударды.

«أَر تَاشِغَ اِاخْتُرْدِي» Er taşyғ axtardı: Ер ташығ ахтарды — Адам тасты аударды»;

«تُجِبِي بِغَايَجٍ أَخْتَرَدِي» Түпі жығашығ аxtарды: Түпі иығашығ аxtарды — Жел (дауыл) ағашты аударды.» Баска бір нәрселерді аударғанда да, копарғанда да осы сөз қолданылады. Бұл сөздегі «خ - x» әрпі мен «غ - f» әрпінің орны, алмасып келген. Арабшадағы «خَتَارٌ» мен «عَدَاؤٌ», «عُمَارُ النَّاسِ» мен «عَمَارُهُمْ» секілді. «أَلِ يَهْرٌ أَخْتَرَدِي» Ol jer аxtарды: Ол иер аxtарды — Ол жер аударды (айлады, жер жыртты)» дегенге де айтылады. (أَخْتَرُرُ أَخْتَرْمَاقُ) Axtarur-axtarmak: Axtarұp-axtarmak — Аударар-аудармак).

أَرْتُرْدِي ARTURDY ARTYRDY: арттырды.

«أَنْ يَرْمَاقُ أَرَا يَهْرٌ أَرْتُرْدِي» On jarmaq üzə bir arturdy: Он иармак үзə бiр артұды — Он теңге үстiне бiр (теңге) арттырды.»; «أَرِ أَرْتُرْدِي» Er arturdy: Ер артұрды — Адам шектен асты (шектен шықты)». (أَرْتُورُ أَرْتُرْمَاقُ) Artutur-arturmak: Artұrұp-артұрмак — Арттырар - арттырмак). Жырда былай деп келедi:

« كَلْدِي بَهْرُ أَرْتُورُ
 بَهْرْدِي إِلِينُ أَرْتُورُ
 مُنْدَا قَلْبُ التُّورُ
 بَغْرِي بُلْبُ أَنْ يَنْتَارُ

*Keldi bery arturu,
 Berdi elin arturu,
 Munda qalyp olturu,
 Bygri bolup yn byter:*

*Келдi беру артұрұ,
 Бердi елiн артұрұ,
 Мұнда қалып олтұрұ,
 Бүгрi болұп үн бүтер —*

*(Шекарадан) асып берi келдi,
 Үстемеге елiн бердi:*

Бүкір болып, үні бітін,
Мұнда қалып, өлді (өлтірілді)»

(Асып-тасқан бір бек туралы: Бек біздің жаққа шекарадан асып күркіреп, көп әскермен мекерленіп келді; ақыры бізге өз елін де қосып берді; Енді біздің жақта қалып, бүкір болып мықшиып, үні шықпай өлтірілді).

اَرتُردِي ERTYRDI

ЕРТҮРДІ: кешірді.

«اَرتُردِي اَينِكَ يازُقِنُ اَرتُردِي» Аның жазуқын ertyrdi: Аның иазуқын ертүрді — Оның күнәсін кешірді.»

«اَرتُردِي اَينِكَ ايشِنُ اَرتُردِي» Аның ышын ertyrdi: Аның ышын ертүрді — Оның ісін өткізді, құптады.» Бір нәрсені бір жерден екінші бір жерге жеткізгенде де осы сөз қолданылады. (اَرتُردِي اَرتُردِي) Ertүгүг-ertүгмек: Ертүрүр-ертүрмек — Кешіреп-кешіремек).

اَرتُردِي EZTYRDI

ЕЗТҮРДІ: тілдірді*.

«اَرتُردِي اَل اُغْلِي قُلاَقِنُ اَرتُردِي» Ол оғлы құлақын eztyrdi: Ол оғлы құлақын езтүрді — Ол ұлының құлағын тілдірді.» Теріні, не жерді ұзыннан тіліп жыртқанда осы сөз қолданылады. (اَرتُردِي اَرتُردِي) Eztyгүг-eztүгмек: Езтүрүр-езтүрмек — Тілдіреп-тілдіремек).

اَرتُردِي YZTYRDI

ҮЗТҮРДІ: үздірді.

«اَرتُردِي اَل يَبِّ اَرتُردِي» Ол иып yztyrdi: Ол иып үзтүрді — Ол жіп үздірді.» Басқаларға да солай қолданылады. (اَرتُрдِي اَرتُрдِي) Yztyгүг-yztүгмек: Үзтүрүр-үзтүрмек — Үздіреп-үздіремек).

اَستُردِي ASTURDY

АСТҮРДЫ: астырды.

«اَстُردِي اَل اَز اَстُردِي» Ол ер asturdy: Ол ер астырды — Ол адамды астырды (асып өлтіруге бұйырды);

* Қазір де қолданылып жүрген «құлағын тестірді» деген сөз бар. А. Е.

«**اَلْ اَتَّ اَسْتُرْدِي** Ol et asturđy: Ол ет ас тұрды — Ол етті астырды, Ол етті (қазыққа іліп) асып қоюға бұйырды.» **اَسْتُرُرُ اَسْتُرْمَاقُ** Asturur-asturmak: Ас тұрұр-ас тұрмақ — Астырар-астырмақ).

اَسْتُرْدِي ESTYRDI ЕСТҮРДІ: естірді.

«**اَلْ اُرُقُ اَسْتُرْدِي** Ol uruk estyrdi: Ол ұрұқ ес тұрді — Ол арқан естірді (создырды);» **اَلْ كَتَقُ اَسْتُرْدِي** Ol kavuk estyrdi: Ол кавық ес тұрді — Ол кебек елетті; Ол оны кебегінен аршу үшін естірді (ұшыртты)» Ұшырылған, еленген нәрсенің барлығына қолданылады. **اَسْتُرُرُ اَسْتُرْمَاكُ** Estyryr-estymek: Ес тұрұр-ес тұрмақ — Естіртер-естірмақ).

اَسْتُرْدِي YSTERDI ҮСТЕРДІ: үстемденді; танды.

«**اَلْ مَنَا اَسْتُرْدِي** Ol mana ysterdi: Ол маңа үстерді — Ол маған үстемдікте бәсекелесті».

«**اَلْ قَلِيشْ اِسْتُرْدِي** Ol kilysh ysterdi: Ол қылмыш ышын үстерді — Ол істеген ісінен танды.» Қандай да бір істі мойындамағанда, таңғанда осы сөз қолданылады. **اَسْتُرُرُ**

اَسْتُرْمَاكُ Ysteryr-ystermek: Үстерұр-үстермақ — Үстемденер-үстемденбек). Мақалда былай деп келеді:

«**تُوزُنْ بِيْرَا اُرُقُ اَتُونْ بِيْرَا اَسْتُرْمَا** Tuzyn birle uruk, utun birle ysterme: Түзүн бірле ұрұш, ұтүн бірле үстерме — Түзумен ұрыс, бұзықпен (ұятсызбан) ұстаспа (үстемдеспе, егеспе); Яғни, айтыссаң түзу, момын адаммен ұрыс, ол түсініп, көтереді, ұятсыз, арсыз адаммен таласып-тартыспа, ол өзінді шерменде етеді».

اَسْتُرْدِي ESHTYRDI ЕШТҮРДІ: есіртті; есіттірді.

«**اَلْ مَنَا اَدْكُو سُوْرُ اَسْتُرْدِي** Ol mana edgy soz eshtyrdi: Ол маңа едзгү сөз ештүрді — Ол маған ізгі сөз есіртті»; Негізінде, бұл сөз «**اَسْتُرْدِي**

ешүтүрді» болып екі «ت -т» әрпімен жазылуы керек. **اَشْتُرُّ اَشْتُرْمَاكَ** Ештүгүр-ештүгмек: Ештүрүр-ештүрмек — Есіттірер-есіттірмек).

اَشْتُرْدِي ЕШТҮРДИ ЕШТҮРДІ: естірді.

«**اَلْ قَمُّ اَشْتُرْدِي** Ол қум ештүгді: Ол қум ештүрді — Ол қум естірді»; Оны жинап ыдысқа салғанда да осы сөз қолданылады. **اَشْتُرُّ اَشْتُرْمَاكِي** Ештүгүр-ештүгмек: Ештүрүр-ештүрмек — Естірер-естірмек).

اَشْتُرْدِي ҮШТҮРДИ ҮШТҮРДІ: тәстірді.

«**اَلْ اَقِي اَشْتُرْدِي** Ол оқ үштүгді: Ол оқ үштүрді — Ол оқ тәстірді; Ол оқ темірін тесуді бұйырды.» Тор, тесік тескен кездін бәрінде де осы сөз қолданылады. **اَشْتُرُّ اَشْتُرْمَاكِي** Үштүгүр-үштүгмек: Үштүрүр-үштүрмек — Тәстірер-тәстірмек).

اَشْتُرْدِي АҚТҮРДЫ АҚТҮРДЫ: ақтырды.

«**اَلْ سُوْتُ اَشْتُرْدِي** Ол сув ақтүрды: Ол сув ақтүрды — Ол су ақтырды.» **اَشْتُرُّ اَشْتُرْمَاكِي** Ақтүгүр-ақтүрмак: Ақтүрүр-ақтүрмак — Ақтырар-ақтырмак).

Жырда былай деп келеді:

« **اَشْتُرُّ كُوزُمَّ يُلَاقُ**
تُشَلَّنَرُ اَرْدَاكُ يُلَاقُ

*Akturur kozum jolak,
Tushlenur ordek жуақ:*

*Ақтүрүр көзүм иолақ,
Түшленүр өрдек иуғақ —*

*— Көзім бұлақ ақтырар,
Үйрек, қаздар топтанар..»*

* Шөген — доп қуып ойнайтын басы қайқайта иілген таяқ; (Қақпыш). Шөгенді ол заманда атқа мініп алып ойнаған. А. Е.

(Көз жасым бұлақтай болып ақтарылып ағар, оған үйрек, сол секілді су құстары келіп, топталып жүзер.)

اُقْتُرْدِي UQTURDY ҰҚТҰРДЫ: ұқтырды.

«أَلْ مَنَا أَنْكَ سُوْرِنَ اُقْتُرْدِي» Ол маңа аның sözін uqturды: Ол маңа аның сөзін ұқтұрды — Ол маған оның сөзін ұқтырды.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (اُقْتُرْمَاقْ Uqturur-иктұрмақ: Ұқтұрұр-ұқтұрмақ — Ұқтырар-ұқтырмақ).

اِكْتُرْدِي EKTURDI ЕКТҰРДІ: ектірді, (септірді).

«أَلْ تَارِيْغِ اِكْتُرْدِي» Ол тарығ ekturди: Ол тарығ ектұрді — Ол тары ектірді.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (اِكْتُرْمَاقْ Ekturur-ектұрмақ: Ектұрұр-ектұрмақ — Ектірер-ектірмек).

اِغْتُرْدِي EGTURDI ЕГТҰРДІ: идірді, игізді...

«أَلْ شُغَانِ اِغْتُرْدِي» Ол шөген egturди: Ол шөген егтұрді — Ол шөген* идірді.» Бір нәрсені игенде осы сөз қолданылады. (اِغْتُرْمَاقْ Egturur-егтұрмақ: Егтұрұр-егтұрмақ — Идірер-идірмақ).

اِӨГْتُرْدِي ÖGTURDI ӨГТҰРДІ: мақтатты; мадақтатты.

«أَلْ مَنِي اِӨГْتُرْدِي» Ол мені өгтұрди: Ол мені өгтұрді — Ол мені мақтатты; Ол біреуге мені мақтауды бұйырды.» (اِӨГْتُرْمَاقْ Ögturur-өгтұрмақ: Өгтұрұр-өгтұрмақ — Мақтатар-мақтатпақ.)

اِیْКْتُرْدِي YKTURDI ҮКТҰРДІ: жинатты.

«أَلْ اِنْكَارِ يَرْمَاقِ اِیْКْتُرْدِي» Ол анағ jarmaқ ykturди: Ол анар иармақ үктұрді — Ол оған ақша жинатты.» Басқа да жинайтын нәрселерге осы сөз қолданылады. (اِیْКْتُرْمَاقْ Ykturur-үктұрмақ: Үктұрұр-үктұрмақ — Жинатар-жинатпақ).

اَلْتُرْدُم ALTURDUM АЛТҰРДҰМ: алдырдым; алдырттым.

«أَتَدَنْ بِرَمَاقِ التَّرْدُمِ» Men andan jarmaq alturdum: Мен андан иармак алтүрдүм — Мен одан акша алдырдым; Мен одан акша алуға бұйырдым». (التَّرْمَاقِ التَّرْمَنُ Altururmen-alturmak: Алтүрүрмен-алтүрмак — Алдырармын-алдырмак).

التَّرْدِي ULTURDY ҰЛТҰРДЫ: (жидітті, ірітті, тоздырды. А. Е.)

«أَلْ أَيْحَ إِجْرَا آتِ التَّرْدِي» Ol aшыш ішге et ulturды: Ол ашыш ішге ет ұлтұрды — Ол қазан ішіндегі етті жидітті.» Сондай-ақ, киім, иә соған ұқсас нәрселер іріп, еріп кеткенде де осы сөз қолданылады. (التَّرْمَاقِ التَّرْمُ ULturur-ulturmak: Ұлтүрүр-ұлтүрмак — Ұлтүрүр-ұлтүрмак).

التَّرْدِي OLTURDY ОЛТҰРДЫ: отырды.

«أَلْ أَرِ التَّرْدِي» Ol er olturды: Ол ер олтұрды — Ол адам отырды.» Басқаларға да сондай қолданылады. «بُتُونُ أَمْلُكَ قَنْجَا قَلْمَا التَّرُّ» Бүтүн өмлүг қанша қолса олтүрүр — Ыштаны бүтін қалай қаласа, солай отыра береді, ыштаны бүтін қалаған жеріне отыраар.» Бұл мақал күнәсіз, пәк адамды ешқандай жала өсек қаралай алмайды деген мағынада қолданылады.

التَّرْدِي ILTYRDI ІЛТҰРДІ: ілдірді, ілгіздірді.

«أَلْ مَنَا كَيْكِ التَّرْدِي» Ol маңа кейік ілтірді — Ол маған (тұзаққа) киік ілдіргізді». (التَّرْمَاقِ التَّرْمُ Ilturur-ilturmek: Ілтүрүр-ілтүрмек — Ілдірер-ілдірмек).

التَّرْدِي ÖLDYRDI ӨЛДҰРДІ: өлтірді.

«أَلْ أَوْغْرِي التَّرْدِي» Ol оғғыны öldүрді: Ол оғғыны өлдүрді — Ол ұрыны өлтірді.» Басқаларға да солай қолданылады. (التَّرْمَاقِ التَّرْمُ Öldurur-

öldürmek: Өлдүрүр-өлдүрмек — Өлтірер-өлтірмек.)

إِلْدُرْدِي ildurды ИЛДҮРДЫ: түсірді; түсіргізді.

«أَلْ أَنِي تَأْغِدُنَ الْإِدْرْدِي» Ol аны тағдын ildurdy: Ол аны тағдын ілдүрды — Ол оны таудан түсіргізді». Басқаларға да осы мағынада қолданылады. **إِلْدُرُّرُ الْإِدْرْمَاكُ** Ildurur-ildurmek: Ілдүрүр-ілдүрмек — Түсірер-түсірмек). Бұл сөз «-н» әрпімен «أِنْدُرْدِي indurdy: індүрды» түріне де қолданылады.

أَنْدُرْدِي ӨNDYRDI ӨНДҮРДИ: өндірді, (өсіріп шығарды — А. Е.); жөнелтті.

«تَنْكِرِي أَوْتِ أَنْدُرْدِي» Тәңгі ot өндүрди: Тәңгі от өндүрді — Тәңгі шөп өндірді»;

«أَلْ أَنِي أَصْغِرُ أَنْدُرْدِي» Ol аны evge өндүрди: Ол аны evге өндүрді — Ол оны үйге жөнелтті». (Үйғырша). Оғыздар бұл сөзді білмейді. (**أَنْدُرُّرُ أَنْدُرْمَاكُ**) Өндүгүр-өндүгмек: Өндүрүр-өндүрмек — Өндірер-өндірмек.)

أَتْفَرْدِي atfardы АТҒАРДЫ: атқа мінгізді, (аттандырды).

«أَلْ مَنِي أَتْفَرْدِي» Ol meni atfardy: Ол мені атғарды — Ол мені атқа мінгізді.» Басқаларға да осы сөз қолданылады. (**أَتْفَرُّرُ أَتْفَرْمَاكُ**) Atfarur-atfarmaq: Атғарүр-атғармақ — Аттандырар-аттандырмақ.)

أَتْفَرْدِي OTFARDЫ OTҒАРДЫ: оттатты, (шөпке қойды).

«أَلْ أَتْ أَتْفَرْدِي» Ol at otfardy: Ол ат отғарды — Ол ат оттатты.» Басқаларға да осылай қолданылады. (**أَتْفَرُّرُ أَتْفَرْمَاكُ**) Otfarur-otfarmak: Отғарүр-отғармақ — Оттатар-оттатпақ).

أَذْفُرْدِي OZFURDY ОДЗҒҮРДЫ: оятты.

«**أَلْ مَنِي أَدْعُرْدِي**» Ol meni özғurды: Ол мені одзғурды — Ол мені (ұйқыдан) оятты.» Басқаларға да осы сөз қолданылады. (**أَدْعُرْمَانِي** Озғуғиг-озғуғмақ: Одзғурғур-одзғурмақ — Оятар-оятмақ).

أَدْعُرْدِي OZĖARDY OZĖARDY: аңғарды; есіне алды...

«**أَلْ أَنِي كِيدِن أَدْعُرْدِي**» Ol anı kedin özғarды: Ол аны кедін одзғарды — Ол оны кейін аңғарды.» Басқаларға да осы сөз қолданылады. (**أَدْعُرْمَانِي** Озғағиг-озғағмақ: Одзғарғур-одзғармақ — Аңғарар-аңғармақ).

أَرْغُرْدِي ARĖARDY ARĖARDY: болдыртты; шаршатты.

«**أَلْ أَتِنَ أَرْغُرْدِي**» Ol atın arғarды: Ол атын арғарды — Ол атын болдыртты.» Басқаларға да осы сөз қолданылады. (**أَرْغُرْمَانِي** Арғағиг-арғағмақ: Арғарғур-арғармақ — Шаршатар-шаршатмақ.)

Жырда былай келген:

«
كُنْكَمَّ أَنْكَرَ قَيْنِيُو
إِجْنِنَ أَنْكَرَ أَيْنِيُو
كَلْدِي مَنَا بَيْنِيُو
أَيْبَ مَنِي أَرْغُرْدِيُو

*Көңлүм аңар қайнажу,
 Іштің аңар ойнажу,
 Келді маңа бойнажу,
 Ойнар мені арғарғур:*

*Көңлүм аңар қайнау,
 Іштің аңар ойнау,
 Келді маңа бойнау,
 Ойнап мені арғарғур —*

— Көңілім оған қайнады,
 Онымен іште ойнады,

*Керіліп келіп аңсатты,
Билеп мені шаршатты.»*

(Үй ішінде сүйіктімен ойнап-күлгенде; көнілімнің қошы көтеріліп, қайнап кетті; ол бойсұнып назданып тәккаппарланып келді маған, мені билеп шаршатты, сілемді қатырды).

Бұл сөз болдырған хайуандардың да барлығына қатысты айтылады.

اَنْغَرْدِي АНҒАРДЫ АНҒАРДЫ: ант ішкізді.

«اَلْ اَنْغَرْدِي Ol аны аңғарды: Ол аны аңғарды — Ол оған ант ішкізді.» Бұл сөздің дұрысы:

«اَنْدَغَرْدِي Andғарды: Андғарды — Андғарды» болған, жеңілдетіліп «-д» әрпі түсірілген.

Ұлы Тәңірінің: «تَفَكَّهُونَ فَظَلْتُمْ» деген аятында осындай сипат бар. Ол аяттағы «فَظَلْتُمْ» негізі «فَظَلْتُمْ» еді. Оңайлату үшін ондағы «ل-л» әріптерінің бірі түсірілген. اَنْدَغَرْمَاقِي Andғарғур-андғармақ: Андғарғур-андғармақ — Ант ішкізер-ант ішкізбек.)

اَلْغِرْدِي ELVIRDI

ЕЛБІРДІ: байбалам салды; елірді.

«اَلْ اِنْغِرْدِي Ol аның жүзіңе elviridi: Ол аның иүзіңе елбірді — Ол оның бетіне (байбалам салып) елірді.» اَلْغِرْمَاقِي Elvirer-elvirtek: Елбірер-елбірмек — Байбалам салар-байбалам салмақ).

اَتَكْرْدِي ӨTKYRDI

ӨTKYPДІ: өткізді; жүргізді.

«اَتَكْرْمَاقِي Өtrym қағын өткүрді: Өтрүм қарын өткүрді — Іш жүргізетін дәрі (өтрүм) ішін өткізді.»

«اَلْ اَتَكْرْمَاقِي Ol evge bitik өткүрді: Ол евге бітік өткүрді — Ол үйге хат жіберді.» Бір нәрсені екінші бір нәрсе арқылы өткізгенде де

осы сөз қолданылады. (أَتَكْرُمَا) Өткүргү-
өткүрмек: Өткүрүр-өткүрмек — Өткізер-өткіз-
бек).

اِشْكَرْدِي IŞKERDI IŞKERDİ: кіргізді; ішке кіргізді.

«أَلْ أَيْنِ أَشْكَرْدِي» Ol атын evge іşkerdi: Ol атын evge іşkerdi — Ol атын үйге ішке кіргізді.» (اِشْكَرْمَا) Işkerüg-işkermek:; Işkerür-işkermek — Kіргізер-кіргізбек).

«أَلْ أَنِي بَيْكَا اِشْكَرْدِي» Ol аны begke іşkerdi: Ol аны begke іşkerdi — Ol оны бекке кіріп қара-
лады.» Басқаларға да осы мағынада қолданыла-
ды.

اَدْزَغْرْدِي EDZGERDI EDZGERDİ: ескерді; қабылдады.

«أَلْ كِيْجْدُ سُوْرْدُ اَدْزَغْرْدِي» Ol кішік sөzүg ezgerdi: Ol кішік sөzін ескерді, арзымас sөzін мақұлдады, іске алды.» Бұл етіс-
тік көбінде болымсыз түрде қолданылады.

«أَلْ أَنِيْ سُوْرِنِ اَدْزَغْرْمَدِي» Ol аның sөzін ezgerme-
di: Ol аның sөzін едзгермеді — Ol оның sөzін ескермеді, қабыл алмады, құлаққа аспады.»

«أَلْ يَافُزُ نَانْКِنِيْ اَدْزَغْرْدِي» Ol javuz nenni ezgerdi:
Ol iavüz nenni едзгерді — Ol бұзық нәрсені қабылдады.» (اَدْزَغْرْمَا) Ezgerüg-ezgermek:
Ezgerür-edzgermek — Eskererer-eskermek.)

اَرْغُورْدِي ERGYRDI ERGYRDİ: ерітті.

«أَلْ يَافُغُ اَرْغُورْدِي» Ol jaғ ergürdi: Ol iaғ ергүрді —
Ol май ерітті.» Басқаларға да осы секілді қол-
данылады.

(اَرْغُورْمَا) Ergyüg-ergyrmek: Ergyürer-er-
gürmek — Eрітер-ерітпек.)

اَرْغُورْدِي YRGYRDI YRGYRDİ: үлгірді.

«أَلْ أَشْكَرْدِي اَرْغُورْدِي» Ol ашка үгүрді: Ol ашка үр-

гүрді — Ол асқа үлгірді.» Бір нәрсеге уақытында үлгіргенде де осы сөз айтылады. (أَرْكَرَ أَرْكَرًا) Үргүгүг-үргүгмек: Үргүрүр-үргүрмек — Үлгірер-үлгірмек.)

اَسْكَرْدِي ESKIRDI ESKIRDI: ескірді.

«تَوْنَ اَسْكَرْدِي Ton eskirdi: Тон ескірді-Тон ескірді.» Басқаларға да осы секілді қолданылады.

(اَسْكَرَّ اَسْكَرًا) Eskiryg-eskirmek: Ескірюр-ескірмек — Ескіреп-ескірмек).

اَشْكَرْدِي YSHKYRDI YSHKYRDI: айтақтады; ысқырды.

«اَلْ اِشْكَرْدِي Ol ытығ kejikke үшкүрді: Ол ытығ кеікке үшкүрді — Ол итін киікке айтақтады.» Адам бір нәрсеге ысқырғанда да осы сөз қолданылады.

«يَلانْ اَشْكَرْدِي Ялан үшкүрді: Иылан үшкүрді — Жылан ысқырды, (ысылдады).» Адамның, бүркіт құстың ысқырғанына да осы сөз қолданылады.

Макалда былай делінген: «اَسْ اَشْكَرْمَا اَلْوَرْ Us үшкүрсе өлүг: Ұс үшкүрсе өлүр — Бүркіт ысқырса (қышқырса) өлім келер. Бүркіт адамға карап ысқырса, шаңкылдаса, өлімнің алапаты деп санайды.» (اَشْكَرَّ اَشْكَرًا) Үшкүгүг-үшкүгмек: Үшкүрүр-үшкүрмек — Ысқырар-ысқырмак).

اَشْكَرْدِي YSHKYRDI YSHKYRDI: есіне түсірді...

«اَلْ اُنْتِشِرْ سُرْزَكْ اَشْكَرْدِي Ol unutmış sözüg үшкүрді: Ол ұнытмыш сөзүг үшкүрді — Ол ұмытқан сөзін есіне түсірді.» Басқаларға да осылай қолданылады.

(اَشْكَرَّ اَشْكَرًا) Үшкүгүг-үшкүгмек: Үшкүрүр-үшкүрмек — Есіне түсіреп-есіне түсірмек).

Өтімсіз етістіктен өтімді етістік жасамақшы

*Eren aрыг үрпешүр,
Өшүн кекін иртешүр,
Сақал тутур тартышур,
Көкси ара от тутар:*

*Ерен арыг үрпешүр,
Өшүн кекін іртешүр,
Сақал тұтұп тартышүр,
Көкси ара от тұтар —
— Ерлер түгел үрпиесер,
Өшін, кегін қуысар,
Сақалдан алып тартысар,
Көкірегінде от жанар.»*

(Батырлар бір-біріне түгел ашумен қарасып, үрпиесер; Өш-кектерін алмаққа кірісер; Көкіректерінде ашу-ыза оты тұтанып, Сақалдарынан алып жұлысар).

اِرْتَشْتِيْلَارُ IRTEŠTİLER IRTEŠTİLER: іздесті; тексерісті.

«اِرْتَشْتِيْلَارُ اَلْاَرُّ بُو سُوْرَدُ IRTEŠTİLER: Олар бұ сөзүг іртештiлер — Олар бұл сөздi тексерiстi.» Істі, иә басқа нәрселердi тексерiскенде де осы сөз қолданылады. (اِرْتَشْتِيْلَارُ IRTEŠTİLER: Irtešyğ-irtešmek: Irtešyğ-irtešmek — Іздестiрер-іздестiрмек).

اِرْتَشْدِي ARTAŠDY ARTAŠDY: бұзылысты.

«اِرْتَشْدِي اِلْيَنْكُ اِرْجَنْ ARTAŠDY: Иалыңқ ирiн арташды — Кiсiлер (пенделер — А. Е.) өз iштерiнен бұзылысты, яғни кiсiлер бiрiнен бiрi көрiп бұзылысты.» Бiр-бiрiне қарап елiктеп бұзылатын нәрселердiң барлығына осы сөз қолданылады. (اِرْتَشْدِي ARTAŠDY: Artашығ-artašmaq: Арташyғ-арташмақ — Бұзылысар-бұзылыспақ).

اِرْتَشْدِي ÖRTYŠDİ ÖRTYŠDİ: жасырысты.

«اِرْتَشْدِي اَلْاَرُّ بُو اِيْمِغُ ÖRTYŠDİ: Олар бұ ышығ өртүшдi — Олар бұл iстi жасырысты.»

Бір істі бүркемелеу үшін біреуге жәрдемдескен адамға да солай айтылады. (Өртүшүр Өртүшмек) Өртүшүр-өртүшмек: Өртүшүр-өртүшмек — Жасырысар-жасырыспақ).

اَرْتَشْدِي ӨРТЕШДИ ӨРТЕШДИ: өртесті, күйдірісті:

«بُودُنْ بِيَرِ اِكْتَدِيْنِكْ اَنَلَرِيْنْ اَرْتَشْدِي» Вozun bir ikindiniñ evlerin erteshdi: Бозүн бір ікіндінің евлерін өртешді — Жүрт бірі екіншісінің үйлерін өртесті.» Бұл сөз басқаларға да осылай қолданылады. Етістіктің бұл түрі жәрдемдеспек, не бәсекелеспек мағынасында қолданылады. (Өртешүр Өртешмек) Өртешүр-өртешмек: Өртешүр-өртешмек — Күйдірісер-күйдіріспек).

اَرْتِشْتِي ЕРТИШТИ ЕРТИШТИ: бәсекелесіп өтісті; бәстесіп өтісті.

«اَلْ مَنِكْ بِيَرَا اَرْسَلَانْدَنْ اَرْتِشْتِي» Ol meniñ birle arslandan ertishtti: Ол менің бірле арсландан ертішті — Ол менімен бірге арыстан жанынан бәстесіп өтісті.» Қандай да бір хауіпті нәрсенің жанынан өткенде бәсекелескенде де осы сөз қолданылады. (Ертішүр Өртішмек) Ертішүр-өртішмек: Ертішүр-өртүшмек — Бәске өтісер-бәске өтіспек).

اَرْتِشْدِي АРТЫШДЫ АРТЫШДЫ: артысты.

«اَلْ مَنَا اَرْجِي اَرْتِشْدِي» Ol mana arshy artyshdy: Ол мана аршы артышды — Ол маған (ылауға, малға) қоржын артысты.» (Артышүр Артышмақ) Артышүр-артышмақ: Артышүр-артышмақ — Артысар-артыспақ). Әртүрлі нәрсені иыққа артқанда, бәстескенде де осы сөз қолданылады.

اَقْتِشْتِي ОҚТАШТЫ ОҚТАШТЫ: оқ атысты.

«اَلْ اَنَكْ بِيَرَا اَقْتِشْتِي» Ol anyñ birle oqtashdy: Ол аның бірле оқташды — Ол онымен бірге оқ атысты.» Жеребе тастасқанда да осы сөз қолданы-

лады. (اقتشورُ اقتشمانُ) Окташур-окташмак: Окташүр-окташмак — Ок атысар-ок атыспақ).

اَنْدَشْدِي ҮNDEШDІ ҮNDEШDІ: үндесті.

«اَنْدَشْدِي اَلْ اَنْكِ بِيْرَلَا Өндешді: Ол аның birle үндешді: Ол аның бірле үндешді — Ол онымен бірге үндесті.» (اَنْدَشْمَاكُ اَنْدَشْوُرُ Үндешүг-үндештек: Үндешшүр-үндешмек — Үндесер-үндеспек).

اِبْرَشْتِي ҮPРАШDЫ ҮPРАШDЫ: тоза бастады.

«اِبْرَشْتِي تونلار ۈпрашты: Tonlar ұпрашты — Тондар тоза бастады.» Басқаларға да осындай мәнде қолданылады. (اِبْرَشْمَانُ اِبْرَشْوُرُ Үпрашур-үпрашмак: Үпрашшүр-үпрашмак — Тозар-тозбақ).

Мақалда былай деп келеді:

«كَنْعَشْلِيك بِلِيكُ اَنْدَرَشْوُرُ كَنْعَاشْرَهْجِي بِلِيكُ اِبْرَشْوُرُ

Кеңешліг билік үзгешүг кеңешсіз билік ұпрашур: Кеңешліг білік үзгешшүр кеңешсіз білік ұпрашшүр — Кеңескен білік озар (көбейер, өсіп-өнер), кеңессіз білік тозар.» (Кеңесіп істеген іс барған сайын көркейіп, кемелдене түсер, кеңеспей істеген іс барған сайын азып, бұзыла берер).

اِبْرَشْدِي ӨPРҮШDІ ӨPРҮШDІ: ұрттасты; ішкізісті.

«اِبْرَشْدِي اَلْ مَنَّا مُونُ Өпрүшді: ОI маңа мүп өрүшді: Ол маған сорпа ішкізісті; Ол маған сорпа ішуге жәрдемдесті.» Басқаларға да осылай қолданылады. (اِبْرَشْمَانُ

اِبْرَشْمَانُ Өргүшүг-өргүштек: Өпрүшшүр-өпрүшмек — Ішкізісер-ішкізіспек). Бұл етістік түрі бәсекелескенде де қолданылады.

اِتْرَشْدِي ӨTРҮШDІ ӨTРҮШDІ: жіберісті; өткізісті.

«اِتْرَشْدِي اَلارْ بِيْرِيْكَ اِتْرَشْدِي Өтрүшді: Олар бір-біріге бітік өтрүшді — Олар бір-біріне хат жіберісті.» (اِتْرَشْمَانُ اِتْرَشْوُرُ Өтрү-

шүг-өтгүштек: Өтрүшүр-өтрүшмек — Жіберісер-жіберіспек). Бұл сөздің дұрысы негізінде: «**أَتْرَفْدِي** өткүгүшді — өткүрүшлі». Жәрдемдескенде, бәстескенде колданылатын сөз.

أَتْرَفْدِي UTRUШДЫ ҰТРҰШДЫ: қарсы шықты.

«**أَلْ أُنْكَرُ أَتْرَفْدِي** Ол анағ utruшды: Ол анағ ұтрұшды — Ол оған қарсы шықты»;

«**أَلْ مَنَا أَتْرَفْدِي** Ол маңа utruшды: Ол мана ұтрұшды — Ол маған бетпе-бет тұрды.»

(**أَتْرُشْمَاقُ** **أَتْرُشُورُ** Utruшиг-utruшмақ: Ұтрұшүр-ұтрұшмақ — Қарсы шығар-қарсы шықпак).

أَتْرُشْدِي OTRUШДЫ OTPҰШДЫ: (қыркысты).

«**أَلْ مَنَا كَسْمَا أَتْرُشْدِي** Ол маңа kesme otruшды: Ол маңа кесме отрұшды — Ол маған бұрым шашымды кесуге жәрдемдесті.» Бір нәрсенің артығын қайшымен қыркып тастағанда да осы сөз колданылады. (**أَتْرُشْمَاقُ** **أَتْرُشُورُ** Otruшиг-otruшмақ: Отрұшүр-отрұшмақ—Қыркысар-қыркыспак.).

أَجْرُشْدِي UШRUШДЫ ҰШРҰШДЫ: ұшырысты.

«**أَلْ مَنَا قُشْ أَجْرُشْدِي** Ол маңа қүш ұшрұшды: Ол маған қүс ұшырысты.» Қүс ұшырысып жарысқанда да осы сөз колданылады. (**أَجْرُشْمَاقُ** **أَجْرُشُورُ** Uшгушиг-ушгушмақ: Ұшрұшүр-ұшрұшмақ — Ұшырысар-ұшырыспак).

أَجْرُشْدِي ӨШRҰШДІ ӨШRҰШДІ: өшірісті.

«**أَلْ أَيْنِكَ أَهْكَامِنَ مَنِكَ بِيْرَلَا أَجْرُشْدِي** Ол аның өркесін менің бірле өшгүшді: Ол аның өпкесін менің бірле өшрүшді — Ол оның ашуын менімен бірге өшірісті.» Бұл сөз отты өшіруге жәрдемдескенде де колданылады. (**أَجْرُشُورُ** **أَجْرُشْمَاقُ**)
Өшгүшүг-өшгүштек: Өшрүшүр-өшрүшмек — Өшірісер-өшіріспек).

اَجْرُشْدِيْ IШРҮШДІ IШРҮШДІ: ішкізісті.

«أَلْ مَنْكَ سُوْكَ اَجْرُشْدِيْ» ОI маңа сув ішгүшді:
Ол маңа сув ішрүшді — Ол маған су ішкізісті.»
Бәстесіп жарысқанда да осы сөз қолданылады.
(اَجْرُشْمَاوُ اَجْرُشُوْرُ Iшгүшүг-ішгүштөк: Iшрү-
шүр-ішрүшмөк — Iшірісер-ішіріспек).

اَدْرِشْدِيْ AЗРЫШДЫ AДЗРЫШДЫ: ажырасты; айрылысты.

«اَلَا اِيْكِ اَدْرِشْدِيْ» Олар ікі азгышды: Олар ікі
адзрышды — Олар екі айырылысты.» (اَدْرِشُوْرُ)
اَدْرِشْمَاوُ Aзгышиг-азгыштөк: Адзрышүр-ад-
зрышмақ — Айырылысар-айырылыспақ).
Жырда былай жырланады:

تُمانُ جَعَكَ تِزِلْدِيْ
بُكْتَدَنْ اَلْ يَزِلْدِيْ
اُكْشُ يَتِيْبُ اَزِلْدِيْ
يِجْرَدَا قُبا اَدْرِشُوْرُ

*Түмен шешек тизілді,
Бүкүнден ол жазылды,
Үкүш жатып үзелді,
Жерде қоба азгышур:*

*Түмен шешек тізілді,
Бүкүнден ол иазылды,
Үкүш иатып үзелді,
Иерде қоба адзрышүр —*

— *Мың-мың шешек тізілді,
Бүршігінен жазылды,
Ұзақ жатып (жер астында) қиналды,
Жерде тұрып (өсіп шығып) ажырасты.»*

(Жазды мадақтап жырлайды: Түрлі-түрлі тү-
мен шешектер тізілді: бүршіктері жазылып кө-
рінді, ұзақ уақыт жерде жатып езіліп, қиналған
еді; жерден бас көтеріп бір-бірінен айрылысты.)

أَذْرُشْدِي ӨЗРҮШДІ ӨДЗРҮШДІ: тандасты; айырысты.

«أَلْ مَنَا تَوَارُ أَذْرُشْدِي» Ol mana tavar өзгүшді: Ол маңа тауар өдзрүшді — Ол маған тауар тандасты.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (أَذْرُشْرُ أَذْرُشْمَا) Өзгүшүг-Өзгүштек: Өдзрүшүр-Өдзрүшмек — Тандасар-тандаспак).

إِسْرِشْتِي ЫСРЫШТЫ ЫСРЫШТЫ: тістесті; (ысырысты — А. Е.).

«إِكِّي أَذْفِرْ بِيْرَا إِسْرِشْتِي» Ikki азғыр birle ысғышты: Іккі адзғыр бірле ысрышты — Екі айғыр бірімен тістесті.» (إِسْرِشْمَا) Ысғышуг-ысғыштак: Ысрышүр-ысрышмақ — Ысырысарысырыспак). Жәрдемдескенде де, жарысқанда да осы сөз қолданылады.

أَسْرُشْدِي АСРУШДЫ АСРҰШДЫ түшкірісті;

«إِكِّي أَرُ أَسْرُشْدِي» Ikki er asruшды: Іккі ер асрүшды — Екі адам түшкірісті; екі адам жарыса түшкірісті.» (أَسْرُشْمَا) Асрүшуг-асрүштак: Асрүшүр-асрүшмақ — Түшкірісер-түшкіріспек).

أَسْرُشْدِي АСРУШДЫ АСРҰШДЫ: осырысты.

«أَلَارُ إِكِّي أَسْرُشْدِي» Olar ikki osruшды: Олар іккі осрүшды — Ол екеуі осырысты.» (أَسْرُشْرُ أَسْرُشْمَا) Осгүшуг-осгүштак: Осрүшүр-осрүшмақ — Осырысар-осырыспак).

أَغْرُشْدِي ОҒРАШДЫ ОҒРАШДЫ: окшырайысты; кастасты.

«إِكِّي يَغْيِ أَغْرُشْدِي» Ikki jaғы oғғашды: Іккі иағы оғрашды — Екі жау (бір-біріне) окшырайысты, кастасты.» Басқаларға да осы сөз қолданылады. (أَغْرُشْرُ АГҒРАШْمَا) Оғғашуг-оғғаштак: Оғрашүр-оғрашмақ — Қастасар-кастаспак).

أَفْرِشْتِي ЛАР АҒРЫШТЫЛАР АҒРЫШТЫЛАР: ауырысты; ашы-

нысты; қапаланысты. «أَلَا بُؤِ اِبْشَقَا اَغْرِشْتِي لَار»
Olar bu ышқа ағғыштылар: Олар бұ ышқа ағ-
рыштылар — Олар бұл іске ашынысты.» (اَغْرِشْتُو)
اَغْرِشْمَاقُ Ағғышиг-ағғышмақ: Ағрышшүр-ағрыш-
мақ — Қапаланысар-қапаланыспақ).

اَغْرِشْتِي OҒРУШТЫ OҒРҰШТЫ: айырысты.

«أَلْ مَنَا سُنْكَوْ اَغْرِشْتِي» Ol маңа сөнүк оғғышты:
Ол маңа сөнүк оғрұшты — Ол маған сүйек ай-
ырысты.» Бөсекеге айырысқанда да осы сөз
колданылады. (اَغْرِشْمَاقُ اَغْرِشْتُو) Оғғышиг-оғғұш-
мақ: Оғрұшшүр-оғрұшмақ — Айырысар-ай-
ырыспақ).

اَغْرِشْتِي EVRIШТИ EVRIШТИ: айналысты, қайтарысты.

«أَلْ اِنْكَ بِيْرَلَا تَلِيْمٌ اَغْرِشْتِي» Ol аның birle telim ev-
гішті: Ол аның бірле телім еврiшті — Ол онымен
бірге көп айналысты»;

«أَلْ اِنْكَ قَجِيْمِيْشٌ اَتِيْغٌ اَغْرِشْتِي» Аның қашмыш атығ ev-
гішті: Аның қашмыш атығ еврiшті — Оның
қашқан атын қайтарысты»;

«أَلْ مَنَا تَوَاҒ аَغْرِشْتِي» Ol маңа tavar evгішті: Ол
маңа тавар еврiшті — Ол маған тауар айналды-
рысты. » (اَغْرِشْمَاقُ اَغْرِشْتُو) Evгішшүр-evгішшмақ:
Еврiшшүр-еврiшшмақ — Айналысар-айналыспақ).
Бұл бір нәрсені үсті-үстіне айналдырмақ деген
мөнде.

اَقْرَشْدِي OKPASHДЫ OKPASHДЫ: оқыранды; кісінесті.

«يُنْدٌ قَمْعٌ اَقْرَشْدِي» Jund қамуғ оқрашды: Иүнд
камұғ оқрашды — Аттар түгел оқыранды.»
(اَقْرَشْمَاقُ اَقْرَشْتُو) Оқрашиг-оқрашмақ: Оқрашшүр-
оқрашмақ — Оқыранар-оқыранбақ).

Жырда былай деп келеді:

يَمِينُ آتِنِ بِشَنَدِيْ
 تُمَانُ تُرْبُ تُفَنَدِيْ
 آدُغُرُ قِصِرُ كِفَنَدِيْ
 أَكْرُ أَلْبُ أَقْرُشُورُ

*Јашын атыр жашнады,
 Тұман тұрп тұшнады,
 Адзғыр қысыр кішнәді,
 Үгүр алып оқрашур:*

*Иашын атып иашнады,
 Тұман тұрп тұшнады,
 Адзғыр қысыр кішнәді,
 Үгүр алып оқрашүр —*

*— Жасын атып жайнады,
 Тұман тұрып қайнады,
 Қысырақ, айғыр кісінәді,
 Үйір алып оқыранды.»*

(Көктемді дәріптеп жазған:

Жасын атқылап жаркылдады; Тұман тұрып түнеріп, жөңкілді; Айғыр, қысырақтар көктемді сезініп, кісінәсіп, үйірге түсіп оқыранысып, жұптасты.)

اَكْرِشْتِيْ EGRİŞTİ

EGRİŞTİ: қоршасты, иірісті.

«أَل بَئِكَ كَندَ اَكْرِشْتِيْ» Ol begke kend egrışti: Ол бекке қаланы қоршасты»;

«قِزِ اَناسِيْ بِيْرَلَا يَبِ اَكْرِشْتِيْ» Qыз anası birle yıp egrışti: Қыз анасымен бірге жіп иірісті.» Бұл сөз жәрдемдескенде де қолданылады. (اَكْرِشُورُ اَكْرِشْمَاكُ) Egrішүг-egrіштек: Egrішүр-egrішмек — Иірісер-иіріспек).

اُغْرِشْتِي YGRİŞTI YҒRİŞTI: тербетісті.
 «**اَلْ اَنْكَرَ بِيْشِكْ اُغْرِشْتِي** Ol анағ бешік үғрішті: Ол анағ бешік үғрішті — Ол оған бесік тербетісті.»
(اُغْرِشْمَاوُ اُغْرِشْمَاوُ) Yғрішүғ-үғрішмек: Yғрішүғ-үғрішмек — Тербетісер-тербетіспек).

اَمْرِشْتِي EMRİŞTI EMRİŞTI: қышынды.
 «**اَمْرِشْتِي اَمْرِشْتِي اَمْرِشْتِي** Etim барша емгішті: Етім барша емрішті — Бүкіл денем қышынды.» **(اَمْرِشْمَاوُ اَمْرِشْمَاوُ)** Emгішүғ-емгішмек: Emрішүғ-емрішмек — Қышынар-қышынбақ).

اَرۋاشدِي ARVAŞDY ARVAŞDY: арбасты.
 «**اَرۋاشدِي اَرۋاشدِي اَرۋاشدِي** Qamlar қамуғ арвашты: Қамлар қамуғ арвашты — Барлық бақсылар арбасты, біртүрлі сөздер сөйлесті.» Жын соққанда және сол секілді басқа кеселдерге қарсы арбағанда да осылай істейді. (Арбайды. — А. Е.)
(اَرۋاشدِي اَرۋاشدِي اَرۋاشدِي) Arвашуғ-арвашмақ: Арбашүр-арбашмақ — Арбасар-арбаспақ).

اَرۋاشدِي ARQASHTY ARQASHTY: арқаласты.
 «**اَرۋاشدِي اَرۋاشدِي اَرۋاشدِي** Ol аның birle жүк арқашты: Ол аның бірле иүк арқашты — Ол онымен бірге жүк арқаласты, демек, бір-бірінің жүгін бірге көтерісіп апарды.» **(اَرۋاشدِي اَرۋاشدِي اَرۋاشدِي)** Arқашуғ-арқашмақ: Арқашүр-арқашмақ — Арқаласар-арқаласпақ).

اَلۋاشدِي ALQASHTY ALQASHTY: жоқ қылысты.
 «**اَلۋاشدِي اَلۋاشدِي اَلۋاشدِي** Woj ikki bile алқышты: Бой ікке біле алқышты — Екі тайпа бірін-бірі жоқ қылысты; жойысты.» Қандай да бір нәрсені жоюға атсалысқанда осы сөз қолданылады.
(اَلۋاشدِي اَلۋاشدِي اَلۋاشدِي) Алқышүғ-алқышмақ: Алқышүр-алқышмақ — Жойысар-жойыспақ).

الْقُدَى ALҚАШДЫ АЛҚАШДЫ: мадақтасты; алғыстасты.

«أَلْ مَنِكَ بِيْرَلَا الْقُدَى الْقُدَى» Ол менің birle алқыш алқашды: Ол менің бірле алқыш алқашды — Ол менімен бірге алғыс алғыстасты.» Мақтасқанда қосылғандарға да осы сөз қолданылады. (الْقِسْمَانِ الْقِسْمَانِ) Алқышиг-алқыштак: Алқышүр-алқышмақ — Мадақтасар-мадақтаспақ). Төмендегі жырда былай делінген:

الْبَلَارِ اَرْبَعُ الْقُدَى
كُجُ بِيْر قَلْبِ اَرْقَشَرُ
بِيْرُ بِيْرُ اَوْزَا الْقُدَى
اَدَكْرَمْدَبُ اَوْ اَتَارُ

*Alplar aryg alқышur,
Kүш bir қылыр арқашur,
Bir bir үze алқашur,
Ezgermezir oқ atar:*

*Аллар арыг алқышүр,
Күш бір қылып арқашүр,
Бір бір үзе алқашүр,
Едзгермедзир оқ атар —*

*— Бір-бірін ерлер жоқ қылар,
Күш қосып бірге топ құрар,
Бірін-бірі мақтасар,
Елең етпей оқ атар!*

(Шайқасты дәріптеп суреттеп айтқан: Батыр алыптар бірін-бірі таза жойысады; Күш бірік-тіріп, арқаласып, колдасады; Бірін бірі мадақтасып, алғыстасар; Ешбірі өлімнен қорықпай, ештенені елең қылмай оқ атар).

اِرْكِيْشْتِي IRKІШТІ

IRKІШТІ: іркісті, жинасты.

«أَلْ مَنَّا تَوَارِ اِرْكِيْشْتِي» Ол маңа tavar іркішти: Ол маңа тавар іркішти — Ол маған мал жинасты.»

Басқаларға да осы мәнде қолданылады. Жинастырғанда бәсекелесе араласқанда да осылай айтылады. (اِرْكُشُورُ اِرْكُشَمَا) Іrkішүг-іrkіштек: Іrkішүр-іrkүшмек — Іrkісер-іrkіспек).

اَلْكَفْتِي ELGEŞTI ЕЛГЕШТИ: елесті.

«اَلْكَفْتِي اَوْلَ مَنَا» Ol mana un elgeşti: Ол мана үн елгешті — Ол маған үн елесті.» Жарысып елескенде де осы сөз айтылады. (اَلْكَفُورُ اَلْكَفَمَا) Elgeşүг-elgeşтек: Elgeşүр-elgeşмек — Eлeсер-eлeспек).

اَمْكَشْتِي EMGEŞTI ЕМГЕШТИ: киналысты; бейнеттеністі; еңбектеністі.

«بُو اَمْشُرَا بُو اَمْكَشْتِي» Bu ышта boj emgeşti: Бү ышта бои емгешті — Бұл істе жұрт киналысты; бір-бірінің себептерімен бейнет шегісті.» (اَمْكَشُرُ اَمْكَشَمَا) Emgeşүг-emgeşтек: Emgeşүр-emgeşмек — Бейнеттенісер-бейнеттеніспек).

اُپْلَشْدِي ÜPLEŞDİ ÜПЛЕШДІ: үптесті; талап алысты.

«بُودُنْ اِكْنِدِي تَتَايْنِ اُپْلَشْدِي» Bodun ikinci tavağын үpleşti: Бодүн ікінді тауарын үплешти — Жұрт бір-бірінің малын үптесті.» (اُپْلَشُرُ اُپْلَشَمَا) Üpleşүг-үpleşмек: Üpleşүр-үpleşмек — Талап алысар-талап алыспақ).

اُتْلَشْدِي ÖTLEŞDİ ÖТЛЕШДІ: тесілді; тесілісті.

«اُتْلَشْدِي نَنْكُ» Ötleşti neң: Ötleşti neң — Нәрселер тесілді.»

(اُتْلَشُرُ اُتْلَشَمَا) Ötleşүг-өtleşмек: Ötleşүр-өtleşмек — Тесілер-тесілмек). Бұл сөз талан-тараж талау кезінде де айтылады.

اُتْلَشْدِي ÖTLEŞDİ ÖТЛЕШДІ: ұрысты, тартысты...

«اَلْبَلَارُ اُتْلَشْدِي» Alplar ötleşti: Алплар өtleşti — Алып батырлар ұрысты, тартысты.»

اِتْلِشُورُ اِتْلِشْمَاقُ Өтлешүр-өтлешмек: Өтлешүр-өтлешмек — Тартысар-тартыспақ.)

اِتْلِشْدِي ITLIŞDI ITLIŞDI: жоғалысты.

«اِتْلِشْدِي نَانِكْ» Itlišti nen: Itlišti nen — Нәрселер жоғалысты.» (اِتْلِشُورُ اِتْلِشْمَاقُ Itlišür-itlišmek: Itlišür-itlišmek — Жоғалысар-жоғалыспақ).

اَجْلِشْدِي AŞLYŞDY AŞLYŞDY: ашлысты.

«تَبْلَارُ اَجْلِشْدِي» Qarıqlar aşlyşdy: Қапұғлар ашлышды — Есіктер ашылысты.» Жабулы нәрселер бірінен кейін бірі ашылғанда да осы сөз қолданылады. (اَجْلِشُورُ اَجْلِشْمَاقُ Ашлышүр-ашлышмақ: Ашылысар-ашылыспақ).

اَدْلِشْدِي EZLEŞDI EDZLEŞDI: жоғалтысты.

«اَلَارُ بِيَرُ اِكِنْدِي اَدْلِشْدِي» Olar bir ikindini ezleşti: Олар бір ікіндіні едзleşti — Олар бір-бірін жоғалтысты.» (اَدْلِشُورُ اَدْلِشْمَاقُ Edleşür-edleşmek: Edleşür-edleşmek — Жоғалтысар-жоғалтыспақ).

اَدْلِشْدِي UZLAŞDY ҰДЗЛАШДЫ: іркіс-тіркіс жүрісті; ілесті.

«اَبِيكْ بِيَرُ بِيَرُ اَدْلِشْدِي» Bıyık bir birge uzlaşdy: Bıyık бір бірге ұдзlaşды — Тау ешкілері бір-біріне ілесті.» (اَدْلِشُورُ اَدْلِشْمَاقُ Uzlaşür-uzlaşmak: Ұдзlaşүр-ұдзlaşмақ — Ілесер-ілеспек).

اَرْلِشْدِي ERLEŞDI ERLEŞDI: ерлесті.

«اَلَارُ اِكْئِي اَرْلِشْدِي» Olar ikki erleşdi: Олар іккі ерleşti — Олар екеуі ерлесті.» (اَرْلِشُورُ اَرْلِشْمَاقُ Erleşür-erleşmek: Ерleşүр-ерleşмек — Ерлесер-ерлеспек).

اَرْلِشْدِي URLAŞDY ҰРЛАШДЫ: бақырысты, шақырысты.

«**بُودُنْ قَمَغْ اُرْلَقْدِي**» Bodun kamuğ urlaşdı: Бодун камуғ ұрлашды — Бүкіл халық бақырысып-шақырысты.» (**اُرْلَقْمَاقُ**) Urlaşıu-urlaşımaq: Ұрлашұр-ұрлашмақ — Бақырысар-бақырыспақ). Дұрысы: «**اُرْبَلَشْتِي**» Уғылашты-Ұрылашты» болады.

اَزْلُشْدِي YZLYSHDI ҮЗЛҮШДІ: үзілісті.

«**اَزْلُشْتِي نَانَكُ**» Yzlyştı neң: Үзлүшті нең — Нәрселер үзілісті»;

«**بِغِي كِشِي اَزْلُشْدِي**» Begi kishi yzlyşdı: Бегі кіші үзлүшді — Бегі мен әйел үзілісті, демек ері мен әйел ажырасты.»;

«**اَلْبِغِ بِرِ مَلِكِدِن اَزْلُشْدِي**» Alımlıy berimligdin yzlyşdı: Алымлығ берімлігдін үзлүшді — Алушы берушіден үзілісті; немесе, алашағы бар берешегі бардан айырылысты.» (**اَزْلُشْمَاقُ**) Yzlyşuğ-yzlyşmek: Үзлүшұр-үзлүшмек — Үзілісер-үзіліспек).

اِشْلَعْدِي İŞLESHDI İŞLESHDİ: істесті; бәсекелесіп істесті.

«**اَلْ مِئِدْ بِرْلا اِشْلَعْدِي**» Ol meniñ birle işleşdi: Ол менің бірле ішлешді — Ол менімен бірге істесті». Жәрдемдескенде де осы сөз қолданылады.

(**اِشْلَعْمَاقُ**) İşleşuğ-işleşmek: Ішлешұр-ішлешмек — Істесер-істеспек).

اِغْلَشْتِي BİFLAŞDY BİFLAŞDY: жыласты.

«**اَغْلَان اِغْلَشْتِي**» Oğlan ığlaşdı: Оғлан ығлашды — Балалар жыласты.» Бұл сөз «-и» әрпі қосылып, «**يِغْلَشْتِي**» ығлашты — иығлашты» деп те айтылатыны бар.

(**اِغْلَشْمَاقُ**) Bığlaşuğ-bığlaşmaq: Ығлашұр-ығлашмақ — Жыласар-жыласпақ).

اَقْلَعْدِي EVLESHDI EVLESHDİ: жиналысты; топтасты.

«**اَتَلَعْدِي** Kіші evleşdi: Kіші evleşdi — Kісі топтасты.» **اَتَلَعْدُو** Evleşüg-evleşmek: Evleşür-evleşmek — Жиналысар-жиналыспақ).

اَفَلَعْتِي EVLEŞTİ EVLEŞTİ: үй тігісті*.

«**اَلْ بَع بِيْرَلَا اَفَلَعْتِي اَمْنَابْ** Ol beg birle evleşti ojnaр: Ol beg birle evleşti oйнар — Ol begімен birge oйнар, (ортаға) үй тігісті.» Бұл бір қағида. Құмар ойнау үшін ортаға тігілген нәрсенің аты алынып, соңына **اَفَلَعْتِي**: іашты/leşti—лашты/leşti» қосымшасы қосылады. Осындай үлгіде жасалған етістіктің түрі құмарды аңғартады...»

اَفَلَعْدُو Evleşüg-evleşmek: Evleşür-evleşmek — Үй тігісер-үй тігіспек).

اَكْلَعْدِي UKLYŞDI UKLYŞDI: жыйылды; үйілісті.

«**اَكْلَعْدِي** Бір нең бір үзе үклушди: Бір нең бір үзе үклушди — Бір нәрсе бірдеңенің үстіне жыйылды.» Құмның бір жерге, шегірткенің камыс үстіне, кісілердің іс басына, қыстаққа жиналуын да солай дейді. **اَكْلَعْدُو** Uklyşüg-үклушmek: Үклушүр-үклушmek — Жиылысар-жиылыспақ).

اَقْلَعْدِي AQLYŞDY AQLYŞDY: ағылысты.

«**اَقْلَعْدِي** Tegme жаңактын bodun ақлышды: Tegme иаңактын bodun ақлышды — Түрлі жақтардан (барлық жақтан, тұс-тұстан) халық ағылысты». Әр тараптан судың ағып келуін де осылай деседі. **اَقْلَعْدُو** Aqlышig-Aqlышmak: Aqlышүр-aqlышmak — Ағылысар-ағылыспақ).

اَكْلَعْدِي EGGLEŞDI EGGLEŞDI: бірлесті, жайғасты.

* Үй тігіп құмар ойнасты. А. Е.

«أَلَا رَقِيعٌ آذَى الْكَلْبِ لَارٍ» Olar kamuğ azak egleşdiler: Олар камуғ адзақ егleşділер — Олардың барлығы (бір іске жұмылды) бірлесті.» Бұл істің үстінде халықтың бір кіседей жұмылып бірлескендігін білдіреді. Бір нәрсені аякпен жаншып жайғастырғанда да бір-біріне жәрдемдескенді аңғарту үшін қолданады. (اَلْكَلْبُ اَلْكَلْبُ) Egleşүг-egleşтек: Егleşүр-егleşмек — Бірлесер-бірлеспек).

اَلْكَلْبِ IGLEŞİDİ İГЛЕШДІ: кеселге ұшырады; ауырды.

«يَلْتِي اِرْعِ الْكَلْبِ» Жыққы ағығ egleşdi: Иылқы арығ егleşді — Мал түгел кеселге ұшырады».

(اَلْكَلْبُ اَلْكَلْبُ) Igleşүг-igleşтек: Ігleşүр-ігleşмек — Ауыраp-ауырмақ).

اَلْمَلْدِ لَارٍ EMLEŞDİLER ЕМЛЕШДІЛЕР: емдесті, дауаландырысты.

«بَالِغٌ لَارٍ اَلْمَلْدِ لَارٍ» Balıǵlar emleşdiler: Балығлар емleşділер — Жаралылар дауаландырылды.»

(اَلْمَلْدِ لَارٍ اَلْمَلْدِ لَارٍ) Emleşүgler-emleşтек: Емleşүрлер-емleşмек — Емдесер-емдеспек).

اَلْمَلْشِ YMLEŞİY YМЛЕШҮ:

«أَلْ أَيْنِدْ بِرَا جُكَّانْ أُرْدِي اَلْمَلْشِ» Ol аның birle şögen urdı үmleşү: Ол аның бірле шөген ұрды үmleşү — Ол онымен бірге ыштанын (ортаға) тігіп шөген ойнады.» (اَلْمَلْشِ اَلْمَلْشِ) Ymleşүg-үmleşтек: Үmleşүр-үmleşмек — (Ыштанын) тігер-(ыштанын) тікпек).

اَلْمَلْدِ İMLEŞİDİ İМЛЕШДІ: ымдасты; ымдады.

«أَلْ أَيْنِدْ بِلَا اَلْئِنْ اَلْمَلْدِ» Ol аның birle elkin imleşdi: Ол аның бірле елкін імleşді — Ол онымен бірге қолымен ымдасты.» (اَلْمَلْدِ اَلْمَلْدِ) Imleşүg-імleşтек: Імleşүр-імleşмек — ымдасар-ымдаспақ).

اُتْسُقْتِي UTSUKТЫ ҮТСҮҚТЫ: ұтқызды; ұттырды.

«**اَلْ يَرْمَاقُ اُتْسُقْتِي** Ol jarmaq utsukty: Ол иармақ үтсүқты — Ол ақша ұтқызды.» Басқаларға да солай қолданылады (**اُتْسُقَارُ اُتْسُقَاتُ** Utsuqar-utsukmaq: Үтсүқар-үтсүқмақ — Үтқызар-үтқызбақ).

Мақалда былай делінген: «**سِنَامَسَا اَرُ يِقَارُ** **سِنَامَسَا اُتْسُقَارُ** Synamasa arsyqar, saqynmasa utsuqar: Сынамаса арсықар, сақынмаса үтсүқар — Сынамаса алданар, сақтанбаса алдырар (үтқызар).» Адам сынап байқамаса, алданып қалады, әуелі істің ақырын ойлап алмаса, сақ болмаса жеңіліп (ұтылып) қалады. Бұл мақал істе сынап көру қажеттігін, істі ойлап істеу керектігін мезгеп айтылған.

اَرْسُقْتِي ARSYҚТЫ АРСЫҚТЫ: алданды; мекерленді.

«**Ер арсықты: Ер арсықты — Адам алданды.**» (**اَرْسُقَارُ арсұқатұ** Arsyqar-arsyqmaq: Арсықар-арсықмақ — Алданар-алданбақ).

اُрсұқты URSUҚТЫ ҮРСҮҚТЫ: жеңілді; таяқ жеді.

«**Ер ursukty: Ер үрсүқты — Адам жеңілді; (Ұрыста таяқ жеді).**» (**اُрсұқар арсұқатұ** Ursuqar-Ursuqmaq: Үрсүқар-үрсүқмақ — Ұрылар-ұрылмақ).

اَلْسُقْتِي ALSYҚТЫ АЛСЫҚТЫ: таланды; тартып алынды.

«**اَلْ تَتَارِنُ اَلْسُقْتِي** Ol tavarın alsyqty: Ол тауарын алсықты — Ол малын алдырып алды.» (**اَلْسُقَارُ алықатұ** Alsyqar-alsyqmaq: Алсықар-алсықмақ — Алдырар-алдырмақ).

اَنْدِقْتِي ANDYҚТЫ АНДЫҚТЫ: ант берді; ант ішті.

«**Ер andyqty: Ер андықты — Адам ант ішті.**» (**аңдықатұ аңдықатұ** Andyqar-andyqmaq:

Андықар-андықмақ — Ант іштер-ант ішпек.)
Жырда былай депті:

« قَيْشِبْ يَتْسَا اَيْنِكَ يُوْرِنِنَا
الْجَقْرَ اُوْرِنْ اَيْنِكَ سُوْرِنِنَا
بِنِكَ كِشِي يُلْغِي بُلْبُ اُوْرِنِنَا
بِهْرَ كَالرَّ اُدْنُ اَيْنِكَ كُوْرِنِنَا

*Қойғашыр jatsa аның жүзіңе,
Алсықар* өгін аның сөзіңе,
Мың кіші juluғы болур өзіңа,
Bergeler өзін аның көзіңе:*

*Қойғашып uatса аның үзіңе,
Алсықар өгін аның сөзіңе,
Мың кіші иұлғы болуп өзіңа,
Bergeler өзін аның көзіңе —*

— Қойындасып жатса, (қарап) оның жүзіне,
Ақыл-есін алдырар оның сөзіне,
Мың кісі құрбаны болып өзіне,
Өзін берер оның көзіне (бір көру үшін)».

(Қойнына кіріп, құшақтасып жүзіне қарап жатса, сол кісі оның сөзіне ақыл-есін алдырар, шырын сөзінен басы айналар; Мың кісі оның өзінің садағасы болып, жанын қияр; Оның көзін бір көру үшін өз жанын берер).

(**اَنْدِقَاتِي** **اَنْدِقَا** Андықар-андықмақ: Андықар-андықмақ — Ант берер-ант бермек.)

اِنْشِكْتِي **اِنْشِكْتِي** ІНШІКТИ

ІНШІКТИ: ендікті; тұншықты.

«**اِنْشِكْتِي** **اَرْ** Ер іншікті: Ер іншікті — үстіне суық су құйып жібергендіктен адамның тынысы бітті, ендікті, тұншығып тітіреді.» (**اِنْشِكْمَا**)
Іншікер-іншікмек: Іншікер-іншікмек — Тітіркенер-тітіркенбек).

* Бұл мысал «**اَلْمِغْنِي** алсықты» сөзіне берілсе керек-ті. Жазба нұсқада «**اَنْدِقَاتِي** андықты» сөзінен кейін келгендіктен, сол күйі өзгеріссіз қалдырылды.

- أَسْتِكْتِي** ÖSTIKTI   ÖSTIKTI: үздікті; құлшынды.
 «أَلْ بُو إِسْتِكْتِي» Ol bu ышқа өstikti: Ол бұ
 ышқа өстікті — Ол бұл іске құлшынды.»
أَسْتِكْرَ أَسْتِكْمَكْ Östiker-östikmek: Östiker-östik-
 mek — Құлшынар-құлшынбак). Дұрысы, негі-
 зінен, «أَوْرَتْكِي» öztikti: өзтікті — үздікті» болады.
- إِرْپَلْدِي** IRPELDI   IRPELDI: тілінді; кесілді. (Шырпылды. А. Е.)
 «إِرْپَاچَ إِرْپَلْدِي» Ығаш irpeldi: Иғаш ірпелді —
 Ағаш кесілді.»
إِرْپَلْرَ إِرْپَلْمَكْ Irpelüg-irpelmek: Irpelür-irpelmek
 — Тілінер-тілінбек.» Мақалда былай деп те ай-
 тылған: «أَنْكَا كَيَّ إِرْپَلْدِي إِمَشْ» Өнекеj irpeldi ыш:
 Өнекей ірпелді ыш — Оң іс бұзылды.»
- أَرْتَلْدِي** ARTYLDY   ARTYLDY: артылды.
 «أَرْتَا أَرْتَلْدِي» Er at үзе артылды: Ер ат үзе
 артылды — Адам ат үстіне артылды.» Адам де-
 несінің жартысы аттың бір жағына, екінші жар-
 тысы екінші жағына артылып тұрғандығын біл-
 діреді. «تَاғАР АШЯК АУЗА АРТЛДИ» Тағар ешјек үзе
 артылды: Тағар ешиек үзе артылды — Тағар (кор-
 жын) есектің үстіне артылды.»
 Басқаларға да солай қолданылады.
أَرْتَلْرَ أَرْتَلْمَاقْ Artylur-artylmaq: Артылүр-ар-
 тылмақ — Артылар-артылмақ).
- أَرْتҮЛДИ** ÖRTYLDI   ÖRTYLDI: жабылды, бүркенді.
 «أَرْتَا АР АУЗА АРТҮЛДИ» Ыш er үse өrtüldi: Ыш ер үзе
 өртүлді — Іс адамға жабылып қалды, (белгісіз
 болып қалды).»
 «كөк АРТҮЛДИ» Kөk өrtüldi: Көк өртүлді — Көк жа-
 былды; демек, аспан бұлттанды.» **أَرْتҮЛҮР АРТҮЛМӘК**
 Örtylüg-örtülmek: Örtylür-örtülmek — Бүрке-

أَرْتَلْدِي ӨRTELDI

нер-бүркенбек). Негізінде, бір нәрсенің тасасына екінші бір нәрсе түсіп кетіп, жасырын қалғанда осы сөз қолданылады.

ӨRTELDI: өртелді.

«بُكُّ أَرْتَلْدِي» Бүк* örteldi: Бүк өртелді — Тоғай өртелді.» Басқаларға да солай қолданылады. (أَرْتَلْمَايُ أَرْتَلْوُرُ Өrtelyr-örtelmek: Өртелүр-өртелмек — Өртелер-өртелмек).

أَرْتَلْدِي IRTELDI

IRTELDI: ізделді, сұралды, сұрастырылды.

«أَرْتَلْدِي نَانِكُ» Irteldi neң: Иртелді нең — Нәрсе ізделді, сұралды.» (أَرْتَلْمَايُ أَرْتَلْوُرُ Irtelyr-irtelmek: Иртелүр-иртелмек — Изделер-ізделмек).

Жырда былай жазылған:

« كَتَلْمُ إِجْنُ أَرْتَدِي
 پَتْمِشُ بَشَغُ قَرْتَدِي
 كَجْمِشُ اذْكُ اِرْتَدِي
 مِشْ كُنْ كَجِبُ اِرْتَلْوُرُ

*Көңлүм ішін өртеді,
 Питмиш башығ қартады,
 Кешмиш үзүк иртеді,
 Түн күн кешүр irtelyr:*

*Көңлүм ішін өрмеді,
 Питмиш башығ қартады,
 Кешмиш үдзүк ірмеді,
 Түн күн кешүп irtelүр —*

*— Көңілім ішті өрмеді,
 Тырнады біткен жараны,
 Өткен күнді (уақытты) іздеді,
 Күн-түн кешіп сұрады...»*

* Кәдімгі славян тілдеріндегі «бук» сөзінің түп-төркіні осы секілді. А. Е.

(Өткен бір кісі хақында айтқандары: Оның қайғысы көңілімді, ішімді өртеді; Біткен жараны тырнап, жаңартты; Өткен кезді еске түсіріп, аңсатты, іздетті; Күн-түн кештіріп сұратты, іздеткізді!)

اِبْرُلْدِي ÖPRYLDI ÖПРҮЛДІ: ішілді, өбілді.

«مُنْ اِبْرُلْدِي» Mүн өргүлді: Мүн өпрүлді — Сорпа ішілді.» Басқаларға да осылай қолданылады.
(اِبْرُلْمَاكُ) اِبْرُلْرُ Öргүлүг-өргүлмек: Өпрүлүр-өпрүлмек — ішілер-ішілмек).

اِیْتَلْدِي YSTELDI ҮСТЕЛДІ: үстелді, үстемеленді.

«سُوْتُ اِیْتَلْدِي» Suv үsteldi: Сув үстелді — Су үстелді.» Үстіне үстемелеп қосқанда осылай айтылады.
(اِیْتَلْمَاكُ) اِیْتَلْرُ Ystelyг-üstelmek: Үстелүр-үстелмек — Үстелер-үстелмек).

اِیْسْتَلْدِي ISTELDI ІСТЕЛДІ: істелді.

«نَانَكُ اِیْسْتَلْدِي» Isteldi neң: Істелді нең — Нәрсе істелді.»
(اِیْسْتَلْمَاكُ) اِیْسْتَلْرُ Istelyг-istelmek: Істелүр-істелмек — Істелер-істелмек).

اِیْسْتَلْدِي EŞTILDI ЕШТІЛДІ: естілді.

«بُو سُوْرُ اِیْسْتَلْدِي» Bu söz eştildi: Бұ сөз ештілді — Бұл сөз естілді.» Басқаларға да осылайша қолданылады.
(اِیْسْتَلْمَاكُ) اِیْسْتَلْرُ Eştilyг-eştilmek: Ештілүр-ештілмек — Естілер-естілмек).

اِیْفْتَلْدِي AFTYLDY АҒТЫЛДЫ: жығылды; жықтырылды.

«اَرُ اِیْفْتَلْدِي» Er aftyldy: Ер ағылды — Адам жығылды (аударылды).» Бұл сөздің дұрысы:

«اِیْفْتَلْرُ اِیْفْتَلْمَاكُ» Aftaryldy: ағтарылды — аударылды» болады.
(اِیْفْتَلْمَاكُ) اِیْفْتَلْرُ Aftylyг-aftylymak: Ағылүр-ағылым — Аударылар-аударылым).

اِیْفَدِلْدِي EVDILDI ЕВДІЛДІ: шоғырланды, топтанды.

- «**أَدِدِلْدِي** Evdildi neң: Евділді нең — Нәрсе топтанды.» **أَدِدِلْرُ** Evdilyr-Evdilmek: Евділүр-евділмек — Шоғырланар-шоғырланбақ).
- إِغْدِلْدِي** IGDILDI IGДІЛДІ: тәрбиеленді.
«**أَغْلُ** Oғul igdildi: Оғұл игділді — Бала тәрбиеленді. **إِغْدِلْرُ** Igdilyr-igdilmek: Igділүр-игділмек — Тәрбиеленер-тәрбиеленбек.).»
- أَثْرُلْدِي** ÖTRYLDI ÖТРҮЛДІ: ойналды; ысқырылды.
«**سَبِيْزُو** Сыбызғы ötryldi: Сыбызғы өтрүлді — Сыбызғы ойналды.» **أَثْرُلْرُ** Ötrylyr-ötrylmek: Өтрүлүр-өтрүлмек — Ойналар-ойналмақ).
- أُتْرُلْدِي** OTRULDY OТРҮЛДЫ: оталды; қыркылды, кесілді.
سَاش Sаш otruldy: Саш отрұлды — Шаш қыркылды.» Басқаларға да осындай мағынада қолданылады. **أُتْرُلْرُ** Otrulur-otrulmak: Отрұлүр-отрұлмақ — Қыркылар-қыркылмақ).
- أَذْرُلْدِي** AZRYLDY АДЗРЫЛДЫ: айырылды.
«**يُولُ** Jol азғылды: Иол адзрылды — Жол айырылды.» Екі ағайын адам бірінен бірі айырылғанда да, сол сияқты жылдардың айырмашылықтарында да осылай айтылады. **أَذْرُلْرُ** Azgylur-azgylmak: Адзрылүр-адзрылмақ — Айырылар-айырылмақ).
- أَذْرُلْدِي** ÖZRYLDI ÖДЗРҮЛДІ: бөлінді, ажыратылды.
«**أَذْرُلْدِي** Özgüldi neң: Өдзрүлді нең — Нәрсе ажыратылды.» Бір бөлек адамдардың бір-біріне бөлініп шығуын осылай айтады. «**أَبْنِكُ** Аның егені өзгүлди: Аның ерені өдзрүлді — Оның ерлері бөлініп шықты.»

(أَذْرُلُّوْا) **Өзгүлүг-өзгүлмек:** Өдзрүлүр-өдзүрүлмек — Бөлінер-бөлінбек).

اِسْرِيْلْدِي **ЫСРЫЛДЫ** ЫСРЫЛДЫ: шайналды.

«اِسْرِيْلْدِي اِتْمَاعُ» **Etmek ысгылды:** Етмек ысрылды — Нан шайналды.» Басқаларға да солай қолданылады. (اِسْرِيْلْمَاعُ) **Ысгылуг-ысгылмак:** Ысрылұр-ысрылмак — Шайналар-шайналмак).

اَشْرِيْلْدِي **АШРУЛДЫ** АШРУЛДЫ: асырылды.

«اَشْرِيْلْدِي اِيْرْتُنْ اِيْرْتُنْ» **Yük artтын ашгылды:** Иүк арттын ашрүлды — Жүк асудан асырылды.» Баска нәрселерді асырғанда да осы сөз қолданылады. (اَشْرِيْلْمَاعُ) **Ашгилуг-ашгилмак:** Ашрүлүр-ашрүлмак — Асырылар-асырылмак).

اِغْرِيْلْدِي **ОҒРАЛДЫ** ОҒРАЛДЫ: ниеттенді; ынталанды; көздеді.

«اِغْرِيْلْدِي اِيْرْتُنْ» **Oi jerge oғralды:** Ол иерге оғралды — Ол жерге (баруға) ниеттенді.» Басқаларға да осылай қолданылады. (اِغْرِيْلْمَاعُ) **Оғралур-оғралмак:** Оғралұр-оғралмак — Ниеттенер-ниеттенбек).

اِغْرِيْلْدِي **ОҒРҰЛДЫ** ОҒРҰЛДЫ: айырылды, ажыратылды.

«اِغْرِيْلْدِي سَوْنُكُوْ» **Sөнүк оғрүлды** — Сүйек айырылды.» (اِغْرِيْلْمَاعُ) **Оғгүлур-оғгүлмак:** Оғрүлұр-оғрүлмак — Айырылар-айырылмак).

Жырда былай делінген:

« بَلِيْحٌ بَلِيْحٌ يَغْرِيْلُوْرُ
جِيْغَايْ يَغْرِيْلُوْرُ
اَرْنَكْكَ لَرِيْ اَغْرِيْلُوْرُ
اُدْعُجْ يَلَا اَتْرَشُوْرُ

*Balıyық balық jügerulur,
Шыгај javuz jыgrylur,*

*Ерңеклері оғрулур,
Одзғиш бiле еврiшүр:*

*Балшық балық иғрүлүр,
Шығай цавүз иығрылүр,
Ерңеклері оғрүлүр,
Одзғиш бiле еврiшүр —*

*— Балшық-батпақ жиылар,
Кедей, нацар жығылар,
Бармақтары ажырап,
Отты айналып жылытар.»*

(Жаз бен қыстың тартысын суреттеп білдірген: Батпақ-балшықтар жиылып қатып, ойылар; Кедей-нацарлар суыққа тоңып, бармақтары серейіп ажырап кетер; Отты шыр айналып, сау-сақтарын жылытар.)

اَڤرُلْدِي EVRYLDI ЕВРҮЛДІ: бұрылды; айналды; оралды.
«اَڤرُلْدِي اَر اَڤرُلْدِي» Ер evrүldi: Ер еврүлді — Ер оралды.»
Бара жатқан бетінен бұрылған кісінің бәріне

اَڤرِلْدِي EGRILDI ЕГРІЛДІ: иірілді; оралды (орап, қоршап алынды).
«اَڤرِلْدِي كَڤد اَڤرِلْدِي» Kend egrildi: Кенд егрілді — Қала
коршалды.»

«اَڤرِلْدِي يَڤر اَڤرِلْدِي» Ыр egrildi: Иып егрілді — Жіп иірілді.»

(اَڤرِلْدِي اَڤرِلْمَك Egrilүg-egrilmek: Егрілүр-егрiлмек — Иірілер-иірілмек).

اَڤرِلْدِي YGRILDI ҮГРІЛДІ: тербетілді.
«اَڤرِلْدِي بَڤشِک اَڤرِلْدِي» Beshik үgrildi: Бешік үгрілді —
Бесік тербетілді.»

(اَڤرِلْدِي اَڤرِلْمَك Ygrilүg-үgrilmek: Үгрiлүр-үгрiлмек — Тербетiлeр-тербетiлмек).

اَڤرُلْدِي EMRYLDI ЕМРҮЛДІ: тынды; тоқтады.

«قنار ایش آردی» Қайнар ашыш емгүлді: Қайнар ашыш емрүлді — Қазанның қайнағаны (суық су құйғаннан кейін) тынды»; «آر تینی آردی» Ер тыны емгүлді: Ер тыны емрүлді — Ердің тынысы тоқтады.» Қозғалып тұрып, тоқтап тына қалған нәрсенің бәріне осы сөз айтылады. (آر تینر آرتماق) Emgүlүg-емgүlмек: Емрүлүр-емрүлмек — Тынар-тынбак).

«آرغالدی» ыРҒАЛДЫ ЫРҒАЛДЫ: ырғалды; тербелді.

«آرغالج یرغالدی» Ығаш ығғалды: Иығаш ырғалды — Ағаш ырғалды». Кез-келген нәрсенің ырғалғанына осы сөз қолданылады. (آرغالار آرتماق) Ығғалуг-ығғалмақ: Ығғалүр-ырғалмақ — Ығғалар-ырғалмақ).

«آربالدی» АРБАЛДЫ АРБАЛДЫ: арбалды; арбау оқылды.

«آرваш آربالدی» Арваш* арвалды. Арваш арбалды — Арбау оқылды.» (Арвалар آرتماق) Арвалуг-арвалмақ: Арбалүр-арбалмақ — Арбалар-арбалмақ).

«آلكالدی» АЛҚАЛДЫ АЛҚАЛДЫ: алғыс айтылды; алғыстанды.

«آلكا آلكالدی» Бегке алқыш алқалды: Бегке алқыш алқалды — Бекке алғыс айтылды.»

(Алқалар آرتмаق) Алқалуг-алқалмақ: Алқалүр-алқалмақ — Алғысталар-алғысталмақ).

«آركلدی» ІРКІЛДІ ІРКІЛДІ: іркілді; жиылды.

«آرکلدی سؤ تلیم» Sү telim irkildi: Сү телім іркілді — Қосын көп жиылды.» Топтанған, іркіліп жиналған нәрсенің бәріне осы сөз айтылады. (Іркилер آرتмаق) Іркилүг-іркилмек: Іркілүр-іркилмек — іркілер-іркилмек)**.

* Түпнұсқада «آرваш аркыш» деп жазылған. Ол «керуен» деген сөз. Мағыналық жағынан «آرваш арбаш» деген дұрыс. А. Е.

** Баспа нұскасында «آركلماق» деп жансақтық кеткен. Дұрысы: «آركلماق».

- ^{۰۰۰}
 ۱ اړكډې ҮРKYLDI ҮРKYЛDИ: үркітілді; үрікті.
 «^{۰۰۰}اړكډې بولب اړكډې ۱رکۈنш болуп үркүлді: Үр-
 күнш болуп үркүлді — Үрей туып үрікті.»
 (اړكډې اړكډې ۱رکۈلۈر-үркүлмек: Үркүлүр-үркүл-
 мек — Үркітілер-үркітілмек).
- ^{۰۰۰}
 ۱ اړكډې ELGELDI ЕЛГЕЛDИ: еленді.
 «^{۰۰۰}اړكډې اون Un elgeldi: Үн елгелді — Үн елен-
 ді». Басқаларға да осы мәнде қолданады.
 (اړكډې اړكډې Elgelyr-elgelmek: Елгелүр-елгел-
 мек — Еленер-еленбек).
- ^{۰۰۰}
 ۱ اړتډې ARTYNDY ARTYNDY: артынды, артты.
 «^{۰۰۰}اړتډې اړ اړشۈيۈن اړتډې Ер ағшысын артынды: Ер ар-
 шысын артынды — Ер қоржынын артынды». Басқаларға да сол мәнде қолданылады. (اړتډې اړتډې اړتۈر-артынбак: Артынүр-артынбак — Артынар-артынбак).
- ^{۰۰۰}
 ۱ اړتډې ÖRTYNDI ÖRTYNDI: бүркенді.
 «^{۰۰۰}اړتډې اړاغتۈرۈن اړتډې Urağut jüzyn örtündi*: Үра-
 ғұт иүзүн өртүнді — Қатын жүзін бүркенді.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады. (اړتډې اړتډې Örtynyr-örtynmek: Өртүнүр-өртүнмек — Бүркенер-бүркенбек.)
- ^{۰۰۰}
 ۱ اړتډې ÖRTENDI ÖRTENDI: өртенді, жанды.
 «^{۰۰۰}اړتډې نائكۈ Örtendi neң: Өртенді нең — Нәрсе өртенді.» (اړتډې اړتډې Örtenyр-örtенmek: Өрте-
 нүр-өртенмек — Өртенер-өртенбек). Күн батқаннан кейін бұлт қызарса, «^{۰۰۰}اړتډې بۇلت Bulыt örtendi: Бұлыт өртенді — Бұлт өртенді» дейді.

* Арабша жазбасында «^{۰۰۰}اړتډې өртүнді» деген сөздің мәні «ашты» деп берілген. Тағы бірде «жапты» деп берілген. Б. Ағалай «ашты» деп алып, күмәнін білдірген. В. Радлов (ДТС, 390-бет) «жапты» деп жазады.

Түріктер мұны жақсылыққа жориды. Мақалда былай деп айтылған:

تلا بليت ائتسا ائلك ارې كلد ريشجا بلور
تكددا بليت ائتسا ائكا مغي كريفجا بلور

Tүнle bulıt örtense evlyk urғы keldүrtmişше bolur.

Tанда bulıt örtense evge jaғы kirmişше bolur:
Tүнle бұлыт өртенсе еврүк ұры келдүрмішше болұр,

Tанда бұлыт өртенсе evge иағы kirmişше болұр —
Tүнде бұлыт өртенсе, қатыны ұл туғандай болар,

Tанда бұлыт өртенсе, үйге жауы кіргендей болар.»

(Кешқұрымда бұлт өртенсе, қатыны ұл тапқандай болады, Tанда бұлт қызарса, үйіне жауы шапқандай болады.) Түріктер соңғысын жақсылыққа баламайды.

اُفْدِندِي EVDINDI ЕВДІНДІ: жинады; терді.

«اُل اوزنكا يemiş اُفْدِندِي OI өзіне jemiş evdindi:
Ol өзіне иemiş evdindi — Ol өзіне жеміс терді.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады.

(اُفْدِنُورُ EVDINUR-евдинюр-евдинюр-евдинюр — Жинар-жинамак).

اُتْرُنْدِي UTRUNDY ҰТРҰНДЫ: ұрынды; қарсы келді.

«اُل مَنا اُتْرُنْدِي OI маңа utrundy: Ol маңа ұтрұнды — Ol маған қарсы келді.»

«يِل يفاشقا اُتْرُنْدِي Jel жығашқа utrundy: Иел иығашқа ұтрұнды — Жел ағашқа ұрынды.»

(اُتْرُنْبَاكُ UTRUNBAK: Ұтрұнұр-ұтрұнұр-ұтрұнұр — Қарсыласар-қарсыласпақ).

اُسْرِنْدِي BISRINDY ЫСРЫНДЫ: мұнайды, қапаланды.

«اُر اُسْرِنْدِي Eg ысғынды: Ер ысрынды — Адам

мұнайды.» Дұрысында бұл сөз әлі қайнап жатқан гүлқарамның (капустаның), сол сияқты басқа да нәрселердің үстіне суық су құйып жіберіп, қайнағанын тоқтатып, сол күйі қалдырғанды білдіреді; Момын, жаны жұмсақ адамның ызаланғанын білдіргенде айтылады. (اِسْرِيْنُ اِسْرِيْمَاقْ) Ысрынур-ысрынмақ: Ысрынұр-ысрынмақ — Қапаланар-қапаланбақ).

اَغْرِيْنْدِي AGRINDY AҒРЫНДЫ: ауырсынды; азаптанды.

«بَالِغٌ اَغْرِيْنْدِي» Balıg aғғынды: Балығ ағрынды — Жарадан ауырсынды; (жарасы ауыртты, қинады)». Басқадай ауырсынып қиналғанда да осы сөз қолданылады.

(اَغْرِيْنُ اَغْرِيْمَاقْ) Ағғынур-ағғынмақ: Ағғынұр-ағғынмақ — Азаптанар-азаптанбақ).

اَغْرِيْنْدِي ÖGRENDI ÖГРЕНДІ: үйренді.

«اَلْ بِيْلِكُ اَغْرِيْنْدِي» Ol bilik өgrendi: Ол білік өгренді — Ол білім үйренді.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (اَغْرِيْنُ اَغْرِيْمَاقْ) Ögrenür-өgrenmek: Өгренұр-өгренмек — Үйренер-үйренбек).

Жырда былай жырланады:

« اَرْدَمٌ تِلَا اَغْرِيْنْبِن بولما күвез
 اَرْدَمْسِيْزِيْنُ اَغْرِيْنْسЕ еңмегүзе еңер

*Erdem tile өgrenyben bolma күvez
 Erdemsizın өgynse еңмегүзе еңер:*

*Ердем тіле өгренубен болма күвез,
 Ердемсізін өгүнсе еңмегүдзе еңер —*

*Өнер-білім ізде, үйренуден өркөкірек болма,
 жириенбе,
 Өнер-білімсіз білімдісінсе, сынақта қиналар.»*

«اَرْ اَزْ اَزْلُقُ اَغْرِيْنْدِي» Er uzlyk өgrendi: Ер ұзлық

اَكْرِنْدِي EGRINDI

өгренді — Адам ұсталықты (шеберлікті) үйренді».

ЕГРІНДІ: иірінді.

«ارَاغْتْ يَبَّ اَكْرِنْدِي Urağut jыр egrindi: Ұрағут иып егрінді — Қатын (өзі үшін) жіп иірінді.» Жіп иірген секілді болып көрініп, шынында иірменгенде де осы сөз қолданылады. (اَكْرِنْتُرُ اَكْرِنْمَاكْ) Egrinүг-egrinmek: Егрінүр-егрінmek — Иірінер-иірінбек).

اُخْسِيْنْدِي OXSYNDY OXSYNDY: өксінді; өксіді.

«اَلْ قَلْمِشِ اِبْشِيْكَ اُخْسِيْنْدِي Ol қылмыш ышыңа охсынды: Ол қылмыш ышыңа охсынды — Ол істеген ісіне өкінді» (اُخْسِيْمَاقْ) Oхсынүг-охсынмак: Охсынүр-охсынмак — Өкінер-өкінбек).

اَرْسِيْنْدِي ERSINDI

ЕРСІНДІ: ерсінді; ержетіп ер болып қалды; бәлиғатқа толды.

«اَغْلُ اَرْسِيْنْدِي Oғul ersindi: Оғұл ерсінді — Ұл ер жетті; бәлиғатқа толды.» (اَرْسِيْمَاقْ) Ersinүг-ersinmek: Ерсінүр-ерсінmek — Ержетер-ержетпек).

اَئْسِيْنْدِي EVSINDI EБСІНДІ: (үйсінді).

«اَلْ بُو اَتْسِيْ اَئْسِيْنْدِي Ol bu evni evsindi: Ол бұ евни ебсінді — Ол бұл үйді үйсінді; Ол бұл үйді өз үйіндей көріп алды, еркін кіріп жайғасты.» (اَئْسِيْمَاكْ) Evsinүг-evsinmek: Ебсінүр-ебсінmek — Үйсінер-үйсінбек).

اِجْفِيْنْدِي ЫШҒЫНДЫ ЫШҒЫНДЫ: ұшырды; шығарды; қоя берді.

«اَلْ قُفْنِي اَلْكِدِنِ اِجْفِيْنْدِي Ol қшны elkidin ышғынды: Ол құшны елкідін ышғынды — Ол құсын қолынан ұшырды».

Мақалда былай айтылыпты:

«**يَقَادَايَ يَلْغَاغَالِي الْكِدَايِ إِجْفَنُورُ**» Жақадақы jalǵa-ǵaly elkiǵeki ышǵынur: Иақадағы иалǵағалы ел-кідекі ышǵынur — Жағадағыны жалаймын деп, қолындағысын ұшырар; (Жағасындағыны жалаймын деп, қолындағысынан айырылар).» Бұл мақал бір нәрсеге ықтияры ауған кісіге, қолында барын мұқият сақтауын мегзеп айтылған.

«**أَرُ إِجْفِنْدِي**» Ер ышǵынды: Ер ышǵынды — Адам ышқынды; Көптің ортасында ұстай алмай «жел» шығарып қойып, әрі онысына ұялды.

(**إِجْفِنُورُ إِجْفِنْمَاقُ**) Ышǵынur-ышǵынмақ: Ышǵынur-ышǵынмақ — Ұшырар-ұшырмақ).

أِرْفَنْدِي БИРҒАНДЫ БИРҒЫНДЫ: ырғалды, ырғандады.

«**أِرْفَنْدِي يِغَاجُ**» Ығаш ырғанды: Иғаш ырғанды — Ағаш ырғалды.» Басқаларға да осылай қолданылады. (**أِرْفَنْدِي** Ирғанur-ырғанмақ: Ирғанur-ырғанмақ — Ирғандар-ырғандамақ).

أَشْفِنْدِي АШҒЫНДЫ АШҒЫНДЫ: ысылды, (ысқыланды), қайралды, үйкелді.

«**أَشْفِنْدِي تَاشُ**» Таш ашғынды: Таш ашғынды — Тас ысқыланды.» Қандай да бір қатты нәрсені ысқылап, сүйкегенде осы сөз қолданылады.

(**أَشْفِنْمَاقُ** Ашǵынur-ашǵынмақ: Ашǵынur-ашǵынмақ — Ысқыланар-ысқыланбақ).

أَلْقِنْدِي АЛҚЫНДЫ АЛҚЫНДЫ: таусылды, түгесілді.

«**أَلْقِنْدِي نَانِكُ**» Алқынды нең: Алқынды нең — Нәрсе таусылды, нәрсе бітті»; «**أَرُ أَلْقِنْدِي**» Ер алқынды*: Ер алқынды — Адам таусылды; өлді.»

(**أَلْقِنْمَاقُ** Алқынur-алқынмақ: Алқынur-алқынмақ — Таусылар-таусылмақ).

* Ана тіліміздегі «Адам алқынды» деген мағына осыдан туындап, сақталса керек. А. Е.

- اَتَكُنْدِي** ӨTKYNDI ӨTKYNDI: ерді; еліктеді; елікті.
 «**اَلْ مَنَا اَتَكُنْدِي**» Ol menе өtkyndi: Ол мене өткүнді — Ол маған еліктеді.»
 Мақалда былай деп келтірілген:
 «**قارغا قازغا اَتَكُنْسا بُتِي سِنُورُ**» Qarğa qazğa өtkynse puty synur: Қарға қазға өлкүнсе пұты сынұр — Қарға қазға еліктесе, аяғы сынар. (Қарға қазға еліктесе, бұты айырылар)».
- Бұл мақал қолдан келмес іске бекер ұмтылмауды, кісі өз қолынан келетін істі істеуі жөн екендігін мегзейді. (**اَتَكُنْسا** Өtkynүг-өtkynmek: Өtkynүг-өtkynmek — Еліктер-еліктемек.)
- اِرْكِنْدِي** IRKINDI IRKINDI: жиды (жиынды), іркілді, топтанды.
 «**اَلْ اِرْكِنَا نَنَكْ اِرْكِنْدِي**» Ol өзіне нең іrkindi: Ол өзіне нең іркінді — Ол өзіне нәрсе жинады.»
 Басқаларға да сол секілді қолданылады. (**اِرْكِنَا** Irkinүг-irkinmek: Іrkinүр-ірkinmek — Жинар-жинамақ).
- اِسْكِنْدِي** ISKENDI ISKENDI: үзді, жұлды.
 «**اَتْ اَتْ اِسْكِنْدِي**» At ot iskendi: Ат от іскенді — Ат шөпті үзді, жеді». (Ат шөпті бір-бірлеп үзіп, иіскеніп жеді.) Жүн, қыл-қыбыр, не бойлап өспеген көк майса шөпті теріп үзгенде, жұлғанда осы сөз қолданылады. (**اِسْكِنَا** Iskenүг-iskrenmek: Іскенүр-іскенmek — Үзер-үзбек.)
- اَلْغِنْدِي** ELGENDI EЛГЕНДИ: еледі, еленді.
 «**اُرَاغُتْ اُونْ اَلْغِنْدِي**» Uragut un elgendi: Ұрағұт үн елгенді — Әйел (өзіне) үн еледі». (**اَلْغِنَا** Elgenүг-elgenmek: Елгенүр-елгенmek — Елер-елеmek).
- اَمْغِنْدِي** EMGENDI EMГЕНДИ: кажыды, шаршады, бейнеттенді.
 «**اَلْ بُو اَمْغِنَا تَلِمْ اَمْغِنْدِي**» Ol bu ышта telim emgendi: Ол бұ ышта телім емгенді — Ол бұл істе көп

бейнеттенді.» Мынадай деп те қолданылады: «**خَان قَرَشِيْپَا اَمْتَنْدِي** Хан қаршыға емгенді: Хан қаршыға емгенді — Хан сарайға (Ордаға) енді, түсті». Дәл мағынасы хан жолдан шаршап, қиналып бейнеттеніп келіп, ордасына түсті дегенді білдіреді. Бектерге, ұлықтарға мархабат білдіріп, сыпайылық сақтап сөйлегенде осы мағынадағы осы сөз қолданылады. (**اَمْتَنْدِي اَمْتَنْدِي** Emgenyğ-emgenmek: Емгенyр-емгенmek — Бейнеттенер-бейнеттенбек.) Оғыздар мұны білмейді.

اُپْلَنْدِي ÜPLENDI

ҮПЛЕНДІ: таланды; үптелді; ұрланды.

«**اُنِيْنِڭ تَۋاۋاۋا اُپْلَنْدِي** Аның тауағы үplendi: Аның тауары үпленді — Оның тауары таланды.» (**اُپْلَنْدِي اُپْلَنْدِي** Üplenyğ-üplenmek: Үпленyр-үпленmek — Үптелер-үптелmek, Таланар-таланбак).

اَتْلَنْدِي ATLANDI

АТЛАНДЫ: аттанды; атқа мінді (атқа қонды).

«**اَدَمِ اَتْلَنْدِي** Ер атланды: Ер атланды — Адам атқа мінді»;

«**اُول تَاۋۋا اَتْلَنْدِي** Ол тағқа атланды: Ол тағқа атланды — Ол тауға шықты». (Оғызша). Қандай да бір нәрсеге шыққанда, көтерілгенде осы сөз қолданылады. (**اَتْلَنْدِي اَتْلَنْدِي** Atlanur-atlanmak: Атланyр-атланмақ — Аттанар-аттанбақ.»

اِتْلَنْدِي ETLENDI

ЕТЛЕНДІ: еттенді; ет алды.

«**اَوۋۇل اِتْلَنْدِي** Оғұл етленді: Оғұл етленді — Бала ет алды»; Арық нәрсе ет алып толғанда осы сөз қолданылады. (**اِتْلَنْدِي اِتْلَنْدِي** Etlenyğ-etlenmek: Етленyр-етленmek — Ет алар-ет алмақ).

اِيتْلَنْدِي ITLINDI

ІТЛІНДІ: ытқытылды; ыттырылды; лактырылды.

«**تَاش اِيتْلَنْدِي** Таш itlindi: Таш ітлінді — Тас лактырылды.» Басқаларға да сол мағынада қолда-

нылады. **اِئْتِنْرُ اِئْتِنَانِي** Itlinür-itlinmek: Ітлінүр-ітлінmek — Лактырылар-лақтырылмақ). Бала еңбектей бастағанда осы сөз қолданылады. «Көзіме көрінбе» деген мағынада **مَنْكُ يُوْزِدُنْ اِئْتِنْ** Meniң жүzdin itlin: Менің иүздін ітлін — менің қасымнан кеткін» — дегенде де осы сөз бар.

اَجْلَنْدِي АШЛЫНДЫ АШЛЫНДЫ: ашылды.

«**قَبِيْعُ اَجْلَنْدِي** Қаруғ ашылды: Қапұғ ашылды — Қақпа ашылды.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. Енді бір ыңғайда **اَشْلِي** Ашылды* — Ашылды» деп те айтылады. **اَجْلَنْرُ اَجْلِنَانِي** Ашлынур-ашлынмақ: Ашлынүр-ашлынмақ — Ашылар-ашылмақ).

اَجْلَنْدِي ÜŞLENDİ ÜŞLENDİ: үштенді; үшеу болды.

«**نَانِكُ اَجْلَنْدِي** Üşlendi нең: Үшленді нең — Нәрсе үшеу болды.» Сол секілді: **اَتِي قَا زُ اَجْلَنْدِي** Ікі қаз үшленді: Ікі қаз үшленді — Екі қаз үштенді; Екі қаз үшеу болды». **اَجْلَنْرُ اَجْلِنَانِي** Üşlenür-üşlenmek: Үшленүр-үшленmek — Үштенер-үштенбек).

اَجْلَنْدِي İŞLENDİ İŞLENDİ: іштенді; дән толысты; дән байлады.

«**تَرِيْعُ اَجْلَنْدِي** Тағығ ішленді: Тары (Егін) іштенді — Тары (Егін) дән байлады.» Желінетін нәрсе-нің іші толысып, жейтін жағдайға келгенде де қолданылады. **اَجْلَنْرُ اَجْلِنَانِي** İşlenür-işlenmek: Ішленүр-ішленmek — Іштенер-іштенбек).

اَجْلَنْدِي UŞLANDI ÜŞLANDI: ұштанды; ұшы шықты:

«**نَانِكُ اَجْلَنْدِي** Uşlandi нең: Ұшланді нең — Нәрсе ұштанды. » **اَجْلَنْرُ اَجْلِنَانِي** Uşlanür-uşlan-

* Қазақ тіліндегідей.

мак: Ұшланұр-ұшланмак — Ұшы шығар — Ұшы шықпақ; Ұштанар-ұштанбақ).

اَدَّلَنْدِي EZLENDI EDZLENDI: ескертілді; жақсыланды.

«اَدَّلَنْدِي Ezlendi neң: Edzlendi neң — Нәрсе ескерілді.» (Нәрсе құр босқа калмай ескеріліп пайдалану үшін алынды). Теріден тон, киізден байпақ істеген секілді. (اَدَّلَنْدِي Ezlenpür-ezlenmek: Edzlenpür-edzlenmek — Жақсыланар-жақсыланбақ).

اُدَّلَنْدِي YZLENDI YDZLENDI: күйледі.

«اُدَّلَنْدِي Yzlendi: Иылқы үдзленді — Жылқы күйледі; айғыр іздеді.» (اُدَّلَنْدِي Yzlenpür-üzlenmek: Ydzlenpür-ydzlenmek — Күйлер-күйлемек).

اِرْلَنْدِي ERLENDI ERLENDI: ерге шықты;

«اِرْلَنْدِي Urafut erlendi: Ұрағұт ерленді — Қатын ерленді, ерге шықты.» (اِرْلَنْدِي Erlepür-erlenmek: Erlepür-erlenmek — Ерге шығар— ерге шықпақ).

اِرْلَنْدِي ÖRLENDI ÖRLENDI: өрледі; пайда болды.

«اِرْلَنْدِي Bulıt örlendi: Бұлыт өрленді — Бұлт өрледі.» (اِرْلَنْدِي Örlenpür-örlenmek: Örlenpür-örlenmek — Өрлер-өрлемек. Пайда болар-пайда болмақ).

Ең әдемісі, «اُورْدِي Ördi: Өрді» деп айтқанда көркем шығады.

Жырда былай деп қолданылады:

« اَى قَبَبْ اَتَلَنْبْ
اَقَى بِلْتْ اِرْلَنْبْ
بِرِنِزْ اَوْزَا اَكَلَنْبْ
سَجَلِبْ سُنِي اَنْكَرْ شُورْ

*Ај қорып evленүр,
Ақ bulыт өрленүр,
Bir bir үзе өкlyнүр,
Sашлыр суvy еңрешүр:*

*Ай қорүп evленүп,
Ақ бұлыт өрленүп,
Bir bir үзе өкленүп,
Сашлып суvy еңрешүр —*

*— Ай тұрып «үйіне» еніп,
Ақ бұлыт өрлесіп,
Біріне бірі мінгесіп,
Суы шашылып күркіреп.»*

(Ай туып дөңгеленіп, айналып; Ақ бұлттар бірге өрлеп, көтеріліп, бірінің үстіне бірі мінгесіп, суы шашылып, еңіреп, күркіреді...)

Айдың қоралануын, құрсаулануын түріктер жаңбырдың жаууына жориды.

اُوزْلُنْدِي YZLYNDI ҮЗЛҮНДІ: үзілді.

«**اُرُق اُوزْلُنْدِي** Uruk үzlyndi: Үрүк үзлүнді — Арқан (жіп) үзілді.» Басқаларға да солай қолданылады. (**اُزْلُنْمَك اُزْلُنْمَك** Yzlynyr-үzlynmek: Үзлүнүр-үзлүнмек — Үзілер-үзілмек.)

اُزْلِنْدِي YZLENDI ҮЗЛЕНДІ: көбіктенді.

«**اُزْلِنْدِي اُشْچ اُزْلِنْدِي** Ashysh үzlendi: Ашыш үзленді — Қазан көбіктенді; Қазанның көбігі шықты.» (**اُزْلِنْمَك اُزْلِنْمَك** Yzlenyr-үzlenmek: Үзленүр-үзленмек — Көбіктенер-көбіктенбек).

اَسْلِنْدِي ASLYNDY АСЛЫНДЫ: есілді, асылды.

«**اَسْلِنْدِي نَانْ** Aslyndy neң: Асылнды нең — Асылған нәрсе.» (**اَسْلِنْمَك اَسْلِنْمَك** Aslynyr-aslynmaq: Асылнүр-аслынмақ — Асылар-асылмақ).

- آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ EVLENDI*** **ЕВЛЕНДІ:** үйленді (үйге енді); үйді иеленді.
 «آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ آٰءِٔ Aj evlendi: Ай евленді — Ай үйіне енді; тұтылды.»
 «آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ آٰءِٔ آٰءِٔ Ol bu evni evlendi: Ол бұ евні евленді — Ол бұл үйді үйленді (үйді иеленді).»
 (آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ Evlenүг-evlenmek: Евленүр-евленмек — Үйленер-үйленбек.)
- آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ ÖGLENDI** **ӨГЛЕНДІ:** есін жиды; өзіне келді; ақылын тапты.
 «آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ آٰءِٔ آٰءِٔ Aгuk eg öglendi: Арық ер өгленді — Арып-ашқан ер (қажыған адам) есін жиды.»
 (آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ Öglenүг-öglenmek: Öglenүр-өglenmek — Есін жияр-есін жимақ). Адам бір нәрсені ұқпай кейіндеу ұқса да «آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ öglendi: Өгленді» дейді. Дұрысы «آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ Öүglendi — өүгленді» болады. («آٰءِٔ Ög — ақыл-ес»; «آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ Öglendi — ақыл, есін жиды, тапты.» А. Е.).
- آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ IGLENDI** **ІГЛЕНДІ:** дерттенді; ауру тапты.
 «آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ آٰءِٔ آٰءِٔ Uraғut iglendi: Ұрағұт ігленді — Әйел дерттенді; Әйелді дерт қысты». Бұл кеселге, ауруға шалдыққан адамдардың барлығына мағынасына қарай коданылады.
- آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ EMLENDI** **ЕМЛЕНДІ:** емделді.
 «آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ آٰءِٔ a Eг emlendi: Ер емленді — Ер емделді.» Демек, өзінің кеселіне дауа тапты.
 (آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ آٰءَلٰٓءَلٰٓءِٔ Emlenүг-emlenmek: Емленүр-емленмек — Емделер-емделмек.)

* Бұл бірнеше тұста, алдыңғы жыр үлгісінде де қолданылған сөз. Негізінен «үйге енді», «үйді иеленді», «үй-ленді» мағыналарынан туындағандай. Ай, күнге қатысты «тұтылды», «бұлттанды» мәнінде болса, соған ұқсас басқа нәрселерге басқа ренде де қолданыла береді. А. Е.

БҮЛ БӨЛІМДЕГІ МҮЗОАФТАР

- أُرْتَبِي** URPATТЫ ҰРПАТТЫ: ұрпитті.
 «أَزْ بَشِيرُنْ أُرْتَبِي» Ер башын urpattы: Ер башын ұрпатты — Ер басын ұрпитті; Демек, шашын ұрпитті.»
 Басқаларға да сол мәнде қолданылады. (أُرْتَبِي)
- أُرْتَبِي** IRPETTI IRPETTI: кестірді; тілдірді.
 «أَلْ يَمَاجُ إِرْتَبِي» Ол жығаш irpetti: Ол иығаш ірпетті — Ол ағаш кестірді.» Басқаларға да сол мәнде қолданылады. (إِرْتَبِي) Irpetyr-irpetmek: Ирпетүр-ірпетмек — Кестіретер-кестіремек).
- أُرْتَبِي** ARTATТЫ ARTATТЫ: бұзды.
 «أَلْ أُرْتَبِي» Ол artattы: Ол артатты — Ол (бір нәрсені) бұзды.»
 (أُرْتَبَانِي) Artatur — artatмақ: Артатүр-артатмақ — Бұзар-бұзбақ).
- أُرْتَبِي** IRTETTI IRTETTI: іздетті.
 «أَلْ أَنِي إِرْتَبِي» Ол аны irtetti: Ол аны іртетті — Ол оны іздетті.» (إِرْتَبَانِي) Irtetyr-irtetmek: Иртетүр-іреттөк — Іздетер-іздетпек).
- أُرْتَبِي** ÖRTETTI ÖRTETTI: өртетті; жандырғызды.
 «أَلْ بُكُ ÖRTَبِي» Ол бүк örtetti: Ол бүк өртетті — Ол тоғайды өртетті.» (أُرْتَبَانِي) Örtetyr-örtetmek: Örtetyr-örtetmek — Örteter-örtetпек).
- أُرْتَبِي** ISTETTİM ISTETTİM: іздеттім.
 «مَنْ أَنِي إِسْتَبْتِمُ» Мен аны istettim: Мен аны істеттім — Мен оны іздеттім. Мен оның соңынан кісі

жіберіп іздеттім.» (اِسْتَتْرُ اِسْتَمَاكَ) Istetyr-istetmek: Істетүр-істетmek — Іздетер-іздетпек.)

اَقْتَتِي

ОҚТАТТЫ

ОҚТАТТЫ: оқтатты; оқ аттырды.

«اَقْتَتِي اَبِي بَكْ Beg аны оқтатты: Бег аны оқтатты — Бек оған оқ аттырды.» (اَقْتَتَا اَقْتَمَا) Oqtatır-oqtatmak: Oqtatır-oqtatmak — Oқ аттырар — оқ атқызбақ).

اَلْخُتِي

ОЛХУТТЫ

ОЛХУТТЫ: отырғызды.

«اَلْخُتِي اَلْ مَنِي Ol meni olxutty: Ол мені олхұтты — Ол мені отырғызды.» (اَلْخُتَا اَلْخُتَمَا) Olxutır-olxutmak: Oлхұтұр-олхұтмақ — Oтырғызар-отырғызбақ).

Әсілінде «ғ-ғ» әрпімен «اَلْفُتِي olfutty: олғұтты» болғаны дұрыс. Сонда етістік «خ-х» әрпімен емес «غ-ғ» әрпімен өтімді (етістік) болып шығады; Яғни, «اَزْغُرْدِي ozgurды: одзғұрды — ұйықтатты», «تُذْغُرْدِي tozgurды: тодзғұрды — тойғызды» етістіктері «غ-ғ» әрпімен өтімді етістік болады.

اُپْرَاتِي

ҰПРАТТЫ

ҰПРАТТЫ: тоздырды.

«اُپْرَاتِي اَلْ تَوْنِي Ol tonyn upratty: Ол тонын ұпратты — Ол тонын тоздырды.» Басқаларға да осы мағынада коданылады. (اُپْرَاتَا اُپْرَاتَمَا) Upratır-upratmak: Ұпратұр-ұпратмақ — Тоздырар-тоздырмақ).

اُذْرَتِي

ҮЗРЕТТИ

ҮДЗРЕТТИ: көбейтті; өршітті.

«اُذْرَتِي اَلْ تَاوَاغِي Ol tavaгығ үзretti: Ол таварығ үдзретті — Ол тауарын көбейтті; яғни мал-дүниесін өсірді.» (اُذْرَتَا اُذْرَتَمَا) Үзretүр-үзretmek: Үдзретүр-үдзретmek — Көбейтер-көбейтпек).

اَغْرِيْتِي

АҒРЫТТЫ

АҒРЫТТЫ: ауыртты.

«اَغْرِيْتِي اَلْ اَبِي Ol аны ағытты: Ол аны ағрытты

— Ол оны ауыртты.» (أَغْرَتَاتُ أَغْرَتَاتُ) Ағғытур-ағғытмақ: Ағрытұр-ағрытмақ — Ауыртар-ауыртпақ).

أَغْرَاتِي

OGRATTY OGRATTY: жіберді; жұмсады.

«أَلْ مَنِي إِهْمَاتِي أَغْرَاتِي» Ol meni ышқа oğratты: Ол мені ышқа оғратты — Ол мені іске жұмсады.» (أَغْرَاتُ أَغْرَاتُ) Oğratur-oğratмақ: Оғратұр-оғратмақ — Жұмсар-жұмсамақ, Жіберер-жібермек).

أَغْرَاتِي

ӨGRETTI ӨGRETTI: үйретті.

«أَلْ مَنَا بِلِكْ أَغْرَاتِي» Ol mana bilik oğretti: Ол маңа білік өгретті — Ол маған білім үйретті; демек, білім-білік үйретті.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (أَغْرَاتُ أَغْرَاتُ) Oğretür-oğretmek: Өгретұр-өгретмек — Үйретер-үйретпек).

أَغْرَاتِي

YGRITTI YGRITTI: тербетті; тербеттірді.

«أَلْ أَنَاكَرْ بِيْشَاكَ أَغْرَاتِي» Ol anağ beşik yğritti: Ол оған бесік үгрітті — Ол оған бесік тербетті; Ол оған бесік тербеттірді.» (أَغْرَاتُ أَغْرَاتُ) Yğritür-yğritmek: Үгрітұр-үгрітмек — тербетер-тербетпек).

أَغْرَاتِي

EMRITTI EMRITTI: жыбырлатты, қытықтатты.

«أَقِشْمَاتِي مَنَاكَ بِيْشَمْ أَغْرَاتِي» Қашынмақ менің jenim emritti: Қашынмақ менің иснімемрітті — Қасынған менің денемді жыбырлатты.» Біреу біреудің қолтығын, не денесін жанасып қасығанда, қытықтағанда, содан бүкіл денесінің қытығы келіп, күлгені секілді. (أَغْرَاتُ أَغْرَاتُ) Emritür-emritmek: Емрітұр-емрітмек — Жыбырлатар-жыбырлатпақ).

أَغْرَاتِي

ETSETTI ETSETTI: етсіретті.

«أَلْ مَنِي أَتْسَاتِي» Ol meni etsetti: Ол мені етсетті —

Ол мені етсіретті.» (اَتَسْتُرُ اَتَسْتُرُ) Etsetyr-etsetmek: Etsetyr-etsetmek — Етсіретер-етсіретпек.)

اَخْسَطَى AXSATТЫ АХСАТТЫ: ақсатты.

«Ол аны ақсатты.» (اَلْ اَنِ اَخْسَطَى) Ol аны ахсатты: Ол аны ахсатты — Ол оны ақсатты.» (اَخْسَطِرُ اَخْسَطِرُ) Axsatur-axsatmaq: Ахсатыр-ахсатмақ — Ақсар-ақсатпак).

اَشْسَطَى AHSATТЫ АШСАТТЫ: асыратты.

«Ол аны ашсатты: Ол аны ашсатты — Ол оны асыратты.» (اَشْسَطِرُ اَشْسَطِرُ) Ashsatur-ahsatmaq: Ашсатыр-ашсатмақ — Асыратар-ассыратпак).

اِصْطَى EVSETTI EVCETTI: үйсіретті; үйін сағындырды.

«Оғлым мені евсетті.» (اِصْطَى اِصْطَى) Oflum meni evsetti: Оғлым мені евсетті — Ұлым маған үйімді сағындырды; мені үйсіретті.» (اِصْطِرُ اِصْطِرُ) Evsetyr — evsetmek: Евсетыр-евсетмек — Үйсіретер-үйсіретпек.)

اُخْطَى OXSHATТЫ OXSHATТЫ: ұқсатты.

«Ол мені атама охшатты: Ол мені атама охшатты — Ол мені атама ұқсатты.» (اُخْطِرُ اُخْطِرُ) Oxshatur-oxshatmaq: Охшатыр-охшатмақ — Ұқсар-ұқсатпак).

اُصْطَى UVSHATТЫ ҰБШАТТЫ: ұсатты.

«Ол етмек ұвшатты: Ол етмек ұвшатты — Ол нан ұсатты.» (اُصْطِرُ اُصْطِرُ) Uvshatur-uvshatmaq: Ұвшатыр-ұвшатмақ — Ұсар-ұсатпак). Бұл сөзді «ұшатты-ұшатты» деп те айтады. Алдыңғысы дұрыс.

اَلْشَى ӨЛШЕТТИ* ӨЛШЕТТИ: Өлімші етті.

* Түпнұсқада бұл сөздің арап әрпіндегі қаракаттары көрсетілмеген. Б. Аталай сондықтан латынша транскрипциясын келтірмей, арабша жазуын алған. Мағынасына қарай топшылап латынша транскрипциясын да келтірдік. А. Е.

«أَلْ أَنِي الْفَتَى» Ol аны өлшетті: Ол аны өлшетті — Ол оны (ашықтырып) өлімші етті; өлер халге жеткізді». (الْفَتَى الْفَتَى) Өлшетүр-өлшетмек: Өлшетүр-өлшетмек — Өлімші етер-өлімші етпек).

اِرْفَاتِي BIRFATТЫ BIRFATТЫ: ырғалттырды; ырғатты.

«أَلْ يِنَاجِ اِرْفَاتِي» Ol жығаш ырғатты: Ол иығаш ырғатты — Ол ағаш ырғатты.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (اِرْفَاتِي اِرْفَاتِي) Bırfatur-ығғатмақ; Bırfatur-ырғатмақ — Bırfatar-ырғатпақ).

Жырда былай жырланады:

« يَكْتَلِرْكَ اِحْلَتُو
يِنَاجِ يَمِشِ اِرْفَاتُو
قَلَانِ كِيَكِ اَيْلَتُو
بَدْرَمِ قَلَبِ اَشْلَمِ

*Jigitlerig iulety,
Jyғаш jemiш ығғату,
Қулан кејік авлату,
Везрет қылыр авналым:*

*Игітлеріг ішлетү,
Иығаш иеміш ығғатү,
Қулан кеіік авлатү,
Бедзрем қылып авналым —*

*— Жігіттерге (іс) істетіп,
Миуа ағашты ығғалтып,
Киік-қулан аулатып,
Мейрам қылып ауналым.»*

(Сейілді, серілікті марапаттап:

«Жігіттерді солқылдатып іске салып; жеміс ағаштарын ырғалтып; Қулан-киік қуып, аң аулап, ойын-той жасап, көңіл ашып, аунап-қуналық»— дейді.)

- الْفَتَى** ULFATTY ҰЛФАТТЫ: ұлғайды; өсті.
 «**أَفْلَانُ الْفَتَى** Oflan ulfatty: Оғлан ұлғатты — Бала ұлғайды; Бала өсті.» Әсілі, «**الْبَغَادَتِي** Ulғазты: Ұлғадзты» еді. Өріптер сінісіп «**الْفَتَى** ұлғатты» болып кеткен. (**الْفَتْرُ الْفَتَايُ** Ulfatur-ulfatmak: Ұлғатыр-ұлғатмақ — Ұлғаяр-ұлғаймақ).
- أَرْكَيْتِي** YRKYTTI ҮРКҮТТИ: үркітті.
 «**أَلْ قُوَى أَرْكَيْتِي** Ol koj yrkytti: Ол кой үркүтті — Ол кой үркітті.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (**أَرْكَيْتُ أَرْكَيْتَاكُ** Yrkytyr-yrkytmek: Үркүтүр-үркүтмек — Үркітер-үркітпек).
- أَمْغَيْتِي** EMGETTI ЕМГЕТТИ: шаршатты.
 «**أَلْ أَنِي أَمْغَيْتِي** Ol any emgetti: Ол аны емгетті — Ол оны шаршатты.» (**أَمْغَيْتُ أَمْغَيْتَايُ** Emgetyr-emgetmek: Емгетүр-емгетмек — Шаршатар-шаршатпак).
- أَلْغَيْتِي** ELGETTI ЕЛГЕТТИ: елетті.
 «**أَلْ أُونُ أَلْغَيْتِي** Ol un elgetti: Ол үн елгетті — Ол үн елетті.» (**أَلْغَيْتُ أَلْغَيْتَايُ** Elgetyr-elgetmek: Елгетүр-елгетмек — Елетер-елетпек).
- أَبْلَيْتِي** YPLETTI ҮПЛЕТТИ: талатты; (үплетті — А. Е.).
 «**أَلْ أَنِي تَتَايُنُ أَبْلَيْتِي** Ol anyн tavarын ypletti: Ол аның тауарын үплетті — Ол оның малын талатты.» (**أَبْلَيْتُ أَبْلَيْتَايُ** Ypletyr-ypletmek: Үплетүр-үплетмек — Талатар-талатпак).
- أَتْلَيْتِي** ETLETTI ЕТЛЕТТИ: еттетті; (Ет жасады).
 «**أَلْ قُوَى أَتْلَيْتِي** Ol koj etletti: Ол кой етлетті — Ол койды еттетті (Сойдырып ет қылды).» (**أَتْلَيْتُ أَتْلَيْتَايُ** Etletyr-etletmek: Етлетүр-етлетмек — Еттер-еттетпек).
- أَكْلَيْتِي** YKLYTTI ҮКЛҮТТИ: көбейтірді.

«أَلُّ نَانِكَيْ أَكَلْتَيْ» Ol nenni үкlytti: Ол ненні үкlyттi — Ол нәрсені көбейттiрдi.» (أَكَلْتَرُ أَكَلْتَانِي) Үкlyтyг-үкlyтmek: Үкlyтyр-үкlyтmek — Көбейтер-көбейтпек).

أَدَلْتَيْ EZLETТИ EDZLETТИ: түзеттiрдi; реттеттi; тәртiпке салдыртты. «أَلُّ تَوَارِيْنُ أَذَلْتَيْ» Ol tavaғын ezletti: Ол таварын едзлеттi — Ол тауарын түзеттiрдi; яғни араласып кеткен, шашылған малын тәртiпке салдырды.» (أَدَلْتَرُ أَذَلْتَانِي) Ezletyг-ezletmek: Edzletyр-edzletmek — Түзетер-түзетпек).

أُذَلْتَيْ UZLATТИ ҮДЗЛАТТИ: iлестiрдi; соңынан жибердi; ұзаттырды. «أَلُّ أَعْلِيْنُ مَكَا أُذَلْتَيْ» Ol oғын uzlatты: Ол oғын үдзлатты — Ол ұлын iлестiрдi (маған)». Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (أُذَلْتَرُ أُذَلْتَانِي) Uzlatyг-uzlatmak: Үдзлатyр-үдзлатмақ — Iлестiрер-iлестiрмек).

إِشَلْتَيْ IŞLETТИ IŞLETТИ: icтеттi. «أَلُّ اِنَاْرُ اِشَلْتَيْ» Ol аңар ыш işletti: Ол аңар ыш işлеттi — Ол оған ic icтеттi.» (إِشَلْتَرُ إِشَلْتَانِي) Işletyг-işletmek: Işletyр-işletmek — Ic icтetter-ic icтетпек).

أَشَلْتَيْ AŞLATТИ AŞLATТИ: жаматтырды; күрсаулатты. «أَلُّ اِيَاْقُ أَشَلْتَيْ» Ol аяқ ашлатты: Ол аяқ ашлатты — Ол ыдыс-аяқты жаматты, күрсаулатты.» (أَشَلْتَرُ أَشَلْتَانِي) Aşlatyг-aşlatmak: Aşlatyр-aşlatмақ — Жаматар-жаматпак).

أَغَلْتَيْ AĖLATТИ AĖLATТИ: алыстаттырды. «أَلُّ كِيْمِيْنِي أَغَلْتَيْ» Ol kişini aғlatty: Ol kişini aғlatty — Ол кісілердi алыстаттырды; Яғни ойындағысына жету үшін адамдарды өзінен алыстатты.» (أَغَلْتَرُ أَغَلْتَانِي) Aғlatur-aғlатmak: Aғlатyр-aғlатмақ — Алыстатар-алыстатпак).

- أَفْلَيْتِي** OҒЛЫТТЫ OҒЛЫТТЫ: көбейтті, өсірді.
«**تَوَابِنِ أَفْلَيْتِي** Ol tavarын oғлытты: Ol tavarын oғлытты — Ol малын (тауарын) көбейтті.»
(**أَفْلَيْتُ أَفْلَيْتُكَ** Oғлыт-оғлытмақ: Oғлытұр-оғлытмақ — Көбейтер-көбейтпек).
- أَفْلَيْتِي** AVLATТЫ AVLATТЫ: аулатты.
«**أَلْ مَنَا إِفْلَيْتِي** Ol маңа ывық avlattы: Ol маңа ывық avlattы — Ol маған киік аулатты.»
Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (**أَفْلَيْتُ** **أَفْلَيْتُكَ** Avlatur-avlatмақ: Avlatұр-avlatмақ — Аулатар-аулатпақ).
- إِكْلَيْتِي** IKLETTI IKLETTI: тапталты.
«**أَلْ أَنَاؤُ بِي إِكْلَيْتِي** Ol анағ jer ikletti: Ol анағ иер иклетті — Ol оған жерді тапталты» (**إِكْلَيْتُ إِكْلَيْتُكَ**)
Ikletүр-ikletmek: Ikletұр-ikletmek — таптатар-тапталпақ).
- إِغْلَيْتِي** IGLETTI IGLETTI: ауыртты; кесел келтірді.
«**بُو جِي إِغْلَيْتِي** Bu jer аны igletti: Бұл иер аны иглетті — Бұл жер оны ауыртты.» (**إِغْلَيْتُ إِغْلَيْتُكَ**)
Igletүр-igletmek: Igletұр-igletmek — Ауыртар-ауыртпақ).
- أَمْلَيْتِي** EMLETTIM EMLETTIM: емдеттім.
«**مَنْ أَنِي أَمْلَيْتِي** Men аны emlettim: Мен аны емлеттім — Мен оны емдеттім.» (**أَمْلَيْتُ أَمْلَيْتُكَ**)
Emletүр-emletmek: Emletұр-emletmek — Емдетер-емдетпек).
- إِمْلَيْتِي** IMLETTIM IMLETTIM: ымдаттым; ишара еттім.
«**مَنْ أَنِي إِمْلَيْتِي** Men аны imlettim: Мен аны імлеттім — Мен оны ымдаттым; яғни қолымен, не көз қысумен ишара еткіздім» (**إِمْلَيْتُ إِمْلَيْتُكَ**)
Imletүрmen — imletmek: Imletұрmen-имлетпек — Ымдаттармын-ымдатпақ).

أَذْنَعِي AZNATTY ADZNATTY: өзгертті; өзгерді.

«أَذْنَعِي عَزَّازٌ» Ер aznatty: Ер адзнатты — Адам өзгерді; адам бұрынғы хәлінен өзгерді.» Бір күйден екінші бір күйге көшкен нәрсенің бәріне осы сөз қолданылады. (أَذْنَعِي عَزَّازٌ) Aznatur-aznatmak: Адзнатүр-адзнатмак — Өзгерер-өзгертпек).

أَرْنَعِي ORNATTYM ORNATTYM: орнаттым.

«أَرْنَعِي مَعْنَى مَنْ تَأْتِي مِنْ تَأْتِي» Мен нең ornattым: Мен нең орнаттым — Мен нәрсені орнаттым». (أَرْنَعِي مَعْنَى مَنْ تَأْتِي مِنْ تَأْتِي)

أَرْنَعِي ORNATURMEN-ORNATMAK: Орнатүрмен-орнатмак — Орнатармын-орнатпак).

أَسْنَعِي ESNETTI ESNETTI: естірді; самал естірді; еснетті.

«أَسْنَعِي تَعْنِي عَيْنٌ تَعْنِي» Тәңгі esin esnetti: Тәңірі есін еснетті — Тәңірі самал естірді»;

«أَسْنَعِي يَكُ أَيْ عَسْنَعِي» Јек аны esnetti: Јек аны еснетті — Оны шайтан еснетті.» (أَسْنَعِي يَكُ أَيْ عَسْنَعِي) Esnetyг-esnetmek: Еснетүр-еснетмек — Есінетер есінетпек).

أُسْنَعِي USNATTYM ҰSNATTYM: ұқсаттым.

«أُسْنَعِي مَنَ أَعْنَعِي» Мен аңар usnattым: Мен аңар ұснаттым — Мен оны ұқсаттым; яғни мен соған ұқсайды екен деп қалдым.» (أُسْنَعِي مَنَ أَعْنَعِي) Usnatur-usnatmak: Ұснатүр-ұснатмак — Ұқсатар-ұқсатпак).

أَفْنَعِي AFNATTY AFNATTY: аунатты.

«أَفْنَعِي أَيْنٌ تَرَانَا أَفْنَعِي» Ол атын топракқа афнатты: Ол атын топыраққа аунатты.» Бұл сөз басқаға да қолданылады.

* Осы сөз жазба нұсқасында «أَسْنَعِي еснетті» деп жазылса, баспа нұсқасында «أَسْنَعِي еснетді» болып кеткен.

«يَخْفَى بِهَا أَنْتِ» Жағақ аның тылын ағнатты: Иағақ аның тылын ағнатты: Жаңғақ оның тілін жаралады; тілін шайнатты.» (أَفْنَتُ أَفْنَاتٍ) Af-natur-afnatmak: Ағнатұр-ағнатмақ — Аунатар-аунатпақ).).

الْأُنْتِي

ULNATТЫ ҰЛНАТТЫ: ондатты; түзеттірді.

«أَلْ أُنْتِي» ОI оқын ulnatty: ОI оқын ұлнатты — ОI оғын ондатты; Демек, оғының астын үстіне келтіріп түзеттірді.» (أُلْنَتُ أَفْنَاتٍ) Ulnatur-ulnatmak: Ұлнатұр-ұлнатмақ — Ондатар-ондатпақ).

МЕНҚҰСТЫҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

أُتْرِدِي

ӨTYRDI ӨTYPDI: ойлантты; еске түсіртті.

«أَلْ مَنَا سَوْزُ أُتْرِدِي» ОI маңа söz өтүрді: ОI маңа сөз өтүрді — ОI маған сөзді еске түсіртті; яғни сөз, басқа жайларды есіме салды.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (أُتْرِي أُتْرِمَاك) Өтүгүг-өтүгмек: Өтүрүр-өтүрмек — Еске түсірер-еске түсірмек).

إِيتْرِدِي

ETTYRDI ETTYPDI: еттірді; істетті.

«أَلْ أَنَاغِ پِيلِكِ إِيْتْرِدِي» ОI аңағ pilik ettyrди: ОI аңағ пілік еттірді — ОI оған пілте істетті; пілте естірді.» Иірілетін, есілетін нәрселерді жасағанда осы сөз қолданылады. (إِيْتْرِي إِيْتْرِمَاك) Etygүg-ettygmek: Etyrүr-ettyrmek — Істетер-істетпек).

الْأَشْرِدِي

AШURDY AШYRDY: ашықтырды.

«أَلْ أَنِي الْأَشْرِدِي» ОI аны ашурды: ОI аны ашырды — ОI оны ашықтырды.» (الْأَشْرِي الْأَشْرِمَاك) Aшur-ашurmak: Ашүрүр-ашүрмақ — Ашықтырар-ашықтырмақ).

- اوشدى OJUSHDY ОЙҰШДЫ: ойысты.
 «الار اِكْكَ قاعون اوشدى» Olar ikki қағун ојушды: Олар іккі қағун ойұшды — Ол екеуі қауын ойысты; яғни ол екеуі қауынды жарысып тілді.» Жәрдемдескенде де осы сөзді қолданады. اوشدى Ojushig-ojushmak: Ойүшүр-ойүшмақ — Ойысар-ойыспақ).
- ويشدى UJUSHDY ҰЙҰШДЫ: үйісті.
 «ال انار قارقا ون ويشدى» Ol анағ қарқа un uјushды: Ол анар қапка үн үйүшды — Ол оған қапка үн үйісті; Ол оған қапка үн үйісіп жәрдемдесті.» Басқаға да сондай мәнде қолданылады. ويشدى Ujushig-uјushmak: Ұйүшүр-үйүшмақ — Ұйісер-үйіспек).
- ويكتي YJUKTI ҰЙҰКТІ: көмілді, батты; ұйлықты.
 «انك اذاني قما اويكتي» Аның азақы qumda үјүкті: Аның адзақы құмда үйүкті — Оның аяғы құмға батты». Басқаларға да сондай мәнде айтылады. «انك اذاني اويكتي» Аның азақы үјүкті: Аның адзақы үйүкті — Оның аяғы батты.» اويكتي Aјyker-aјyukmek: Ұйүкер-үйүкмек — Батар-батпақ (не: Ұйлығар-ұйлықпақ. А. Е.).
- ايلىدى AJILDY АЙЫЛДЫ: айтылды.
 «انار سوز ايلدى» Анағ söz ајылды: Анағ сөз айылды — Оған сөз айтылды.» ايلدى Aјylur-aјylmak: Айылүр-айылмақ — Айтылар-айтылмақ).
- ويلىدى OJULDY ОЙҰЛДЫ: ойылды.
 «يەر ايلدى» Yer oјulды: Иер ойұлды — Жер ойылды.» «كوتو ايلدى» Kөtү oјulды*: Көтү ойұлды

* Көне түрік сөздігінде «төбесі ойылды» (ДТС, 365-стр.) деп те аударған. Демек, «төбесі, түбі» деген мәнге де жақын секілді. Қазіргі қазақ тіліндегі осындай тіркестің мәнін дәл береді. А. Е.

— Жаңбырдан аула (алаң) ойылды.»

(أَيْلُورُ أَيْلُورُ Ojulur-ojulmak: Ойұлұр-ойұлмақ — Ойылар-Ойылмақ).

أَيْلُدِي UJULDY

ҰЙҰЛДЫ: басылды, соғыстырылды.

«أَيْلُدِي نَانَكْ Ujuldy neң: Ұйұлды нең — Нәрсе басылды (қапқа ұнды нығарлап басқандай).»

(أَيْلُورُ أَيْلُورُ Ujulur-ujulmak: Ұйұлұр-ұйұлмақ — Басылар-Басылмақ).

أَيْجَالُدِي UJALDY

ҰЙАЛДЫ: ұялды.

«أَلْ مَنْدِينْ أَيْجَالُدِي Ol mendin ujaldy: Ол мендін ұяалды — Ол менен ұялды; яғни бір істі істеуден тартынды.»

(أَيْجَالُورُ أَيْجَالُورُ Ujalur-ujalmaq: Ұяалұр-ұяалмақ — Ұялар-ұялмақ).

أَيْجЫНЫДЫ БЫНЫДЫ

БЫИЫНДЫ: күшенді; ышқынды.

«أَيْجЫНЫДЫ عَرَّ عَرَّ عَرَّ Eg ыжынды: Ер ыиынды — Адам күшенді.»

(أَيْجЫنُورُ أَيْجЫنُورُ Ыжынур-ыжынмақ: Ыиынұр-ыиынмақ — Күшенер-күшенбек).

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕР

أَيْتُرُدِي AJTURDY АЙТҰРДЫ: айтқызды.

«أَلْ مَنَا سَوَزْ أَيْتُرُدِي Ol maңa söz ajturdy: Ол маңа сөз айтұрды — Ол маған сөз айтқызды.»

(أَيْتُرُرُ أَيْتُرُرُ Ajturur-ajturmaq: Айтұрұр-айтұрмақ — Айтқызар-айтқызбақ).

أَيْجُتُرُدِي OJTURDY ОЙТҰРДЫ: ойдырды; ойғызды.

«أَلْ مَنَا قَاغُونْ أَيْجُتُرُدِي Ol maңa қағун ojturdy: Ол маңа қағун ойтұрды — Ол маған қауын ойғызды.»

«Басқаларға да осы сөз қолданылады.» (أَيْجُتُرُرُ أَيْجُتُرُرُ Ojturur-ojturmaq: Ойтұрұр-ойтұрмақ — Ойғызар-ойғызбақ)

أَيْتُرُدِي UJTURDY ҰЙТҰРДЫ: бастырды.

«أَلْ أَوْنُ أُيْتُرْدِي» Ol un ujturdy: Ол ұн ұйтұрды — Ол ұн бастырды.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (أُيْتُرْمَانُ أُيْتُرْمَانُ Ujturur-ujturmak: Ұйтұрұр-ұйтұрмақ — Бастырар-бастырмақ).

أُيْفُرْدِي OJFURDY ОЙҒҰРДЫ: оятты.

«أَلْ مَنِي أُيْفُرْدِي» Ol meni ojfurdy: Ол мені ойғұрды — Ол мені оятты.» «-з(дз)» әрпімен айтылатын «أَذْفُرْدِي озғурды: одзғұрды» деген де түрі бар. (أُيْفُرْمَانُ أُيْفُرْمَانُ Ojfurug-ojfurmak: Ойғұрұр-ойғұрмақ — Оятар-оятпақ).

أَجْرِيШْدِي AJRYSHDY АЙРЫШДЫ: айырылысты.

«أَلَارُ اِكِّيْ اَجْرِيْشْدِي» Olar ikki ajryshdy: Олар іккі айрышды — Олар екі айырылысты.» (أَجْرِيْشْمَانُ اَجْرِيْشْمَانُ Ajryshig-ajryshmak: Айрышұр-айрышмақ — Айырылысар-айырылыспақ). «-з(дз)» әрпімен де айтылады.

أَجْتِيلْدِي AJTYLDY АЙТЫЛДЫ: айтылды.

«سُوزُ اَجْتِيلْدِي» Sez ajtyldy: Сөз айтылды — Сөз айтылды; бір нәрсе жөнінде сұралды, сауал қойылды.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады. (أَجْتِيلْمَانُ اَجْتِيلْمَانُ Ajtylug-ajtylmak: Айтылұр-айтылмақ — Сұралар-сұралмақ).

أَجْتِيْنْدِي AJTYNDY АЙТЫНДЫ: сұранды.

«أَلْ سُوْزُ اَجْتِيْنْدِي» Ol söz ajtyndy: Ол сөз айтынды — Ол сөз сұранды.» (أَجْتِيْنْمَانُ اَجْتِيْنْمَانُ Ajtynur-ajtynmak: Айтынұр-айтынмақ — Сөз сұранар-сөз сұранбақ).

اِجْمِنْدِي EJMEMDI ЕЙМЕНДІ: именді; ұялды.

«أَلْ مَنْدِيْنُ بُوْ اِجْمِنْدِي» Ol mendin bu yшта ejmendi: Ол мендін бұ ышта ейменді — Ол бұл істе менен именді.» (اِجْمِنْمَانُ اِجْمِنْمَانُ Ejmenug-ej-

- menmek: Еименүр-еименмек — Именер-именбек).
- ايرلدى ERILDI ERILDI: ерілді; жарылды.
«تام ايرلدى Tam erildi: Там ерілді — Там жарылды.» Басқаларға да осы мәнде қолданыла береді. (ايرلماك ايرلر Erilyr-erilmek: Ерілүр-ерілмек — Жарылар-жарылмак).
- Сол секілді, толған ай бірте-бірте кеміріліп кетіп бара жатқанда да, осы сөзден туындатып: «اي ايرلدى Aj erildi: Ай ерілді — Ай кетілді» — дейді.
- ايسلدى ESILDI ESILDI: азайды; кеміді.
«نەنك ايسلدى Esildi neң: Есілді нең — Нәрсе азайды.» (ايسلر ايسلماك Esilyr-esilmek: Есілүр-есілмек — Азаяр-азаймак).
- ايفلدى EVILDI EBILDI: асықты; (аптықты; әбдіреді — А. Е.).
«بشقا ايفلدى Bshka evildi: Ышқа ебілді — Іске асықты.» (ايفلر ايفلماك Evilyr-evilmek: Ебілүр-ебілмек — Асығар-асықпак).

БҰЛ БӨЛІМНІҢ МҮЗОАФЫ

(Бір әрпі қайталанғандар)

- ايناتتى OJNATTTY OJNATTTY: ойнатты.
«اول ايني Ol any ojnattty: Ол аны ойнатты — Ол оны ойнатты.» (ايناتور ايناتماك Ojnatatur-ojnatmak: Ойнатүр-ойнатмак — Ойнатар-ойнатпак).

ОСЫНЫҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

- اياتدى AJADY AJADY: аяды.
«اول تونين اياتدى Ol toнын ajady: Ол тонын аиады

Жырда былай депті:

« يَغْلَبُ اُدُو اَرْتَدِمَ
بَغْرِمَ بَشِيْنِ قَرْتَدِمَ
قَحْمِيْشِ قُتْعُ اِرْتَدِمَ
بَحْمُرِ كُنِيْ سَجَارِ »

*Жылар узи артадым,
Бағрым башын қартадым,
Қашмыш қутуғ иртедім,
Жағмур күні қан сауар:*

*Иыглап үдзү артадым,
Бағрым башын қартадым,
Қашмыш қүтүг іртедім,
Иағмұр күні қан сауар —*

— *Жылап ұйқымды бұздым,
Бауырым жсарасын тырнадым;
Қашқан қүтымды іздедім,
(Көзім) күн жауғандай қан шашты.»*

(Сүйгенімнің соңынан жылап күйініп ұйқымды бұздым, Бауырдың біткен жарасын аштым, Қашқан қүтты іздедім, Жаңбыр жауған күндегідей көзімнен қан төгілді).

اندادې YNDEDI YNDEDI: үндеді; шақырды. (Үн шығарды. А. Е.)

«اَلْ تَنِيْ اَنْدَادِيْ» Ol meni yndedi: Ол мені үндеді — Ол мені шақырды.» (اَنْدازِ اَنْدَامَايْ) Ynder-yndemek: Үндер-үндемек — Шақырар-шақырмақ).

اَقْلِيْدِيْ EVDIDI EBIDI: терді, жинады.

«اَلْ يَنْجُوْ اَقْلِيْدِيْ» Ol janşu evdidi: Ол ианшү ебдіді — Ол інжу терді». Басқа нәрселерді, миуа, жеміс-жидектерді тергенде де осы сөз қолданылады. (اَقْلِيْدِيْ اَقْلِيْدِيْ) Evdir-evdimek: Ебдір-ебдімек — Терер-термек).

- آلدادي** ALDADY АЛДАДЫ: алдады.
 «**آل ياغيني آلدادي** Ol jaғыны aldady: Ол иағыны алдады — Ол жауын алдады.» **آلدار آلدماق** Aldar-aldamak: Алдар-алдамак — Алдар-алдамак).
- آлдыды** ULDYDY ҰЛДЫДЫ: (тағасы түсіп қалды — А. Е.)
 «**آت آлдыды** At uldydy: Ат ұлдыды — Ат тағасыз қалды; Аттың тағасы ағытылып түсіп қалды.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады.
آлдыр آлдымак Uldy-uldymak: Ұлдыр-ұлдымак — Түсіп қалар-Түсіп қалмак).
- آبرادي** OPRADY ОПРАДЫ: тозды; онды.
 «**تون آبرادي** Ton oprady: Тон опрады — Тон тозды.» Басқаға да солай қолданылады. **آبرا آبراмак** Opra-opramak: Опрар-опрамак — Тозар-тозбак).
- آزدادي** YZREDI ҮДЗРЕДІ: өсті; көбейді.
 «**آزدادي نازك** Yzredi neң: Үдзреді нең — Нәрсе көбейді.» **آزر آزرмак** Yzger-üzgemek: Үдзгер-үдзгемек — Өсер-өспек).
- آغرودي** AFRUDY АҒРҰДЫ: ауырлады.
 «**آغرودي نازك** Aғуды нең: Ағұды нең-Нәрсе ауырлады.» **آگلک آغرودي** Iglık aғуды: Іглік ағрыды — Кесел ауырлады.» **آغرور آغروماк** Aғur-ағумак: Ағрұр-ағрұмак — Ауырлар-ауырламак).
- آغريد** AFRYDY АҒРЫДЫ: ауырды.
 «**آغريد باشي آنيك** Аның башы ағғыды: Аның башы ағрыды — Оның басы ауырды.» Басқа да ауырған жердің бәріне, мәселен жараның ауырғанына осы сөз қолданылады. **آغريр آغريмак** Aғгыр-ағгымак: Ағрыр-ағрымак — Ауырар

ауырмак). Мақалда былай айтылады: «بِيرُ تُيُنْ بِشِي أَغْرِيْسَا قَمْعُ تُيُنْ بِشِي أَغْرِيْمَاْسْ» Біг тойын* башы ағыса камүғ тойын башы ағымас: Бір тойын башы ағыса, камүғ тойын башы ағымас — Бір молданың (дін басының) басы ауырса, күллі молланың басы ауырмас.» Бұл мақал достары бір нәрсені істеп жатқанда, қабылдап иә ішіп-жеп жатқан кезде, басқаларының соны істемегендігін, қайталамағандығын аңғарту үшін қолданылады.

اُغْرَادِي OFRADY

OFRADY: ниет қылды; іздеп келді; іздеді.

«بَغْ اَنَّاغْ اُغْرَادِي» Beg анағ оғрады: Бег анағ оғрады — Бек оны іздеп (жоқтап) келді»; (اُغْرَارُ اُغْرَامَاقْ) Оғрағ-оғрамақ: Оғрар-оғрамақ — Іздеп-сұрар — іздеп-сұрамақ). Қандай да бір іске ниет қылғанда, істі ұстанғанда да осы сөз қолданылады. Жырда былай деп келеді:

« قَلْسَا قَلِي اُغْرِيْنِ بَيْرِكْلُ تَقِي اَزْتَلْقُ
قَرغِيْشِي قَلْرُ اُمَالَارُ بِنَجِغْ كُرْبُ قَنْقَلْقُ

*Kolsa qalı oğrahan bergil taқы azuqlıq,
Qarğış qılur umalar jıñışyğ көгүр қонıқlıq:*

*Қолса қалы оғрабан бергіл тақы азүқлүк,
Қарғиш қылұр ұмалар иұншығ көрүр қонұқлүк —*

*— Егер (қонақ) сұрап келсе, оған ас-ауқат (азық)
бергін,
Қонақтықты олқы көріп қарғап кетер меймандар.»*

(Егер, саған бір қонақ мұқтаждықпен келе қалса, ас-ауқатын, қалағанын бер; Меймандостық жасамасаң, олар (қонақтар) қонақжайлылығынды олқы көріп, қарғап-сілеп кетеді).

* «Тойын» сөзін «будда монахы» (ДТС, 572-стр.) деп аударыпты, Б. Аталай болса «дін басылары», «дін ұлылары» мәнінде түсіндіреді.

- اَقْرَادِي OQRADY OQRADY: оқыранды.
 «اَقْرَادِي At At оқрады: Ат оқрады — Ат оқыранды; яғни, жем жеп тұрып құшырланып оқыранып қойды.» (اَقْرَارُ اَقْرَامَانِي Oqrag-оқғатақ: Оқрар-оқрамақ — Оқыранар-оқыранбақ).
- اَقْرِيدِي YGRIDI YGRIDI: тербетті; әлдиледі.
 «اَقْرِيدِي اُرَاغُتُ Bешік үgridi: Ұрағұт бешік үгріді — Әйел бесік тербетті.» Сондай-ақ, біреуге айлакерлікпен қошемет көрсеткенді де осылай айтады.
 «اَقْرِيدِي اَلْ اَنِي Ol аны үгріді: Ол аны үгріді — Ол оны (жас баладай) әлдиледі. (Айналдырды деген мағынада А. Е.)» (اَقْرِيغُ اَقْرِيغُ Ygrig-үgrig-tek: Үгріг-үгріmek — Тербетер-тербетпек).
- اَمْرِيدِي EMRIDI EMRIDI: қышытты.
 «اَمْرِيدِي اَلْ مَنِي اَمْرِيEMRID: Ol менің jenim emridi: Ол менің иенім емріді — Ол менің денемді қышытты».
 (اَمْرِيغُ اَمْرِيغُ Emrig-emrimek: Емріг-емріmek — Қышығар-қышытпак)
- اَعْزَادِي EVZEDI EBZEDI: сөкті; жамандады.
 «اَعْزَادِي اَلْ سَوْزَنِي اَعْزَادِي Ol sözni аңар evzedi: Ол сөзні аңар ебзеді — Ол оны сөзбен сөкті.» (اَعْزَارُ اَعْزَامَانِي Evzer-evzemek: Ебзер-ебземек — Сөгер-сөкпек).
- اَمْسَادِمُ ÖPSEDIR* ÖPSEDIR: өпкім келді; өппек болдым.
 «اَمْسَادِمُ مَن اَنِي اَمْسَادِمُ Men аны өpsedim: Мен аны өпседім — Мен оны өпкім келді.» (اَمْسَارْمَنُ اَمْسَارْمَنُ Öpsermen-өpsemek: Өпсермен-өпсемек — Өбермін-өбпек).

* «Өп» түбірінен туындаған сөз. Қазақ тіліндегі «көкседімге» жақын. А. Е.

اَتْسَدِيّ ETSEDI ETSEDI: етсіреді.

«اَز اَتْسَدِيّ Eg etsedi: Ер етседі — Ер етсіреді, яғни ет жегісі келді.» (اَتْسَار اَتْسَامَاكُ Etser-etsemek: Етсер-етсемек — Етсірер-етсіремек).

اَتْسَادِيّ ATSADY ATSADY: атқысы келді.

«اَل اُتْسَادِيّ Ol ok atsady: Ол ок атсады — Ол ок атқысы келді.» Бұл сөз басқаларға да қолданылады. (اَتْسَار اَتْسَامَاكُ Atsar-atsamak: Атсар-атсамак — Атқысы келер-атқысы келмек).

اَتْسَدِيّ ÖTSEDI ÖTSEDI: өткісі келді.

«اَل اُوتْسَدِيّ Ol öttin ötsedi: Ол өтгін өтседі — Ол тесіктен өткісі келді.» (اَتْسَار اَتْسَامَاكُ Ötser-ötsemek: Өтсер-өтсемек — Өткісі келер-өткісі келмек).

اِتْسَدِيّ ITSEDI ITSEDI: итергісі келді.

«اَل تَايْغِ اِتْسَدِيّ Ol tashyғ itsedi: Ол ташығ ітседі — Ол тасты итергісі (домалатқысы) келді.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады. (اِتْسَار اِتْسَامَاكُ Itser-itsemek: Ітсер-ітсемек — Итерер-итермек).

اَشْسَادِيّ AHSADY AHSADY: ашқысы келді.

«اَز قَبْغِ اَشْسَادِيّ Eg qarıғ ahsady: Ер қапұғ ашсады — Адам қақпаны ашқысы келді». Қандай да бір нәрсені ашқысы келгенін білдіру үшін осы сөз қолданылады. (اَشْسَار اَشْسَامَاكُ Ahsar-ahsamak: Ашсар-ашсамак — Ашқысы келер-ашқысы келмек).

اَشْسَادِيّ İHSEDI İHSEDI: ішкісі келді.

«اَل سُوْتِ اَشْسَادِيّ Ol suv ihsedi: Ол сув ішседі — Ол су ішкісі келді.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (اَشْسَار اَشْسَامَاكُ İhser-ihsemek: Ішсер-ішсемек — Ішкісі келер-ішкісі келмек.)

اَخْسَادِي AXSADY АХСАДЫ: ақсады.

«آت اَخْسَادِي At axsady: Ат ахсады — Ат ақсады.» (اَخْسَارُ اَخْسَامَاكْ Axsar-axsamak: Ахсар-ахсамақ — Ақсар-ақсамақ). Басқа жағдайларда да осы мағынасында қолданыла береді.

اِذْسَادِي ызсADY ЫДЗСАДЫ: жібергісі келді.

«اَلْ قُلَيْنِ مَنَا اِذْسَادِي Ol kulyn mana ызsady: Ол құлын маңа ызсaды — Ол құлын маған жібергісі келді.» (اِذْسَارُ اِذْسَامَاكْ ызсар-ызсамак: Ыдзар-ыздсамак — Жібергісі келер-жібергісі келмек).

اُرسَادِي URsADY ҰРСАДЫ*: ұрғысы келді.

«اَلْ اَنِي اُرسَادِي Ol any ursaды: Ол аны ұрсaды — Ол оны ұрғысы келді.» (اُرسَارُ اُرسَامَاكْ Ursar-ursamak: Ұрсар-ұрсамақ — Ұрғысы келер-ұрғысы келмек).

اُزْسَادِي ҮЗСЕДИ ҮЗГІСІ КЕЛДІ.

«اَلْ يَشِيغُ اُزْسَادِي Ol jышығ үzsedі: Ол иышығ үзседі — Ол жіпті үзгісі келді.» (اُزْسَارُ اُزْسَامَاكْ Үzser-үzsemek: Үзсер-үзсемек — Үзгісі келер-үзгісі келмек.)

اَشْسَادِي АШСАДЫ АШСАДЫ: асқысы келді; ас жегісі келді.

«اَلْ اَرْتِ اَشْسَادِي Ol art aшsady: Ол арт ашсады — Ол асудан асқысы келді.» Ас-ауқат жегісі келгенде де осы сөз айтылады. (اَشْسَارُ ашсамак: Ашсар-ашсамақ — Асқысы келер-асқысы келмек).

اَفْسَادِي АФСАДЫ АФСАДЫ: шыққысы келді;

«اَلْ تَاغَا афsady: Ол тағқа афсады — Оның тауға шыққысы келді.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады. (афсар афсамак: Афсар-афсамақ — Шыққысы келер-шыққысы келмек).

* «Ұрсу», «ұрсады» сөзінің ежелгі түрі ме дейміз. А. Е.

saḡ-aḡsaṃak: Ағсар-ағсамақ — Шыққысы келер-шыққысы келмек).

اُقْسَادِي EVSEDI EBSEDI: үйсіреді; үйін аңсады.

«اُقْسَادِيْ عَزْ EVSEDI: Ер ебседі — Адам үйсіреді, Үйін сағынды.» (اُقْسَادِيْ EVSEDI-евсетек: Ебсер-ебсемек — Үйсірер-үйсіремек).

اِقْسَادِيْ EVSEDI EPSEDI: асықты; асыққысы келді.

«اِقْسَادِيْ عَزْ EVSEDI: Ер епседі — Адам асықты; асыққысы келді.» (اِقْسَادِيْ EVSEDI-евсетек: Епсер-епсемек — Асыққысы келер-асыққысы келмек).

اُقْسَادِيْ UKSADYI UKSADYI: ұққысы келді.

«اُقْسَادِيْ عَزْ UKSADYI: Ер сөзүг ұқсады — Ер сөзін ұққысы келді.» (اُقْسَادِيْ UKSADYI-уксамақ: Ұқсар-ұқсамақ — Ұққысы келер-ұққысы келмек).

اُعْسَادِيْ EGSEDI EGSEDI: еккім келді.

«اُعْسَادِيْ عَزْ EGSEDI: Мен пұтақ егседім — Мен бұтақ еккім келді.» Басқаларға да сондай мәнде қолданылады. (اُعْسَادِيْ EGSEDI-егсермен-егсемек: Егсермен-егсемек — Еккім келер-еккім келмек.)

اُعْسَادِيْ EGSEDI EGSEDI: мақтағысы келді; мақтады.

«اُعْسَادِيْ عَزْ EGSEDI: Ол мені өгседі — Ол мені мақтағысы келді.» (اُعْسَادِيْ EGSEDI-өгсер-өгсемек: Өгсер-өгсемек — Мақтар-мақтамақ.)

اُعْسَادِيْ EKSYDI EKSYDI: кеміді; азайды.

«اُعْسَادِيْ EKSYDI: Ексүді нең: Ексүді нең — Нәрсе азайды.» (اُعْسَادِيْ EKSYDI-ексүр-ексүмек: Ексүр-ексүмек — Азаяр-азаймақ).

اُعْسَادِيْ YGSEDI YGSEDI: үйгісі келді.

«اُعْسَادِيْ YGSEDI: Ол топрақ үгседі: Ол топрақ

үгседі — Ол топырақ үйгісі келді.» Бидай, иә соған ұқсас нәрселерді теріп, үйгенде де осы сөз қолданылады. (أُغْسَمَاذُ اُغْسَمَاذُ Ygser-үgsemek: Үгсер-үгсемек — Үйгісі келер-үйгісі келмек.)

اَلْسَادِي ALSADY АЛСАДЫ: алғысы келді.

«اَلْ اَتِ اَلْسَادِي Ol at alsady: Ол ат алсады — Ол ат алғысы келді.» Басқаларға да сондай мәнде қолданылады. (اَلْسَامَاذُ اَلْسَامَاذُ Alsar-alsamak: Алсар-алсамақ — Алғысы келер-алғысы келмек.)

اَلْسَعِدِي ŌLSEDI ӨЛСЕДИ: өлгісі келді.

«اَلْ اَرِ اَلْسَعِدِي Er øsedi: Ер өлседі — Адамның өлгісі келді.» (اَلْسَعِرِ اَلْسَعِمِк: Ølser-øsemek: Өлсер-өлсемек — Өлгісі келер-өлгісі келмек.)

اَلْسَادِي ЫLSADY ЫЛСАДЫ: түскісі келді.

«اَلْ اَرِ تَاغْدِيْنِ اَلْسَادِي Er tağдын ыlsady: Ер тағдын ылсады — Ер таудан түскісі келді.» Басқаларға да осы мағынада қолданыла береді.

(اَلْسَامَاذُ اَلْسَامَاذُ Ыlsar-ыlsamak: Ылсар-ылсамақ — Түскісі келер-түскісі келмек.)

اَلْمَسَدِي EMSEDI ЕМСЕДИ: емгісі келді.

«كَنْشِ اَنَاسِيْنِ اَلْمَسَدِي Kenш anасын emsedi: Кенш анасын емседі — Сәби анасын емгісі келді.»

(اَلْمَسَعِرِ اَلْمَسَعِمِк: Emser-emsemek: Емсер-емсемек — Емгісі келер-емгісі келмек.)

اَلْاِنْسَدِي INSEDI ІНСЕДИ: түскісі келді.

«اَلْ اَرِ كَوْتُوْدِيْنِ اَلْاِنْسَدِي Er көтүдін insedi: Ер көтүдін інседі — Адам төбеден түскісі келді.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады.

(اَلْاِنْسَارِ اَلْاِنْسَعِمِк: Inser-insemek: Інсер-інсемек — Түскісі келер-түскісі келмек). Бұл сөзде «ل-л» әрпі «н-н» әрпіне ауысып келген.

ҚАҒИДА (Қорытынды)

Мынаны біліңіз, «**ل** -sa/se: -ca/ce/cə» қосымшасы екі, яки үш әріптік есімдер мен етістіктерге қосылып, істеушінің бір істі атқару ниетінде екендігін, әйтсе де әлі атқара қоймағанын білдіреді. Бұл «**ل** -ca/ce» қосымшасы екі не үш әріпті есім мен етістіктерден басқа, төрт не бес әріпті есім мен етістіктерге де қосылып келеді. Әйтсе де, ондайлар аз, сирек қолданылады. «**ل** -ca/ce» қосылған екі әріпті есімдерге келсек, олар төмендегідей: «**آز اتسادى** Eg etsedi: Ер етседі — Ер етсіреді, яғни адамның ет жегісі келді.» Бұл түрдегі «**آت** et: ет» екі әріпті, оған «**ل** -sa/se: -ca/ce» қосымшасы қосылып тілек-ниетті білдіріп тұр. «**آز اتسادى** Eg evsedi: Ер евседі — Ер үйсіреді, үйін сағынды» дегендегі «**آت** ev: ев — үй» екі әріпті есім сөз, соған «**ل** -sa/se: -ca/ce» қосымшасы қосылғанда тілек-ниетті аңғартатын етістікке айналған.

Үш әріпті есімдерге «**ل** -ca/ce/cə» қосымшасы қосылып келетін үлгісіне мысал келтірейік: Адамның төбеті, табиғаты ашы нәрсені аңсағанда, ашылағанда «**آز اچنسادى** Eg ашығсады: Ер ашығсады — Адам ашысырады; ашыны аңсады» деп айтады. Яғни, «**آچ** ашығ— ашы» нәрсені «ашыны татқысы, жегісі келді» дегені. Кісі тәттіні «**تات** татығ—тәтті, татымды» нәрсені қалағанда «**آز تاتينسادى** Eg татығсады: Ер татығсады — Адам тәттісіреді; адам тәтті-дәмдіні аңсады» дейді.

Үш әріптен көп әріпті есімдерге «**ل** -ca/ce/cə» қосымшасы қосылып жасалған ниетті білдіретін етістіктерге мысал: «**آز قاғунسادى** Eg қағунсады: Ер қағунсады — Адам қауынсырады; қауынды аңсады, демек, адам қауын жегісі келді»; «**آز چينشтуркسادى** Eg шінүштүрүкседі: Ер шінүштүрүкседі — Адам шінүштүрүксіді, яғни шінүштүрүк жегісі келді.» «Шінүштүрүк» — Шында, Тұрфан бойында өсетін, ерте пісетін бір жеміс.

Бұл қағиданы барлық сөздерге қолдануға болады. Біз кейбір мысалдарды келтірдік, баскасын осыларды үлгі тұтып отырып, түсініп алуды ұсынамыз.

Екі* әріпті етістіктерге «**ا** -са/се/сә» қосымшасы қосылып, тілек-ниетті білдіретін етістіктердің жасалуына төмендегідей мысалдар жатады:

«**اَز قِيْزِيْنِ اَبْسَادِي** Er kızyın öpsedi: Ер қызын өпседі — Адам қызын өпкісі келді»; «**اَلْ يَا اَتْسَادِي** Ol ja atsady: Ол иа атсады — Оның садақ атқысы келді.» Осындағы «**اَبْسَادِي** öpsedi: өпседі» етістігінің түбірі — «**اَبْدِي** ördi: өпді — өпті»; «**اَتْسَادِي** Atsady: Атсады» етістігінің түбірі — «**اَتْتِي** Atty: Атты-Атты.»

Үш әріпті етістіктерге «**ا** -са/се/сә» қосымшасы қосылып келіп, ниет-тілекті білдіретін етістік жасалатындығына мысалдар: «**اَز يُوْكُ كُوْتْرَسَادِي** Er жүк көтүрседи: Ер иүк көтүрседі — Адамның жүк көтергісі келді»; «**اَلْ قُوْشُ اُجْرَسَادِي** Ol қуш ушұрседы: Ол қуш үшұрседы — Оның құс ұшырғысы келді.»

Үштен көп әріпті етістіктерге мысалдар: «**اَلْ تَنْكِرِيْكَ كِيْرْتِكِيْئَسَادِي** Ol тәңгіге кіртгінседи: Ол тәңгіге кіртгінседи — Оның тәңгіре сыйынғысы келді; табынғысы келді.» Ол бір Аллаға сенгісі келді.

Соңында «**ر** -р (г)» әрпі келген сөздерден етістік жасалғанда, бұл ереже (қағида) өзгешелеу болып шығады. «**ر** -р» әрпімен аяқталған сөздің түбірі қатаң дыбысты болса, «**ا** -са/се/сә» қосымшасының алдына «**غ** -ғ» әрпі алынады да, ұяң болса, «**ن** -г» әрпі алынады. «**اَلْ اَتْنَاكَ بَارِغْسَادِي** Ol evge барығсады: Ол евге барығсады — Оның үйге барғысы келді»; «**مَنْ سَنِيْ كُوْرَسَادِي** Men seni көрүгсесдим: Мен сені көрүгсесдим — Мен сені көргім келді.» «**اَبْرِغْسَادِي** барығсады—барығсады» дегеннің орнына «**اَبْرَسَادِي** barsady—барсады», «**اَبْرِغْسَادِي** көрүгседи—көрүгседи» сөзінің орнына «**اَبْرِغْسَادِي** көрседи—көрседи» десе де жарайды. Әйтсе де, әдетте алдыңғысы қолданылады. Бұлардың түбірі — «**اَبْرَدِي** bardy: барды» мен «**اَبْرَدِي** көрді: көрді».

«**ل** (l)» әрпімен аяқталатын сөздерде «**غ** -ғ» әрпі қолданылады. «**اَلْ اَنْدَانُ اَلْ يَارْمَاقُ اَلْغَسَادِي** Ol andan жармақ алығсады: Ол андан иармақ алығсады — Ол одан ақша алғысы келді.»

* Әріп сандарына байланысты, араб әліпбиінде екі, не үш әріпті кейбір сөздер біздің қазіргі әліпбиге түсіргенде (харакаттарына орай) «төрт», не «бес» әріпті сөз болып жазылатыны мәлім. А. Е.

Тілек, ниетті білдіретін мағынаның «**ل** -са/се/сә» қосымшасынан пайда болуы түріктердің «нәрсені санады» мәніндегі «**سادی نانتکی**» *sady nәnni*: *сaды нәңні*» деген сөз тіркесінен шыққан. Яғни, іс істеуші адам сол істейтін ісі өз тілегі, ниеті екенін аңғартып, солай саналатынын айтады. Мысалы: «**سوادی آر** *Er suvsady*: Ер сувсады — Адам сусады; адамның су ішкісі келді» — түріндегі «сол адамның тілегені су болды» дегенді байқатпақшы. Егер, «**ل** -са/-се» қосымшасындағы «I (әліп)-A» «**ی**-й (j)» әрпіне алмасса, солай оқылса онда мазмұны өзгереді. Онда, яғни қосымша қосылған түбірдің сипаты өзгергендігін, өзіне қатыстырылған, ұқсатылған нәрсенің сипаты мен мәнін алғандығын көрсетеді. Мысалы: «**سجك سوسیدی**» *Sүшіk suvsыды*: Сүшік сувсыды — Шарап сусыды; Шарап суланды. (Шарап су татыды, судың қасиетін өзіне ауыстырып алды, суға айналды).» «**انم آجفسیدی**» *Yzүm ашығсыды*: Үзүм ашығсыды — Жүзім ашыды; шырынын ашылық жемді.» Осы қағида сұйықтықтарға қатысты, бір сипаттан екінші бір сипатқа өзгеріп тұратын нәрселерге қатысты қолданылады. Бұл сипат «бір нәрсені сындырды» деген мағынаны білдіретін «**سیدی نانتکی**» *сыды нәңні*: *сыды нәңні*» тіркесіндегі «**سیدی**» *сыды*: *сыды*» етістігінен келіп туындаған. Мәселен, жоғарыда айтылғандай, судың қосылуымен шарап дәмінің, ашылықпен жүзім дәмінің өзгергені секілді.

Осы қағиданың басқа етістіктерге де қолданылуы мүмкін.

Мен айтқан бұл қағида күллі түрік тілдері үшін ортақ.

اخشادم ОХШАДЫМ ОХШАДЫМ: ойнаттым; еркелеттім.

«**من انی اخشادم**» *Men аны охшадым*: Мен аны охшадым — Мен оны ойнаттым; еркелеттім» Әйелдердің өз балаларын еркелеткені сияқты.

Мақалда былай делінген: «**ساقا بچار سقان اخشار**» *Sақaқ рышaқ, сақaл охшaқ*: Сақақ пышар, сақал охшар — Сақалмен ойнар, енегінді кесер (Сақалыңмен ойнар, енегінді пішер).» Сақалыңмен ойнаған болып отырып, енегінді пішер. Бұл мақал зымиян ниетін айла-шарғымен іске асырмақшы болған адамдарға қарата айтылған. Бұл сөз «**بیر نانتک بپرکا اخشادی**» *Bir nәң birge охша-*

ды: Бір нен бірге охшады — Бір нәрсе бір нәрсеге ұқсады», «**أَخْشَادِي** At охшады: At охшады — At оқыранды» деген мағыналарда да қолданылады. Бұл сөздің «оқыранды» деген мағынасы тек атқа ғана қолданылады. Бұл сөз иемек, йабақу, тағы басқа көшпенді жұрттардың тіліне тән. (**أَخْشَارُ أَخْشَامَاتِي** Охшағ-охшатақ: Охшар-охшатақ — Ойнатар-ойнатпақ).

أَلْشَادِي ӨЛШЕДИ

ӨЛШЕДИ: өлер болды; өлімші болды.

«**أَزْ أَجِبِ الشَّادِي** Ег ашыр өлшеди: Ер ашып өлшеді — Адам ашығып өлер болды; яғни көзі қарауытып өле жаздады.» (Шігілше). (**الشَّارُ الْعَامَاتِي**) Өлшер-өлшемек: Өлшер-өлшемек — Өлімші болар-өлімші болмақ.)

أِرْقَادِي ЫРҒАДЫ

ЫРҒАДЫ: ырғады; ырғатты.

«**أَلْ يَخَاجُ إِرْقَادِي** ОI жығаш ығғады: ОI йығаш ырғады — ОI (жемісін түсірмекке) ағашты ырғады.» Басқаларға да сон-дай мағынада қолданылады. (**إِرْقَارُ إِرْقَامَاتِي**) Ығғар-ығғатақ: Ырғар-ырғатақ — Ырғар-ырғатақ.)

أَرْقَادِي АРБАДЫ

АРБАДЫ: арбады.

«**قَامُ أَرَشِشِ أَرْقَادِي** Қам арғаш арғады: Қам арғаш арбады — Бақсы арбаумен арбады.» (**أَرْقَارُ أَرْقَامَاتِي**) Арғар-арғатақ: Арбар-арбамақ.)

أَرْقَادِي АРҚАДЫ

АРҚАДЫ: ақтарды.

«**أَلْ أَيْنُ أَرْقَادِي** ОI аның евин арқады: ОI аның ебін арқады — ОI оның үйін ақтарды.» (Оғызша).

قَرْقَادِي ҚАРҒАДЫ

ҚАРҒАДЫ-АРҚАДЫ ҚАРҒАДЫ-АРҚАДЫ:

қарғап-сіледі; жамандады.

«**أَلْ أَنِي قَرْقَادِي** ОI аны қарғады арқады: ОI аны қарғады-арқады — ОI оны қарғады, жамандады.» Бұл екі сөз үнемі қос сөз түрінде қол-

данылады, жеке-жеке қолданылмайды. «آرقادی» Ағқады: Арқады» сөзі «آلکیش» Алқыш: Алқыш» мәніндегі «آلقادى» Алқады—Алқады» сөзінен алынған. Негізінен жақсылықты, мақтауды білдіретін бұл сөз «قرغادی» қарғады» сөзімен тіркесіп көп қолданылғандықтан, жамандықты білдіретін болып, мағынасын ауыстырып алған. Бұл сөздегі «-p(r)» әрпі «ل-л(l)» әрпімен өзгерген. Бұл сипат Ұлы Тәңірдің «مرصوس» «مرصوس» деген аятындағы «كآتهم بنیان» «مرصوس» сөзінің «تلصوس» деп те оқылатынына ұқсас. (آرقار-آرقار) Ағқар-ағқатақ: Арқар-арқамақ — Ақтарар-ақтармақ.)

إسكادی ISKEDI

ISKEDI: түтті, жұлды.

«آل یونج یسکدی» Ol jun iskedi: Ол иң іскеді — Ол жүн түтті.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (إسکار-إسکار) Isker-iskemek: Іскер-іскемек — Түтер-түтпек).

إلگادی ELGEDI

ELGEDI: еледі.

«آل ұн елгеді» Ol un elgedi: Ол ұн елгеді — Ол ұн еледі.» Басқаларға да солай қолданылады. (إлгер-إлгер) Elger-elgemek: Елгер-елгемек — Елер-елемек).

Emgedi EMGEDI

EMGEDI: бейнеттенді; бейнет шекті.

«Er emgedi: Ер емгеді — Адам бейнеттенді.» (Emger-emgemek: Emger-emgemek: Емгер-емгемек — Бейнеттенер-бейнеттенбек.)

YPLEDI

YPLEDI: үптеді; талады.

«Ol ayn taavayn ypledi: Ол аның тавағын үпледі: Ол аның таварын үпледі — Ол оның тауарын талады.» (Ypler-yplemek: Ypler-yplemek: Үплер-үплемек — Талар-таламақ.)

اَتْلَدِي ETLEDI ETЛЕДІ: ет қылды.
 «اَتْلَدِي Ol қойығ etledi: Ол қойығ етледі — Ол қойы-
 ын ет қылды.» (اَتْلَرِ) Etlер-etlemek: Етлер-етле-
 мек — Ет қылар-ет қылмақ).

اَتْلَدِي OTLADY OTЛАДЫ: оттады.
 «اَتْلَدِي اَت At otлады: Ат отлады — Ат оттады.»
 Баска малдардың отығуы да солай айтылады.
 (اَتْلَرِ اَتْلَامَاق) Otlар-otlamak: Отлар-отламақ —
 Оттар-оттамақ).

اَتْلَانْدِي ATLANDY АТЛАНДЫ: аттанды, атқа мінді.
 «اَتْلَانْدِي اَت اَتْلَانْدِي Ol at atланды: Ол ат атланды —
 Ол атқа мінді.» (اَتْلَانُور) Atlanur-atlanмақ:
 Атланұр-атланмақ — Аттанар-аттанбақ).
 Жырда былай айтылған:

« يلقى بين اتلنور
 اُتلب آني اتلنور
 بگلر سمز атлнор
 سئيب اكر اسرفور »

Жылқы жазын atlanur,
 Otlар анын etlenүр,
 Begler semүз atlanur,
 Sevнүр үгүр ысрышүр:*

*Иылқы иазын атланұр,
 Отлап анын етленүр,
 Беглер семүз атланұр,
 Севнүп үгүр ысрышүр —*

— *Жылқы жазда ат болар,
 Оттап сонсоң ет алар;
 Бектер семіз аттанар (ат мінер),
 Сүйініп үйір тістесер.»*

* Б. Аталай түсіндірмесіне, әрі мәтін мәніне сүйеніп «иазын» деп ұйғардық. Жалпы, Ж. Баласағұнда да, М. Қашқарида да «jaz: иаз — жаз» деп жазылса да, «көктем» мағынасында қолданылады. А. Е.

(Көктемді дәріптеп жазады: Жазда, көктемде мал оналады, көтеріледі; Шөпке, көкке шығып ет алады; бектер де оналған, семіз атқа мінеді; жылқы үйірі ойнақтап, сүйініп бір-бірін тістеп ойнайды.)*

اِتْلَادِي ITLADY ИТЛАДЫ: итке тенеді; (иттеді).

«اِتْلَادِي Ol any ытлады: Ол аны ытлады — Ол «ит» деп тілдеді.» (اِتْلَار اِتْلَامَاق ITLAR-ıtlamak: Ытлар-ытламақ — Иттер-иттемек).

اِشْلَادِي ISLEDI ИШЛЕДИ: іштеді; астарлады.

«اِشْلَادِي Ol tonuq işledi: Ол тонұғ ішледі — Ол тонды астарлады.» (اِشْلَار اِشْلَامَاق İşler-işlemek: Ішлер-ішлемек — Астарлар-астарламақ).

اِذْلَادِي EZLEDI ЕДЗЛЕДІ: ендеді; кеңейтті.

«اِذْلَادِي Ol ezledi neñin: Ол езледі ненін — Ол нәрсені ендеді; Ол бір нәрсенің енін кеңейтті.» (اِذْلَار اِذْلَامَاق Ezler-ezlemek: Едзлер-едзлемек — Ендер-ендемек.)

اِزْلَادِي ÖZLEDI ӨЗЛЕДІ: күлге пісірді.

«اِزْلَادِي Ol unuq özledi: Ол үнұғ өзледі — Ол қамырды (ыстық) күлге пісірді.» (اِزْلَار اِزْلَامَاق Özler-özlemek: Өзлер-өзлемек — Күлге пісірер-күлге пісірмек).

اِслَادِي ESLEDI** ЕСЛЕДІ: аңғарды; пайымдады.

«اِслَادِي Ol esledi neñni: Ол еследі ненні — Ол бір нәрсені пайымдады, яғни жақсы-жаманды айырып аңғарды.» (Оғызша).

* Абайдың «Жаздыгүн шілде болғанда...» өлеңін еске түсіреді. А. Е.

** Баспа нұсқасында: «اِслَادِي ұслады», жазба нұсқасында харакатсыз: «اِслَادِي еследі» — деп жазылған. Екіншісі дұрыс.

(**اَشْلَاوْ** **اَشْلَاوْ** Esler-eslemek: Еслер-еслемек —
Аңғарар-аңғармак.)

اَشْلَاوْ АШЛАДЫ АШЛАДЫ: құрсаулады, жамады.

«**اَشْلَاوْ** **اَشْلَاوْ** Ol аяқ ашлады: Ол аяқ ашлады — Ол аяқ-табақты құрсаулады; Ол ыдысты жамады.» (**اَشْلَاوْ** **ашлаг-ашламак**:
Ашлар-ашламак — Құрсаулар-құрсауламак).

اَشْلَاوْ ИШЛЕДИ: істеді.

«**اَشْلَاوْ** **اَشْلَاوْ** Er işledi: Ер ішледі — Адам істеді.» Басқаларға да осы сөз қолданылады. (**ашлар-ашламак**:
Ишлер-ішлемек: Ишлер-ішлемек — Істер-істемек.)

ағлады ЫҒЛАДЫ: жылады.

«**ағланды** **ағланды** Ođlan ығлады: Оғлан ығлады — Бала жылады.» Бұл сөз «**ағланды** **ағланды** Ығлады: йығлады» деп те айтылады. (**ағланды** **ағланды**: Ығлар-ығламак — Жылар-жыламак).

ағланды АВЛАДЫ: 1) аулады, 2) топтанды, жиылды.

«**ағланды** **ағланды** Beg av avladı: Бег ав авлады — Бек аң аулады.»;

«**ағланды** **ағланды** Анар кіші авлады: Анар кіші авлады — Онда адам жиылды.» (**ағланды** **ағланды**: Авлар-авламак — Аулар-ауламак).

өкледі ӨКЛІДИ: өсті, көбейді.

«**өкледі** **өкледі** Öklidi нең: Өкліді нең — Нәрсе көбейді.» (**өкледі** **өкледі** Öklier-öklimek: Өккір-өккімек — Өсер-өспек).

ікледі ІКЛЕДИ: таптады.

«**ікледі** **ікледі** Ol jerig ікледі: Ол иеріг ікледі — Ол жерді таптады.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (**ікледі** **ікледі**: Іклер-іклемек — Таптар-таптамак).

اِغْلَدِي IGLEDI ІГЛЕДІ: ауырды, наукастанды.
 «اِغْلَدِيْ اَزْ Er igledi: Ер игледі — Адам ауырды.»
 Басқаларға да осы мағынада қолданылады.
 (اِغْلَمَانِيْ اِغْلَزْ Igler-iglemek: Іглер-іглемек —
 Ауырар-ауырмақ).

اَمْلَدِيْمْ EMLEDIM EMLEDİM: емдедім.
 «مَنْ اَتِيْ اَمْلَدِيْمْ Men aney emledim: Мен аны ем-
 ледім — Мен оны емдедім.» (اَمْلَاتِيْمِنْ اَمْلَمَانِيْ) Em-
 lermen-emlemek: Емлермен-емлемек — Емдер-
 мін-емдемек).

اِمْلَدِيْمْ IMLEDIM ІМЛЕДІМ: ымдадым.
 «مَنْ اَنَارْ اِمْلَدِيْمْ Men ahar imledim: Мен аһар
 імледім — Мен оған ымдадым; Мен оған қолым-
 мен ымдадым, яки қолыммен ишара еттім.»
 (اِمْلَاتِيْمِنْ اِمْلَمَانِيْ) Imlermen-imlemek: Імлермен-ім-
 лемек — Ымдармын-ымдамақ).

Мақалда былай келтірілген:

«اَيُّ تُلُوْنْ بَلْسَا اَلِكِنْ اِمْلَمَانِيْ Aj tolun bolsa eligin
 imlemes: Ай толүн болса елігін імлемес — Тол-
 ған айға қолмен ымдамас.» Бұл мақал баршаға
 аян болған нәрселер жөнінде айтылады.

اَزْنَادِيْ AZNADY АДЗНАДЫ: айныды, өзгерді.
 «يَرُّ اَزْنَادِيْ Jer aznady: Иер адзнады — Жер
 өзгерді.» Басқаларға да осы мағынада қолданы-
 лады. (اَزْنَامَانِيْ اَزْنَا اَزْنَامَاК: Адзнар-ад-
 знамақ — Айныр-айнымақ).

اَرْنَادِيْمْ ORNADYМ ОРНАДЫМ: орнадым; орналастым.
 «مَنْ بُو يَحْدَا اَرْنَادِيْمْ Men bu jerde ornadym: Мен бұ
 иерде орнадым — Мен бұл жерге орналастым.»
 «اَرْنَادِيْ نَانَكْ Ornady nen: Орнады нен — Нәрсе
 орнады.»
 «كُوْنْ اَرْنَادِيْ Kün ornadı: Күн орнады — Күн

- батты; күн отырды.» (اَرْنَامُ اَرْنَارُ Ornar-ornatak: Орнар-орнамақ).
- اَرْنَادِي ӨZNEDI* ӨЗНЕДІ: қарсыласты; бойсұнбады.
«اَرْنَادِي اَتَا اَقْلُ Oful ataka öznedi: Оғұл атака өзнеді — Ұл атаға қарсыласты.» (اَرْنَارُ اَرْنَامُ) Өzner-öznetek: Өзнер-өзнемек — Қарсыласар-қарсыласпақ).
- اَسْنَادِي ESNEDI ЕСНЕДІ: 1) есті; 2) есінеді.
«اَسْنَادِي اَسِيْنُ Esin esnedi: Есін еснеді — Самал есті.»
«اَسْنَادِي اَرُ Eg esinedi: Ер есінеді — Адам есінеді.» (اَسْنَامُ اَسْنَارُ Esner-esnemek: Еснер-еснемек — Есінер-есінемек).
- اَسْنَادِي YSNEDI ҮСНЕДІ: ұқсады.
«اَسْنَادِي بِيْر نَانِكْ بِيْر نَانِكْ Big neң big neңge үsnedi: Бір нең бір неңге үснеді — Бір нәрсе бір нәрсеге ұқсады.» (اَسْنَامُ اَسْنَارُ Ysner-үsnetek: Үснер-үснемек — Ұқсар-ұқсамақ).
- اَفْنَادِي AFNADЫ АҒНАДЫ: аунады.
«اَفْنَادِي اَتْ At aғнады: Ат ағнады — Ат аунады»;
«اَفْنَادِي اَرُ Eg aғнады: Ер ағнады — Адам аунады.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (اَفْنَامُ اَفْنَارُ Aғнар-ағнамақ: Ағнар-ағнамақ — Аунар-аунамақ).

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ ҒҰННАЛЫЛАР

- اَرْنَرْدِي ӨRҒERDІ ӨRҒЕРДІ: оңды, ағарды.
«اَرْنَرْدِي نَانِكْ Өгnerđi neң: Өрнерді нең — Нәрсе оңды.» (اَرْنَرْدِي اَرْنَرْمَا) Өгnerүг-өгңermek: Өрнерүр-өрңermek — Ағарар-ағармақ).

* Өз дегенімен болды.

اَسْنَرْدِي ASҢАРДЫ АСҢАРДЫ: бойкүйезденді, селсоктанды.
 «اَسْنَرْدِي اَز Ер асңарды: Ер асңарды — Адам бойкүйезденді.» (اَسْنَرْمَايُ Asnağar-asnağar-мак: Асңарар-асңармак — Бойкүйезденер-бойкүйезденбек).

اَنْرَشْدِي АҢРАШДЫ АҢРАШДЫ: аңырасты, еңіресті.
 «اَنْرَشْدِي اَوْلَانُ Oğlan аңрашды: Оғлан аңрашды — Бала аңырасты.» Баскаларға да сондай мағынада қолданылады. (اَنْرَشْمَايُ Аңрашш-аңрашмак: Аңрашш-аңрашмак — Еңіре-ер-еңіреспек.)

اِنْغَرْدِي ЫҢРАНДЫ ЫҢРАНДЫ: ыңыранды.
 «اِنْغَرْدِي اِنْغَانُ Ingen ыңғанды: Інген ыңғанды — Інген ыңыранды.» (اِنْغَرْمَايُ Ынғанш-ыңғанмак: Ыңғанш-ыңғанмак — Ыңыранар-ыңыранбак).

اَنْكَلَنْدِي ӨҢЛЕНДИ ӨҢЛЕНДИ: өңленді.
 «اَنْكَلَنْدِي اَنْمُ Yzüm өңленді: Үзүм өңленді — Жүзім өңденді.» Адам наукастан оналып, өңі түзелгенде де осы сөзді қолданады. (اَنْكَلَنْمَايُ Өңлеп-өңленмак: Өңленш-өңленмак — Өңденер-өңденбек).

اَنْتُرْدِي ЕҢТҮРДИ ЕҢТҮРДИ: аң-таң қылды, тандандырды.
 «اَنْتُرْدِي اَرْنِي Erni еңтүрді: Ерні еңтүрді — Адамды тандандырды.» (اَنْتُرْمَايُ Еңтүг-еңтүгмак: Еңтүрш — еңтүрмак — Аң-таң қылар-аңтаң қылмак.)

اَنْتُرْدِي ҮҢТҮРДИ ҮҢТҮРДИ: тестірді; (үңгүтті — А. Е.)
 «اَنْتُرْدِي اَوْلِ اَنْرِ يَغَاجُ Ol анағ жығаш үнтүрді: Ол анағ иығаш үнтүрді — Ол оған ағаш тестірді.» (اَنْتُرْمَايُ Үнтүг-үнтүгмак: Үнтүрш-үнтүрмак — Тестіре-тестірмак).

ҒҰННАЛЫЛАРДЫҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

اَنْلَادِي АҢЛАДЫ АҢЛАДЫ: аңлады, аңғарды.

«اَل سُوْرَكَ اَنْلَادِي» ОI сөзүг аңлады: Ол сөзүг аңлады — Ол сөзді аңлады.» (Оғызша). Басқаларға да сондай мәнде колданылады. (اَنْلَادِي; اَنْلَامَاق) Аңлаг-аңламақ: Аңлар-аңламақ — Аңлар-аңдамақ).

Төрт әріптілер бөлімі бітті.

БЕС ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

اُتْفَرْدِي UVUTFARDY ҰВҮТҒАРДЫ: ұялдырды.

«اُتْفَرْدِي اَل مَنِي Ol meni uvutfardy: Ол мені ұвұтғарды — Ол мені ұялдырды.» (اُتْفَرْدِي اُتْفَرْمَانِي) Utufarug-uvutfarmak: Ұвұтғарұр-ұвұтғармак — Ұялдырар-ұялдырмак).

اِسِرْكَندِي ISIRKENDI ІСІРКЕНДІ: есіркенді.

«اِسِرْكَندِي اَبْنِكْ بَقِي Аның башы isirkendi: Аның башы ісіркенді — Оның басы ісіркенді; (көп уақыт шашын алдырмағандықтан ыстық-суық шығып бөрткен қаптады). (اِسِرْكَنَاكْ) Isirkenyug-isirkenmek: Ісіркенұр-ісіркенмек — Есіркенер-есіркенбек).

اَسِرْكَندِي ESIRKENDI ЕСІРКЕНДІ: ашынды; күйінді.

«اَسِرْكَندِي اَر تَارَاكَا Ер тарағына esirkendi: Ер таварына есіркенді — Адам тауарына ашынды.» (اَسِرْكَنَاكْ) Esirkenyug-esirkenmek: Есіркенұр-есіркенмек — Ашынар-ашынбақ).

اُتْتَلْدِي UVUTLANDY ҰВҮТЛАНДЫ: ұялды.

«اُتْتَلْدِي اَر Ер uvutlandy: Ер ұвұтланды — Адам ұялды.» Оғыздар бірнеше әріпті түсіріп «اُتْتَلْدِي اُتْتَلْدِي Utandy: Ұтанды» дейді. (اُتْتَلْدِي اُتْتَلْمَانِي) Ututlanug-uvutlanmak: Ұвұтланұр-ұвұтланмак — Ұялар-ұялмак).

اَكْتَلْدِي AGETLENDI ЕГЕТЛЕНДІ: жігіттенді, қызметшілі болды.

«اَكْتَلْدِي قِيْز كِيْز egetlendi: Қыз егетленді — Қыз жігіттенді, яғни қыз ұзатылғанда өзімен бірге жіберілетін қызметшіге ие болды.» (اَكْتَلْمَانِي) Egetlenyug-egetlenmek: Егетленұр-егетленмек — Қызметшілі болар-қызметшілі болмак).

أَشِجْلَنْدِي АШЫҒЛАНДЫ* АШЫҒЛАНДЫ: қазанды болды, қазанға ие болды.

«أَشِجْلَنْدِي آز Ер ашығланды: Ер ашығланды — Адам қазанды болды.» (أَشِجْلَنْدِي أَشِجْلَنْدِي أَشِجْلَنْدِي Ашығлануғ-ашығланмақ: Ашығлануғ-ашығланмақ — Қазанды болар-қазанды болмақ).

أَنْجَلَنْدِي ENYŞLENDI ЕНҮШЛЕНДІ; перделенді; ноғала шықты.

«أَنْجَلَنْدِي كُوزِي أَنْجَلَنْدِي Аның көзі енүшленді: Аның көзі енүшленді — Оның көзі перделенді.» (أَنْجَلَنْدِي أَنْجَلَنْدِي Енүшленуғ-енүшленмек: Енүшленуғ-енүшленмек — Перделенер-перделенбек).

أَغْرَلَنْدِي АҒЫРЛАНДЫ* АҒЫРЛАНДЫ: қадірленді; құрметтелді.

«أَغْرَلَنْدِي آز Ер ағырланды: Ер ағырланды — Адам құрметтелді.» Бұл сөздегі «ن — н(n)» әрпі «ل — л(l)» әрпіне ауысқан. «أَغْرَلَنْدِي أَلْبُوَاتِي أَلْبُوَاتِي Ол бұ атны ағырланды: Ол бұ атны ағырланды — Ол бұл атты құрметтенді (құрмет көрді).» (أَغْرَلَنْدِي أَغْرَلَنْدِي أَغْرَلَنْدِي Ағырлануғ-ағырланмақ: Ағырлануғ-ағырланмақ — Қадірленер-қадірленбек.)

أَغْرَلَنْدِي OFURLANDI ОҒҰРЛАНДЫ: уақыты келді; сәті түсті.

«أَغْرَلَنْدِي نَانِكُ Оғығланды нең: Оғырланды нең — бір нәрсеңнің уақыты келді.» «أَغْرَلَنْدِي يُولُ Jol oғurlandy: Иол оғұрланды — Жол сәтті болды; жолдың сәті түсті.» «أَغْرَلَنْدِي آت At oғurlandy: Ат оғұрланды — Аттың өтеуі берілді; (мінгізген аттын нокталығы берілді).» (Оғызша). (أَغْرَلَنْدِي أَغْرَلَنْدِي Оғығлануғ—оғығланмақ: Оғырлануғ—оғырланмақ — Сәті түсер-сәті түспек).

* «Ашығ» — «ас» және «ығ» болып «ас» есімінен туындаған сөз. «Ас+тық». А. Е.

** Дұрысы: «Ағырлалды — құрметтелді». А. Е.

اُكْرِنْدِي YGYRLENDI ҮГҮРЛЕНДІ: үйірленді.

«اُكْرِنْدِي Jund үгүрленді: Иүнд үгүрленді — Жылкы үйірленді; (айғыр үйіріне топтасты.)»
(اُكْرِنْدِي اُكْرِنْدِي Ygürlener-ügürlenmek: Үгүрленер-үгүрленмек — Үйірленер-үйірленбек.)

اَتِيْزْلَنْدِي ATYZLANDI АТЫЗЛАНДЫ: атыздалды.

«اَتِيْزْلَنْدِي Jer атызланды: Иер атызланды — Жер атыздалды.» (اَتِيْزْلَنْدِي اَتِيْزْلَنْدِي Atyzlanur— атызланмақ: Атызланүр-атызланмақ — Атызданар-атызданбақ)

اَجْرَنْدِي UJUZLANDI ҰЖҮЗЛАНДЫ: Арзан көрді; кемсітті.

«اَجْرَنْدِي Ol bu nenni ұжұзланды: Ол бұ ненні ұжұзланды — Ол бұл нәрсені арзан көрді.» (اَجْرَنْدِي اَجْرَنْدِي Ujuzlanur-ұжұзланмақ: Ұжұзланүр-ұжұзланмақ — Кемсітер-кемсітпек).

اَدِيْزْلَنْدِي EZIZLENDI ЕДЗІЗЛЕНДІ: биік санады; биік деп білді; биіксінді.

«اَدِيْزْلَنْدِي Ol taғpy ezizlendi: Ол тағпы ezizlendi: Ол тағпы едзізленді — Ол тауды биіксінді; (Ол тауды биік, асуы қиын деп санады.)» (اَدِيْزْلَنْدِي اَدِيْزْلَنْدِي Ezizlenür—ezizlenmek: Едзізленүр-едзізленмек — Биіксінер-биіксінбек.)

اِيسِيْزْلَنْدِي ESIZLENDI ЕСІЗЛЕНДІ: ессізденді; бұзылды, жаман болып кетті.

«اِيسِيْزْلَنْدِي Oғlan esizlendi: Оғлан есізленді — Бала бұзылды; жаман болып кетті.»
(اِيسِيْزْلَنْدِي اِيسِيْزْلَنْدِي Esizlenür—esizlenmek: Есізленүр-есізленмек — Ессізденер-ессізденбек.)

اَوْغِيْزْلَنْدِي OFUZLANDI ОҒҮЗЛАНДЫ: оғызданды.

«اَوْغِيْزْلَنْدِي Eг oғызланды: Ер оғызланды — Адам

оғызданды; оғызданып, оғыз сипатын алып кетті.» **اُغْزَلْنٰنُ** Oғызlanur-oғызlanмақ: Оғызлануір-оғызланмақ — Оғызданар-оғызданбақ.)

اُكْزَلْنٰدِي ÖKYZLENDİ ÖKYZLENDİ: өгізленді; өгізді болды.

«**اُكْزَلْنٰدِي** Az ökyzlend: Ер өкүзленді — Адам өгізді болды.» **اُكْزَلْنٰنُ** Ökzlenüg-öküzlenmek: Өкүзленуір-өкүзленmek — Өгізденер-өгізденбек.)

اُغْشَلْنٰدِي OҒUŞLANDY OҒUŞLANDY: балаланды; балалы-шағалы болды.

«**اُغْشَلْنٰدِي** Az oғuşlandy: Ер оғушланды — Адам балалы-шағалы, ұрық-шәріпті болды.» **اُغْشَلْنٰنُ** Oғuşlanur-oғuşlanмақ: Оғушлануір-оғушланмақ — Балалы-шағалы болар — балалы-шығалы болмақ.)

اُرْغَلْنٰدِي URUFLANDY ҰРУҒЛАНДЫ: ұрықтанды.

«**اُرْغَلْنٰدِي** Tarıg uruflandy: Тарығ ұрұғланды — Тары ұрықтанды, (егін дән байлады).» **اُرْغَلْنٰدِي** Kebez uruflandy: Кебез ұрұғланды — Мақта ұрықтанды; коза түйін тастады». Түйін тастап, ұрық байлаған өсімдіктердің бәріне осы сөз қолданыла береді.

اُرْغَلْنٰنُ Uruflanur-uruflanмақ: Ұрұғлануір-ұрұғланмақ — Ұрықтанар-ұрықтанбақ).

اُجَقَلْنٰدِي OŞAQLANDY OŞAQLANDY: ошақтанды; ошақ салынды (ошақ салып алды).

«**اُجَقَلْنٰدِي** Ev oşaqlandy: Ев ошақланды — Үй ошақтанды; үйге ошақ салынды.» **اُجَقَلْنٰنُ** Oşaqlanur-oşaqlanмақ: Ошақлануір-ошақланмақ — Ошақтанар-ошақтанбақ).

آذَقْلَندِي AZAQLANDY ADZAQLANDY: аяқтанды.

«آذَقْلَندِي نَانِكْ» Азақланды пең: Адзақланды нең— Нәрсе аяқтанды.» Мақалда былай айтылыпты: «آذَقْلَندِي قَلْسَا قَلْسَا» Алым кеш қалса азақлануғ: Алым кеш қалса адзақтануғ — Алашақ кеш қалса, аяқтанар»; (Несие берген адам қарызын өндіріп алу үшін борышкердің соңына түсіп, еріп жүреді деген мағынада). (آذَقْلَندِي آذَقْلَندِي) Азақлануғ-азақланмақ: Адзақлануғ-адзақланмақ — Аяқтанар-аяқтанбақ).

آرَقْلَندِي ARYQLANDY ARYQLANDY: арықтанды, арық шығарылды.

«آرَقْلَندِي سُوْتْ» Суv ағықланды: Суv арықланды — Су арықтанды; Су ағып арық ашты.» Су жерді орып, ойып кетіп, жыра не арық болып қалғанда да осы сөз қолданылады. (آرَقْلَندِي آرَقْلَندِي) Ағықлануғ-арықланмақ: Арықлануғ-арықланмақ — Арықтанар-арықтанбақ).

آزُقْلَندِي AZUQLANDY AZUQLANDY: азықтанды.

«آزُقْلَندِي عِرْ» Ер азұқланды: Ер азұқланды — Адам азықтанды.» (آزُقْلَندِي آرَقْلَندِي) Azuqlanuғ-azuqlanmaқ: Азұқлануғ-азұқланмақ — Азықтанар-азықтанбақ).

آتَقْلَندِي ETEKLENDI ETEKLENDI: етектенді.

«آتَقْلَندِي تُونْ» Ton eteklendi: Тон етекленді — Тон етектенді; тонға етек тігілді.» (آتَقْلَندِي آرَقْلَندِي) Eteklenуғ-eteklenmek: Етекленуғ-етекленmek — Етектенер-етектенбек.)

آتُقْلَندِي ETYKLENDI ETYKLENDI: етіктенді.

«آتُقْلَندِي عِرْ» Ер етүкленді: Ер етүкленді — Ер етіктенді; ер етікті болды.» (آتُقْلَندِي آرَقْلَندِي) Etykленуғ-etykленmek: Етүкленуғ-етүкленmek — Етік-тенер-етіктенбек.)

اِرْكَلْنَدِي ERUKLENDI ЕРҮКЛЕНДІ: жемістенді.

«اِرْكَلْنَدِي يِغَاجْ Ығаш ерүклendi: Иығаш ерүкленди — Ағаш жемістенді; Өрік ағашы жеміс берді».
 (اِرْكَلْنَدِي اِرْكَلْنَدِي) Ерүкленүг—ерүкленmek: Ерүклен-
 нүр— ерүкленmek — Жемістенер-жемістенбек).

اِسِغَلْنَدِي ISIGLENDI ІСІГЛЕНДІ: ыстықсынды, ыстық көрді.

«اِسِغَلْنَدِي اَلْ اَرْبُو اَغْرَدَا بَرَمَاقَا اِسِغَلْنَدِي Ol er bu oғurda bar-
 takka isiglendi: Ол адам бұл уақытта баруды ыс-
 тық көрді.» (اِسِغَلْنَدِي اِسِغَلْنَدِي) Isiglenүг-isiglenmek:
 Ісігленүр-ісігленmek — Ыстық көрер-ыстық
 көрmek).

اِنْكَلْنَدِي ENUKLENDI ЕНҮКЛЕНДІ: күшіктеді; күшіктенді.

«اِنْكَلْنَدِي اِتْ Ыт енүклendi: Ыт енүкленди — Ит
 күшіктеді; (Күшікті болды)» (اِنْكَلْنَدِي اِنْكَلْنَدِي)
 Енүкленүг-enүкленmek: Енүкленүр-enүкленmek
 —Күшіктенер-күшіктенбек).

اِتَانْلَانْدِي ATANLANDI АТАНЛАНДЫ: атанды болды.

«اِتَانْلَانْدِي اَرْ Er atanlandy: Ер атанланды — Ер
 атанды болды.» (اِتَانْلَانْدِي اِتَانْلَانْدِي) Atanlanur-atan-
 lanmak: Атанланүр-атанланmak — Атанды бо-
 лар-атанды болmak).

اِزْمَلْنَدِي YZYMLENDI ҮЗҮМЛЕНДІ: жүзімді болды; жүзімделді.

«اِزْمَلْنَدِي بَدِجْ Үзүмленди: Бадзыш үзүмленди
 — (Жүзімдіктегі) асылған желек жүзімді болды.»
 (اِزْمَلْنَدِي اِزْمَلْنَدِي) Yzymlenүг-yzymlenmek: Үзүмле-
 нүр-үзүмленmek — Жүзімденер-жүзімденбек).

БҮЛ БӨЛІМНІҢ АЗ ҚОЛДАНЫЛАТЫН МҮЗОАФТАРЫ

اُپْلَلْدِي UPLELDI ҮПЛЕЛДІ: үптелді, таланды.

«اُپْلَلْدِي اَرْ تَتَارِي Er tavarы үpleldi: Ер тауары
 үпледі — Адамның малы таланды.»

(**أُتْلِنَانُ أُتْلِنُ**) Üplelyğ-üplelmek: Үпелелүр-үпелелмек — Таланар-таланбак).

أُتْلِدِي ETLELDI ETLELDI: еттелді, ет қылынды.

«**أُتْلِدِي قُوِي** Qoj etleldi: Қой еттелді — Қой еттелді; қой етке сойылды.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (**أُتْلِنَانُ أُتْلِنُ**) Etlelyğ-etlelmek: Еттелелүр-еттелелмек — Еттелер-еттелмек).

أَذْلِدِي EZLELDI EDZLELDI: түзетілді.

«**أَذْلِدِي نَانُ** Ezleldi neң: Едзлелді нең — Нәрсе түзетілді.» Бір нәрсені іздегенде де осы сөз қолданылады. (**أَذْلِنَانُ أَذْلِنُ**) Ezlelyğ-ezlelmek: Едзлелүр-едзлелмек — Түзетілер-түзетілмек).

أَشْلِدِي AŞLALDY AŞLALDY: жамалды; құрсауланды.

«**أَشْلِدِي أَيَاقِي** Ajaq aşlaldy: Аиак ашлалды — Ыдыс-аяқ жамалды.» (**أَشْلِنَانُ أَشْلِنُ**) Aşlalur-aşlalmaq: Ашлалүр-ашлалмақ — Жамалар-жамалмақ).

إِشْلِدِي İŞLELDI İŞLELDI: істелді.

«**إِشْلِدِي إِيْشِي** İşleldi: Ыш ішлелді-Іс істелді.» (**إِشْلِنَانُ إِشْلِنُ**) İşlelyğ-işlelmek: Ішлелүр-ішлелмек — Істелер-істелмек).

أُؤْلِدِي AVLALDY AVLALDY: ауланды.

«**أُؤْلِدِي كَيْجِي** Kejk avlaldy: Кеик авлалды — Киік ауланды.» (**أُؤْلِنَانُ أُؤْلِنُ**) Avlalur-avlalmaq: Авлалүр-авлалмақ — Ауланар-ауланбак). Жырда былай келтірілген:

أُؤْلِنُ أُونُمُ أَيْنْدُ تُؤْرِنَا

أُؤْلِنُ Кُونُهُ أَيْنْدُ تُؤْرِنَا

Avlalur өзүм апың түзүңе

Etlelyr көзүм апың тозыңа:

*Авлалұр өзүм аның түзүңе,
Емлелүр көзүм аның тозыңа—*

*— Оның түзулігіне (бітіміне) өзім ауландым,
Оның тозаңына көзім емделді,»*

(Сүйгенін дәріптеп жазғаны: Оның сұлу сымбатына өзім ауландым, көңілім ауды; Оның аяғының шанына көзім емделді.)

اِغْلَلْدِي IGLELDI ІГЛЕЛДІ: ауырды, наукастанды.

«تَمَّا تَرُكُ اِيْغْلَلْدِي Təgmə tırlyg ig igleldi: Термә түрлүг иг иглелді — Өртүрлі кеселмен наукастанды.» (اِغْلَلْمَاْ اِغْلَلْمَاْ) Iglelyg-iglelmek: Іглелүр-іглелмек — Ауырар-ауырмақ).

اِمْلَلْدِي EMLELDI ЕМЛЕЛДІ: емделді.

«اِغْلَلْدِي اِمْلَلْدِي Iglık emleldi: Іглік емлелді — Кесел емделді.» (اِمْلَلْمَاْ اِمْلَلْمَاْ) Emlelyg-emlelmek: Емлелүр-емлелмек — Емделер-емделмек).

اِمْلَلْدِي IMLELDI ІМЛЕЛДІ: ымдалды.

«اِمْلَلْدِي اِمْلَلْدِي Kіші imleldi: Кіші імлелді — Кісі ымдалды; кісіге көзбен, не басқа мүшелердің көмегімен ишара жасалды.» (اِمْلَلْمَاْ اِمْلَلْمَاْ) Imlelyg-imlelmek: Імлелүр-імлелмек — Ымдалар-ымдалмақ).

МЕНҚҰСТАРДЫҢ БЕС ӘРІПТІЛЕРІ

اِرْپَلَنْدِي ARPALANDY АРПАЛАНДЫ: арпаланды.

«اِرْپَلَنْدِي اِرْپَلَنْدِي At arpalandy: Ат арпаланды — Ат арпаланды.» (Жемдейтін арпа алынғандығын, бар екендігін білдіреді. А. Е.) Басқаларға да осы мағынада қолданылады. (اِرْپَلَنْدِي اِرْپَلَنْدِي) Arpalanug-arpalanmak: Арпаланұр-арпаланмақ — Арпаланар-арпаланбақ.)

اُردُولَنْدِي ORDULANDY ОРДУЛАНДЫ: орда жасап алды: орда-

ланды. «بِکَ بَیْرٍ بَیْرٌ اَرْدُوْلَندِی» Beg bir jerig ordulandı: Бег бір иеріг ордұланды — Бек бір жерді ордаланды.» (اَرْدُوْلَندِی اَرْدُوْلانماق) Ordulanur-ordulanmak: Ордұланұр-ордұланмақ — Ордаланар-ордаланбақ).

اُتْرُوْلَندِی UTRULANDY ҰТРУЛАНДЫ: жолықты, жүзdestі.

«اَلْ اَنَّا اُتْرُوْلَندِی» Ol anar utrulandı: Ол анар ұтрұланды — Ол оған жолықты.» (اُتْرُوْلَندِی اُتْرُوْلانماق) Utrulanur-utrulanmak: Ұтрұланұр-ұтрұланмақ — Жолығар-жолықпақ).

اَرْقَالَندِی ARQALANDY АРҚАЛАНДЫ: арқаланды, сүйенді.

«اَلْ مَنِي اَرْقَالَندِی» Ol meni arqalandı: Ол мені арқаланды — Ол мені арқаланды»

«اَلْ تَاغِي اَرْقَالَندِی» Ol taғny arqalandı: Ол тағны арқаланды — Ол арқасын тауға берді.» (اَرْقَالَندِی اَرْقَالانماق) Arqalanur-arqalanmak: Арқаланұр-арқаланмақ — Арқа сүйер-арқа сүйемек).

اُزْمَلَندِی ҮЖҮМЛЕНДИ ҮЖҮМЛЕНДІ: тұт ағашы тұт берді.

«يُغَاغِ اُزْمَلَندِی» Үғаш үжүмлени: Иғаш үжүмлени — Ағаш тұт берді; (Тұт ағашы мәуеледі).»

(اُزْمَلَندِی اُزْمَلانماق) Үжүмленир-үжүмленимек: Үжүмленир-үжүмленимек — Тұт берер-тұт бермек.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

اُوتْلَندِی OTLANDY ОТЛАНДЫ: отланды; қызды; қызынды.

«اَتِ اُوتْلَندِی» At otlandı: Ат отланды — Ат (жүрістен) қызынды»;

«اَرِ اُوتْلَندِی» Er otlandı: Ер отланды — Ер (ашуыздан) қызынды. (اُوتْلَندِی اُوتْلانماق) Otlanur-otlanmak: Отланұр-отланмақ — Оттанар-оттанбақ.)

اَزْلَنْدِي AZLANDY АЗЛАНДЫ: азырканды, азсынды.

«اَلْ بُو يَرْمَاقِ اَزْلَنْدِي» Ol bu jarmaqı azlandı: Ол бұ иармақы азланды — Ол бұл ақшаны азырканды.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады. (اَزْلَنْدِي اَزْلَنْدِي Azlanur-azlanmaq: Азланүр-азланмақ — Азырқанар-азырқанбақ.)

اُوزْلَنْدِي UZLANDY ҰЗЛАНДЫ: шеберленді, ұсталанды (ұсталығы артты.)

«اَر اُوزْلَنْدِي» Er uzlandı: Ер ұзланды — Адам (өзі ісінде) шеберленді.» (اُوزْلَنْدِي اُوزْلَنْدِي Uzlanur-uzlanmaq: Ұзланүр-ұзланмақ — Шеберленер-шеберленбек.)

اِشْلَنْدِي ISHLENDI ІШЛЕНДІ: іс істегендей көрінді.

«اَر اِشْلَنْدِي» Er işlendi: Ер ішленді — Ер іс істегендей болып көрінді.» (اِشْلَنْدِي اِشْلَنْدِي İşlenür-işlenmek: Ішленүр-ішленмек — Істегендей көрінер-істегендей көрінбек.)

اِشْلَنْدِي İŞLANDY ЫШЛАНДЫ: ыстанды.

«اَر اِشْلَنْدِي» Ev ıslandı: Ев ышланды — Үй ыстанды; Демек, ыстан қарайып кетті. » Киім-кешек, тағы басқа нәрселер ыстан қарайып кеткенде осы сөзбен білдіреді. (аِشْلَنْدِي اِشْلَنْدِي İşlanur-ışlanmaq: Ышланүр-ышланмақ — Ыстанар-ыстанбақ.)

اَوْلَنْدِي AVLANDY АВЛАНДЫ: ауланды.

«اَر اَوْلَنْدِي» Er özine avlandı: Ер өзіне авланды — Адам өзіне (өзі үшін) аң аулады.» (аَوْلَنْدِي аَوْلَنْدِي Avlanur-avlanmaq: Авланүр-авланмақ — Ауланар-ауланбақ.)

اَوْكَلَنْدِي ÖKLENDI ӨКЛЕНДІ: тыныстады, дем алды.

«اَر اَوْكَلَنْدِي» Aruk er öklendi: Арүк ер өкленді

— Шаршаған адам дем алды.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады. Бала өсіп, жетілсе де осы сөз* қолданылады. (أَوَكَلْتُمْ أَوْكَلْتُمْ) Өкленүг-өклен-мек: Өкленүг-өкленмек — Дем алар-дем алмақ.)

ОСЫ БӨЛІМНІҢ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕРІ

أَذْتَلَدِي AZUTLADY АДЗҮТЛАДЫ: уыстады:

«أَزْ يَرْمَاقُ أَذْتَلَدِي» Ер жармақ азутлады: Ер иармақ адзүтлады — Адам ақшаны уыстады.» Суды уыстағанда да осы сөз айтылады. (أَذْتَلَارُ أَرْتَلَامَايْ) Azutlar-azutlamak: Адзүтлар-адзүтламақ — Уыстар-уыстамақ.)

أَزْتَلَدِي YZYTLEDI ҮЗҮТЛЕДІ: сараңға санады; сараң деді.

«أَلْ أَنِي أَزْتَلَدِي» Ол аны үзүтледі — Ол оны сараңға санады.» (أَزْتَلَارُ أَرْتَلَامَايْ) Yzytler-yzytlemek: Үзүтлер-үзүтлемек — Сараңға сарнар-сараңға санамақ.)

أَغْتَلَدِي ÖGYTLEDI ӨГҮТЛЕДІ: үгіттеді.

«أَلْ أَعْلِنُ أَغْتَلَدِي» Ол оғлын өгүтледі — Ол ұлын үгіттеді.» (أَغْتَلَارُ أَغْتَلَامَايْ) Ögytler-ögytlemek: Өгүтлер-өгүтлемек — Үгіттер-үгіттемек.)

أَغْتَلَدِي EGETLEDI ЕГЕТЛЕДІ: қызметшілі етті, қызметші берді.

«أَلْ قَبِيْنِ أَغْتَلَدِي» Ол қызын егетледі — Ол қызын қызметшілі етті; (ұзатылғанда қызымен бірге қызметші әйел қосып жіберді.)» (أَغْتَلَارُ أَغْتَلَامَايْ) Egetler-egetlemek: Егетлер-егетлемек — Қызметші берер-қызметші бермек.)

أَلْتَلَدِي ÖLYTLEDI ӨЛҮТЛЕДІ: өлімші болды; өле жаздады.

* «Толысты, бойы өсті» мағынасында.

«أَفْتَلَدِي» Er ölytleđi: Ер өлүтледі — Адам өлім-ші болды. (Өлер халге жете ұрысты)». (أَفْتَلَدِي)

أَفْتَلَمَاذُ Ölytler-ölytlemek: Өлүтлер-өлүтлемек — Өлімші болар-өлімші болмак.)

أَمَاشَلَادِي АМАШЛАДЫ АМАШЛАДЫ: карауылға алды.

«أَزْ تُشَعُّ أَمَاشَلَادِي» Ер кишиғ амашлады: Ер күшүғ амашлады — Адам күсты карауылға алды.»

(أَمَاشَلَاغْ-АМАШЛАМАК: Амашлар-амашламак — Карауылға алар-карауылға алмак.)

أَنُШЛЕДИ ЕНҮШЛЕДИ: емдеді.

«أَتَاشِي كُوزُكَ أَنُШЛЕДИ» Оташы көзүг енүшледі: Оташы көзүг енүшледі — Оташы көзді емдеді; тәуіп көзге түскен акты емдеді.» (Бұл сөз тек көзге катысты айтылатын тәрізді — А. Е.) (أَنُШَلَاغْ)

Енүшлер-енүшлемек: Енүшлер-енүшлемек — Емдер-емдемек.)

АДЗЕРЛЕДИ ЕДЗЕРЛЕДИ: ерледі, ерттеді.

«АТ АТ АДЗЕРЛЕДИ» Ер ат едзерледі — Адам ат ерттеді». Баскаларға да осы мағынада қолданылады. (АДЗЕРЛЕГ-ЕДЗЕРЛЕМЕК: Едзерлер-едзерлемек — Ерттер-ерттемек.)

АҒЫРЛАДЫ АҒЫРЛАДЫ: қадірледі, әзізледі.

«ТӘНГІ МЕНІ АҒЫРЛАДЫ» Тәңгі мені ағырлады — Тәңірі мені әзізледі.» Біріне-бірі құрмет көрсеткенде де осы сөз қолданылады. (АҒЫРЛАГ-АҒЫРЛАМАК: Ағырлар-ағырламак — Қадірлер-қадірлемек.)

АҒҮРЛАДЫ АҒҮРЛАДЫ: үлгіртті, уақытында істеді.

«Ер ышын АҒҮРЛАДЫ» Ер ышын оғұрлады — Адам ісін үлгіртті.» (АҒҮРЛАГ-АҒҮРЛАМАК: Оғұрлар-оғұрламак — Үлгіртер-үлгіртпек.)

Сондай-ақ, «آز تَوَارِ اَغْرلادې» Er tavar oғurlady: Ер тауар оғұрлады — Адам мал ұрлады» дегенде де айтылады. Ұры сол үшін уақыттың сәтін бағып тұрған деген мәнді де аңғартады. Мұндай мағына болуының себебі де бар. «اَغْرِي» Оғғы: оғры — ұры» сөзінің бір мағынасы: «ұрлықшы, ұрлаушы», жоғарыдағы етістік осы сөзден туындаған. Әйтсе де, жеңілдету үшін сонындағы «ی -и» әрпі түсіп қалған. Мен осы сипатты күп көремін. Екеуі де әдемі.

Жырда былай айтылыпты:

«
 بَیْمِ اَوْزِنِ اَغْرلادې
 بَرغِ بِلِبِ اَغْرلادې
 اَلْعِ تَتَكْرِي اَغْرلادې
 اَيْنِ قُت قُت تُرِي تُغْدِي

*Begim өзін оғурлады,
 Jaraғ билip оғурлады,
 Ulug тәңри ағырлады,
 Анын қут қыи тәзи түгды:*

*Бегім өзін оғұрлады,
 Иарағ билip оғұрлады,
 Ұлұғ тәңрі ағырлады,
 Анын құт қыи тәзі түгды—*

— *Бегім өзі тасаланды,
 Сәтін билip, жауып алды.
 Ұлы тәңрі құрмет түтты,
 Содан құт-бақ, дәулет туды».*

(Таңғұт бегінің дұшпаннан айласын асырмақ үшін жасырынғанын, дегеніне жеткенін жырлайды: Бегім істің сәтін бағып, қосындардан шеткері кетіп жасарынды; Істің сәтін билip, уақытында істеді; Ұлығ тәңірі әзіздеп; содан құт, дәулет туды; бақыт тапты.)

آتیزلادی ATYZLADY АТЫЗЛАДЫ: атызлады.

«آز يېرىن آتيزلادی» Er jerin atyzladı: Ер иерін атызлады — Ер жерін атызлады; яғни, адам жерін жыртып, арық тартып, егіске дайындады.»

(آتيزلار آتيزلاماق) Atyzlar-atyzlamak: Атызлар-атызламақ — Атыздар-атызламақ.)

اُجزلادی UJUZLADY ҰЖҰЗЛАДЫ: кемсітті, қорлады.

«بېگ انې اُجزلادی» Beg anı ujuzladı: Бег аны ұжұзлады — Бек оны қорлады.» (اُجزلار اُجزلاماق)

Ujuzlar-ujuzlamak: Ұжұзлар-ұжұзламақ — Кемсітер-кемсітпек.)

اُدزلادی UZUZLADY ҮДЗҰЗЛАДЫ:

«Ol انې اُدزلادی» Ol anı uzuzladı: Ол аны үдзұзлады — Ол оның жарасын жазды; қотырын емдеді.»

(اُدزلار اُدزلاماق) Uzuzlar-uzuzlamak: Үдзұзлар-үдзұзламақ — Жарасын жазар-жарасын жазбақ.)

اَغزلادی AĞYZLADY АҒЫЗЛАДЫ: ауыздады.

«Ol ارقنې اَغزلادی» Ol arqını aǵızladı: Ол арықны ағызлады — Ол арықты ауыздады; арықтың аузын ашты.»

«Ol قۇلن اَغزلادی» Ol qulın aǵızladı: Ол құлын ағызлады — Ол құлын ауызға соқты.» Басқаларға да осындай мағынада қолданылады. (اَغزلار)

Ағызлар-ағызламақ: Ағызлар-ағызламақ — Ауыздар-ауыздамақ.)

اَغزلادی OǴUZLADY ОҒУЗЛАДЫ: оғыздады.

«Ol منې اَغزلادی» Ol meni oǵuzladı: Ол мені оғұзлады — Ол мені оғыздады; Ол мені Оғызға санады»; (оғызға айналдырды — А. Е.)

(Oǵuzlar-oǵuzlamak) Oǵuzlar-oǵuzlamak: Оғұзлар-оғұзламақ — Оғыздар-оғыздамақ; оғызға балар-оғызға баламақ.)

اُقْتَسَادِي ОҚЫТСАДЫ ОҚЫТСАДЫ: оқытқысы келді.

«اَلْ بِيْتِكْ اُقْتَسَادِي» Ol bitik oqytsady: Ол бітік оқытсады — Оның жазу оқытқысы келді.» Біреуді шақырғысы келгенде де осы сөз арқылы білдіреді. اُقْتَسَاوْ اُقْتَسَامَاكْ Оқытсар-оқытсамак: Оқытсар-оқытсамак — Оқытқысы келер-оқытқысы келмек).

اُغْتَسَدِي ҮГІТСЕДІ ҮГІТКІСІ КЕЛДІ.

«اَلْ تَرِيغْ اُغْتَسَدِي» Ol tarıg ıgıtsedi: Ол тарығ үгітседі — Ол бидайды үгіткісі келді; Оның бидайдан ұн тартқысы келді.» اُغْتَسَر اُغْتَسَمَكْ Үгітсер-үгітсемек: Үгітсер-үгітсемек — Үгіткісі келер-үгіткісі келмек.)

اِغْرِسَدِي ЕГІРСЕДІ ЕГІРСІРЕДІ, егір* жегісі келді.

«اَر اِغْرِسَدِي» Er egırsedi: Ер егірседі — Ер егірмен емделгісі келді; ер егірсіреді.» اِغْرِسَر اِغْرِسَمَكْ Egirser-egirsemek: Егірсер-егірсемек — Егірсірер-егірсіремек.)

اِغْرِسَدِي ЕГІРСЕДІ ЕГІРСЕДІ: иірсіді, иіргісі келді.

«اَرَاغُتْ يَبْ اِغْرِسَدِي» Uragut ıyır egırsedi: Ұрағұт иып егірседі — Қатын жіп иіргісі келді.»

«بَعْ كَنْدْ اِغْرِسَدِي» Beg kend egırsedi: Бег кенд егірседі — Бек кентті иіре қоршағысы келді.»

اِغْرِسَر اِغْرِسَمَكْ Egirser-egirsemek: Егірсер-егірсемек — Иіргісі келер-иіргісі келмек.)

اِجْفَسَدِي АШЫҒСАДЫ АШЫҒСАДЫ: ашысырады, ашы нәрсе-ні аңсады.

«اَر اِجْفَسَدِي» Er aşıfırsady: Ер ашығсады —

* «Егір, игір» — шалғын, сазды, батпақты жерде өсетін емдік қасиеті бар өсімдік. (Жүрек, асқазан ауруларына дәру.) Кәдімгі «Айыр; андызтамыр, иіртамыр», (Acorus calamus. БЭС., 13-стр.) А. Е.

Адам ащы нәрсе жегісі келді; ащысырады.»
 (أَجْنَسَارُ أَجْنَسَامًا) Ашығсар-ашығсамак:
 Ашығсар-ашығсамак — Ащысырар-ащысыра-
 мак.)

الْفَسَادِي ULUFSADY ҰЛУҒСАДЫ: ұлығсырады, үлкенін аңсады.

«أَتَا الْفَسَادِيَّ عَرَّ عَرَّ» Er atta uluḡsady: Ер атта ұлуғ-
 сады — Ер аттың үлкенін аңсады». Бір нәрсе-
 нің үлкен болғанын калайтынын да осы сөз-
 бен білдіреді. (الْفَسَامِيُّ الْفَسَلِيُّ Uluḡsar-uluḡ-
 samaḡ Ұлуғсар-ұлуғсамак— Үлкенді аңсар-үл-
 кенді аңсамак.)

أَرْكُسَدِي ӨРҮКСЕДИ ӨРҮКСЕДИ: өріксіреді, өрікті аңсады.

«أَرْكُسَدِيَّ عَرَّ عَرَّ» Er ərüksedi: Ер өрүкседі—Ер өрік-
 сіреді; адамның өрік, шабдалы жегісі келді». Бұл
 сөз басқаларға да айтылады. (أَرْكُسَارُ أَرْكُسَامًا) Өрүксер-өрүксемек: Өрүксер-өрүксемек — Өрік-
 сірер-өріксіремек.)

الْأَلْغَسَدِي ӨЛҮГСЕДИ ӨЛҮГСЕДИ: өлгісі келді.

«أَلْغَسَدِيَّ عَرَّ عَرَّ» Er өлүgsedi: Ер өлүгседі — Ердің
 өлгісі келді.» (الْأَلْغَسَارُ الْأَلْغَسَامًا) Өлүгсер — өлүгсе-
 тек: Өлүгсер-өлүгсемек — Өлгісі келер-өлгісі
 келмек.)

أَكْفَلَادِي ҮКҮШЛЕДИ ҮКҮШЛЕДИ: көпсінді, көп көрді, көпке ба-
 лады.

«أَكْفَلَادِيَّ عَرَّ عَرَّ» Er tavaḡын үкүshledi: Ер тава-
 рын үкүшледі — Адам малын көпке балады.»
 (أَكْفَلَامًا أَكْفَلَامًا) Үкүшлер-үкүшлемек: Үкүшлер-
 үкүшлемек — Көпсінер-көпсінбек.)

أَرِغْلَادِي АРЫҒЛАДЫ АРЫҒЛАДЫ: пішті, ақтады.

«أَرِغْلَادِيَّ عَرَّ عَرَّ» Ol qozy aḡyḡlady: Ол козы
 арығлады — Ол козы пішті». Басқаларға да қол-
 данылады. «أَرِغْلَامًا أَرِغْلَامًا» Ol jarmaḡyḡ aḡyḡ-
 lady: Ол иармақығ арығлады — Ол ақшаны таң-

дады.» (Ақшаны іріктеп, сараптады... А. Е.) Бір нәрсені тандаған кезде, ақтап саралаған кезде осы сөз колданылады. (أَرِغْلَامَانِيْ أَرِغْلَانِيْ) Ағығлағ-ағығла-мақ: Арығлар-арығламақ — Пішер-пішпек.)

أَرِغْلَادِيْ URUFLADY ҰРУҒЛАДЫ: ұрықтады, ақтады.

«أَرِغْلَادِيْ أَرِغْلَادِيْ OI kebez uruflady: Ол кебез ұруғлады — Ол мақтаның ұрығын аршып алды; Ол мақтаны ұрықтады». Бір жемістің ұрығын аршып, ажыратып алғанда да осы сөз колданылады.

(أَرِغْلَامَانِيْ أَرِغْلَانِيْ) Uruflar-uruflamak: Ұруғлар-ұруғламақ — Ұрықтар-ұрықтамақ.)

أَزِيفْلَادِيْ AZYFLADY АЗЫҒЛАДЫ: азулады.

«أَزِيفْلَادِيْ أَزِيفْلَادِيْ Тоңуз атығ азығлады: Тоңыз атығ азығлады — Доңыз атты азулады.»

«أَزِيفْلَادِيْ أَزِيفْلَادِيْ Men toñuzny azyғладым. Мен тоңызны азығладым — Мен доңызды азуладым; Мен доңызды азу тісінен үрдым». Екі езуінде азу тісі бар жыртқыш хайуанға осы сөз колданылады.

(أَزِيفْلَامَانِيْ أَزِيفْلَانِيْ) Azyғлар-azyғламақ: Азығлар-азығламақ — Азулар-азуламақ.)

أُلْفْلَادِيْ ULUFLADY ҰЛУҒЛАДЫ: ұлықтады, ұлығ етті.

«أُلْفْلَادِيْ أُلْفْلَادِيْ Тәңгі мені uluғлады: Тәңгі мені ұлұғлады — Тәңгі мені ұлық етті.»

«أُلْفْلَادِيْ أُلْفْلَادِيْ Beg meni uluғлады: Бег мені ұлұғлады — Бек мені ұлұқтады, Мені ұлұқтар қатарына қосты.» Мақалда былай деп келеді:

«أُلْفْلَادِيْ أُلْفْلَادِيْ Uluғны uluғласa күt buluғ: Ұлуғны ұлуғласа күт бұлұр — Ұлықты ұлықтаса, күт болар; жасы үлкен қарияларды күрметтесе, күт болар» (أُلْفْلَامَانِيْ أُلْفْلَانِيْ) Uluғлар-uluғламақ: Ұлуғлар-ұлуғламақ — Ұлықтар-ұлықтамақ.)

اَذَقْلَادِي AZAQLADY ADZAQLADY: аяқтады, аяғынан алды, ая-

ғынан соқты.

«**اَلْ اَنِي اَذَقْلَادِي** Ol аны азақлады: Ол аны адзақлады — Ол оны аяғынан соқты. (**اَذَقْلَادِي اَذَقْلَادِي**) Азақлағ-азақламақ: Адзақлар-адзақламақ — Аяғынан алар-аяғынан алмақ.)

اَذُوقْلَادِي AZUQLADY ADZUQLADY: қызық көрді, қайран қалды.

«**اَلْ اَنِي اَذُوقْلَادِي** Ol аны азуқлады: Ол аны адзұқлады — Ол оны (танымай қалғанын) қызық көрді.»

(**اَذُوقْلَادِي اَذُوقْلَادِي**) Азұқлағ-азұқламақ: Адзұқлар-адзұқламақ — Қызық көрер-қызық көрмек.)

اَرُقْلَادِي ARUQLADY ARUQLADY: дем алды, тыным алды.

«**بَعْدُ اَرُقْلَادِي** Beg aruqlady: Бег аруқлады — Бек дем алды». Бұл сөз хақандықтар тілінде «ухледі» дегенді білдіреді. Әсілінде, шаршағандықтан «дем алды» дегенді білдіретін сөз (**اَرُقْلَادِي**)

اَرُقْلَادِي Aruqlar-aruqlamak: Аруқлар-аруқламақ — Дем алар-дем алмақ).

اَشُقْلَادِي ASHUQLADY ASHUQLADY: асықтады, тобығынан ұрды.

«**اَلْ اَنِي اَشُقْلَادِي** Ol аны ашуқлады: Ол аны ашұқлады — Ол оны тобығынан ұрды.»

(**اَشُقْلَادِي اَشُقْلَادِي**) Ашұқлағ-ашұқламақ: Ашұқлар-ашұқламақ — Тобығынан ұрар-тобығынан ұрмақ.)

اَشَقْلَادِي ASHAQLADY ASHAQLADY: кем, кішік санады, пәссінді.

«**اَلْ اَنِي اَشَقْلَادِي** Ol аны ашақлады: Ol аны ашақлады — Ол оны кішік саналы.» Мақалда былай деп келген: «**اَشَقْلَادِي بِشَقَا جِقَارُ** Jaғыны ашақласа башқа шықағ: Иағыны ашақласа башқа шықар — Жауды пәссінсе, басқа шығар.» Бұл мақал ықтият болғайсың, жауынды әлсіз

деме, басынды жеп тынар!» деген мағынаны білдіреді.

(أَفْغَلَا; أَفْغَلَا) Ашақлар-ашақламақ: Ашақлар-ашақламақ — Пәссінер-пәссінбек.)

أَشْغَلَا; أَشْغَلَا UШАҚЛАДЫ ҰШАҚЛАДЫ: ұсақсынды, ұсақ деп санады.

«أَلْ مَنِي سَوْرَمَنِي أَشْغَلَا» Ol menin sözümni uşakladı: Ол менің сөзүмні ұшақлады — Ол менің сөзімді ұсақ санады.» (أَشْغَلَا; أَشْغَلَا) Ушақлар-ұшақламақ: Ұшақлар-ұшақламақ — Ұсақ санныр-ұсақ санамақ.)

أَنُكَلَا; أَنُكَلَا ANUҚЛАДЫ АНҰҚЛАДЫ: дайын күйінде алды.

«أَلْ أَنُكَلَا نَانُكَلَا» Ol anıqladı neñni: Ол анұқлады неңні — Ол нәрсені дайын күйінде (тауып) алды.» (أَنُكَلَا; أَنُكَلَا) Анұқлар-анұқламақ: Анұқлар анұқламақ — Дайын күйінде алар-дайын күйінде алмақ.)

أَشْجَلَا; أَشْجَلَا ІШҮКЛЕДІ ІШҮКЛЕДІ: ішіктеді, іштеді.

«أَلْ تُونُغْ أَشْجَلَا» Ol tonuğ işukledi: Ол тонұғ ішүкледі — Ол тонды ішіктеді, Тонның ішінен бұлғын, тиін, иә сол секілді аң терілерінен іштік жасатып, тіктірді.» (أَشْجَلَا; أَشْجَلَا) Ішүклер-ішүклемек: Ішүклер ішүклемек — Ішіктер-ішіктемек.)

أَرْكَلَا; أَرْكَلَا ERYKLEDİ EРҮКЛЕДІ: иледі.

«أَلْ ТЕРІ АРКЛАДЫ» Ol teri erykledi: Ол тері ерүкледі — Ол тері иледі.» (АРКЛАДЫ; АРКЛАДЫ) Ерүклер-ерүклемек: Ерүклер-ерүклемек — Илер-илемек.)

أَزْКَلَا; أَزْКَلَا ÖZEKLEDİ ÖZEKLEDİ: өзектеді, тамырын кесті.

«أَلْ ҚОҮҒ АЗКЛАДЫ» Ol kojuğ özekledi: Ол қойуғ өзекледі — Ол қойды өзектеді; Ол қойдың күре тамырын кесті.» Бұл сөз күретамырға соққанда да, кескенде де қолданылады. (АЗКЛАДЫ; АЗКЛАДЫ) Özekler-өzeklemek: Өзеклер-өзеклемек — Өзектер-өзектемек.)

اِسْغَلَدِي ISIGLEDI ICIGLEDI: ыстықтады, ыстыққа ұрынды.

«آز اِسْغَلَدِي» Er isigledi: Ер ісігледі — Адам ыстыққа ұрынды, (адам ыстықта жолға шықты).
 (اِسْغَلَدِي اِسْغَلَدِي Isigler-isiglemek: Ісіглер-ісіглемек — Ыстыққа ұрынар-ыстыққа ұрынбақ.)

اُسْغَلَدِي USYGLEDI YCYGLEDI: айламен ашты.

«اُسْغَلَدِي اُسْغَلَدِي Ol kiritlik ʔsygledi: Ол кірітлік үсүгледі — Ол құлыпты айламен, кілтсіз ашты.»
 (اُسْغَلَدِي اُسْغَلَدِي Usygler-ʔsyglemek: Үсүглер-үсүглемек — Айламен ашар-айламен ашпақ.)

اِسْرَكَدِي ESIRKEDI ESIRKEDI: есіркеді; (өкінді, күйінді.)

«اِسْرَكَدِي اِسْرَكَدِي Ol esirkedi nenni: Ол есіркеді ненні — Ол нәрсені есіркеді, демек, бір нәрсенің жоғалғанына күйінді, өкінді деген мағынада.»
 (اِسْرَكَدِي اِسْرَكَدِي Esirker-esirkemek: Есірке-есіркемек.)

اُشْكَلَدِي UŞIKLEDI UŞIKLEDI: су ішкен кезде ұстады.

«اُشْكَلَدِي اُشْكَلَدِي Ol kijikni ʔşikledi: Ол киікні үшікледі — Ол киікті су ішіп тұрғанда ұстайды.» Бұл сөз басқаларға да қолданылады.
 (اُشْكَلَدِي اُشْكَلَدِي Uşikler-ʔşiklemek: Үшіклер-үшіклемек.)

اَكْكَلَدِي EKEKLEDI EKEKLEDI: тілдеді, сөкті.

«اَكْكَلَدِي اَكْكَلَدِي Er uraʔutny ekekledi: Ер ұрағұтны екекледі — Адам қатынды (бұзылған деп) сөкті.»
 (اَكْكَلَدِي اَكْكَلَدِي Ekekler-ekeklemek: Екеклер-екеклемек — Тілдер-тілдемек.)

اُكْكَلَدِي UKEKLEDI UKEKLEDI* мұнаралады.

* «Үкек» мұнара, бұржы (зодиак жұлдыздары), сандық, тақыт мәндерінде де қолданылады. (ДТС, 623 стр.). А. Е.

«أَلْ تَامِيغُ أَكْكَلَادِي» Ol тамығ үкекледі: Ол тамығ үкекледі — Ол тамға үкек (қарауыл мұнара) жасады. Бір нәрсеге үкек қондырғанда осы сөз қолданылады.» (أَكْكَلَادِي أَكْكَلَادِي) Ükekler-ükeklemek: Үкеклер-үкеклемек — Мұнаралар-мұнараламақ.)

أَكْكَلَادِي ELYKLEDİ ЕЛҮКЛЕДІ: маскаралады, келемеждеді.

«أَلْ أَنِي أَكْكَلَادِي» Ol аны елүкледі: Ол аны елүкледі — Ол оны маскаралады.» (أَكْكَلَادِي أَكْكَلَادِي) Elykler-elüklemek: Елүклер-елүклемек — Маскаралар-маскараламақ.)

Жырда былай делінген:

تَتَكْتُ سُوَيْنَ اِغْكَلَادِي
 كِشِي اِيْمِيْنِ اَلْكَلَادِي
 اَرِيْنِ اَتِيْنِ بِلْكَلَادِي
 بُلُنْ بُولِبْ بَشِي تَغْدِي

*Таңұт сүсін үшiкледi,
 Кiшi iшiн елүкледi,
 Ерiн атын белiкледi:
 Булун болыр башы тығды:*

*Таңұт сүсiн үшiкледi,
 Кiшi iшiн елүкледi,
 Ерiн атын белiкледi,
 Бұлун болып башы тығды—*

*Таңғұт қолын (әскерiн) талқандады,
 Қатын-қызын масқаралап,
 Ер, аттарын олжалады,
 Тұтқын болды, бас сауғалап.»*

(Шынға жақын жердегі Таңғұт елін, таңғұт қолы жеңіп кетпесін деп, кешке қарай суатқа құлағанда бас салып талқандады; олардың қатын-қыздарын маскаралады, талады; Ерлері

мен аттары олжа болды; бас сауға сұрады; Қайғы жұтып түнеріп, бастарын тұқыртты.)

ءَمِكْلَدِي EMIKLEDI ЕМІКЛЕДІ: еміктеді; (емшегінен ұрды).

«أَزْ أَرَأْفُتِي ٱمِكْلَدِي» Ez uraƣutny emikledi: Ер ұрағұтны емікледі — Ер қатынды емшегінен ұрды.»
(ءَمِكْلَرُ ٱمِكْلَمَكُ Emikler - emiklemek: Еміклер-еміклемек — Емшегінен ұрар-емшегінен ұрмақ.)

ءَنُكْلَدِي ENYKLEDI ЕНҮКЛЕДІ: күшіктеді, балалады.

«بِتْ ٱنُكْلَدِي» Ыт енүкледі: Ыт енүкледі — Ит күшіктеді.»
(ءَنُكْلَرُ ٱнُкْلَمَكُ Enukler-enuklemek: Енүклер-енүклемек — Күшіктер-күшіктемек.)

ءَسْنَلَدِي ESENLEDI ЕСЕНЛЕДІ: есендесті.

«أَلْ مَنَا ٱسْنَلَدِي» Ol maña esenledi: Ол маña есенледі — Ол менімен есендесті.»
(ءَسْنَلَرُ ٱسْنَلَمَكُ Esenler-esenlemek: Есенлер-есенлемек — Есендесер-есендеспек.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ БАСҚА БІР ТҮРІ

ءُذُولَادِي USULADY ҰДЗҰЛАДЫ: ерді, ілесті.

«أَلْ ٱنِي ٱذُولَادِي» Ol any uzulady: Ол аны ұдзұлады — Ол оған ерді.»
(ءُذُولَاغُ ٱذُولَاغُ Uzular-uzulamaq: Ұдзұлар-ұдзұламақ — Ілесер-ілеспек.)

ءَرَالَادِي ARALADY АРАЛАДЫ: арасына түсті; арашалады, жарастырды.

«أَلْ ٱكْشِي ٱكْشِي ٱرَالَادِي» Ol ikki kiři otra aralady: Ол іккі кіші отра аралады — Ол екі кісі ортасын жарастырды; Ол екі кісінің арасына түсті.» Екі кісі, яки екі нәрсенің арасынан аралап өткенде де осы сөз колданылады. Халық «жарастырды» мағынасында кейде «ءَءِلَادِي» ағылады — арылады» деп те жиі айтады. Әйтсе де, «ءَرَالَادِي» aralady — аралады» түрі дұрыс.(ءَرَالَاغُ

آرالاڭ Aralar-aralamak: Аралар-араламақ — Арасына түсер-арасына түспек.)

اُرىلادى URYLADY ҰРЫЛАДЫ: ұрандады, айқай салды.

«اُرىلادى عر ىرىلادى: Ер ұрылады — Ер ұрандады. (Демек, күркіреді).» (اُرىلاماق) Ұғылар-ұғыламақ: Ұрылар-ұрыламақ — Ұранлар-ұрандамақ.)

اُرىلادى URYLADY ҰРЫЛАДЫ: кердендеді, төккөппарланды.

«اُرىلادى عر ىرىلادى: Ер ұрылады — Ер кердендеді.» (اُرىلاماق) Ұғылар-ұғыламақ: Ұрылар-ұрыламақ — Төкәппарланар — төкәппарланбақ.)

Жырда былай делінген:

اُزىن اکتب اُرىلادى
پىرىق قىرىلادى
اتىغ كىشىپ اُرىلادى
اُفت بولپ تىپو اغدى

*Өзін өгнүр ұғылады,
Жырақ жеріг қарылады,
Атыг кемшір ұғылады,
Ұфут болуп төрү ағды:*

*Өзін өгнүп ұрылады,
Иырақ иеріг қарылады,
Атыг кемшіп ұрылады,
Ұфүт болүп төнү ағды —*

— *Өзін мақтап кердеңдеді,
Жырақ жерден кезіп келді,
Ат тебітіп, ұран салды,
Шерменде боп, белден асты.»*

(Өзіне шапқан батыр туралы айтады: Өзін мақтап кекірейіп, төкәппарланып; Алыс жырақтан жер танабын қуырғандай, атын тебітіп,

ұрандап, атойлап келді. Ақыры, шерменде болып, төбеден асып қашып кетті.

أرولادی ÖRYLEDİ ÖPҮЛЕДІ: өреледі, тік тұрғызып бауыздады.

«أَل قُونُعُ أُرُولَادِي» Ol қонұғ өгүледі: Ол қонұғ өгүледі — Ол қойды өреледі.» Сирақтарын байламастан тік тұрған қалпында бауыздады. (أرولامازُ أُرُولَارُ Öгүлер-өгүлемек: Өрулер-өрулемек — Өрелер-өрелемек.)

أغولادی AĞULADY AҒУЛАДЫ: улады, зәһарлады.

«أَل أَشِنُ أَغُولَادِي» Ol ашын ағулады: Ол ашын ағулады — Ол оның асын улады». Басқа нәрселерді улағанда да осы сөз қолданылады. (أغولاماقُ أَغُولَارُ Aғулар-ағуламақ: Ағұлар-ағұламақ — Улар-уламақ.)

أفالادی AVALADY АВАЛАДЫ: үйілді, жиылды.

«أَنَدُ تَغْرَا كِشِي أَنَالَادِي» Аның tegre кіші avalады: Аның тегре кіші авалады — Оның төңірегіне жұрт жиылды». «Авалады»~негізінен айғай-сүрең, ұрыс-керісті аңғартатын тұстарда қолданылады. Басқа тұстарда «Анды» avды-авды» түрінде жүреді. (Авалар-аваламақ: Авалар-аваламақ — Жиылар-жиылмақ.)

Ақылادی AҚЫЛАДЫ АҚЫЛАДЫ: сахилады, сахи деп санады.

«أَل مَنِي أَقِيلَادِي» Ol meni ақылады: Ол мені ақылады — Ол мені сақи деп санады.» (Ақылар) Ақылар-ақыламақ: Ақылар-ақыламақ — Сахи деп санар-сахи деп санамақ.)

Ақалады EKELEDI ЕКЕЛЕДІ* апалады, үлкен апа деп санады.

«أَل أَنِي أَكَالَادِي» Ol аны ekeledi: Ол аны екеледі

* Казак тіліндегі «бөлен-еке», «түгенше-еке» дегендердің төркіні осы секілді.

— Ол оны апалады.» (آكالاڭز; آكالاڭز) Ekeler-ekelemek: Екелер-екелемек — Апалар-апаламак.)

آكالاڭز ÖGELEDİ ÖGELEDİ: «өге»-леді; үлкен, жоғары санады.

«آكالاڭز Ol аны ögeledi: Ол аны өгеледі — Ол оны өгеледі; (Ол оны үлкенге балады).»

(آكالاڭز; Ögeleler-ögelemek: Өгелер-өгелемек.)

АНАЛАДЫ АНАЛАДЫ: «ана»-лады.

«آل Ol аны analadı; Ол аны аналады — Ол оны аналады; ана орнына санады.»

(АНАЛАҢЗ; Аналар-analamak: Аналар-аналамак — «Ана»-лар- «ана»-ламак.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ ҒҮННАЛЫЛАРЫ

АНДЫДЫ АНДЫДЫ: аңдыды; айла істеді.

«Аншы кижикни аңдыды: Авшы kijikni аңдыды: Авшы киікни аңдыды — Аушы (аңшы) киікті аңдыды (айла істеді); киікті ұстау үшін жасырынып аңдып, айла істеді.»

«Ol аны аңдыды: Ол аны аңдыды; ол оны ұстау үшін айла істеді.»

(Аңдыр; Аңдырмак: Аңдыр-аңдымак.)

ОСЫНЫҢ БАСҚА БІР ТҮРЛІСІ

АҢЫЛАДЫ АҢЫЛАДЫ: аңырады.

«Аңылақ аңырады: Аңылақ аңырады — Есек аңырады.»

(Аңылар-аңыламак: Аңылар-аңыламак — Аңырар-аңырамак.)

ТАҒЫ БІР ТҮРІ

أُنِكَلَنْدِي ӨҢІКЛЕНДІ ӨҢІКЛЕНДІ: шаш тақты, жасанды шаш (бұрым, кекіл) тағып алды.

«أُرَاغُتْ أُنِكَلَنْدِي» Uragut өніклendi: Ұрағұт өнікленді — Қатын шаш тақты. Демек, ешкі жүнінен жасалған мандай шаш тағып алды.»

(أُنِكَلَنْدِي أُنِكَلَنْدِي) Өнікленег-өнікленmek: Өнікленер-өнікленбек — Шаш тағар-шаш тақпак.)

БҰЛ БӨЛІМНІҢ БЕС ӘРІПТІЛЕРІ

أَغْرَقَنْدِي АҒРЫҚАНДЫ АҒРЫҚАНДЫ: ауырсынды, ауырудан ауырсынды.

«أَزْ أَغْرَقَنْدِي» Ez aғрықанды: Ер ағрықанды:— Адам ауырсынды. (Ауырудан зар қақты, қиналды)»

(أَغْرَقَنْدِي أَغْرَقَنْدِي) Ағрықануғ-ағрықанмақ: Ағрықанұр-ағрықанмақ — Ауырсынар-ауырсынбақ.)

БҰЛ БӨЛІМНІҢ ЕКІ СҮКІНДІЛЕРІ

أَنْدَغَرْدِي АНДҒАРДЫМ АНДҒАРДЫМ: ант ішкіздім; қасым қылдым.

«مَنْ أَنِي أَنْدَغَرْدِي» Men аны andғардым: Мен аны андғардым — Мен оған ант ішкіздім.»

(أَنْدَغَرْمَانِ أَنْدَغَرْمَانِ) Andғаруғман-андғармақ: Андғарұрман-андғармақ — Ант ішкізермін-ант ішкізбек.)

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ АЛТЫ ӘРІПТІЛЕР ТҮРІ

أَرْمُتْلَنْدِي АРМУТЛАНДЫ АРМУТЛАНДЫ: алмұрттанды, бүрледі, мөуеледі.

«يَغَاجُ أَرْمُتْلَنْدِي» Yığaç армұтланды: Иығаш армұтланды — Алмұрт ағашы бүрледі.»

﴿أَرْمُتْلَانُورُ أَرْمُتْلَانُورُ﴾ Armutlanur-armutlanmak:
Армұтланұр-армұтланмақ — Алмұрттанар-ал-
мұрттанбақ.)

﴿أَرْتُشْلَانْدِي﴾ ARTUŞLANDI АРТҮШЛАНДИ: аршаланды.

«تَاغُ أَرْتُشْلَانْدِي﴾ Тағ artuşlandı: Тағ артұшланды
— Тау аршаланды; арша көбейіп, тауды қаптап
кетті.» ﴿أَرْتُشْلَانُورُ أَرْتُشْلَانُورُ﴾ Artuşlanur-artuşlan-
mak: Артұшланұр-артұшланмақ — Аршаланар-
аршаланбақ.)

﴿أَرْكُشْلَانْدِي﴾ ÖRKÜŞLENDİ ÖRKÜŞLENDİ: өркештенді.

«سُورُ أَرْكُشْلَانْدِي﴾ Suv örküşlendi: Сув өркүшлен-
ді — Су өркештенді.» ﴿أَرْكُشْلَانُورُ أَرْكُشْلَانُورُ﴾ Örküşle-
nür — örküşlenmek: Өркүшленұр-өркүшленмек
— Өркештенер-өркештенбек.)

﴿أَرْغُشْلَانْدِي﴾ ÖRGÜŞLENDİ ÖRGÜŞLENDİ: өрімделді; шаш өрімге келді.

«كُوزُ أَرْغُشْلَانْدِي﴾ Kız örgüşlendi: Қыз өргүшленді
— Қыздың шашы өрімделді; өрімге келді, шашы
өсті.» ﴿أَرْغُشْلَانُورُ أَرْغُشْلَانُورُ﴾ Örgüşlenür-örgüşlenmek:
Өргүшленұр-өргүшленмек — Өруге келер-
өруге келмек.)

﴿أَرْكُشْلَانْدِي﴾ ÖRKÜŞLENDİ ÖRKÜŞLENDİ: (ошакка асылды, ошак-
қа ілінді.)

«أَشِيغُ أَرْكُشْلَانْدِي﴾ Aşığ örküşlendi: Ашығ өркүш-
ленді — Қазан ошакка асылды; қазан үш сирақ-
ты ошакка қойылды.» ﴿أَرْكُشْلَانُورُ أَرْكُشْلَانُورُ﴾ Örküşle-
nür-örküşlenmek: Өркүшленұр өркүшленмек —
Ошакка асылар-ошакка асылмақ.)

﴿أَذْغُورْلَانْدِي﴾ AZĞYRLANDI АДЗҒЫРЛАНДИ: айғырланды.

«تَايُ أَذْغُورْلَانْدِي﴾ Тај азғыrlанды: Тај адзғырланды
— Тај айғырланды; тај айғыр қылықты болды.»
Байталдар айғырға түссе де осы сөз қолданы-
лады. ﴿أَذْغُورْلَانُورُ أَذْغُورْلَانُورُ﴾ Azғыrlanur-azғыrlan-
mak: Адзғырланұр-адзғырланмақ — Айғырла-
нар-айғырланбақ.)

اُذْمَقْلَنْدِي UZMAQLANDY ҮДЗМАҚЛАНДЫ: шәкіртті болды.

«اُذْمَقْلَنْدِي آر» Eg uzmaqlandy: Ер үдзмақланды — Адам шәкіртті болды; ұсталыққа үйретуге шәкірт алды.» (اُذْمَقْلَنْدِي اُذْمَقْلَنْدِي Uzmaklanur-uzmaklanmak: Үдзмақланур-үдзмақланмақ — Шәкірт алар-шәкірт алмақ).

اَرْتُقْلَنْدِي ARTUQLANDY АРТҮҚЛАНДЫ: артықтанды, асып

кетті. «اَرْتُقْلَنْدِي آر» Eg artuqlandy: Ер артықланды — Адам артықтанды; шектен асып кетті.» (اَرْتُقْلَنْدِي اَرْتُقْلَنْدِي Artuklanur-artuklanmak: Артықланур-артықланмақ — Артықтанар-артықтанбақ.)

اِرْجَمَقْلَنْدِي BIZMAQLANDY ЫЖМАҚЛАНДЫ: жарасы өршіді, ушықты.

«اِرْجَمَقْلَنْدِي تاز بَشي» Taz bashi ыжмақланды: Таз башы ыжмақланды — Таздың басындағы жарасы өршіді»;

«اِرْجَمَقْلَنْدِي يِر» Yer ыжмақланды: Иер ыжмақланды — Жер сортаңданды». Басқаларға да осындай мағыналарда қолданылады.

(اِرْجَمَقْلَنْدِي اِرْجَمَقْلَنْدِي Bizmaklanur-ызмақланмақ: Ыжмақланур-ызмақланмақ — Тазданар-тазданбақ.)

اَفْرُقْلَنْدِي AFRUQLANDY АҒРҮҚЛАНДЫ: ауырсынды.

«اَفْرُقْلَنْدِي اَل بُو اِيشِغ» Ol bu ышығ ағруқланды: Ол бұ ышығ ағруқланды — Ол бұл істі ауырсынды.» Бұл сөз жүктің ауыр екендігін білдіргенде де қолданылады. (اَفْرُقْلَنْدِي اَفْرُقْلَنْدِي Afruklanur-afruklanmak: Ағруқланур-ағруқланмақ — Ауырсынар-ауырсынбақ.)

اَفْرَاКْلَنْدِي OFRAQLANDY ОҒРАҚЛАНДЫ*: оғрақтанды.

«اَفْرَاКْلَنْدِي آر» Eg ofraqlandy: Ер оғрақланды —

* «OFPAK-оғрақ» түрік жұртының бір тайпасы. (ДТС, 363 стр.)

Адам оғрактанды.» **أَغْرَقْتَنِي** **أَغْرَقْتَنِي** Оғрақла-
nır-оғрақланмақ: Оғрақлануір-оғрақланмақ —
Оғрақтанар-оғрақтанбақ.) Оғрақ — түріктердің
бір тайпасы.

أَتَمَّكَندِي ETMEKLENDI ETMEKLENDİ: нанды болды; нанданды.
«**أَزْ أَتَمَّكَندِي**» Eg etmeklendi: Ер етмекленді — Адам
нанды болды; (наны көбейді).» **أَتَمَّكَنِي** **أَتَمَّكَنِي**
Etmeklenür-etmeklenmek: Етмекленуір-етмек-
ленmek — Нанды болар-нанды болмақ.)

Мұндай сипатты етістіктер көп, олар есім-
дерден жасалады. Бұған араб тілінде мысалдар
көптеп табылады. Мәселен: арабтар:
«**أَلْبَنَ الرَّجُلُ**» деген сөзбен «сүтті болды», «сүті
көбейді» дегенді білдіреді. «**أَسْحَى**» деген сөзбен
«киетін тоны көбейді» дегенді білдіреді.

أَشَمَّكَندِي İŞMEKLENDI İŞMEKLENDİ: ішіктенді, ішікті болды.
«**أَزْ أَشَمَّكَندِي**» Eg işmeklendi: Ер ішмекленді —
Адам ішікті болды; демек, адам козы терісінен
ішік тон киді.» Ішікке, тонға ие болғанда да осы
сөз қолданылады.

أَشَمَّكَنِي **أَشَمَّكَنِي** İşmeklenür-işmeklenmek:
Ішмекленуір-ішмекленmek — Ішікті болар-ішік-
ті болмақ.)

أَرْسَكَندِي ERSEKLENDI ERSEKLENDİ: ерсіреді.

«**أَرْسَكَندِي** **أَرْسَكَندِي** İşler ersenkendi: Ішлер ерсекленді —
Қатындар ерсіреді; қатын нәпсісін кандырмақты
ансады.» **أَرْسَكَنِي** **أَرْسَكَنِي** Erseklenür-erseklenmek:
Ерсекленуір-ерсекленmek — Ерсіреір-ерсіреmek.)

أُرَاغُتْكَندِي ÜRAGUTLENDI ÜRAGUTLENDİ: зеректенді; зерек тартты.
«**أُرَاغُتْكَندِي**» Urağut ökmeklendi: Ұрағут

өкмекленді — Қатын зеректенді).

(اَكْمَلْنَاكَ اَكْمَلْنَاكَ) Ökmeklenyğ-ökmeklenmek:
 Ökmeklenyğ-ökmeklenmek — Зеректенер-зе-
 ректенбек.)

اَكْرِمْلَنْدِي اَكْرِمْلَنْدِي EGRIMLENDI EGRIMLENDI: иірімденді; иірімделді.

«سُوْت اَكْرِمْلَنْدِي» Suv egrimlendi: Суv egrimlendi
 — Су иірімденді; Су өзінде, көлде қайнап иірім-
 деліп акты.» (اَكْرِمْلَنْدِي اَكْرِمْلَنْدِي) Egrimlenyğ-egrimlen-
 mek: Egrimlenyğ-egrimlenmek — Иірімделер-
 иірімделmek.)

اِشْتَنْدِي اِشْتَنْدِي BİŞTONLANDY BİŞTONLANDY: ыштан-
 данды, ыш-
 тан киді.

«اِشْتَنْدِي اِشْتَنْدِي» Eг ышtonlandy: Ер ыштонлан-
 ды — Адам іш киімін (ыштан) киді». Дұрысы:
 اِجْتَنْدِي «ычtonlandы — ычтонланды» бола-
 тын, «ش — ш» мен «ج — ч» әріптерінің жақын-
 дығынан «ج — ч» әрпі айтуға ыңғайлы «ش — ш»
 әрпіне алмасып кеткен. (اِشْتَنْدِي اِشْتَنْدِي) Bıšton-
 lanuğ-ышtonlanmak: Ыштонлануғ-ыштонлан-
 мақ — Ыштандалар-ыштандалмақ.)

БҮЛ БӨЛІМНІҢ МҮЗОАФТАРЫ

اِرْكُكْلَنْدِي اِرْكُكْلَنْدِي ARKUKLANDY ARKUKLANDY: бас тартты, бойын
 жиды.

«اِرْكُكْلَنْدِي اِرْكُكْلَنْدِي» Eг аркुकланды: Ер арқұқланды
 — Адам бас тартты.; (Адам істі атқарудан бас
 тартты.) (اِرْكُكْلَنْدِي اِرْكُكْلَنْدِي) Arkuklanuğ-аркुकлан-
 мақ: Арқұқлануғ-арқұқланмақ — Бас тартар-
 бас тартпақ.)

اِمْغَكْلَنْدِي اِمْغَكْلَنْدِي EMGEKLENDI EMGEKLENDI: бейнеттенді.

«أَلُّ بُوِ اِبِيغِ اَمَكَلَنْدِي» Ol bu ышығ емгекленді: Ол бұ ышығ емгекленді — Ол бұл істен бейнет көрді; Ол бұл істе бейнеттенді.» (اَمَكَلَنْدِي اَمَكَلَنْدِي) Emgeklenyğ-emgeklenmek: Емгекленyр-емгеклен-мек — Бейнеттенер-бейнеттенбек.)

اَشَكَلَنْدِي اَشَكَلَنْدِي ESHGEKLENDI ESHGEKLENDI: еектенді.

«آز اَشَكَلَنْدِي» Ez esheklerdi: Ер ешгекленді — Ер есек иесі болды.» Екі тілдің бірінде сол секілді. (Түрік, иә оғыз тілдерінде.)

(اَشَكَلَنْدِي اَشَكَلَنْدِي) Eshgeklenyğ-esheklenmek: Eshgeklenyр-esheklenmek — Есектенер-есек-тенбек.)

اَرَكَلَنْدِي اَرَكَلَنْدِي ERKEKLENDI ERKEKLENDI: толкынданды, үрпиді.

«سُوْتِ اَرَكَلَنْدِي» Suv erkeklerdi: Сув еркекленді — Су толкынданды; «آيْنِي اَرَكَلَنْدِي» Aynı jeni erkeklerdi: Аның иені еркекленді — Оның жүні үрпиді.» (اَرَكَلَنْدِي اَرَكَلَنْدِي) Erkeklenyğ-erkeklenmek: Eркекленyр-еркекленmek — Үрпиер-үрпимек) Бұл сөзді «еркектік көрсетті» деген мағынада да колданады.

БҰЛ БӨЛІМНІҢ ТӨРТ ӘРІПТІЛЕРІ

اَرپالادی ARPALADY ARPALADY: арпа берді.

«أَلُّ اَرپالادی» Ol atın arpaladı: Ол атын арпалады — Ол атын арпалады; яғни, атына арпа берді.» (اَرپالادی اَرپالادی) Arpalar-arpalamak: Арпалар-арпаламак.)»

اَرْتولادی ORTULADY ORTULADY: орталады.

«آز ياشين اَرْتولادی» Ez jashın ortuladı: Ер иашын

ортұлады — Адам жасын орталады; Адам орта жасқа келді.»(اَرْتُولَامَاقُ اَرْتُولَارُ Ortular-ortulamaq: Ортұлар-ортұламақ — Орталар-орталамақ.)

اَرْتَالَادِي ERTELEDI ЕРТЕЛЕДІ: ертеледі, ертелеп кірісті.

«Ер ышқа арталады» Ер ышқа erteledi: Ер ышқа ертеледі — Адам іске ертелеп кірісті.» (اَرْتَالَا اَرْتَالَمَاقُ Erteler-ertelemek: Ертелер-ертелемек.)

اَسْرِيْلَادِي ESRILEDI ЕСРІЛЕДІ: әсіреледі: бояды.

«Ол кіззін әсіреледі» Ol kizizni esriledi: Ол кіззін әсіреледі — Ол кигізді қаблан ренді бояумен бояды; ол кигізді бояды.» (اَسْرِيْلَمَاقُ اَسْرِيْلَارُ Esriler-esrilemek: Есірлер-есіремек — Бояр-боямақ.)

اَفْرِيْلَادِي OFRYLADY ОҒРЫЛАДЫ: ұрлады.

«Ол нең оғрылады» Ol neң ofrylady: Ол нең оғрылады — Ол нәрсені ұрлады». Ауызекі тілде бұл сөздегі «р — p» әрпі сүкіндік болғандықтан «оғрылады» ofrylady — ұғұрлады» деп айтылады. Ол дұрыс емес. (اَفْرِيْلَمَاقُ اَفْرِيْلَارُ Ofrylar-ofrylamaq: Оғрылар-оғрыламақ — Ұрлар-ұрламақ.)

اِكْتُولَادِي IKTYLEDI ІКТҮЛЕДІ: бакты, жем-шөп берді.

«Ол кой іктүледі» Ol koj iktyledi: Ол кой іктүледі — Ол кой бакты». Басқа хайуандарға жем-шөп бергенде де осы сөз колданылады. (اِكْتُولَمَاقُ اِكْتُولَارُ Iktyleler-iktylemek: Іктүлер-іктүлемек — Бағар-бакпақ.)

اَرْفُولَادِي ARFULADY АРҒҰЛАДЫ: аралады, арасынан өтті.

«Ол екі кіші ара арғұлады» Ol ikki kishi ara arfulady: Ол екі кіші ара арғұлады — Ол екі кіші арасынан жүріп өтті.» (اَرْفُولَمَاقُ اَرْفُولَارُ Arfular-arfulamaq: Арғұлар арғұламақ — Арасынан өтер-арасынан өтпек.)

اَӨКЛЕДِي ÖPKELEDI ӨПКЕЛЕДІ: өкпеледі; өкпесіне ұрды.

«أَلْ أَنْكَرَ أَبْكَلَادِي» Ol анар өркеледі: Ol анар өкпеледі — Ol оның өкпесіне ұрды; өкпеледі.» (أَبْكَلَارُ)

أَبْكَلَامَاذُ Өркелер-өркелемек: Өпкелер-өпкелемек — Өкпесіне ұрар-өкпесіне ұрмақ.)

أَبْكَيْلَادِي ӨРКІЛЕДІ ӨПКІЛЕДІ: өкпеледі; араз болды.

«أَلْ أَنْوِنَ أَبْكَيْلَادِي» Ol андын өркiledі: Ol андын өпкіледі — Ol оған өкпеледі, өкпелеп араздас-ты.»

أَبْكَيْلَامَاذُ Өркiler-өрkileмек: Өпкілер-өпкілемек — Өкпелер-өкпелемек.)

Ережелер өз орнында айтылады.

Тәңірге шүкір, хамзалар бөлімі бітті.

СӘЛІМ КІТАБЫ

Бісімілләһір-Рахманір-Рахим!

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен бастаймын!

Сәлім* есімдер кітабы

ЕКІ ӨРІШТІЛЕР БӨЛІМІ

- تَاب** ТАП ТАП: жетеді, жетерлік, дөп, дөп болды деген мағынада.
«**بُوَ آش مَنَا تَاب**» Bu аш таңа тап: Бұ аш маңа тап — Бұл ас маған жетеді»; «**تَاب بولدى**» Tap boldy: Тап болды — Дөп болды.»
- توپ** ТОП ТОП: тағамның бір түрі. Бидайды суға қайна-тып, арпа қамырымен араластырады да, бір ыдысқа салып, кигізге орап, ыстық жерге қояды. Ертесінде жейді.
- شاپ-шәп** ШАР ШАР ШАП-ШАП: шып-шып, шөп-шөп.
Бір нәрсені жеген кезде, не камшы салғанда, камшымен сокқанда шығатын дыбысты білдіретін еліктеу сөз.
«**Ol егүк шар шар jedi**»: Ол егүк шап шап иеді — Ол өрікті шөп-шөп жеді.»
- шәп** ШӨП ШӨП: шөгінді, дақ.
Бір нәрсенің дағы, шөгіндісі осылай айтылады. Содан барып нашар, ұсақ, пасық пенделерді «**شәп шәп кешиләр**» Шөр шер кішілер: Шөп шөп кішілер — Шөгінді, ұсақ кісілер.» — дейді.
- шып** ШЫП ШЫП: Шыбық, жінішке жас тал;
Бұл «**شىپ**» шыбық-шыбық» сөзінен қысқарты-

* Сонында «پ - и», «و - у», «ا - а» секілді хамза әріптері болмаған сөздер.

лып алынған. «**تُوبٌ** тор-топ» сөзінің «**تُوبٌ** торык топык-тобык» сөзінен ықшамдалып алынғаны секілді.

جُبٌ ШӨР

ШӨП: шөкім, буда. Тұтмаш бөлігі.

«**بِئْرٍ جُبٌ يَجِيلٌ** Бір шөр jegil: Бір шөп иегіл —

Бір шөкім жегін.» Үгітілген, кесілген нәрселерге де солай делінеді.

زَبٌ زَبٌ ZAP ZAP

ЗАП ЗАП: тырп-тырп, зып-зып.

Жылдам-жылдам қадам басқанда шығатын дыбысты аңғартады.

«**زَبٌ زَبٌ زَبٌ** Zap zap бағғы: Зап зап барғыл — Зып зып (басып) барғын; тез барғын.»

سَبٌ SEP

СЕП: сеп; келіннің жасауы. Келін болып түсетін қыздың әзірленген үй жихазы, жасауы; мал-мүлкі.

سَبٌ СЫП

СЫП: екі жасқа толатын тай.

شَبٌ ШАП

ШАП: шап; тез, дереу.

Арабшадағы «**هَلًا**» (халло) деген «тез бол» деген мағынадағы сөзге ұқсас. «**شَبٌ كَلٌ** Шар kel: Шап кел — Тез кел!»

قَبٌ ҚОР

ҚОП: «Аса, өте, күшті» деген секілді нақтылап, тиянақтап бекіте түсетін мағынадағы көмекші сөз.

«**أَقْبَلُ قَبٌ بَدْوَدِي** Oғul қор bedüdi: Оғұл қоп бедүді — Ұл аса зор болып өсті; Ұл аса үлкен болды.»; «**قَبٌ أَذْكَو نَانِي** Қор езгү пен: Қоп едзгү нең — Өте жақсы нәрсе.»

كَبٌ КӨР

КӨП: көп; мол.

«**كَبٌ نَانِي** Көр пен: Көп нең — Көп нәрсе; мол нәрсе.»

«**كَبٌ سَاحٌ** Көр саш: Көп саш — Көп шаш; Шұбатылып өскен қалың (қолан. А.Е.) шаш.»

Мақалда былай айтылған:

كُتِبَ سُنَّتَكَ فَعْرِ قَنَارَ
كُرْكُلُوكَ كَيْفِي كَا سُوْزُ كَلْبِيْزُ

Kөр сөгүтке қиш қонар,
Көрклығы кишиге сөз келір:*

*Көп сөгүтке қүш қонар,
Көрклүг кишиге сөз келір—*

*— Көп (бұтақты) ағашқа құс қонар,
Көрікті кісіге сөз келер»*

Бұл мақалдың тағы бір мәні:

اِيْغَاشِ اَوْجِنَاكَ يِيْلُ تِكْمِرُ كُرْكُلُوكَ كَيْشِيكَا سُوْزُ كَلْبِيْزُ
ғаш ұшыңа иел тегір, Көрклығы кишиге сөз келір:
Иығаш ұшыңа иел тегір, көрклүг кишиге сөз келір — Ағаш ұшына жел тиер, көрікті кісіге сөз келер»—деп те айтылады; «Ағаштың ұшына самал тиер, көрікті кісіге сөз тиер» деген мәнде. Бұл мақал ықтият, сергек болуды мегзейді.

رَاوَا

PAT

ПАТ: Шөгінді; Бірдененің шөгіндісі.

PAT

ПАТ: тез, жылдам.

«رَبَّتْ كَلْ Pat kel: Пат кел — Тез кел»; «رَبَّتْ كَلْ Шар кел: Шап кел — тез кел, (Шауып кел — А. Е.)» деген секілді. Ауыр бір нәрсе жерге қатты, («паңқ», «таңқ» етіп) дыбыс шығарып түссе, «رَبَّتْ تَغْدِيْ Pat түшті: Пат түшті — Пат (ете) түсті» дейді.

بِيْتِ

БИТ

БИТ: бит.

Бидайға түсетін ұсақ құртты да «رَبَّتْ бит» дейді. «رَبَّتْ بِيْتِ Тағыт біті: Тарығ біті — Бидай биті.»

شَاتِ

ШАТ

ШАТ: шак-шүк; шарт-шұрт; сарт-сұрт. Бір нәрсе құлаған, түскен кезде шығатын дауысты аңғартады. «رَبَّتْ شَاتِ Шат шат ұрды: Шат

* Көнетүрік сөздігі «Мәжнүн тал» деп те түсіндіреді (ДТС, 510-стр).

		Шат ұрды — Сарт-сарт ұрды. (Ұрғанда шарт-шұрт еткен дыбыс шықты)».
جَتَّ	ШЫТ	ШЫТ: камыстан, не тікеннен жабылған үйшік, күрке.
شَات	ШАТ	ШАТ: батыл, жүректі; жүректілік. «أَيْنَ مَا قَتِي بَارَ» Аның не шаты бар: Аның не шаты бар — Оның қандай жүректілігі бар?» Біреудің жүрексіздігін, батылы жетпейтіндігін айтқаны.
قَات	ҚАТ	ҚАТ: қат, қабат. «تُونُ قَتِي» Тон қаты: Тон қаты — Тон қабаты.» Тау қабаттарының қатын «قَدَارَاتِي» кадрак» дейтіні осыдан барып шыққан.
قَات	ҚАТ	ҚАТ: қатарында, қасында, жанында деген мән-де қолданылады. (Оғызша). «بَغ قَاتِي» Beg қатында: Бег қатында — Бек қатарында; бектің жанында.»
قُت	ҚҰТ	ҚҰТ: құт, бақ-дәулет. «قُتْلُغُ» Qutluғ: Құтлығ — Құтты» сөзі осыдан жасалған. Жырда былай деп толғаған:
		« قُت قُتْلُغُ بَرْسَا إِزْمِ قُولِنَا كُنْدَا إِسِي بُكْسَبِنِ بُوقَارُ АҒАР
		<i>Құт құлығы берсе ізім құлыңа, Күнде ышы жүксебен жұқар ашар:</i>
		<i>Құт құлығы берсе ізім құлыңа, Күнде ышы үксебен уқар ашар—</i>
		<i>Тәңрім берсе құлына бақ, құт-дәулет, Ісі оңалып, көтерілер күнде өрлеп!»</i>
		(Жаратқан ием құлына құт-дәулет, береке берсе, күн сайын ісі өрлер, өзі жоғары шығар.)
كُت	КӨТ	КӨТ: көт.

مات	MAT/MƏT	MAT/MƏT: сондай. «آندغ مَت» Ол сондай» деген мағынаны білдіретін сөз. «آندغ مَت» Andaғ mat: Андағ мат — Ол сондай».
شاش	SAШ	САШ: шаш.
سوش	SUШ	СҮШ: бір нәрсенің іске жарамсыздығы. «قيلج سوش قلدې» Қылыш суш қылды: Қылыш сүш қылды — Қылыш шапты, кеспеді (Қылыш өтпеді).» «آز سوش قلدې» Ер суш қылды: Ер сүш қылды — Адам істен тартынды.»
قاش	ҚАШ	ҚАШ: қанша (сұрақ сипатында). «قچ قاش بېردې» Қаш жармақ berdi: Қаш иармақ берді — Қанша ақша берді?»
قوش	ҚОШ	ҚОШ: қошқар. (Оғызша). Дұрысы: «قوشكار» Қошнағ — Қошнар».
قاش	ҚАШ	ҚАШ: Мәрте, қайтара; неше. «قچ قاش قاتا آيدم» Қаш ката ајдым: Қаш ката айдым — Неше қайтара айттым.»
كوش	КӨШ	КӨШ: көш-(ті). «سۈ كۈشتې» Sү көшти: Сү көшті — Қосын көшті.»
كوش	КӨШ	КӨШ: сәт, уақыт. «بېر كۈش كۈزگۈل» Бір көш күзгіл: Бір көш күздігіл — Бір сәт күткін; біраз күт.»
خەش	ХЕШ ХЕШ	ХЕШ ХЕШ: тәк-тәк. Ат басын ұстатпай, бас бермей асаулық қылғанда жуасыту үшін қолданылатын сөз. Бұл сөз арабшаға да ұқсас. Сондықтан, бұл сөзде түрік тіліне жатпайтын «ه — һ» әрпі бар. Түрік тілінде бұл әріп жоқ.
كەد	KED	КЕД: бұл сөз «ر — д» дыбысымен де, «ز — дз» дыбысымен де айтылады. Бір нәрсені әсірелеп, не нақтылап көрсету үшін күшейткіш мәнісінде қолданылады.

«**كُزْ نَانِكْ** Кез нең: Кедз нен — Қандай жақсы нәрсе»; «**كُزْ АТ**» Кез ат: Кедз ат — Қандай жақсы ат.»

- بِرْ** BIR БІР: бір; (сан).
«**بِرْ يارماق** Бір жармақ: Бір иармақ — Бір теңге». Бұл сөзді «**بِرْ** big — бір» секілді созып айтып, менкұстар бөліміне қосуға болады. Мұндай сөздер көп. Түрік тілінде сөздің айтқанда — ынғайлы айқын, нақ, жазғанда ықшам, қысқа болғаны ләзім.
- تِرْ** TER ТЕР: 1. ұялды, қысылды. 2. тер.
«**تِرْ بُلْدِيْ** Ер тер болды: Ер тер болды — Адам тер болды; адам қысылып, ұялғаннан терледі.»
Бұл сөз «**اِرْ بُلْدِيْ** ir boldy — ір болды» (есі шығып болды, қысылып-қымтырылды) деп те айтылады.
- شِرْ** ШЕР: дененің ауырлағанын білдіретін бір сөз.
«**شِرْ لَندِيْ** Ер шерленді: Ер шерленді — Адамның денесі ауырлады». Хакания тілінде.
- شِرْ** ШЕР: уақыт. (Оғызша).
«**بُوْ شِرْ لِكْدَا كَلْ** Бұ шерлікде кел: Бұ шерлікде кел — Мына уақытта кел».
- شِرْ** ШЕР: карама-қарсы; бетпе-бет. (Оғызша).
«**شِرْ لِكْدَا اِنْدَا اِنْدَا** Аның еві бұ шерлікде: Аның еві бұ шерлікде — Оның үйі бұған карама-қарсыда». Бір-біріне карама-қарсы тізілген әскерлер сапын «**شِرْ** шерік-шерік» дейді.
- شِرْ** ШІР: киім-кешекті жыртқанда, жыртылғанда шығатын дыбысты білдіреді.
«**шِرْ тунин** Аның тонын шір жыртты: Аның тонын шір иыртты — Оның тонын шір (шырт) еткізіп жыртты».
- шүр** ШҮР: пайда; береке;

«**أَلْ أُنْدِنْ نَانْدُ جُرْلَادِي**» Ol andyn nәn шүрледі: Ол андын нән шүрледі — Ол оның нәрсесін пайдаланды, береке тапты».

جُرْ جُرْ ШОР-ШОР ШОР-ШОР: сүтті ыдысқа құйғанда шығатын үн-әуез. Сұйық нәрсенің қай-қайсысы да аққанда осы сөз қолданылады.

جِرْ ШИР ШИР: май; шыр.
«**أَشْيِشْتَا شِيرْ يُوَقْ**» Ашышта шіг жоқ: Ашышта шір иок — Қазанда май жоқ». «**بُؤْ أَتَا جِرْ يُوَقْ**» Бү етте шіг жоқ: Бү етте шір иок — Бұл етте шыр жоқ»; (бұл етке шыр қонбаған.)

جَرْ جَرْ ШАР-ШУР ШАР-ШҰР: шар-шүр: шәп-шүп;
«**أَلْ جَرْ جَرْ يِيدِي**» Ol шар шур jedi: Ол шар-шүр иеді — Ол шәп-шүп жеді, ол қолына түскенін қалдырмай жеді»

سِرْ СЫР СЫР: шыр-шыр: шегірткенің дауысы.
«**سِرْ سِرْ اِتِي**» Сыг сыг etti: Сыр-сыр етті — Шыр-шыр етті (шырылдады)». Қалам, не соған үксас басқа нәрселермен жазу жазғанда шыққан дыбысты да солай деп айтады.

سِرْ СЫР СЫР: сыр, бояу;
Шын жұртындағылар қасын бояп, сәндену үшін пайдаланатын бояу. «**سِرْلِيغْ АЯҚ**» Сырлығ аяқ: Сырлығ аяқ — Сырлы аяқ; сырлы тостаған»

شَرْ ШАР ШАР ШАР: шар-шар. Қатты жауған нөсердің дауысы. Қандай да бір сұйық нәрсенің қатты аққандағы дауысын осы сөзбен білдіреді. Бұл сөздегі «**ش — ш**» дыбысы «**چ — ч**» дыбысымен алмасып кеткен.

قَرْ ҚАР ҚАР ҚҰР: құр-құр;
«**قَرْ قَرْ اِتِي**» Қар қур etti қағын: Қар құр етті қарын — Қарын құр-құр етті; қарын құрылды». Бұл сөз айтылуымен де, мағынасымен де арабшаға үксас.

- قُر كUR ҚҰР: мәртебе; дәреже;
«تَبِكَ قُرِيَمِ الْاَلِ» Менің құғым илуғ: Менің құрым
үлүғ — Менің дәрежем биік, үлкен.»
- قُر كUR ҚҰР: белбеу; камар белбеу;
«اِج قُر» I ш қиғ*: Iш құр — Iшбау; ыштан бауы».
- قِر ҚЫР ҚЫР: қыр;
«قِر يَغِي» Қығ жағы: Қыр иағы — Қыр жауы.Кекті
жау.»
- قِر ҚЫР ҚЫР: боз; қыр түсті;
«قِر اَت» Қығ ат: Қыр ат — Боз ат.»
- قِر ҚЫР ҚЫР: бөген; тоған.
- قِر ҚЫР ҚЫР: төбе; дөң; тау қыраты.
- كُر ҚҰР ҚҰР: гүр; батыл, ержүрек;
«كُر اَر» Күғ ер: Күр ер — Ержүрек адам». Мақ-
алда былай айтылады: «كُر بِلْسَا كُتَاز بُلُوْز»
Kim күг bolsa көвез болуғ: Кім күр болса көвез
болұр — Кім батыл болса, сол тәкаппар болар».
Жырда былай жырланған:

« اَرْتِيْشُ سُوْبِيْ يِمَاكِي
سَتَغَبُّ تَتَرُ بِلَاكِي
كُرْمَتُ اَيْنِكُ يُّرَاكِي
كَلْكَالِمَتُ رَاْرِكُوْرُ »

*Ertiü suvby jemegi
Sytuap tutar bilegi
Kürmet anyñ jüregi
Kelgelimet irkişür:*

*Ertiü suvby jemegi
Sytuap tutar bilegi
Kürmet anyñ jüregi
Kelgelimet irkişür —*

* Казак тіліндегі «ышқыр» сөзінің төркіні осында жатқандай көрінеді. А.Е.

*Ертіс суы иемегі,
Түріп ұстап білегін,
Батыл оның жүрегі,
Келмек үшін топтасты...»*

(Иемек — кыпшақтардың бір тайпасы. (Олар Ертіс суы» деген атырапты жайлайды). Жырда былай деген: Олар білектерін қатты түрініп, олардың жүректері батыл, біздің үстімізге катыгездікпен басып келмекке тізіліп, топтасты).

بیز	BIZ	БИЗ: біз; «بیز کلدیمیز Biz keldimiz: Біз келдіміз — Біз келдік.»
تۈز	TYZ	ТҮЗ: түзу; тегіс; «تۈز јер Tۈz јer: Түз иер — Түзу жер; тегіс жер.»
شۈز	SHYZ	ШҮЗ: Шын елінде жасалатын қызыл, қырмызы түсті зер басылған жібек мата.
قۈز	QUZ	ҚҮЗ: құз; құлама теріскей; «قۈز تاغ Qۈz tağ: Құз тағ — Күн түспейтін тау (теріскей); Тек күн қайтқанда ғана аздап күн сөулесі шалатын тау.» Ол күннің сол жағында қалып отырады. Оны үнемі қар басып, ызғар кеулеп жатады. Мақалда былай келтіріліпті: «قۈزدا қар آكسۈماس قۈيدا ياغ آكسۈماس Qۈzda qar eksۈmes kojda jağ eksۈmes: Құзда қар ексүмес қойда иағ ексүмес — Құздан қар кетпес, қойдан май кетпес; (Құзда қар азаймас, қойда май азаймас»).
قىز	QYZ	ҚЫЗ: қымбат; «قىز نەنك Qۈz nәn: Қыз нән — Қымбат нәрсе.» «بۈ ات قىز الدىم Bۈ at qۈz aldym: Бү ат қыз алдым — Бұл атты қымбатқа алдым.»
قۈن	QYN	ҚҮН: «قۈن قىز قىرқىن Qۈn qۈz qırqın: Қыз қығқып: Қыз-қырқын — Күндер.»

- قِزْ QYZ QYZ: ҚЫЗ.
 «مِنِكَ قِزْمٌ Menің қызым: Менің қызым — Менің қызым.» «أَوْ قِزْيٌ Ev қызы: Ев қызы — Үй қызы; үйде отырған қыз.»
 «بِنَجْكَ قِزٌ Jіnшке қыз: Иінішке қыз — Бойжеткен қыз.» Бұл сөз басы азат қыздарға қолданылған секілді, сатып алынған күн қыздарға да қолданылады. Әсілінде, бой жеткен, әйтсе де тұрмысқа шықпаған, жат жұрттық болмаған қыз дегенді білдіреді. Басқа мағыналар соған ұқсас айтылып, содан туындап барып шыққандар.
- قِزْ QYZ QYZ: ҚЫЗҚУШ;*
 «قِزْ قِشْ Қызқиш: Қызқұш — Қызқұс, адамның үстіне түсетіндей біртүрлі төмендеп ұшатын бір құс.»
- قِزْ QYZ QYZ: Қыз кіші; сараң, қытымыр кісі.
 «قِزْ كِشْيٌ Қыз кіші: Қыз кіші — сараң адам. (Арғуша).»
 Мақалда былай айтылыпты: «قِزْ كِشْيٌ سَانِيٌ قыз кіші savy joғығы болмас: Қыз кіші сауы иорығлы болмас — Сараң кісінің аты (атақ-даңқы) шықпас.» Бұл мақал, кісілерге жақсы атын шығарып, құрметке бөлену үшін, саки да жайсан болу керектігін білдіреді.
- كِزْ KEZ KEZ: сырты; арт жағы;
 «أَقْ كِزْيٌ Оқ кезі: Оқ кезі — Оқтың сырты.»
- كِزْ KEZ KEZ: қаспақ; әуезе; сүт не басқа соған ұқсас нәрселерден қазан жиегіне тұрып қалатын әуезе.
 «كِزْيٌ أَشْجٌ Ашыш кезі: Ашыш кезі — Қазан әуезесі.»

*Қызқұс — қызғыш құс па дейміз. А. Е.

كەز	KEZ	KEZ: кез; Шында жасалатын біртүрлі асыл жібек мата.
كۈز	KYZ	KYZ: күз маусымы.
	KIZ	KIZ: құты, қашшық, сандық, қалта сынды нәрселер. « كۈزداكى كۈن يىپار » Kizdeki kin жыраг: Кіздекі кін иыпар — Құтыдағы кін жұпары; Құтыда сақталып қалған кін жұпары.» (Дәл мағынасы: «Жұпар иісі сандықта сақталып қалар» легенді білдіретін секілді). Бұл мақал қыз-келіншектердің аузының хош иісін жұпарға балағанда айтылады.
مىز	MIZ	MIZ: біз; Бұл сөзде «б - б» әрпі «м - м» әрпіне ауысып түскен. «б - б» әрпі сөз басында келеді. Мәселен: « بىردىمىز Biz bardymyz: Біз бардымыз — Біз бардық»; « كەلدىمىز Keldimiz: келдіміз» сөзі де «келдік» дегенді білдіреді. Бұл қағида барлық есімдер мен етістіктерге бірдей ортақ. Мәселен: « آتىمىز атымыз: атымыз — атымыз» деген секілді.
بىس	BIS	BIS, BYC: Мес секілді нәрселердің түбінде қалатын сарқынды.
تەس	TES	TES: әсірелей, асыра айтқанды білдіретін қосымша. (Оғызша). Оғыздар домалақ нәрсеге катысты әсірелеп айтқысы келгенде: « تەس تەگىرما Tes tegirme: Тес тегірме — Тес тегірме» дейді; Онысы «доп-домалақ» дегені. Бұл қағидаға қайшы. Өйткені нәрселердің реңін, түр-түсін әсірелеп сөйлемекші болғанда, сол сөздің басқы әрпін алып, оған «б — п (б)» әрпін қосып қадап айту бүтін түрік тілдеріне тән ортақ қағида. Оғыздар «б — б» әрпінің орнына «м — м» әрпін қосады. Түріктер қою көк түсті нәрсені « كۆك كۆك көр-көк*: көп-көк — көп-көк» десе, оғыздар « كۆك كۆك »

* **كۆك كۆك** көр-көк: көп-көк — көкпенбек.

kөm көk: көm көk — көm көk » дейді. Яғни, түркертер «көк» сөзінің бірінші әрпін алып «ب — п(б)» әрпін қосып, «كۆب көп» тәрізді түрлендіреді. Бұл асыра айту, әсірелеу қосымшасы. Содан кейін түр-түс атауын қосып, «كۆز كۆب көп-көк» дейді. Оғыздар болса «ب — п(б)» әрпін «م — м» әрпіне ауыстырып, «كۆز كۆم көм-көк» деседі. Бұл «кою көк» дегенді білдіреді.

Сары нәрсені «سیرغ сары», кою сары нәрсені «سار ساغى: ساپ-сарыг — сап-сары» дейді. Бұған да «سیرغ сагығ: сарыг — сары» сөзінің алдындағы «س — с» әрпін алып, оған «ب — п(б)» әрпін қосу жолымен жасалып түр. Одан кейін ренді білдіретін сөздің өзі қосылады.

Дәл осы сияқты, бос жер, ашық жер мағынасындағы «يازى جازы: иазы — жазық» сөзінің күшейту сипатындағы түрі де «يازى جازى: иап-иазы — жап-жазық» болып шығады. Күллі асырма, күшейту синаттары осы жолмен жасалады. Әйтсе де, «ب — п-б» әрпін «س — с» әрпіне алмастыру қағидаға жат.

تاس TAS

TAC: жаман; нашар; пәс; (Оғызша).

«بۇ ات تاس تەگۈل» Bұ at tas tegü: Бұ ат тас тегүл — Бұл ат жаман емес.»

تۇس تۇس TUS TUS

TҮC TҮC: тарс-түрс; Киіз немесе тон се-

кілді жұмсақ нәрселерді ұрғанда, қакқанда шығатын дыбыс. «تاس تۇس اۇردى» Tas tus urdy: Тас түс ұрды — Тарс-түрс ұрды.»

كەس KES

KEC: кесек; бөлік; кесім;

Нәрсенің бір кесімі, бір бөлегі. «بىر كەس نان» Bir kes etmek: Бір кес етмек — Бір кесім нан; бір тілім нан.»

كەس KES

KEC: кесек, дәрет алғанда қолданылады.

- كِسَى** KIS KIS: қатын;
 «**كِسَى** **أَيْنِكَ كِسَى** Аның kisi: Аның кісі — Оның қатыны.» Бағзы біреулер бұл сөзді анықтауыш сипатында «**أَلْ كِسَى أَلْدِي** Ol kisi aldı: Ол кісі алды — Ол қатын алды» деп қолданады.
- بُوشى** БОШ БОШ: бос;
 «**بُوشى يَلْقَى** Вош жықы: Бош иылқы — Бос жылқы.» Осы сөзден алынып «**أَلْ إِشْلَارْ بُوشى** Ol işler boş: Ол ішлер бош» — дейді; Мұның мағынасы «Ол қатын бос», яғни басы бос қатын, оны тастаған дегенді білдіреді.
 «**أَلْ قُلْ بُوشى تَلْدِي** Ol qul boş qıldı: Ол құл бош қылды: Ол құл бош қылды — Ол құлын азат қылды», «Ол құлын босатты.» Сөйтіп, «азат» сөзін «бос» сөзімен анықтайды. Мақалда былай депті: «**بُوشى نَانْزُكَا** **بُوشى** **إِدِي بُلْمَاسْ** Вош пәнге ізі bolmas: Бош нәнге ілді болмас — Бос нәрсеге еге болмас; бос нәрсеге ие болмас». Бұл мақал өз малын сақ карауға, сергек бағуға меңзейді.
- تُشى** ТҮШ ТҮШ: түс-түс: жол үстінде, сапарда демалып, тыныстайтын түс, яғни демалатын кез. Осыдан алып: «**تُشى** **أُودِي** Түш ызы: Түш ұдзы — Түс ұдзы» дейді, демек «түсетін уақыт», «түс кезі, түсетін кез», «түс уақыты» дегенді білдіру.
- جَشَى** ЖЕШ ЖЕШ: көгілдір ақық; (бирюза — А. Е.)
 Жырда былай айтылған:
 «
يَرْتَى يَحِلْ جَشَى
سَرْدِي أَرْنِكَ قَشَى
تَزَلْدِي قَرَا قَشَى
تَنْ كُنْ أَوْزَا يُرْتَوْرُ

Jarattı jashıl jesh,
Savurdı үгүң қаш**,
Tizildi қара қиш***
Tүн күн үзе jyrkenүр:*

*Иаратты иашыл жеш,
Савурды үрүң қаш,
Тізілді қара қүш,
Түн күн үзе иүркенүр—*

*Көкпеңбек ақық жаратты,
Ақ маржанын таратты,
Қара құсы тізілді,
Түні күнді бүркеді.»*

(Аспанды суреттеген: Тәңір аспанды көгілдір ақықтай көкпеңбек етіп жаратты; Оған көкшіл ақ түсті асыл тастарын (нефрит) — жұлдыздарын шашты; Қара құс (Мизан жұлдызы) жұлдызы тізіліп, Түн күнді тұмшалап, жапты).

جشی جشی ЖІШ-ЖІШ ЖИШ ЖИШ: кіш-кіш; баланы тосқанда

катындар қолданатын «جش جشی кіш-кіш» деген сөз. Ат мінген адам атын мініп келгеннен кейін оны сигізу үшін осы сөзді қолданады.

سشی СЫШ

СЫШ: Тұтмаш**** деген тағамды тізу үшін қолданылатын құрал секілді нәрсені «سشی сыш» дейді.

قشی ҚҰШ

ҚҰШ: құс; Жалпы құс атаулының атауы; кейін айырым сөздер қосылып, бөлек-бөлек тарамдалып кетеді.

أزتك قش Үгүң қиш: Үрүң құш — Ақ лашын (құс);

قرا قش Қара қиш: Қара құш — Қарақұс;

* «Жеш» — көгілдір ақық феруза; (ДТС., 144-стр.)

** «Қаш» — бұл жерде көкшіл түсті минералды тас (нефрит) мәнінде. (ДТС., 431-стр.)

*** «Қара құс» — Мизан (Таразы) шоқжұлдызы түрік тілінде осылай аталады.

**** «Тұтмаш» — ұн тағамдарының бірі, кеспенің бір түрі. (ДТС, 592-стр.)

تَوَّجَ قُشُّ Tevej қиш: Тевей құш — Түйе құс;
 يُونُ قُشُّ Jun қиш: Иүн құш — Тауыс;
 اِهْلُ قُشُّ Ел қиш: Ел құш — Ел құс; Тазкара;
 Жұлдыздардың ішінде Мүштәри (Юпитер—
 Есек қырған) жұлдызын «**قَرَا قُشُّ** Қара құс» деп
 атайды. Юпитер шыққанын білдіргенде —
 «**قَرَا قُشُّ تَغْدِي** Қара құс туды» деседі. Бұл жұл-
 дыз ол арада таң уақытында шығалы. Оғыздар
 — түйе сирақтарының ұшын (басын) да «қара
 құс» дейді.

«**قِرَزُ قُشُّ** Қыз қиш» жүндерінің реңі бір түс-
 тен екінші түске құбылып тұратын құстың бір
 түрі.

قِشِي ҚЫШ

ҚЫШ: қыс.

Мақалда былай деп келтірілген:

«**قِشُ قُشِّي أَوْتُ** Қыш қопқы от: Қыш қонұқы от
 — Қыс қонағы от; (Қыстың сыйапаты от)».

تَفَّ TEF

TEF: әдіс; айла;

Мақалда былай айтылады:

«**أَنْجِي تَجَا تَفَّ يَلْمَا أَدِغْ أَنْجَا يُولُ يَلْمِيرُ** Авшы
 пешә ал* билсе азығ анша јол билір: Авшы нәшә ал
 білсе адзығ анша иол билір — Аушы қанша айла
 білсе, аяқ сонша жол біледі».

جَفَّ ЖЫФ

ЖЫФ: шараптың көзеде, не басқа ыдыста шы-
 мырлап қайнағанда шыққан дыбысы.

قَبِّي ҚЫВ

ҚЫБ (ҚЫП): бақ; дәулет.

تَوَّكُ TOK

TOK: ток.

«**تَوَّكُ كِشِي** Ток кіші: Ток кіші — ток адам».

«**تَوَّكُ عَرُ** Ток ер: Ток ер — Түріктердің шашы секіл-
 ді басына шаш қоймаған, тақырбас адам» «**تَوَّكُ يَلْمِي**»

Ток жықы: Ток иылқы — Токал (мүйізі жоқ) мал».

* Жазба нұсқада «теф» сөзінің орнында «ал» (алдау, арбау) сөзі жазылған. Б. Ата-
 лай талдауына сүйеніп «tef» деп оқылғаны жөн.

«**تُقُ تُقُ اتِي**» **Ток ток etti**: Ток ток етті — Ток-ток етті; Тасты тасқа ұрғанда шығатын дыбыс секілді дыбыс шығарды. «**أَزِ كَيْسِي بِيْرَا تُقُ تُقُ بِلْدِي**»
Er kissi birle tok tok boldı: Ер кісi бiрле ток ток болды — Ер әйелiмен ток-ток болды; ерi әйелiмен келiспей қалды.

جَقْ ЖАҚ

ЖАҚ: «дәл, күдды» тәрізді бiр нәрсенiң өзiнен айнымайтын ұқсастығын бiлдiретiн сөз. «**جَقْ**
أَلْ أَاتِي تَغِيْلُ **Жак ол атны тутғыл**: **Жак ол атны**
тұтғыл — Дәл сол атты ұстанғын». «**جَقْ أَمَجْنِي أَرْغَلُ**»
Жак амашны ұғғыл: **Жак амашны ұрғыл** — Дәл
 нысананы ұрғын.»

جَقْ جَقْ ШАҚ ШУҚ ШАҚ ШҰҚ: Отын, сүйек иә жанғақ секiлдi нәрселердi сындырған, шаққан кезде шығатын дыбыс.

«**جَقْ جَقْ اتِي**» **Шак шук etti**: Шак шүк етті — Шак-шүк етті» дегендi бiлдiредi.

جَقْ ШАҚ

ШАҚ: (қыңқ); бұл да дыбысты бiлдiретiн бiр сөз.

«**أَلْ أَنِي أَرْدِي جَقْ أَتَمَدِي**» **Ол аны ұрды шак етмеді**: Ол аны ұрды шак етмеді — Ол оны ұрды, кыңк (шыңк) етпеді.»

زَقْ زَقْ ЗАҚ ЗАҚ: жақ-жақ; Қошқарларды сүзiстiру үшін қыстағанда айтылатын сөз.

سَقْ سَقْ САҚ САҚ: сақ бол; сақтан;

Жаудан қорған, оттан иә басқалардан сақтайтын қарауыл, күзетшiлердi сергек, қырағы болуға шақырып айтылатын сөз. «**سَقْ سَقْ** **Сақ сақ**: Сақ сақ» дегенi «Сергек, сақ бол» дегендi бiлдiредi. «**سَقْ سَقْ** **Сақ ер**: Сақ ер — сергек, сақ адам».

سُقْ СУҚ

СҰҚ: соқа (бас); жалғыз;

«**سُقْ يَلْنُكُوسْ أَرْ**» **Сүк иалңус ер** —

Соқа бас адам; Жападан жалғыз адам; не жана-шыр ағайыны, не туысы, не жәрдемшісі жоқ жалғыз басты адам.»

بَكْ	БЕК	БЕК: берік; қатты; «بَكْ نَانْ» Bek nān: Бек нән — берік нәрсе.»
بُكْ	БҮК	БҮК: тоғай; ағаш өскен жер.
بُكْ	БҮК	БҮК: бұрыш, мүйіс; (бүгіліс). (Оғызша).
تَكْ	ТЕК	ТЕК: текке; әшейін; «تَكْ كَلْدِمْ» Tek keldim: Тек келдім— Текке келдім.» «تَكْ تُرْ» Tek tur: Тек тұр — Тек тұр; (Тыныш тұр)». Оғызша.
جُكْ	ШЕК ШҮК	ШЕК ШҮК: кәкір-шүкір; уак-түйек.
جُكْ	ШӨК ШӨК	ШӨК-ШӨК: түйені шөгергенде «جُكْ جُكْ» шөк-шөк» дейді.
جِكْ	ШІК ШІК	ШІК ШІК: шек-шек; ешкілерді шақырғанда айтылатын сөз. Суарғанда да осы сөзді айтады.
جِكْ	ШІК	ШІК: шік. Асық ойнағанда асық шалқасынан жатса «جِكْ تُرْدِي» Šik turdy: шік тұрды — шік түсті, шік тұрды» дейді.
دُكْ	ДҮК	ДҮК: дүңк. «دُكْ اُرْدِي» Dük urdy: Дүк ұрды — «Дүңк ұрды»; жұдырықпен жеңіл ғана «дүңк» еткізіп ұрды.
دُكْ	ДҮК	ДҮК: («шамасы», «ішінде» дегенді аңғартатын, санға қатысты айтылатын қосымша — А. Е.) «دُكْ مِيْنْ» Dük min: Дүк мың — Мыңның ішінде.» «دُكْ مِيْنْ يَارْمَاقْ» Dük myn jaqmaq: Дүк мың иармақ — Мың шамасындағы ақша; Мың қатарлы ақша.»
دِكْ	ДІК	ДІК: тік. «دِكْ تُرْدِي» Dik turdy: Дік тұрды — Тік тұрды.»
سِكْ	СІК	СІК: сік; еркектің жыныс мүшесі.

Махмұт былай дейді: Әдеп сақтағандықтан әрі тәнірдің кітабына құрмет білдіру үшін білімсіз ерлер мен әйелдердің қасында Құран оқыған кісі мына аятты бәсең, ақырын дауыспен оқуы керек:

«وَأَتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سَكِينًا» «مَا يَفْتَحِ اللَّهُ لِلنَّاسِ

«مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يَمُنُّكَ فَلَا تَمْرِيلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ»
Осындай аяттарды баяу оқыған жөн. Әйтпесе, олар бұл аяттардың мағынасын ұқпағандықтан, кейбір сөздерін өз тілдеріндегідей түсініп күліп жібереді, сөйтіп күнәкәр болады. Соған ұқсас: «أَنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَافٌ» деген аятын оқығанда да дауысты бәсеңдете оқу керек. Өйткені түрік тілінде әйелдердің жыныс мүшесі «تِلَاقٌ» Тылак: Тылак — Тылак» деп аталады. Сол секілді білімсіз оғыздар қасында:

«عَلَانَتْ أَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الزَّمِينِ أَمْ نَحْنُ الْأَنْزِلُونَ» деген аятын оқығанда да сұрақ жалғауы «ам — ам» қосымшасын ақырын дауыспен оқу жөн болады. Өйткені, оғыздардың тілінде «آم ам» әйелдердің жыныс мүшесін білдіреді. Сөздердің мағынасын тура, дұрыс түсінетіндердің алдында бұл аяттарды қалай оқыса да болады, зияны жоқ.

شُكُّ ШҮК ШҮК: тыш: Тыныштандыру үшін айтылатын сөз. Түріктер «тыш (тыныш) тұр» дегенді «شُكُّ شُكُّ» Шүк tur: Шүк тұр» дейді.

مُكُّ МҮК МҮК: мыкшию; бүгілу;
«أَلْ مُكُّ تُرْدِي» Ol мүк turды: Ол мүк тұрды — Ол мыкшиып тұрды.»

بُلُّ БҮЛ БҮЛ: 1) ала(аяк); қаска; 2) бүліну.

«بُلُّ أَت» Bul at: Бұл ат — Ала аяк ат.» Маңдайында қаскасы бар атты «بُلُّ أَت» Bül at: Бұл ат» дей-

ді «**أَقْرَبُ بُلٍ** Ufar bül: Ұғар бұл»~деп те айтады. Ұзақ тұрын калып, дәмі бұзылған бидайды «**بُلٌ تَرِيغٌ** Bül taғығ: Бұл тарығ — Бүлінген бидай» дейді. Жанбырдан, су өтіп кетуден, көп жатып калудан бүлінген нәрсснің барлығына «**بُلٌ** bül — бұл» дейді. Бұл айтылуы, мағынасы жағынан арабшаға жақын. Бүлінген, шіріген нәрсе-ні араптар «**بِلِي**», түріктер «**بُل** bül-бұл» дейді.

تِل TIL

ТИЛ: тіл; сөз.

«**أَلْ أَنْكَرَ تِلَ تَكَوَدِي** Ol anar til tegürdi: Ол анар тіл тегүрді:

— Ол оған тіл тигізді.»

تِل TIL

ТИЛ: тіл;

Мақалда былай келтірілген: «**أَرْدَمَ بَعِي تِلَ** Ardem bashi til:

Ердем башы тіл: Ердем башы тіл — Әдеп-қасиет (өнер) басы тіл». Бұл мақал арабшалағы:

«**أَلْتَرَهُ مَجْبُوتٌ تَحْتِ لِسَانِهِ**» деген мақалға дәл келеді. Бұл жерде «жақсы сөз», «ізгі сөз» хақын-да айтылған.

تِل TIL

ТИЛ: сөз; лұғат;

Мысалы: «**أَفْزُ تِلِي** Oғuz tili: Оғүз тілі — Оғыз тілі»,

«**يَابَاكُ تِلِي** Jabaku tili: Иабақү тілі — Иабақы тілі» дегендер секілді. Бұл сөз мағына жағынан арабшаға үйлесімді келеді. Сол сияқты араб тіліндегі «**لسان** — лисан» сөзі де «сөз, лұғат, тіл» секілді бірнеше мағынаны білдіреді.

Сондықтан да, «**إِنِّي أَتَتِي لِسَانٌ**

«**لَا أَسْرَ بِهَا مِنْ عُلُوِّ لَهَجٍ فِيهَا وَلَا سَخَرُ**» деген мақалда «**لسان** лисан» сөзі «сөз» деген мағынада келтірілген.

تِل TIL

ТИЛ: жау жақтан алынатын «тіл»;

«**تِلَ تَتْتِيَمٌ** Til tuttım: Тіл тұттым — Тіл ұста-

- ШІЛ: көк, көгерген таңба, теріге түскен таяқтың табы, ізі.
- جِلَّ شِل ШІЛ ШАЛ ШҮЛ ШАЛ-ШҮЛ: епсіз, шалдыр-шатпақ;
«قَلَّ شِلَّ شِلَّ شِلَّ Шал шүл eliklig — Қолы икемсіз; қолы іске епсіз адам.»
- قُلَّ КҮЛ КҮЛ: күл;
Мақалда былай айтылады: «قُلَّ يَغِي إِتْ بӨРِي» Күл жағы ыт бөгі: Күл иағы ыт бөрі — Күл — дұшпан, ит — бөрі». Ол — қолынан келсе иесінің малын алып, сәтін тауып қашып кеткісі келіп тұрады. Ит те тегінен, үй-жай үшін бөрі. Өйткені ол да жейтін нәрсе тапса, одан өзін тия алмайды. Бұл мақал күлдің қожасына опа бермейтінін білдіру үшін айтылады.
- قِلَّ ҚЫЛ ҚЫЛ: қыл; түк; (қылшық); Адам иә басқа нәрселердің түгі.
- قِلَّ قَشِي ҚЫЛ ҚУШ ҚЫЛ ҚҮШ: ҚЫЛ ҚҮС; Ерте көктемде келетін, үйрекке ұқсас құстың бір түрі. Бектер ерте көктемде оны бір-біріне сауға қылады. Оны «قِلَّ قَشِي Қыл қизгик: Қыл құдзрық — Қыл күй-рық» деп те атайды.
- كُلَّ КҮЛ КҮЛ: күл;
Мақалда былай айтылады: «كُلَّ اَرَكْجَا كوزَانَا يЕК» Күл үргүнше көз үрсе иег — Күлді үрлегенше, коза үрлеген дұрыс.» Бұл мақал адамды мардымсыз істі қойып, үлкен келелі істі істеуге шақыру үшін айтылған.
- تَمَّ ТЕМ ТЕМ: тиек, тірек.
«تَمَّ قَبْغِ تَمَلْتِي*» Қапұғ темледі: Қапұғ темледі — Есікті тиектелді; Есіктің тиегін ілді.»

* Б. Аталай жазба нұсқасындағы «تَمَلْتِي» деген түзету жаңылыс, негізінде «تَمَلْدِي» деп түсіндіреді.

- تۈم TUM ТҰМ: суық;
Тегінде бұл сөз «суық» деген мағынаны білдіреді, әйтсе де «суық, суық нәрсе» деген мағынада қолданылатын «تۈملۈغ Tumluғ: Тұмлұғ — Тұмлұғ» сөзі де бар.
- تۈم TUM ТҰМ: тым; кою. Жануарлардың реңін білдіргенде «кою», «ток» деген мәнді білдіру үшін қолданылатын көмекші, қосымша сөз.
«تۈم قارا ات Tum kara at: Тұм қара ат — Тым қара ат»; «Өте қара ат. «تۈم تورۈغ ات Tum toruғ at: Тұм торығ ат — Тым торы ат; түгел торы ат.»
- شۈم SHYM ШЫМ: бек, аса; өте.
Бір нәрсенің жастығын, ылғалдылығын немесе шикілігін баса аңғартатын сөз. «چۈم بېك ات چۈم بېك ات Шым jik et: Шым иік et — Бек шикі et»; «شۈم ۈل تون شۈم ۈل تون Шым өл ton: Шым өл тон — Өте су тсн.»
- شۈم SHYM ШЫМ: шым;
Жерден орып алып, ыстықта кептіріліп, тамызық үшін қолданылатын шөп. «چۈم پىشتى چۈم پىشتى Шым рішти: Шым пішти — Шым орды; шым кесті.»
- سۈم SYM СҰМ: өте; жүдә.
«سۈم سۈشۈك نەن سۈم سۈشۈك نەن Sүm sүшүк нән: Сүм сүшүк нән — Тәп-тәтті нәрсе; Жүдә тәтті нәрсе».(Оғызша).
- قۇم QUM ҚҰМ: құм. (Шігілше). Мұны оғыздар білмейді.
كەم KEM КЕМ: кемістік; кесел.
«آت كەلەندى At kemlendi : Ат кемленді — Ат кеселді болды.» Басқаларға да осы мәнде қолданылады.
- كۈم KӨМ КӨМ: Көк түсті күшейтіп білдіру үшін «көк» сөзінің алдынан қосып айтылатын қосымша.

		«كۆك كۆم Kөm көк: Көм көк—Көп-көк». (Оғызша).
كِم	KIM	KIM: сұраулы сөз. Мұның арабшадағы баламасы: «مَنْ مән» сөзі. «هَذَا مَنْ Бұл кім?» дегеннің арапшасы: «هُوَ كِمٌ Вu kim: Бұ кім — Бұл кім?» Бұл сөз жекеше де, көпше түрде де қолданыла береді. Оғыздар: «بوی كِمٌ Вoj kim: Бой кім — Бой кім?» дейді. «Қай тайпа?» дегені. «Бой» сөзі — жалпы есім.
بِن	BEN	БЕН: мен. «بِن بَارِدِم Ben bardym: Бен бардым — Бен бардым.» (Оғызша) Түріктер «мен»— дейді. «مَنْ بَارِدِم Men bardym: Мен бардым.»
تِن	TYN	ТҮН: түн; кеш. «تِن لَعَدِم Tynle keldim: Түнле келдім — Түнде келдім.»
تِن	TIN	ТИН: тін; рух; жан. «تِن تِس كَسِلْدِي Аның tini kesildi: Аның тіні кесілді — Оның тіні үзілді.»
تِن	TIN	ТИН: жүген. «تِن تِزْجِن Tin tizgin: Тін тізгін — Жүген-тізгін»
شِن	ШЫН	ШЫН: рас; шын. «شِن سَوَزَلَر Шын sözler: Шын сөзлер — Рас сөздер.» «شِن اَيْدِنك Шын ajдың: Шын айдың — Шын айттың.»
سِن	SEN	СЕН: сен. Түріктер бұл сөзді балаларға, қызметшілерге, жас жағынан иә дәреже жағынан өзінен төмен адамдарға айтады. Өздерінен жоғары, мәртебелі, қадірлі кісілерге «سِن siz» дейді. Оғыздар керісінше, үлкендерге «сен», кішілерге «сіз» дейді. Жалпы, көптік түрде де «сіз» деп қолда-

нады. Қағида осындай. Сондықтан «сіз» көптік-ті де білдіреді.

قِن كЫН

КЫН: қын; Пышақтың иә қылыштың қыны.

«قَلْبٍ قِنِي» Қылыш қыпы: Қылыш қыны — Қылыш қыны.»

كِن KEN

КЕН: Күншығыс жақтағы әрбір шахардың атауына «кен» сөзі қосылады. Бұл сөз «كَنْت» кент, кенд» сөзінің қысқарған түрі.

كُن KYN

КҮН: күн.

«كُنْ تَغْدِي» Күн туғды: Күн түғды — Күн туды.»

Мақалда былай деп келтірілген:

«كُنَّا بَقْسًا كَوْز قَارَ» Күнге бакса көз камар: Күнге бакса көз камар — Күнге караса (бакса), көз карығар.»

كُن KYN

КҮН: күн; күндіз;

«بُو كُنْ بَرْغِلَ» Bu күн бағғыл: Бұ күн барғыл — Бүгін барғын.» «كُنْ» Күн—күндіз» күннің нұрымен пайда болғандығы үшін солай аталған.

كِن يِبَار KIN ЫПАР КІН ИЫПАР: Кіндік* жұпары;

مَن MƏN

МӘН: мен. Түрікше.

مُن MYN

МҮН: сорпа.

Мен иағмалардан естідім: олар «сорпа келтір» дейтін жерлерде «مِنْ كَلْدَرُ» Мүн keldүг» дегенде, сорпа әзірлеп әкеледі. Бұл есімдерді Түрік жазуымен жазғанда, бір жұмсақ әріп қосып жазуға да болар еді.

Бірақ, бұл сөздер мен жазғандағыдай дауыстап айтылады.

Екі әріпті сәлім сөздер бөлімі бітті.

* Кін — мускус; Кейбір жан-жануарлардың безінен, жыныс безінен шығатын иіс.

ҮШ ӘРІПТІЛЕР БӨЛІМІ

فَعْلٍ ФӘ‘Л, فُعْلٍ ФУ‘Л, فِئِلٍ ФИ‘Л, ТҮРІНДЕГІ БАСТАПҚЫ ӘРІПТЕРІ ТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ БОЛЫП КЕЛЕТІН, ОРТАҢҒЫ ӘРІП СҮКІНДІК СӨЗДЕР БӨЛІМІ

بَارْتٌ	BART	БАРТ: шарап, тағы сол сияқты сұйық нәрселердің өлшеуіші.
بَارْتٌ	BART	БАРТ: су ішетін бакыр (ожау). (Оғызша). «بَارْتٌ بَارْتٌ تَتْتِي» Bart burt tutty: Барт бұрт тұтты — Кенеттен жан-жағынан ұстады.»
بُورْتٌ	BURT	БҰРТ: бастығырылу; кара басу; Сондықтан «كُتِي *بُورْتٌ» дейді.
بِيرْتٌ	BERT	БЕРТ: берім; Құлының кожасына жыл сайын беретін берімі. Бұл сөзді «ي — и» әрпімен «بِيرْتٌ бирт» түрінде жазған дұрыс.
تِيرْتٌ	ТЫРТ	ТЫРТ: мата жыртылғанда шығатын дыбыс. «أَيُّكَ تُونِنِ تِيرْتٌ تِيرْتٌ يِرْتِي» Аның тонын тырт тырт иыртты — Оның тонын тырт-тырт жыртты.»
تُورْتٌ	TӨRT	ТӨРТ: төрт; «تُورْتٌ تَارْمَاقُ» Tört jarmaq: төрт иармак — төрт теңге» Бұл жалпы төрт санын білдіреді. Бұл сөзді «و — у» әрпімен «تُورْتٌ турт» түрінде жазған дұрысырақ.
جَارْتٌ شَارْتٌ	ШАРТ ШУРТ ШАРТ-ШҰРТ:	Бір нәрсенің ұсағы, сынығы, ұнтағы.

* Жазба нұсқасында осы сөз анық шықпаған. Жалпы, жоғарыдағы «барт» сөздері де «иарт» түрінде жазылған. Өліпби, жазба ерекшеліктерін, мағынасын, зерттеушілердің талдауларын ескеріп, «барт» деп алдық.

- جَرَتْ** ШАРТ ШАРТ: біраз, шағын, кішкене.
«بِزْنِكَ آندا بيز جَرَتْ اَلْعَوْمَزُ بار» Bizniң anda bir shart alғumыз bar: Бізнің анда бір шарт алғұмыз бар — Біздің онда кішкене алашағымыз бар.»
- جِرْت** ШИРТ ШИРТ: шырт.
«جِرْت سُوذَنِي» Шirt suzты: Ширт сүдзты — Шырт түкірді, яғни тістерінің арасынан «шырт» еткізіп түкірді.»
- سَرْت** SART САРТ: саудагер.
Бұл сөз «سَرْت آرتي آريغُ بِلْسَا بِلْدَا بيز» Sart azıky aғығ bolsa jolda jer: Сарт азұқы арығ болса иолда иер», ~деген мақалда келтірілген. (Бұл мақалдың мағынасы бір-екі мәрте түсіндірілді).
- سُرْت** SART SURT САРТ-СҮРТ: Үлкен аяқ киім кигенде шығатын дыбыс.
«سُرْت آدَاقِي آنيكُ Аның азақы sart surt кылды: Аның адзақы сарт сұрт кылды — Оның аяғы қолп-қолп етті.»
- СЫРТ** SYIRT СЫРТ: қырат; жал. Оғыздар төбе мен адыр, қыраттарды «سُرْت» сырт» дейді.
- ҚАРТ** ҚАРТ ҚАРТ: жара. (Жан жарасы. А. Е.)
Осыдан шығарып құлқы бұзылған, мазасыз адамға «قَرْتُ آر» kart er: карт ер — карт адам» дейді.
- ҚҰРТ** ҚҰРТ ҚҰРТ: бөрі; құрт (қасқыр) . Түрік халықтарының бөрі осылай дейді. Оғыздар да бөріні «құрт» дейді.
- ҚАРТ ҚҰРТ** ҚАРТ ҚҰРТ ҚАРТ-ҚҰРТ: сырт-сырт;
«قَرْتُ قَرْتُ آليكُ Elik kart kurt etti: Елік карт құрт етті — Бармактар сырт-сырт етті.»
- ҚЫРТ** ҚЫРТ ҚЫРТ: қысқа; шолақ.
«قَرْتُ От» Кырт ot: Кырт от — Қысқа шөп»; Сондай-ақ, қысқа шашты да «قَرْتُ سَاج» Кырт sash: Кырт саш — Шолақ шаш», құлықсыз, сараң

адамды «**كُت كُت** Қырт кіші: Қырт кіші — Қырт кісі» дейді.

كُت كُت KYRT KYRT КҮРТ-КҮРТ: ат жем жегенде шығатын дыбыс.

«**آت آرپانی کُرت کُرت** At arpanı kurt kurt jedi: Ат арпаны күрт күрт иеді — Ат арпаны күрт-күрт жеді». Сол секілді адам қияр, қиярға ұксас нәрселерді жегенде шығатын дыбысты осы сөзбен жеткізеді.

كُت KYRT КҮРТ: қайың; тау ағашы. Одан садақ, қамшы, таяқ секілді нәрселер жасалады.

قَرش قَرش ҚАРШ ҚҮРШ ҚАРШ ҚҮРШ: қатыр-құтыр;
«**آر تۇرمۇزنى قَرش قَرش** Er turmuzny qarsh qursh jedi: Ер тұрмұзны қарш құрш иеді — Адам қиярды қарш-құрш жеді.»

قُرش ҚҮРШ ҚҮРШ: құрыш.
«**قُرش تەمۈر** Qursh temyr: Құрш темүр-Құрыш.»
Төзімді, пысық адамды «**قُرش آر** Qursh ar: Құрш ерен — Құрыш ерен» дейді. Қатты, шымыр нәрсенің бәріне осы сөз айтылады.

مۈرۈش МҮРШ МҮРШ: бұрыш; қарабұрыш.

كەند KEND КЕНД: кент; сахар.

Осы сөзден шығарып Қашқарды «**اوردو كەند** Ordu kend — Орда кент» дейді, «Хан тұратын қала, астана» деген мағынада. Осы қаланың ауасы таза болғандықтан Афрасиаб сол жерде тұрған. Бұл жер төменгі Шын. Жырда былай деп жырланады:

«**كەندكۈلەر آقئير**
كەندلەر آزا چئير
فۇرەن آين يئير
بۇرچن آزا سچئير»

*Kelñizleju aqıymız
Kendler üze шықтымыз
Furxan evin жықтымыз
Burxan üze сыштымыз:*

*Келңізлеуі ақтымыз
Кендлер үзе шықтымыз
Фұрхан евін шықтымыз
Бұрхан үзе сыштымыз—*

*Сел секілді ақтық,
Қалаларын шаптық,
Бұтхана үйін жықтық,
Бұрханына тыштық.»*

(Ұйғырларға қарсы соғысты дәріптейді: тасқын селдей ақтық; қалаларының үстіне шықтық (кірдік); бұтхана үйлерін бұздық; бұрханының үстіне сидік).

كَنْد KEND

КЕНД: кент;

Оғыздар және оларға жақын маңда тұрған жұрт тілінде «қыстак» деген мәнде, түрік халықтарының көпшілігінің тілінде «шәхар, қала» дегенді білдіреді. Осыдан алып Ферғананы «**أوزكند**» *Öz kend*: Өз кенд — Өзкент» деп атаған, «Өз шәхарымыз» дегендегісі. Сол сияқты үлкен қала болғандықтан «**سَمَز كَنْد**» *Semiz kend*: Семіз кенд — Семіз қала; семіз кент» солай аталған. Мұны парсылар «**سَمَز قَنْد**» *Samar kand*: Самар канд — Самарканд» дейді.

بَارِس BARS

БАРС: барыс, кабылан; Жыртқыш бір айуан.

بَارِس BAPS

БАРС: барыс; Түріктердегі он екі мүшел жылдардың бірі. Түріктер он екі түрлі хайуанның аттарын алып, он екі жылға ат берген. Балаларының жастарын, соғыс тарихтары мен сол секілді басқа жағдайларды сол жылдардың айналуымен есептеп шығарады. Оның келіп шыққан түп-тамыры мынадай:

Түрік қағандарының бірі өзінен бірнеше жыл ілгеріде өткен ұрысты таллап үйренбекші болған, сөйтіп сол ұрыс болған жылды анықтаған кезде жаңылысқан. Сол мәселе хақында қаған халқымен кенесіп, құрылтайда: «Біз бұл тарихты анықтағанда қалай қателессек, біздің келешек ұрпақтарымыз да солай қателеседі. Сондықтан, біз енді он екі ай мен аспандағы он екі бұржыны негізге алып, әрбір жылға бір ат қояйық, бізден кейінгі жыл қайыру жылдардың айналысымен есептелсін, бұл біздің арамызда мәңгіге бір жәдігерлік болып қалсын» — депті. Халық қағанның бұл айтқандарын «солай болсын» десіп, құптайды. (Осы деректің өзі-ақ түрік жұртында құрылтай, ойласып келісіп алып шешімге келу тәрізді қауымдық, елдік рәсімнің тым ежелден қалыптасқандығын білдіреді. А. Е.)

Сол оймен қаған аңға шығады да барлық жабайы хайуандарды Іле өзеніне қарай қууды бұйырған. Бұл ағысы қатты үлкен дария. Адамдар аң аулай жүріп, хайуандарды Іле өзеніне қарай қуады. Бірқатар хайуандар суға секірген. Солардың он екі түрі судан жүзіп өтеді. Сөйтіп он екі жылға сол он екі хайуанның аты берілген. Судан ең алдымен «سَجْفَان» сышқан: сышқан — тышқан» жүзіп өткен. Сол үшін жыл басы соның атымен аталып, «سَجْفَان يِلِي» сышқан жылы: сышқан иылы — тышқан жылы» деп ат қойылған. Одан кейін судан өткендер төмендегі ретпен шығып, олардың әрқайсысы бір-бір жылдың аты болып қалыпты:

اود يِلِي	Ud жылы —	Сиыр жылы;
بارس يِلِي	Bars жылы —	Барс жылы;
تَيْغَفَان يِلِي	Тавышқан жылы —	Қоян жылы;
ناك يِلِي	Nek* жылы —	Тимсах жылы;

* Қазір ұлу жылы деп жүрміз. А. Е.

يِلان	Жылан жылы —	Жылан жылы;
يِلند	Jund жылы —	Жылқы жылы;
يِلوى	Koj жылы —	Қой жылы;
يِلچين	Бішін жылы —	Мешін жылы;
يِلقاغۇ	Тақағу жылы —	Тауық жылы;
يِلت	Ыт жылы —	Ит жылы;
يِلتوكوز	Тоңуз жылы —	Доңыз жылы.

«Тоңуз» Доңыз жылына жеткеннен кейін, жыл қайыру тышқан жылынан қайта басталады. Бұл кітапты жазған жылымыз төрт жүз алпыс алтыншы (466) жылдың Мұхаррам айы болып, жылан жылы кірген еді. Бұл жыл өтіп төрт жүз алпыс жетінші жылға аяқ басқанда, жылқы жылы кіреді. Жыл санау осы біз көрсеткен тәртіп бойынша жүреді.

Түріктер бұл жылдардың әрқайсысында бір қасиет бар деп нанған. Мәселен: олардың көзқарасынша сиыр жылы кіргенде, ұрыс көп болады, себебі сиыр бір-бірімен көп сүзisetін хайуан. Тауық жылы келсе, азық-түлік көбейеді, адамдардың кам-қарекеті көбейеді. Өйткені тауықтың жемі дән, оны тауып, теріп жеу үшін тауық әрнәрсені шоқып, теріп жүреді.

Нек жылы кірсе, жауын-шашын, су мол болады да егін бітік шығады, өйткені ол су хайуаны.

Доңыз жылы кірсе, қар қалың жауады, қатты суық болады, бітнә көбейеді. Түріктер тағы сол сияқты әр жылға әрқилы болжам жасайды.

Түріктерде аптаның жеті күнінің аты жоқ. Сол себепті «апта» деген ұғым исләмнан кейін мәлім болды.

Айлардың аттарына келсек, қалаларда арабша ай аттары қолданылады. Көшпенді, мұсылман болмаған түріктер жылды төрт мез-

гілге бөліп, әр үш айды бір атпен атайды. Жылдың өткенін сол жолмен білдіреді. Мәселен: Наурыздан (жаңа күннен) кейінгі ерте көктем айын «**أَغْلَاقِ آي** Oғлақ ај: Оғлақ ай — Оғлақ айы» (көктем айы) дейді, одан кейінгі айды «**أَلُغِ أَغْلَاقِ آي** Uluғ oғлақ ај: Ұлұқ оғлақ ай — Ұлы оғлақ айы» (үлкен көктем айы) дейді. Өйткені, бұл айда лақ үлкен болып калады. Одан кейінгі айды «**أَلُغِ آي** Uluғ ај: Ұлұқ ай — Ұлығ ай; үлкен ай» дейді, өйткені бұл ай жаз ортасында болып, осы кезде жердің жүзі түрлі берекеге толып, мал-жандар оналып, семіреді, сүт көбейеді және сол сияқты басқасы да жетіледі. Көп қолданылмайтындықтан бұл жерде қалған ай аттарын айтып отырмаймын. Өзің түсініп біл.

بَارِسْ BARS

BARC: ісік, бөрткен; Шыбын-шіркей шаққаннан немесе жел тигеннен денеде пайда болатын ісік.

«**آپنی یتِ بَارِسْ بُلْدِی** Апың eti bars boldы: Анын еті барс болды — Оның еті (денесі) істі.»

تَرِسْ TERS

TERC: теріс; киын;

Теріс нәрсені, істі «**تَرِسْ یشِ** Ters ыш: Терс ыш — Teric ic» дейді.

شَارِسْ SHARS SHARS ШАРС—ШАРС: шарт-шарт;

«**اَلْ اَنی جَارِسْ جَارِسْ اُرْدِی** Ol аны шарс шарс urды: Ол аны шарс-шарс ұрды — Ол оны шарт-шарт ұрды»; «**تَارِسْ تَارِسْ اُرْدِی** Tars tars urды: Тарс тарс ұрды — Тарс-тарс ұрды». Жан-жағынан тарсылдатып ұрды дегенді білдіреді.

قَارِسْ KARS ҚАРС ҚАРС: шапалақтың дыбысы.

«**قَارِسْ قَارِسْ آہَا یشِ** Qars qars aja japды: Қарс қарс аиа иапды — Қарс-қарс алақан шапалақтады».

كُلْفْ KYLF

KYLF: гүрс; гүрп.

«**تَامَ كُلفَ يَقْدِي** Tam külf жыкылды: Там күлф иыкылды — Там гүрс күлады.»

بَرْقُ BARQ BARQ: «**أَنْ بَرْقُ** Ev barq: Ев барк — Үй-жай»; «**بَرْقُ** Барк» сөзі өзі қолданылмайды, «**أَنْ** ev — үй» сөзімен қосарланып айтылады.

تُرُقُ TURK ТҮРК: тұрық; тұрқы. Бір нәрсенің ұзындығы, бойы. «**بِيرَ سُنْغُو تُرُقِي** Bir süngü turқы: Бір сүнгү тұрқы — Бір найза бойы; бір найза ұзындығы». «**يِرَ عِنِي تُرُقِي** Jer eni turқы: Иер ені тұрқы — Жердің ені, ұзындығы.»

چُلُقُ ЧУЛК ЧҮЛК: сүлк.
«**چُلُقُ آسْگُگُكُ** Чулк esgүгүк: Чүлк esгүгүк — Сүлк мас; Ессіз мас.»

شَالِقُ ШАЛК ШҮЛК ШАЛҚ ШҮЛҚ: Итерісуден, иә ұрыс-қанда шығатын үн.

«**شَالِقُ شُولُقُ بَادَارُ قَلْدِي** Шалқ шүлқ бадар қылды (judғуклыды): Шалқ шүлқ бадар қылды (идүрүк-клыды) — Шалк-шүлқ жұдырықтады.»

قِرْقُ ҚЫРК ҚЫРК: қырық:

Мақалда былай келген:

«**قِرْقُ يَلْقَا تَكْمِنُ بَائِي جِغَائِي تُزْلِنُورُ** Қырк жылқа тегін бай шығай тузлінүг: Қырк иылқа тегін бай шығай түзлінүр — Қырық жылға дейін бай мен кедей теңесер.» (Өлім-жітім, заманның өзгеруіне қарай қырық жылда бай мен кедей теңесіп қалар.)

بَرْكُ BERK БЕРК: берік;
«**بَرْكُ نَانِكُ** Berk nән: Берк нән — Берік нәрсе.» Негізі «**بَكُ** bek — бек» болған, «р — г» әрпі кейін қосылған.

بُورْكُ BÖRK БӨРК: бөрік;
«**تَاتْسِيْزُ تُرْكُ بُلْمَاسُ بَافْسِيْزُ بُورْكُ بُلْمَاسُ** Tatsız türk bolmas başsız bөрk bolmas: Татсыз түрік

болмас башсыз бөрк болмас — Жатсыз түрік болмас, бассыз бөрік болмас.»

تُرْكُ TYRK

ТҮРК: Түрік қалаларының бірінің аты.

تَرَكَ TERK

ТЕРК: тез;

«تَرَكَ Terk kel: Терк кел — Тез кел.» Бір істі тез істеу керек болғанда осы сөз қолданылады. Мысалы: «تَرَكَ Terk қыл: Терк қыл — Тез істе.»

تُرْكُ TYRK

ТҮРК: түрік; Тәңірі жарылқаушы Нұқтың ұлының есімі. Бұл Тәңірдің Нұқтың ұлы Түрк балаларына берген есімі. Оның әулеті де «تُرْكُ түрк-түрк» деп аталады.

Тәңірдің «هَلْ آتَىٰ عَلَىٰ الْإِنْسَانِ حَيْثُ مِنْ» «الدَّهْرِ» деген аятындағы «انسان инсан» сөзі бір «адам» мағынасын білдіреді. Бұл жерде сөз бір адам туралы. Төмендегі

«لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ. ثُمَّ رَدَدْنَاهُ»

«أَسْقَلَ سَائِلِينَ. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ»

деген аятында «инсан» сөзі көптік мағынаны білдіреді. Бұл жерде жалпыдан жалқыны айырып алу бар. Бірақ жалпыдан ғана айырып алуға болады. «Түрік» сөзі Нұқ ұлының есімі болып келгенде, жеке бір кісіні білдіреді, Нұқ әулетінің есімі болып келгенде «بَشَرٌ — бешег-бешер» сөзі сияқты жалпылық мәнді, көптеген адам тобын білдіреді. Бұл жеке де, жалпы да мағынада қолданылады. Мәселен: «Рүм» сөзі Тәңірі жарылқаушы Ыскақтың ұлы Иусуға және Иусу ұлы Рүмге есім болғандықтан, рүм әулеттерінің де есімі болып келеді. «Түрік» сөзі де осындай.

Біз «Түрік» деген есімді Ұлы Тәңірінің өзі қойған» дедік. Мәселен: «الْفَيْحُ الْأَمَامُ الرَّاهِدُ» Қашқарлық Халеф «بن خَلْفِ الْكَافِرِي»

ұлы имам Шәйх Құсайынның «ابن القرفي» деген адамнан ұғып алып, маған айтып беруінше:

«الشيخ أبو بكر الفهد الجرجاني»

деген атпен белгілі жаржарлық Шәйх Әбубәкір ақырзаман ту-

расында жазған «ابن أبي الدنيا» — деп таныл-

ған әйгілі бір кітабында ұлы пайғамбарымыздан нақыл келтіріп, мынадай бір хадисті баяндайды:

يَقُولُ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ إِنَّ لِي جُنْدًا سَمِيحَةً التُّرْكِ وَ

أَسْكَنْتَهُمُ الْمَشْرِقَ فَإِذَا غَضِبْتُ عَلَى قَوْمٍ سَلَطْتَهُمْ عَلَيْهِمْ

Ұлы тәңірі: «Менің бір тайпа қосыным бар, оларды «түрік» деп атадым, оларды күншығысқа орналастырдым. Бір ұлысқа ашуланып, назалансам түріктерді соларға қарсы саламын» депті.

Бұл жай олардың (түріктердің) басқа жұртқа карағанда үстем екендігін көрсетеді. Сондықтан да Тәңірдің өзі оларға ат берген, жер жүзінің ең биік, ыңғайлы, ең әуесі таза шұрайлы өлкелеріне орналастырған да, оларды «Өз қосыным» деп санаған. Оның үстіне түріктер көркемдік, сүйкімділік, жарқын жүзділік, әдептілік, жүректілік, үлкендерді, қарияларды құрметтеу, сөзінде тұру, мәрттік, кішіктік, тағы сондай сансыз көп мақтаулы қасиеттерге ие.

Бұл сыпаттар мынадай жырда жырланған:

« قَجَنٌ كُرْمًا أَنِي تَرْكٌ

بُذْنٌ أَنَا أَنِيكَ آمِدَجِي

مُنْكَرٌ تَكْرُ الْفَلَقُ

مُنْدَا نَوُو كَلِينُورُ

Қашан көрсе аны түрк,
 Босун анга аның аждашы,
 Миңар тегір улүглүк,
 Мунда нерү кеслинүр:

Қашан көрсе аны түрк,
 Бозун анга аның айдашы,
 Мұңар тегір үлүглүк,
 Мұнда нерү келінүр —

Қашан көрсін оны түрк,
 Айтар оған ел мұны:
 Соған тиер ұлылық,
 Содан кейін үзілер!»

(Бір адамды мадақтап: «Оны түрік алабында көрсе, түрік деп білсе, қашан көрсе де, халық оған былай дейді: «Ұлылық, жақсылық осы адамға тән, соған ғана жарасады, сонымен тоқтайды!» деп айтқаны.)

تُرْكُ

TYRK

ТҮРК: «Түрік» сөзі жалпы мәнде де, жалқы мәнде де қолданылады. Мәселен: «Сен кімсің?» мағынасындағы «كَيْمَ تَنْ Kim sen?»~сұрағына «تُرْكُ مَن Tүrk men — Түрк мен» яғни «мен түркіпін» деп жауап берсе, бұл жалқы, жекеше түрдегісі. «تُرْكُ سُوسِي اتلندی Tүrk süsi atlandı: Түрк сүсі атланды —Түрк қолы (ордасы) атланды» дегенде, жалпылық, көпшілік мәнді білдіреді.

تُرْكُ

TYRK

ТҮРК: уақыт мағынасын білдіретін бір сөз.

Бүкіл жеміс-жидектің пісіп жетілген, уылып толысқан маусымның ортасы дегенді білдіреді. «تُرْكُ اُزْمُ اُودِي Tүrk үзүм өді: Түрк үзүм өді — Үзімнің піскен уақыты; Үзім піскен кез.» «تُرْكُ قُيَاشِ اُودِي Tүrk қуяш өді: Түрк қуяш өді — Күн ортасы (күннің ең биіктеп көтерілген кезі; сәске — А. Е.);»

«تُرْكُ يَجِيْتُ Tүrk jigит: Түрк иігіт — жігіт жасына

		толған жігіт (жігіт ағасы; толысқан жігіт шағы — А. Е.)»
سَرَك	SERK	СЕРК: қыш ыдыс пен оның сынықтары.
سُرَك	SYRK	СУРК: (суық) «أَبْنُ أَدَاقِ سُرَكِ بُرْتَكِ» Апың азақы sərk buzteg: Аның адзақы сөрк бұзтег — Оның аяғы мұздай суық». Бұл сөз тек осы орында ғана айтылады.
كُرَك	KYRK	КҮРК: тон; ішік.
كُورَك	KӨRK	КӨРК: көрік; «كُورَكُ» Kөrklyg: Көрікті — Көрікті, ажарлы.»

Ортасы сүкүндік (харакатсыз) сөздер бөлімі бітті.

ОРТАСЫ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР

ОРТАСЫ **فَعَلَ** ФӘӘЛ, **فَعُلَ** ФӘУЛ, **فَعِيلَ** ФӘИЛ, СЕКІЛДІ ТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ БОЛЫП КЕЛЕТІН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

كَلَبَ	KELEP	КЕЛЕП: түрік жайлауларында өсетін майса шөп. Малды тез семіртеді.
بَسُتَ	BASUT	БАСҮТ: жәрдемші, мейірбан, колдаушы, жебеуші.
بَسُتَ	BASUT	БАСҮТ: жәрдем. « أَلْ مَنَا بَسُتَ بَرْدِي Ol mana basut berdi: Ол мана басүт берді — Ол маған жәрдем берді.» Екеуі де бір-біріне жақын сөздер.
بُلَيْتَ	BULYIT	БҰЛЫТ: бұлт. « قَرَا بُلَيْتَ Kara buluyt: Қара бұлыт — Қара бұлт»; « اَقَى بُلَيْتَ Aq buluyt: Ақ бұлыт — Ақ бұлт.» « قَرَا بُلَيْتُ يَلْ اَجَارَهْ نَجْ يَلْ اِهْلَ اَجَارَهْ Kara buluyt yel ašar ašar ugunš bile el ašar: Қара бұлытығ иел ашар үрүнш біле ел ашар — Қара бұлтты жел ашар, парамен ел (мемлекет) ашар; (Қара бұлтты жел ашар, парамен есік ашар; үкіметтің есігін пара ашар).» Бұл мақал істі тындыру үшін мал-мүлікті аяма дегенді айтқан. Қалың шаш бұлтқа ұқсатылады. « بُلَيْتَ تَكْ سَجِي Buluyt teg sašy: Бұлыт тег сашы — Шашы бұлттай», Шашы бұлттай қалың, қою легені. Жырда былай деп келеді:

«
اَغْدِي بُلَيْتَ كُكْرِي
يَقْمُرْ تَلِي سَكْرِي
قَلِي اَنِي اَكْرِي
قَنْجَا بَرِيزْ بَلْكَو سُوْزْ

*Agdy buluyt kökrejy,
Jağmur toly sekrijy,*

*Қалық аны үгрію,
Қаниша барыр белгүсүз:*

*Ағды бұлыт көкреу,
Иағмүр толы секріу,
Қалық аны үгріу,
Қаниша барыр белгүсүз —*

*Бұлт жөңкіліп күркіреді,
Жаңбыр тола сіркіреді,
Аспан оны жүгіртті,
Қайда барар? Белгісіз.»*

(Найзағай жарқылдап, бұлт күркіреп ағылды; сіркіреп қалың жауын жауды; Аспан, жел оларды қуып жүгіртті; Қайда барар? Белгісіз.)

تُيُبُوتُ

TÜBYUT

TÜBYUT: Түрк елінде тұратын бір қауым. Жұпар алынатын киік солардың жерінен шыққан. Ол киіктің кіндігі кесіп алынады. Сол нәрсе «кіндік жұпар» деп аталады. Бұл жұпар құтысы.

Түбіттер **سَابِيتُ** Сәбит есімді бір адамның балалары. Бұл Йемендік бір адам, сол жерде (Йеменде) біреуді өлтіріп, қорқып қашып, кемемен Шынға жеткен. «Тибет» өлкесі оған жағып, сол жерде мекен теуіп қалып қойған. Кейін ұрық-шәрпі көбейіп, түрк топырағынан мың бес жүз фарсах жер алған. Бұл жердің шығыс тарапы Шынға, Батыс тарапы Кәшмирге, солтүстігінде Ұйғыр елдеріне, оңтүстігінде Үнді мұхитына шектескен. Олардың тілінде араб сөздері бар. Ананы «أُما : ума — ұма,» атаны «أبا : aba — аба» дейді.

تِغِيتُ

TEGIT

TEGIT: «تِغِيتُ Тегін» сөзінің көпше түрі. Негізінде бұл «күл» мәнінде болған. Кейін хақан ұлдарының лақабы болып кеткен. Мұның көпше түрі қағидаға сәйкес келмейді. «أبا تِغِيتُ Öge tегit: Өге тегіт» — карапайым халықтың ірілері

мен Хакан ұлдарының кішілеріне берілетін ат. Бұл екі сөз қашанда бірге қолданылады. «كاشقار» сөзі Зұлқарнайын заманында, Зұлқарнайын мен түріктер бітісуден ілгеріде, олардың алдыңғы қосындары арасындағы тоқайласуда шыққан.

جَكْتُ ШӨКҮТ

ШӨКҮТ: бәкене, қысқа бойлы.

«جَكْتُ كِيشِي» Шөкүт кіші: Шөкүт кіші — Бәкене кісі.» Басқаларға да осы мағынада қолданылады.

شِغِيت ШИГИТ

ШИГИТ: мақта ұрығы; коза тұқымы. (Аргуша).

سِپُوت СІПҮТ

СІПҮТ:* кашниш, тағамға қосатын шөптердің бірі. (Қашқарша).

سُفُوت СОҒҮТ

СОҒҮТ: сүзбе. (Карлұқша).

سُفُوت СОҒҮТ

СОҒҮТ: әсіп. Ішек ішіне күріш, ет пен хош иісті — дәм-татулар салып пісірілген тағам.

سِيفِيت СЫҒЫТ

СЫҒЫТ: сықтау; жылап-сықтау.

سُغُوت СӨГҮТ

СӨГҮТ: мәжнүн тал.

Мақалда былай делінген: «سُكْتُ سُولِنَا قَدِيْنَكُ»
 سُغُوت سُيْلِيْنَا سُولِيْنَا سُولِيْنَا سُولِيْنَا
 Sөгүт сүліңе қазың қасына: Сөгүт сүліңе қазың қасына — Мәжнүн талға — нәзіктік, қайыңға қаттылық жарасар.» Бұл мақал «Барлық нәрсе өз тегіне тартқаны жақсы» дегенді білдіреді.

قَاشُوت ҚАШҮТ

ҚАШҮТ: ұстасу; Соғыста, иә басқа жағдайларда жігіттердің бір-бірімен алысып-жұлысуы. Басқаларға да осы мәнде қолданылады.

قَارِيْت ҚАРЫТ

ҚАРЫТ: ұрыс-талас; (Түркменше)
 Бұл сөз арабша «قَارِيْتُ» сөзінен алынған болар деп күмәнданамын.

قُرُوت ҚҰРҮТ

ҚҰРҮТ: құрт; Сүттен істелген құрт.

* Кориандр (ДТС., 501 стр.); «Кинза» деп те аталады. (Биологический энциклопедический словарь. М, 1989. 282 стр.)

قَنَاتْ	KANAT	ҚАНАТ: канат.
قَوْنَاتْ	KONAT	ҚОНАТ: канаттас; дос-жар. Бір-бірімен жақын адамдардың тобы; бір-біріне жақын жүрген адамдар тобы. «أَلْ مَنِيكَ قَوْنَاتِ أَلْ» Ol menin konatym ol: Ол менің конатым ол — Ол менің жақын канаттасым; ол менің досым».
كَبِيْتْ	KEBIT	КЕБИТ: дүкен; ішімдік дүкені; шарапхана.
كُوشَيْتْ	KÖŞET	КӨШЕТ: Хорезмде тұратын бір түрік тайпасы.
كُوشَيْتْ	KÖŞÜT	КӨШҮТ: ат; ылау.
كَدْزُوتْ	KEZÜT	КЕДЗҮТ: киіт; Көбінесе тойда әзірленетін киім-кешек. Күйеу мен келіннің жақын туыстарына сый-сияпат етіп кигізетін киім-кешек. «كَدْزُوتْ بَرْدِي» Kездзүт berdi: Кездзүт берді — Киіт берді.»
كِرِيْتْ	KIRIT	КІРІТ: кілт; ашқыш; Бұл сөз арабшаға жақын келеді; Өйткені мұның арабшасы «إِقْلِبْدِ» еді. Бұл сөздегі «ق — к» әрпі «ن — к» әрпіне «ل — л» әрпі «ر — р» әрпіне «د — д» әрпі «ت — т» әрпіне алмасқан да, «ل — өліп» түсіп қалған.
كُوشَيْتْ	КҮЛҮТ БУҚАШ	КҮЛҮТ: күлкі. Ел ішінде күлкі болған нәрсе. БУҚАШ: қыш ыдыс. «أَشْيَشْ بُقَاشْ» Ашыш буқаш: Ашыш бұқаш — Қазан-аяқ.» Бұл қос сөзбен айтылады.
بِكْشْ	БЕКЕШ	БЕКЕШ: тегіндердің лақабы. «بِكْشْ أَرْسَلَانْ تِكْشِنْ» Bekesh arslan tegin: Бекеш арслан тегін — Бекеш арслан тегін» деген секілді. Бұл сөз жұмсақ «ن — г» әрпімен айтылса «بِكْشْ бек» сөзінің кішірейтілгендігі болып, мейірімділік пен еркелеткенді білдіреді. Өйткені, «Әмір» мағынасындағы «бег» сөзінің ақырғы әрпі жұмсақ «ن — г» әрпімен аяқталып тұр.

- بُولُوش** BOLUШ БОЛУШ: Болуш, Бүлүш; ерлер есімі.
تَوَكُّوش ТОҚУШ ТОҚУШ: тоқаш.
 Бұл сөз «**تَوَكُّو**» Tok eg: Tok er — Tok adam» деген тіркестегі «**تَوَكُّو** tok — тоқ» сөзінен жасалған. Өйткені тоқаш аламды тоқ қылады, тойдырады.
تِيكُوش ТІКҮШ ТІКҮШ: тікүш; шекінш; Нан жапқанда бетіне өрнек, накыш салу үшін қолданылатын нәрсе, құстың қауырсыны.
شَانَاش ШАНАШ ШАНАШ: қорқак, шыбжық; жүрексіз; әлсіз адам.
سَانَاش SANAШ САНАШ: дорба;
 «**سَانَاش كِيسِرْلُو** Sanash kesyrgy: Санаш кесүргү — Қырмызы дорба: кызыл теріден тігілген дорба.»
كَاكَаш ҚАҚАШ ҚАҚАШ: кір; как;
 «**تُونُ قَاكَаш بولدی** Ton kakash boldy: Тон қақаш болды — Тон кір болды.»
قُولُوش ҚҰЛУШ ҚҰЛУШ: ерлердің есімі.
قُولَаш ҚҰЛАШ ҚҰЛАШ: құлаш.
 Мұның негізі «**قُولَаш** Qol ash: Қол аш — Қолды аш» деген болады. «**بِير قُولَаш بَرشын** Bir qulash barshyn: Бір құлаш баршын — Бір құлаш баршын; Бір құлаш шәйі мата.»
قِيلَаш ҚЫЛЫШ ҚЫЛЫШ: қылыш.
 Мақалда былай айтылған:
 «**قوش قِيلَаш қыңға сығмас** Qosh qylysh qyngha syghmas: Қош қылыш қынға сығмас — Қос қылыш (бір) қынға сыймас.» Бұл мақал екі адам бір іске ұмтылғанда, яғни екі адам бір қызды алмақшы болғанда айтылады.
 Хаканның бектеріне де осы сөзбен ат қойылады. Мысалы: «**قِيلَаш خان** Qylysh han: Қылыш хан — Қылыш хан» деген сияқты. Жырда былай деп келген:

« **أَنَّ الْهِيَ أَفْتَيْتِلَرْ
فَنِكِرْ كُوزِنْ بَقْفَيْتِلَرْ
قَمْعْ تَلْمَنْ تَقْفَيْتِلَرْ
تَلِيحْ فَنَقَا كُجِنْ سَغْدِي**

*Eren alpy oқыштылар
Қыңыр көзін бақыштылар
Қамуғ толмұн тоқыштылар
Қылыш қыпқа күшін сығды:*

*Ерен алпы оқыштылар
Қыңыр көзін бақыштылар
Қамуғ толмұн тоқыштылар
Қылыш қынқа күшін сығды —*

*Алып ерлер шақырысты,
Қыңыр көзбен бағыстылар,
Бар жарақпен қағыстылар,
Қылыш қынға күшпен сыйды!»*

(Бір жойқын жорық соғысты сипаттап осылай депті: Алып ерендер бірін-бірі шақырып ақырысты; Алакөзбен қыңыр қарап бірін-бірі бағысты; Барлық қару-жарақпен қағысып, салысты; Қан қатып қалғандықтан қылыш қынға өзер сыйды.)

قَمْعْ

ҚАМЫЧ

ҚАМЫЧ: шөміш; ожау.

كُوزِنْ

КӨТІШ

КӨТІШ: көтеш; Жас балаларды сөгіп айтатын сөз. «Көтке ұқсаған сасық» дегендегісі.

كُوزِنْ

КӨЗЕШ

КӨЗЕШ: көзе.

كُوزِنْ

КӨЗЕШ

Бұл сөз арабшаға ұқсайды, тек қана «**ه** — х» әрпі «**ح** — ч,ш» әрпіне ауысып кеткен.
КӨДЗЕШ: жоғарыдағыға ұқсас, «көзе» деген болады. (Арғуша) «**ز** — з» әрпі мен «**ذ** — дз» әрпі дәл арабшадағыдай бір-бірінің орнына қолданылған. Арабтар «жазды» сөзін «**ذَبَر**» деп те жа-

зады, «زَبَر» деп те жазады. «Сор суды», тұзды суды «مَاءُ زُعَاقٍ» деп те жазады, «مَاءُ نُعَاقٍ» деп те жазады.

كَمِيش كӨМЕШ

КӨМЕШ: көмеш; Ошақтағы шокқа көміп пісірілетін нан.

كَمِيش كӨМҮШ

КӨМҮШ: көмбе; қазына.

«كَمِيش بُلْدِي» Ol көмүш buldy: Ол көмүш бұлды — Ол көмбе тапты»

مِيشِچ МЕШІЧ

МЕШІЧ: (мейіз... А.Е.)

«مِيشِچ اُزْم» Meshich uzum: Meshich uzum — Кара үзім.»

بُتار BUTAR

БҮТАР: «Берді» деген тоқыма киімді тоқуға жұмсалатын өрмек жіп.

بَدَارُ بَدَارُ BADAR BADAR БАДАР БАДАР: батыр-бұтыр.

«بَدَارُ بَدَارُ بَدَارُ بَدَارُ» Badar badar jügürdi: Бадар бадар иүгүрді — Батыр-бұтыр жүгірді, яғни жүгіргенде батыр-бұтыр дыбыс шықты.»

بَاسَرُ BASAR

БАСАР: тау сарымсағы.

بَاغِيرُ БАҒЫР

БАҒЫР: бауыр.

Ешкімге бойын имейтін кісіні «بَدِكُ بَغِيرِغ» Bedük baғылығы: Бедүк бағырлығы — Үлкен бауырлығы» дейді. Онысы «Бауыры бүтін» дегені.

Садақтың орта тұсын да «بَاغِيرِغُ يا» Iа бағы: Iа бағыры — Садақтың бауыры» дейді.

بَاقِيرُ БАҚЫР

БАҚЫР: мыс.

Мақалда былай деп келген: «بَارُ بَقِيرُ بُونُ اَلتُون» Bar baқыр жоқ altun: Бар бақыр иок алтүн — Бар — мыс, жоқ — алтын; (барда — бақыр, жоқта — алтын)». Қолда бар болса мыстай қадірсіз, жоқ болса алтындай қадірлі. Бұл мақал жақын-жұрағаттар арасында қорланып жүрген кісі аранан кеткеннен кейін, оның қадірі білінеді деген мағынада қолданылады.

- بَقِيرٌ БАҚЫР БАҚЫР: Шында құйылған ақшаның бір түрі. Алыс-беріс сол арқылы жасалады.
- بَقِيرٌ سَوْقِيمٌ БАҚЫР СОҚЫМ БАҚЫР СОҚЫМ: Миррах (Марс) жұлдызының аты. Қызарғанда бакырға ұқсайды. (Қызылжұлдыз. А. Е.)
- بَغْرُк BӨGREK БӨГРЕК: бүйрек.
- بُغْیْرٌ БҮГҮР БҮГҮР: Бүгүр.
«كَوْجَا» Көже» қаласы мен Ұйғыр елі арасындағы тау басында салынған бір қамал. Бұл шекара.
- تَابَرٌ ТАПАР ТАПАР: Қыпшақ хандарынан «إِنَالٌ أَوْزٌ» Ынал өз: Ынал өз — Инал Өзүннің» екі Ұлының бірінің есімі.
- تَاتِیْرٌ ТАТЫР ТАТЫР: тақыр.
«تَاتِیْرٌ جِیْرٌ» Татыр jer: Татыр иер — Тақыр жер; Су-сыз не ағашсыз жер.»
- تَاتِیْرٌ ТІПІР ТІПІР: інген; Ұрғашы түйе.
- تَاتِیْرٌ تَاتِیْرٌ ТАҚЫР ТАҚЫР ТАҚЫР ТАҚЫР: тақыр-тұқыр.
«آتٌ آذَاتِیْ تَاتِیْرٌ تَاتِیْرٌ» Ат азакы тақыр тақыр etti: Ат адзакы тақыр тақыр etti — Ат тұяғы (аяғы) тақыр-тұқыр etti.»
- تَاتِیْرٌ تَاتِیْرٌ ТІКІР ТІКІР ТІКІР ТІКІР: тікір-тікір.
«تَاتِیْرٌ تَاتِیْرٌ» Tikir tikir etti: Тікір тікір etti — Тікір-тікір etti.»
Мұның мағынасы жоғарыдағыға ұқсас.
- تَمْرٌ ТЕМҮР ТЕМҮР: темір.

Бұл сөз «كُوكٌ تَمْرٌ كِرْوٌ تَمْرَاسٌ» Kөk temүр керү turmas: Көк темүр керү тұрмас — Көк темір бекер тұрмас» деген мақалда кездеседі. Бұл «Көк темір бекер тұрмайды, тиген жерін жаралайды» деген мағынаны білдіреді. Мұның басқа бір мағынасы тағы бар. Қырғыз, йабакү, қыпшақ, тағы басқа халықтар ант ішкенде, яғни уәде бергенде жалаңаш қылышты алдына көлденең қойып:

«بُو كُوكُ كِرْسُونُ قِرْلُ حِفْسُونُ» Bu көк кірсүн қызыл шықсун: Бұ көк кірсін қызыл шықсын» — дейді. Яғни, осы уәде бұзылса, бұл көк кірсін, қызыл шықсын; темір қанға боялсын, темір сенен өш алсын» дегендік. Өйткені, олар темірді биік санайды, темірге құрмет қылады.

تَمُرُّ TAMUR

ТАМУР: тамыр.

Оғыздар бұл сөздегі «м — м» әрпін фатхалық етіп сөйлеп, «تَمَرُّ тамар» дейді. Олар сөзді әрдайым жеңілдетіп сөйлейді. Фатха харақаттар* ішіндегі ең жеңілі болғандықтан, олар көбінесе фатхамен сөйлеуге бейім тұрады.

تَاوَرُّ TAVAR

ТАВАР: тауар, мал. Жанды-жансыз мал-мүлік. Оғыздар, тағы басқалар бұл сөзді «у — у» әрпімен «تَاوَرُّ tauar: тауар — тауар» дейді. Жырда былай деп келген:

تَثَرُّ كِنْمَكُ أَكْلَسَا بَكْلِكُ أَنْكَرُ كَرَّكِيُورُ

تَثَرُّ سِزِنُ قَلْبُ بَكُ آرْسِزِنُ آمَكِيُورُ

*Tavar kimiñ öklise beglik aңar kergejyr:
Tavarsızyn қалып Beg erensizin emgejyr:*

*Tavar kimiñ öklise beglik aңar kergejyr,
Tavarsızyn қалып Beg erensizin emgejyr —*

*Кімнің малы көбейсе, бектік оған жарасар
Малсыз қалса бек сорлар, адамдарсыз жанашыр.»*

(Кімнің малы көбейсе, ол басқаларға қарағанда елді басқару ісіне лайықтырақ болар, оған ол іс жарасар; Малсыз қалған бек маңайына адам топтай алмай қиналар; Өйткені, кісілер оған малы-мүлкі үшін қызмет істейді.)

جُبُرُّ ШҮБҮР

ШҮБҮР: ешкінің жүні. Арзымайтын нәрселер-

* Әріп шекесіне қойылатын « | — а» дыбысын қолдану «ی — и» мен «و — у» дыбыстарына қарағанда әлдеқайда жеңіл. Соны айтады. А. Е.

		ді « جَبْرُ جَبْرٌ Шүбүг шабүг: Шүбүр шабүр — Шүбүр шәбүр» дейтіні содан шыққан.
جُتُرٌ	ШУТУР	ШҰТҰР: шадыр. « جُتْرُ كَيْسٍ Шутур кіші: Шұтұр кіші — Шадыр адам; Құлқы жаман адам.»
جَفِيرٌ	ШАҒЫР	ШАҒЫР: шербет.
جَفِيرٌ	ШАҒЫР	ШАҒЫР: шарап; мәй. Бұл екі сөз бір-біріне қарама-қарсы екі мағынаны білдіретін сөздер.
جَفِيرٌ	ШАҒЫР	ШАҒЫР: тар жол, кішкене жол.
جَفْرٌ	ШАҚЫР	ШАҚЫР: шегір көз; көк көз. Мақалда былай деген: « إِنَّ جَفْرِي أَتْنَا تَكْبِرُهُ أَتْ جَفْرِي إِنَّا تَكْمَانُ Ыт шақығы атқа tegir, ат шақығы ытқа tegmes: Ыт шақыры атқа тегір, ат шақыры ытқа тегмес — Шегір көз ит атқа теңдесер, шегір көз ат итке теңелмес.» Өйткені, шегір көз аттың көзі жақсы көрмейді. Бұл мақал ондай атқа жақын бармауды меңзеп айтылған.
جِجِرٌ	ШИГИР ШИГИР	ШІГІР ШІГІР: кішір-кішір; Құм араласып кеткен нанды шайнағанда шығатын дыбыс.
سُفْرٌ	SUFUR	СҰҒҰР: * ешкіемерге ұқсас бір мақұлықтың түрі. Оның терісінен жаңбырлық, сулық тігіледі.
سِفْرٌ	СЫҒЫР	СЫҒЫР: хандардың көп адаммен бірігіп құратын бір түрлі ауы. Ханның адамдары орман мен қырларға таралып, жабайы аңдарды хан тұрған жаққа қуады. Хан алдына келген аңдарды еш қиналмастан аулай береді.
سِفْرٌ	СЫҒЫР	СЫҒЫР: сиыр. « سُوْتُ سِفْرِي Suv сығығы: Сұв сығыры — Су сиыры.»
قَتْرٌ	ҚАТЫР	ҚАТЫР: қашыр.

* Суыр болса керек. А. Е.

- قَدِرٌ QADYR QADYR: қатал қиын; қахарлы.
 «قَدِرٌ نَانِكْ» Qadyg nән: Қадыр нән — Қиын нәрсе.»
 «قَدِرٌ يِجِر» Qadyg jer: Қадыр иер — Қатал, қиын жер; Тауларда қар, мұз көп болғандықтан асу қиын болған жер.»
- قَدِرٌ قَيْشٌ QADYR QYSH QADYR QYSH: қатал; қахарлы қыс.
- قَدِرٌ كَايِسَارٌ QADYR KADYR: қайсар; қахарлы; кескек.
 Хакания хандарын «قَدِرٌ خَانٌ» Qadyrxan» дейтіні содан шыққан. Бұл сөз арабшаға ұқсас. Өйткені, «қадыр» араб тілінде қайсарлықты, күш-күдіретті, қахарды білдіреді. Қайсар, бетті адам барлық істі істей алатын, сертте тұратын күш-құдыретке ие.
- قَيْسِيرٌ QYSYR QYSYR: қысыр; Тумайтын катын яки хайуан.
 «Қысыр байтал» мағынасындағы «قَيْسِرَانٌ» Qysyr qysraq: Қысыр қысрақ» сөзі содан шыққан.
- كَلَرٌ KELER KELER: кесертке.
- بَوَافِزٌ BOFAZ BOFAZ: кеңірдек; өнеш; құлқын.
- تَپِيزٌ TERPZ TERPZ: тұзды, сортаң жер.
 «تَپِيزٌ كِيشِي» Terpiz kishi: Терпиз кіші — Қызғаншақ адам; іші тар адам.»
- تَپُوزٌ TOPUZ TOPUZ: «تَپُوزٌ يُوكْ» Topuz yuk: Топүз иүк — Үстіне мінуге болмайтындай күйде, хайуанға рабайсыз үйе артылған жүк».
- تِيتِيزٌ TITIZ TITIZ: кермек, қышқыл;
 «تِيتِيزٌ نَانِكْ» Titiz nән: Тітіз нән — Дәмі қышқыл нәрсе.»
- تُكُوزٌ TYKYZ TYKYZ: «تُكُوزٌ اَتْ» Tüküz at: Түкүз at — Денесінде теңгедей ағы бар ат; қасқа ат.»
- سَاغِيزٌ SAĞYZ SAĞYZ: шайыр.
 «سَاغِيزٌ تَپِرَانٌ» Sağyz topraq: Сағыз топрақ — Сағыз топырақ; Жабысқақ топырақ».

سَكْبِزْ	SAKYZ	САКЫЗ: киімге жұққан саталақ, тағы сол секілді нәрселер, дақ.
سَكْبِزْ	SEKIZ	СЕКІЗ: сегіз. Бұл «سَكْبِزْ sekkiz: секкіз» — дін оңайлатылған түрі.
سَمِيزْ	SEMIZ	СЕМІЗ: бір малдың семіздігі. Осы сөзде арабшаға ұқсастық бар. Бір айырмашылығы, арабшадағы «ن — н» әрпі түрікшеде «ز — з» әрпіне алмасып түскен. Бұл түрік тілдерінде болып тұратын жай. «سَمِيزْ Sen-Сен» және «سَمِيزْ Siz-Ciz» сөздерінде «ز — з» әрпінің «ن — н» әрпімен алмасқаны секілді.
قوبۇز	ҚОБУЗ	ҚОБҰЗ: қобыз; тартатын ішекті аспап.
قوتۇز	ҚОТУЗ	ҚОТҰЗ: кодас; жабайы сыйыр.
قوتۇرات	ҚУТУЗ	ЫТ ҚҰТҰЗ ИТ: құтырған ит.
قازىز	ҚАЗЫЗ	ҚАДЗЫЗ: ағаштың қабығы; қабық.
قۇدۇز	ҚУЗУЗ	ҚҰДЗҰЗ: қыз-келіншек; (ерден шыққан) тұл келіншек.
قىمىز	ҚЫМЫЗ	ҚЫМЫЗ: қымыз. Ішуге арнап, мес, сабаға құйып ашытқан жылқы сүті.
قىمىز آلېلا	ҚЫМЫЗ	АЛМЫЛА ҚЫМЫЗ АЛМЫЛА: қымыздық алма, қымызға ұқсас қышқыл алма.
كۆكۈز	КӨКҮЗ	КӨКҮЗ: көкірек; кеуде;
كىۈز	КІЗІЗ	КІДЗІЗ: кигіз.
كىۈز	КІБІЗ	КІБІЗ: кілем; калы; кілем секілді нәрселер.
كۈۈج	КҮҮЖ	КҮБІЖ: (екі дауысты арасында дыбысталатын «ز — ж» әрпімен). Іші шіріген, өзегі қурап қартайған бір ағаш.
كۈۈج	КҮҮЖ	КҮБІЖ: «كۈۈج تۇرما» Күбіж турма: Күбіж түрма --

		Бұзылып, дәмі кеткен шалғам.»Дәмі бұзылған нәрсенің бәріне осы сөз қолданылады.
تَارُس	TARUS	ТАРҮС: үйдің шатыры.
تَالَس	TALAS	ТАЛАС: ат бәйгесінде, шөген (доп) ойынында аланның шетіне тартылатын керме арқан.
تَالَس	TALAS	ТАЛАС: «Тараз» деген атпен әйгілі болған бір сахар. Талас екеу болған, бірі—«الْعُ تَالَسُ Ulug Talas: Ұлуғ Талас — Ұлы, үлкен талас» деп аталады, екіншісі, мұсылмандар шекарасында (шегінде) орналасқан «كَمِي تَالَسُ Kemi* Talas: Кемі талас — Кем (кіші) Талас» деп аталады.
تَالَس	TOLAS	ТОЛАС: «تَالَسُ يُوْزُ Tolas juz: Толас иүз — Сұрықсыз жүз; реңсіз, сүрекеті кеткен боп-боз бет.»
بِشْش	БЫШЫШ	БЫШЫШ; пішіш, жыртыс. Үлкендердің, ұлықтардың сияпатына келгендерге таратуға берілетін асыл, жібек кездеме.
بُرِشْ	БҮРІШ	БҮРІШ: бүріс. Теріде не киімде пайда болатын бүрісу.
بَفِشْ	БАҒЫШ	БАҒЫШ: буын. Бармақ, тағы басқа мүшелердің буыны. Қамыс, соған ұқсайтын тағы басқа нәрселердің буынын да осы сөзбен атайды.
بَقِشْ	БАҚЫШ	БАҚЫШ: бағыс; бағу. Бірін-бірі көзбен бағу.
بِلِشْ	БІЛІШ	БІЛІШ: Біліс; таныс. Бұл белгісіз шырайдағы етістікке (мәсдарға) жатпайды, іс-әрекеттің сияпатын білдіріп тұр.
بُلُشْ	БҮЛҮШ	БҮЛҮШ: пайда (болыс, бөліс). Істеген істен түскен пайда.

* Баспа нұсқасында қарақатсыз түскен бұл сөз жазба нұсқада «كَمِي кемі» секілді қарақатталған. Бұл сөз III томда «Күмі Талас» түрінде кездеседі. Осы «Ұлы Талас», «Кіші Талас» дегені болуы мүмкін. «Кіші Талас» деген жоқ.

بَلِّشْ	BOLUШ	БОЛУШ: болыс. Сөзбен жәрдемдесу, болысу. «أَلْ تَنَا بَلِّشْ قَلْدِي» ОI мана boluш кылды: ОI мана болуш кылды — ОI маған сөзбен жәрдем жасады; (ОI маған болысты.)»
تَبِّشْ	ТАРЫШ	ТАПЫШ: тапсырыс; Екі адамның бір-біріне іс тапсырысы. Тапсырма.
تُتُّشْ	TUTUШ	ТҮТҮШ: ұстасу, тартысу. Бұл әуелгі сөзге қарағанда қатандау айтылады.
تُتُّشْ	TUTUШ	ТҮТҮШ: Тұтыш. Ер адамның есімі.
تَشُّشْ	TAVUШ	ТАБҰШ: дауыс, дыбыс, дабыс.
تُقِّشْ	ТОҚЫШ	ТОҚЫШ: тоғысу; тоқайласу; ұрыс; Жырда былай делінген:

« تَقِّشْ إِجْرَا أَرْشِيمِ
الْعَ بِلَا قَرِّشِيمِ
تَكْزَ آتَيْنِ بَرِّشِيمِ
أَبْدِمَ أَمْدِي أَلْ أُنَا رُ

*Тоқыш ішре иғыштым,
Ulug birlе қарыштым,
Түкүз атын жарыштым,
Ajдым emdi al utar:*

*Тоқыш ішре ұрыштым,
Ұлүг бірле қарыштым,
Түкүз атын иарыштым,
Aидым emdi ал ұтар —*

*Тоғысқанда ұрыстым,
Ұлығымен қарыстым,
Қасқа атпен жарыстым,
«Ұтар, енді, ал!» дедім...*

(Тоғысқанда ұрыстым; Ұлығ, үлкенімен соғыс-
тым; Қасқа атпен жарыстым; «Ай, Ұтар, мына-

ны ал, енді!» деп оқ аттым.) Ұтар (Отар) — адамның есімі.

تَقَشْ	ТОҚЫШ	ТОҚЫШ: Тоқыш, Тоқаш. Адам аты.
تَكِشْ	ТЕГІШ	ТЕГІШ: сыбаға беру. Біріне-бірі сыбаға берісу, бір кісінің екіншісіне сыбаға беруі.*
تَكِشْ	ТЕГІШ	ТЕГІШ: тегіш; тегі. Бір нәрсенің түбі, тегі.
تَكِشْ	ТЕКІШ	ТЕКІШ: Текіш. Ер адамның есімі.
جَبِشْ	ШЕБІШ	ШЕБІШ: шыбыш. Алты айлық лак.
جَشِشْ	ШАБУШ	ШАБҰШ: соғыста әскер сапын түзететін, жайшылықта әскерлерді елге зиян, зұлымдық істеуден тежейтін, қадағалайтын басшы.
جِشْ	ШЫҚЫШ	ШЫҚЫШ: пайда, береке. «أَلْ اِبْتَا جِشْ بُوْیْ» Ол ышта шықыш жоқ: Ол ышта шықыш иоқ — Ол істе пайда жоқ.»
جَلِشْ	ШАЛЫШ	ШАЛЫШ: шалыс, күрес.
سُرْشْ	СҮРҮШ	СҮРҮШ: бидай басындағы дәнін қатпай тұрып алып, қуырып, жаншып жейтін тағам.
سِقِشْ	СЫҚЫШ	СЫҚЫШ: таршылық, сығылысу, сығылыс.
سُكِشْ	СӨГҮШ	СӨГҮШ: сөгу; сөгіс; тілдеу.
سُكِشْ	СҮГҮШ	СҮГҮШ: (жұмсақ «ك» — «к» әрпімен) қуырдақ, кәуаб істеуге жарайтын қозы, не лактың еті. (Оғызша).
سِكِشْ	СІКІШ	СІКІШ: сігіс.
قَبِشْ	ҚАРЫШ	ҚАПЫШ:** талан-тараж жасау.
قَبِشْ	ҚАРУШ	ҚАПҰШ: Арғу еліндегі бір жердің аты.

* Тиісті, тиесілі деген мағыналы астары бар секілді. А. Е.

** «Қапсырып қалу», «қапсырып алу», «қарпу» деген мәндер осының туындамасы болуы мүмкін.

- قَشِشْ ҚАШЫШ ҚАШЫШ: қашыс; дүрбелең.
 Мақал айтады: «كُزْمَا سَ بِلْمَا قَشِشْ» Қашыш
 bolsa қыја көгмес: Қашыш болса қыиа көрмес—
 Елде қашыс болса бір біріне қарамас.»
- قُشُشْ ҚУШУШ ҚҰШҰШ: құшысу; құшақтасу; қауышу.
 قَادِشْ ҚАЗАШ ҚАДЗАШ: ағайын, туған, жақын туыскан.
 قَذِشْ ҚАЗЫШ ҚАДЗЫШ: қайыс. Мал терісінен тіліп істелген
 қайыс тасба, белбеу.
- قَرِشْ ҚАРЫШ ҚАРЫШ: қарыс.
 «بِر قَرِشْ» Бір қағыш: Бір қарыш — Бір қарыс.»
- قُفُشْ ҚОҒУШ ҚОҒҰШ: иленген, иленбеген тері.
 قُفُشْ ҚУҒУШ ҚҰҒҰШ: науа; су науасы (су жолы).
 قُفُشْ ҚУҒУШ ҚҰҒҰШ: «تَغِي سَ تَغِيْمَانْ قُفُشْ» Tegiřmen қуғушы: Tegiř-
 men қуғушы — Диірмен науасы (су жолы).»
- قُفُشْ ҚУҒУШ ҚҰҒҰШ: қуғыш. Оқ жасау үшін (оқ салу, те-
 гістеу) қолданылатын ағаш сайман.
- قَمِشْ ҚАМЫШ ҚАМЫШ: қамыс.
 كَشِشْ КЕШІШ КЕШИШ: көпір. Дария не ағын сулардан өте-
 тін көпір. Мақалда былай деген: «أَل كَشِشْنِي سَوْتْ»
 Ol кешішні сув елетті: Ол кешішні сув елетті
 — Ол көпірді су алып кетті.» Бұл мақалды «Бо-
 лар іс болды, енді орнына қайтып келмейді»
 деген мағынада қолданады.
- كِرِشْ КЕРІШ КЕРІШ: Көтерілуге болатын тау шыңы. (Оғызша).
 كِرِشْ КЕРІШ КЕРІШ: аттың арқасы, жауырыны.
 Мақалда: «أَغْلَقَا قَلْبِرْ كِرِشْ يَغِيْرِي أَغْلَقَا» Керіш жағығы
 оғұлқа қалығ: Керіш иағыры оғұлқа қалыр — (ат-
 тын) арқасының жауыры ұлға қалар.» Өйткені,
 иық-омыртқа буындары түйіскен түс болғандық-
 тан ол жердің жауыры тез жазылмайды. Бұл мақ-
 ал сондай жауырдан сактану керектігін меңзейді.

- كِرِشْ KЕРІШ KЕРІШ: ұрыс-керіс; керіс.
 Ұрысқанда, таласқанда керісіп, ерегесу, карсыласу.
- كُورِشْ KӨРҮШ KӨРҮШ: көріс. Көз тігісу.
- كِرِشْ KІРІШ KІРІШ: кіріс. Адамның өз мүлкінен түскен кірісі.
- كِرِشْ KІРІШ KІРІШ: KIPY.
- كِرِشْ KЕРІШ KЕРІШ: шекісу, керісу.
 «نَالِكٌ كِرِشْتَانَا» Nelik kerishtā: Нелік керіштің — Неге керістің? Не үшін керістің?
- كَلِشْ KELІШ KELІШ: келіс.
- كَلِشْ كَلِشْ-بَارِشْ KELІШ-BAРЫШ KELІШ BAРЫШ: келіс-барыс.
 Қонақжай үйді «كَلِشْ لِكَلِشْ بَارِشْ» Kelishlig baghshlyk ev: Келішлік барышлық ev — Келіс-барысты үй» дейді.
- كُومِشْ KҮМҮШ KҮМҮШ: күміс.
 Жырда былай айтылған:

« أَلْبُ آرنې اذردم
 بېنې آنك قذرديم
 آلتن كوش يذردم
 سوسي قلن كيم اناز»

*Alp erenni özyrdym,
 Boynyň anyň qazyrdym,
 Altun күтүш juzurdum,
 Sysi qalyň kim öter:*

*Алп еренні өдзүрдүм,
 Воинын аның қадзырдым,*

Алтұн күмүш үдзүрдүм
Сүсі қалын кім өтер —

Алып ерлерін айырдым,
Мойнын оның қайырдым,
Алтын-күмістерін теңдедім,
Қосыны кісі өтпестей көп еді!»

(Бір соғысты дәріптеп айтқаны: Алып ерлерді ажыратып, таңдадым; Оның (жаудың) мойнын қайырдым; алтын-күмістерін алып артып, теңдеп алдым; Әскерлері ешкім өте алмастай калың еді!).

كُؤْمُوشُ	КҮМҮШ	КҮМҮШ: теңге. Өйткені, ол күмістен құйылған.
كُؤْمُوشُ	КҮМҮШ	КҮМҮШ: Күміс. Әйелдер есімі.
بَاتِیغُ	БАТЫҒ	БАТЫҒ: батпа. Дария мен өзендердің батпа жері.
بَاشِیغُ	БАШЫҒ	БАШЫҒ: уәде; ант. «أَلْ مَنِیْکَ بَیْرَلَا بَیْغُ قِیلْدِی» Ol menің birle bашығ қылды: Ол менің бірле башығ қылды — Ол менімен уағда жасасты.»
بَارِیغُ	БАРЫҒ	БАРЫҒ: кетті. «أَلْ بَارِیغُ بَارْدِی» Ol барығ барды: Ол барығ барды — Ол ештеңеге қарамай кете берді; Ол қайырылмай кете берді.»
بَارِیغُ	БАРЫҒ	БАРЫҒ: сасық, борсыған нәрсе. Бұл сөз жалғыз қолданылмай, «سَیْغُ بَارِیغُ» Sасық-барығ — Сасық-барығ» секілді қос сөз түрінде қолданылады. Оның мағынасы «сасық, бықсық» дегенді білдіреді.
بَاسِیغُ	БАСЫҒ	БАСЫҒ: түнемелік жай: «أَلْ اَنِی بَاسِیغِیْنْدِی تَاطِی» Ol аны басығында тұтты: Ол аны басығында тұтты — Ол оны қонған жерінде ұстады.»
بُؤْسُفُ	ПҮСҮҒ	ПҮСҮҒ: тосқауыл.

بُشَغ ВОШЫҒ БОШҰҒ: пұрсатана, рұқсат. Хан тарапынан өзіне жіберілген елшінің кері қайтып кетуі үшін берілген рұқсат қағазы. Елшіге берілген сыйтартуға да осы сөз колданылады. Бұл сөз арабшадағы «سُفْرَة» суфрат» деген сөзге ұқсайды. «سُفْرَة» Суфрат» сөзінің түпкі мағынасы «мейманға әзірленген тағам» дегенді білдірсе де, кейінірек иемектердің алдыға жайылатын дастархан, «سُفْرَة» sofra-софра» мағынасында айтылатын болып кеткен.

Сондай-ақ өз қарындастарын көру үшін жырақтан келен адам қайта кетуге жиналған шақта барлық туған-туыстарын, жақындарын шақырып, дастархан жаяды, біраз сый-тартулар беріп, оның қайтуына рұқсат береді. Сол дастархан «بُشَغُ اَشِي» Вошиғ ашы: Бошұғ ашы — Рұқсат асы» деп аталады. «Рұқсат асы» дегендегісі.

بِشَغ РЫШЫҒ ПЫШЫҒ: пыскан; піскен.
«بِشَغُ اَشِي» Рышығ аш: Пышығ аш — Піскен ас.»
Піскен нәрсенің бөріне осы сөз колданылады.
«بِشَغُ كَرِيش» Рышығ керіш: Пышығ керпіш — Піскен кірпіш, піскен қыш»; «بِشَغُ سَجُوك» Рышығ сүшүк: Пышығ сүшүк — Қайнатылған шапап.»

بِقَغ ВАҚЫҒ БАҚЫҒ: бағу, көру, қарау.
«بِقَغُ اَنِكْ بَقِنَسِي كُر» Аның бақығы көг: Аның бақығы көр — Оның баққанын көр.»

Менің ниетім, бұл кітапта бұл сипаттағы мәсдарлардың бәрін бірдей емес, аса көп колданылатындарын ғана беру.

بُشَغ БУШУҒ БҰШҰҒ: іш пысты.
«بُشَغُ بَشَدِي» Бишиғ бишты: Бұшұғ бұшты — Іш пысты, яғни көңіл құлазыды, қапаланды.»

تَبَغ ТАПУҒ ТАПҰҒ: қызмет; табыну.

تارۇف	TARUF	ТАПУҒ: құлшылық; ибадат, тағзым ету. «تَنْكُرِي تَبْعِي» Тәңгі тариғы: Тәңрі тапұғы — Тәңгіге табыну.»
تۇتۇف	TUTUF	ТҮТҮҒ: кепіл.
تۇتۇف	TUTUF	ТҮТҮҒ: ұстама (ауру). «أَنْك تَنْعِي بَار» Аның титиғы бар: Аның түтұғы бар — Оның ұстамасы бар.»
تدذغ	ТЫЗЫҒ	ТЫДЗЫҒ: тыйым; бір нәрсені тию; қайту.
تارىغ	TARYҒ	TARYҒ: егін; тұқым. Бұл дәндік дақылдардың барлығына ортақ атау.
تارىغ	TARYҒ	TARYҒ: бидай. Түрік тайпаларының көпшілігінде «بۇغداي» бидай» дейді. Тек оғыздар ғана осы сөзді «تارىغ» тағығ: тарығ — тары» мағынасында қолданады. Бұл жаңылыс. Олар «бидайды» «أفلىق» астық» дейді.
تۇرۇف	TURUF	ТҮРҮҒ: тұрақ. Таулардағы бекініс, тұрақ-жай.
تۇرۇف	TORUF	TORUF: тұрық. Аттың бір сипатына қолданылатын сөз. «بۇ اغلانغ بېر تۇرۇقا آلدیم» Bu oqlanығ bir toru-ғқа aldım: Бұ оғланығ бір торұғқа алдым — Бұл баланы бір тұрыққа (атқа) алдым.» Кейде бейнелеп меңзеу ретінде түйе мен сиырға да айтылады.
تورىغ	TORYҒ	TORYҒ: торы. «تورىغ ات» Тоғығ at: Торығ ат — Торы ат»
تورىغ	TORYҒ	TORYҒ: «تورىغ آرت تيز» Тоғығ art tiz: Торығ арт тіз.» Қашқардағы бір жайлаудың аты.
شايغ	ШАҮҮҒ	ШАБЫҒ: камшының ұшы.
ساپىغ	SAPYҒ	САПЫҒ: шатырдың, (итарканың) етегі.

سَاتِیْغ	SATYF	САТЫҒ: сату; сауда - саттық.
سِیْذِیْغ	СЫЗЫҒ	СЫДЗЫҒ: көйлек етегінің екі жағынан жағасына дейінгі бөлігі, «سِیْذِیْغُ الْتَرْدِیْ» Сызығ жарып олтырды: Сыдзығ иапып олтырды — Көйлегінің етегін жауып (орап, жиып) отырды.» Бұл қылық нәзік, ұяндық пен тазалықтың белгісі.
سِیْذِیْغ	СЫЗЫҒ	СЫДЗЫҒ: тістердің арасы. Бір кісіге сыр сақтауды тапсырғанда «بُو سَؤْزِیْ سِیْذِیْغُ سِیْذِیْغُ» Bu sözni syzyğдын syzytma: Бұ сөзні сыдзығдын сызытма — Бұл сөзді тісіңнің арасынан шығарма» дейді.
سَارِیْغ	SARYF	САРЫҒ: сары. Қою сары нәрсені «سَارِیْغُ سَبَّ سَارِیْغُ» Sar sağyг: Сап сарығ — Сап-сары» дейді. Адамның өтінде болатын кеселді де, яғни сары ауруды «سَارِیْغُ Sağyг: Сарығ — Сары» дейді.
سَارِیْغ	SARYF	САРЫҒ: сары. «سَارِیْغُ سَوْتُ» Sağyг suv: Сарығ сув — Іште жиылып қалған сары су.» Сары реңді нәрселерді «سَارِیْغُ سَارِیْغُ sağyг-suğyг — сарығ сұрық» деген жұп сөзбен білдіреді. («Сап-сарыала» деген секілді. — А.Е.)
سَوْرُیْغ	SORUF	СОҰҒ: сұрау; іздеу-сұрау; сұрастыру. «سَوْرُیْغُ قَبْلِیْ» Soruғ kылды: Соуғ қылды — Сұрастырды; яғни іздеу-сұрау салды.»
شَالِیْغ	ШАЛЫҒ	ШАЛЫҒ: бұл сөз де жоғалған нәрсені сұрастыру, «актарыстыру» деген мағыналарды білдіреді. Бектер қыстақ жұрты мен көшпенділерге бір іске, жайға әзірлену хақында хабар бергенде де осы сөз колданылады.
كَاپُیْغ	ҚАҰҒ	ҚАПҰҒ: какпа.
كَاتِیْغ	ҚАТЫҒ	ҚАТЫҒ: қатты. Бір нәрсенің қаттылығы.
كَاذِیْغ	ҚАЗЫҒ	ҚАДЗЫҒ: қарпу. Қарпып тігу, қабаттап тігу.

- قُدُغْ** ҚУЗУҒ ҚҰДЗҰҒ: құдық.
Мақалда былай айтылады:
«**قُدُغْدَا سُوْتْ بَارِ اِتْ بُرْنِي تِكْمَانْ** Қузуғда сув бар ит бурны тегмес: Құдзұғда сув бар ит бурны тегмес — Құдықта су бар, ит мұрны тимес.» Бұл мақал қалаған іске қолы жетпеген, яғни біреудің қолындағы асқа көзі түсіп, сұқтанып, бірақ қолы жетпейтін адамға айытылады.
- قَدِغْ** ҚЫЗЫҒ ҚЫДЗЫҒ: жаға, жағалау; теңіз, арық, көлдердің жағасы. Бір нәрсенің шеті, жиегі, құрғақ жағалауы осы сөзбен айтылады. «**اَرِيْقْ قَدِغِي** Арық қызығы: Арық қыздығы — Арық жағалауы,»
«**اَيَقْ قَدِغِي** Аяқ қызығы: Аяқ қыздығы — Аяқ жиегі, табак жиегі»; «**جَارْ قَدِغِي** Жар қызығы: Иар қыздығы — Жар жағасы; жар жиегі.»
- قُرُغْ** ҚҰРҰҒ ҚҰРҰҒ: бос; құр.
«**قُرُغْ اَتْ** Құрғ ев: Құрғ ев — Бос үй, иен үй» Ішінде дүние-мүлкі жоқ үйге де осылай айтылады.
«**قُرُغْ اُلْمَا** Құрғ ұлма: Құрғ ұлма — Құр көзе; бос көзе.» Іші бос ыдыс-аяққа да осы сөз қолданылады.
- قُرُغْ** ҚҰРҰҒ ҚҰРҰҒ: құрық. (қолдың алды). Әуелгі мағына-насы осыдан келіп шыққан.
- قَرِيغْ** ҚОРЫҒ ҚОРЫҒ: қорық. Байлардың, тағы басқалардың мал бағатын шүйгін жайлауы, қорығы. Қорылатын не күзетілетін нәрсенің бәрін «**قُرِيغْ** қорығ, қорық» дейді.
- قَاسِيغْ** ҚАСЫҒ ҚАСЫҒ: ауыздың іші, оң және сол жақ ұрттары.
- قَاسِيغْ** ҚЫСЫҒ ҚЫСЫҒ: тар; қысым; қыспақ.
«**اَلْ بَكْ قَاسِيغْدَا قَالْدِي** Ол бек қысығында қалды: Ол бек қысығында қалды — Ол бек қыспағында қалды»

قُسَيْفٌ ҚҰСЫҒ ҚҰСЫҒ: құсық.
 «أَنْبِي قُسَيْفٌ تُتِي» Аны қусығ тұтты: Аны құсығ тұтты
 — Оны құсық ұстады; яғни оның құскысы келді.»

قُشُوفٌ ҚОШУҒ ҚОШҰҒ: қошық; жыр, қасыда.
 Жырда былай жырланады:

تَرَكَنْ قَاتُنْ قُتَيْنَا
 تَكْرُ مَندِنْ قُشُوفْ
 أَيُّغُلْ سِزِنِكَ تَبْغُجِي
 اَتَرُ يَنْكِي تَبْغُ

*Terken қатун қитыңа,
 Tegyr mendin қошиғ,
 Айғыл сизиң тариғшы:
 Өтпүр жеңі тариғ:*

*Түркен қатұн құтыңа,
 Тегүр мендін қошұғ,
 Айғыл сизиң тапұғшы
 Өтпүз иеңі тапұғ —*

*Сұлтан қатын құзырына,
 Жеткіз менің жырымды.
 Жаңа қызмет өтінді,
 Қызметші құлың де!»*

(Сұлтан қатынның құтына, менің жырымды жеткізгін; Айтқын: Сіздің қызметшінің, жана қызмет өтінеді — деп.)

قَقِيغٌ ҚАҚЫҒ ҚАҚЫҒ: ашу; қыспақ; қарысу.

«مَنْ آتَيْكَ قَقِيغِنَا هُوَ إِشْ قَلِيْمٌ» Мен аын қакығында бу іш қылдым: Мен аның қакығында бұ іш қылдым — Мен бұл істі оның қыспағында істедім.»

قَمُوفٌ ҚАМУҒ ҚАМУҒ: бәрі, түгел, барлық.

«قَمُوفٌ كِشِي تُوْزُ أَمَاسُ» Қамуғ кіші түз ермес: Қамуғ

قَنْيَفٌ

ҚАНЫҒ

кісі түз ермес — Барлық кісі бірдей болмас.»

ҚАНЫҒ: қану; қанағаттану; рахаттану.

Жырда былай дейді:

تَنْجِي مَغْرِبِيهِ التَّنُّ تَمَرِ آرِيْ

أَمَّا آيْنُكَ أَقْيِيهِ قَنْدِي بَيْنُ قَيْغِ

Tutıшы jaǵar bulıtyı altun tamar arıy,

Aqsa aıyñ aqınyı qandı menıñ qanıy;

Tutıшы jaǵar bұлıtyı altun tamar arıy,

Aqsa aıyñ aqınyı qandı menıñ qanıy —

Bұлты жауар үздіксіз, алтын тamar тап-таза,

Aqsa oıyñ aǵınyı, qanar menıñ qanarım.

(Әйел падишаның жомарттығын дәріптеп жырлаған: Оның құт бұлтынан тоқтаусыз жауын жауып, таза алтын ағады; Егер оның селді ағыны маған қарай ақса, шаттанып, тілегім болып, көңілім қанар еді.)

بُتَيْقٌ

BUTIK

БҰТЫҚ: бұтақ. Бір нәрсенің бұтағы.

بُتَيْقٌ

BUTYK

БҰТЫҚ: кішкене мес; торсық. (Қашқарша)

بُتَيْقٌ

BUTYK

БҰТЫҚ: аттың сирағының терісінен жасалған мес. Онда қымыз, тағы сондай сусындар сақталады.

بُتَيْقٌ

BUTAK

БҰТАҚ: тал, бұтақ. Бұл сөздің «ن — т» әрпінің фатхалық оқылу түрі болғаны секілді, кесралық түрі де бар. Жырда былай делінген:

كِمَ آيْبِ اِشْتُرَ قُلاَقِ

أَيِ آيِ اَرْتُوشِ بُتَاقِ

Kim aıyır eıtır qılaq,

Aj evi artuısh butaq;

Kim aıyır eıtır qұлaқ,

Aı evi artuısh бұтақ;

*Кім айтып, құлақ естіген:
Ай үйі арша талы деп.»*

(Ақын сүйіктісінің жүзін айға, бойын арша бұтағына, талына теңеп айтқан жырынан).

بُجُكُ PUШUK

ПҮШҮК: пұшық; кесілген.

Бір нәрсенің жартысын «**بُجُكُ**» ришиқ; пұшүк-пұшық» дейді. «**بُجُكُ يَرْمَاقُ**» Ришиқ жармақ: Пұшүк иармақ — Жарты тенге.»

بَذُكُ
بَارَاكُ ВЫЗЫК
БАРАК

БЫДЗЫК: мүрт.

БАРАК: барақ ит, жүндес ит.

Түріктердің аңыз, нанымдарында бүркіт қартайғанда екі жұмыртқа тауып, соларды басады; Сол жұмыртқаның бірінен барақ шығады екен. Иттердің ең ұшқыр, алғыры, аңшы итінің ең мықтысы осы барақ иттер болады екен. Екінші тұқымнан бүркіттің балапаны шығады екен, бұл оның ақырғы балапаны болады-мыс.

يُورُكُ JORUK

ИОРҮК: жорық; жөн-жосық; пейіл-құлық.

«**بَغ يورُكِي نَتَغ**» Beg joruky neteg: Бег иорұқы не-тег — Бектің пейіл-құлқы қандай?»

بِيرُكُ BYRUK

БЫРҮК: Ханның жанындағы зор, беделді адамдарды орын-орындарына жайғастырып отырғызушы кісі. Бұйрықшы. Бұл сөздің негізі «**بِيرُكُ**» бұйрық» болғандықтан, соны аңғартады. Өйткені, бұл адам оларға соны бұйырады.

بُزُكُ BUZUK

БҮЗҮК: бұзық; бұзылған.

«**بُزُكُ عَی**» Buzuk ev: Бұзұқ ев — Бұзылған үй.» Бұзылған, қираған нәрсенің бәріне осы сөз қолданылады.

بَاشَاكُ ВАШАК

БАШАК: ок, не найзаның ұшындағы темір.

بَاشَاكُ ВАШАК

БАШАК: тобық. (Шігілше).

Оғыз бен қыпшақтар бір «**м**» әрпіне қосып, «**بَاشَاكُ**» башмақ» дейді. Ондай әріп қосып айту араб тілінде де бар. Мысалы, «**تَمَد رَعَتِ الْمَرَاةُ**»

дейді; түпкі негізі «تَدَرَعْتُ» болып, «دِرْع» сөзінен шыққан. «تَمَسَّكَنَ الرَّجُلُ» дегендегі «تَمَسَّكَنَ» сөзінің де түбірі «تَمَسَّكَنَ» болып, ол «سُكُونُ» суқун» сөзінен шыққан.

بُشِقُ БУШАК БҰШАҚ: ашуланшақ; пұшайман.
«بُشِقُ آر» Бишақ ет: Бұшақ ер — Ашулы адам»
Оғыз, тағы басқалар тілінде.

بِشِقُ РЫШЫҚ ПЫШЫҚ: піскен.
«بِشِقُ آت» Рышық ет: Пышық ет — Піскен ет.»
Йағмалар «بِشِقُ» башық» дейді.

بَلِيقُ БАЛЫҚ БАЛЫҚ: балық.

Мақалда былай айтылады:

«بَلِيقُ سُدَا كُوزِي تَفْتِنُ» Балық сувда көзі таштып: Балық сувда көзі таштын — Балықтың өзі суда, көзі — тыста.» Бұл мақал мән-жайды, істі біліп тұрып білмегенсіген, түсінбегенсіген адамға қарасты айтылады.

بَلِيقُ БАЛЫҚ БАЛЫҚ: лайсаң; лай, жаңбыр. Арғулар мен кей оғыздар тілінде. Бірқатар арғулар үш бірдей үндес дауыстыны қатарлап «بَلِيقُ balk: балк» дейді. Түрік тілінде тек екі үндес қана бір жерде келеді. Арғулар тілінде қателік бар.

بَلِيقُ БАЛЫҚ БАЛЫҚ: Исламдыктан бұрын, ілгері замандағы түрк тілінде шахар, қала. Ұйғыршада да айтылады. Ұйғырлардың ең үлкен шахарларының бірі «بِيش بَلِيقُ» Бес балық» деп аталады. Бұл «Бес қала» деген мағынада. Бұдан басқа, бір шахарларын «بَلِيقُ يَنْكِي» Жаңы балық» деп атаған, яғни, «Жана қала» дегені.

بُلَاقُ БҰЛАҚ БҰЛАҚ: бұлақ ат.

«بُلَاقُ آت» Bulak ат: Бұлақ ат — Бойы қысқа, сауыры кең ат.» Тұрқы қысқа, жоны кең жылқы.

بُلُقْ	BULAK	БҰЛАҚ: бұлак. Бір түрік тайпасының атауы. Оларды қыпшақтар басып алған еді, кейін Ұлы Тәңірі оларды құтқарды да олар « بُلُقْ اَلْكَا Elke bulak: Елке бұлак — Елке бұлак» деп аталды. Бұл сөз « بُلُقْ бұлак», болмаса « بُلُقْ бұлаак» болып (қысқартып, не ұзартып) жазылып, оқыла беруі мүмкін.
بَمُوكْ	PAMUK	ПАМУҚ: мамық; макта. (Оғызша)
تُوبُقْ	TOPYK	ТОПЫҚ: тобық. Шөбгенмен ұрып ойнайтын доп.
تُوبُقْ	TOPYK	ТОПЫҚ: тобық. « تُوبُقْ سُونُوكْ Торық сөнүк: Топық сөнүк — Тобық сүйек; тобық кемігінен жасалатын тағам.»
تُتُوكْ	TUTUK	ТҮТҮҚ: тарттырылған; піштірілген.
تُتُوكْ	TURUK	ТҮРҮҚ: тұрық; арық. Әлдененің арықтығы.
أَرُقْ	ARUK	АРҮҚ: арық. « أَرُقْ تُتُوكْ Арук tutuk: Арүк-түрүк — Арық-түрық. Қашқар мен Ферғана арасындағы қиын асу, ауыр өткел.
تُزُقْ	TUZAK	ТҮЗАҚ: тұзақ. Жырда былай деп келген:

« اَكْلَدِي مَانِكْ اَدَاقْ
كُورَمَدِي اَغْرِي تَزَاقْ
اَكْلَدِي اَنْدِي اَزَاقْ
اَمَلِكَل اَهْدِي تَزَاقْ

*Ikledi meniң azaq,
Kormezir oğы tuzak,
Igledim andıy uzak.
Emlegil emdi tuzaq:*

*Икледі менің аздақ,
Көрмезіп оғры тұзақ,*

*Игледім андын ұзақ,
Емлегіл емді тұзақ —*

*Ілінді менің аяғым,
Жасырған көрмей тұзағын.
Ауырдым содан мен ұзақ,
Емдегін енді, шырайлым.»*

(Жасырын тұзақты көрмей, оған аяғым ілінді; Содан ұзақ уақыт ауырдым; Сүйіктім, енді мені өзін емде.)

تُزَاقُ TUZAK

ТҰЗАҚ: сүйген, жаратқан адамына жақын тартып айтылатын сөз. «Сүйіктім» деген мәнді білдіреді. Соңына «ى -и» әрпі қосылып, «تُزَاقِي» тұзаки» деп те оқылады.

تَاشَاقُ TAШAK

ТАШАҚ: тасак. Біріне-бірі жақын орналасқандығы себепті (жұмыртқасына) ерлердің еркектік мүшесін де «тасак» деп атайды.

تُتُوقُ TUTUK

ТҮТҮҚ: Тұтық. Ерлердің есімі.

تَانُوقُ TANUK

ТАНҮҚ: танық; куә.

شَابَاقُ ШАВАҚ

ШАБАҚ: шабак.

Түрік көлдерінде болатын кішкентай балықтың бір түрі. Пәс адамдарды соған тенегендіктен «آز جَبَقُ» Шавақ ер: Шабак ер-Шабак, Ұсак алам» дейді.

شَبَبِاقُ ШЫБЫҚ

ШЫБЫҚ: шыбық, жас тал.

شَوَشَاقُ ШОШУҚ

ШОШҮҚ: торай; шошканың торайы.

شَارُوقُ ШАРУҚ

ШАРҮҚ: шарық.

Мынадай мақал бар: «يَدَاغُ آتِي جَرُوقُ كُوقِي» آزُوقُ Жазағ аты шағуқ күші азүк: Иадзағ аты шарүк күші азүк — Жаяудың аты шарық, күші — азық.» Бұл мақал жолда аяғы жараланып, адамның арып-ашып қалмас үшін осы екі нәрсе (шарық пен азық) керек екендігін меңзейді.

شَارُوقُ ШАРУҚ

ШАРҮҚ: шарүк. Түрік тайпасының атауы.

Олар «**بَرْجُوقُ** Вагшиқ-Баршүк» каласын мекендейді. «Баршүк» Афрасиаб қалаларының бірі.

بُخْتُ نَعْرَهُ Бұхты Нессердің ұлы **بَتْرُنُ** Бетзенді Афрасиаб сол қалаға қамаған.

جُلُوقُ	ШОЛАК	ШОЛАК: шолак; колы кесілген, шолак адам.
شُولُوقُ	ШҮЛЫК	ШҮЛЫК: үлкендігі көгершін шамалас, суда тіршілік ететін бір ала күс.
شُومَاقُ	ШОМАК	ШОМАК: аса, таяк, тоқпак.
شُومَاقُ	ШОМАК	ШОМАК: Ұйғырлар мен мұсылман болмаған барша жұрт мұсылмандарды « شُومَاقُ آری Шомак ері: Шомак ері — Шомак ері» дейді. Яғни, «мұсылмандардың адамы» дегені.
شَانَاقُ	ШАНАҚ	ШАНАҚ: шанақ. Ағаштан ойған тостаған, яки сондай аяқ-табак ыдыстар.
شَانَاقُ	ШАНАҚ	ШАНАҚ: шанақ, кесе. (Оғызша).
شَاشُوقُ	ШАШҮК	ШАШҮК: шашық. « شَاشُوقُ نَانِكُ Шашық пен: Сашүк пен — Шашық нәрсе»; Шашылған нәрсе»
سُذُوقُ	СҮДЗҮК	СҮДЗҮК: түкірік; сілекей.
سَیْرُوقُ	СЫРҮК	СЫРҮК: сырық; итарка тірегі.
سَاسُوقُ	САСЫК	САСЫК: қыш тостак; күйдірілген қыштан істелген бұйымдар. Ош жұрты, жоғарғы тайпалар, олардан әрі тұратындардың тілінде.
سُوسُوقُ	СҮСЫК	СҮСЫК: қауға; ағаш шелек. Бұл сөзді тек бір тайпадан ғана естідім.
قَبَاقُ	ҚАБАК	ҚАБАК: кабак. « كُوزُ قَبَاقُ Kөz қабағу: Көз қабағу — Көз қабағы».
قَبَاقُ	ҚАБАК	ҚАБАК: аскабак. Қатып кетпей тұрғанда жейтін жас кабак (аскабак).

قَبَابُ	КАВАК	ҚАБАҚ: қыздық; қыздың қыздығы. «قَبَابُ قَبَابُ قَبَابُ قَبَابُ قَبَابُ» Қыз кабақы сыды: Қыз кабақы сыды — Қыздың қыздығы алынды (сыдылды)».
قَاتِقُ	ҚАТЫК	ҚАТЫҚ: сірке, айран, құрт секілді тамаққа қатылатын нәрселер.
قَاتِقُ	ҚАТЫҚ	ҚАТЫҚ: катык. Бір нәрсеге қатылатын қосылатын нәрсе.
قُشَاقُ	ҚУШАҚ	ҚҰШАҚ: құшақ. «بِرُّ قُشَاقُ بُوَزُ» Бір қишақ бөз: Бір құшақ бөз-Бір құшақ бөз.»
قَادِزُ	ҚАЗЫҚ	ҚАДЗЫҚ: ағаштан ойылған нәрсе (ыдыс). Арғуша.
قَارَاقُ	ҚАРАҚ	ҚАРАҚ: көз алмасы (көз аясы). «قَارَاقُ قَارَاقُ» Қара қарақ: Қара қарақ — Көздің қарасы»; «أَرْنِكُ قَارَاقُ» Үгүн қарақ: Үгүн қарақ — Көздің ағы»; «أوتُ قَارَاقُ» От қарақ: От қарақ — Көздің қарашығы.»
قَارُوقُ	ҚЫРУҚ	ҚЫРҰҚ: сал. «قَارُوقُ قَارُوقُ» Қығуқ ег: Қырұқ ер — Қолы семіп, сал болып қалған адам.» «قَارُوقُ آذَنُ» Қығуқ азақ: Қырұқ азақ — Сал болып қалған аяқ.»
قَارُوقُ	ҚАЗУҚ	ҚАЗУҚ: қазылған. «قَارُوقُ آريُقُ» Қазуқ ағық: Қазуқ арық — Қазылған арық». Сондай басқа да қазылған нәрселер.
قَاسُوقُ	ҚАСУҚ	ҚАСҰҚ: қасық; торсық. Жылқы терісінен жасалған сүт не қымыз секілді сұйықтар құйылатын ыдыс.
قَاسُوقُ	ҚАСУҚ	ҚАСҰҚ: ағаштың қабығы. Түбірі «قَاسُوقُ» қас -қас», сонындағы «ق -қ» кейін қосылған.
قَاسُوقُ	ҚОСЫҚ	ҚОСЫҚ: жаңғақ. Әйелдерге де осындай есім беріледі.

- قَشَقْ ҚАШАҚ ҚАШАҚ: камыстың бір түрі. (Қағаз жасалады).
- قَشُقْ ҚАШУҚ ҚАШУҚ: қасық.
Мақалда былай деген:
قُرُقْ قَشُقْ آغِزْنَا يَرَامَسْ قُرُقْ سَوَزْ قُلَاتَا يَمَقْشِمَاسْ Қуғиқ қашуқ ағызқа јағамас қуғуғ сөз қулакқа јақышмас: Құрұқ қашуқ ағызға иарамас құрұғ сөз құлакқа иақышмас — Құрғақ қасық ауызға жарамас, құр сөз құлакқа жақпас. (Құрғақ қасық ауызға жақпас, құр сөз құлакқа жақпас)». Бұл мақал біреуден жәрдем сұрау үшін оған да бірдене пайда келтіру керектігін меңзеп айтылған.
- قَبَقْ ҚАВАҚ ҚАВАҚ: қабак.
«قَبَقْ آرتْ Қавақ арт: Қавақ арт — Өзгенд пен Қашқар арасындағы өтуі қиын бір жердің атауы.
- قَوُقْ ҚОВУҚ ҚОВУҚ: кеуек, қуыс.
«قَوُقْ نَانَكْ Қовуқ нән: Қовуқ нән — Кеуек нәрсе.»
- قَاВУҚ ҚАВУҚ: қуық.
- قَاВЫҚ ҚАВЫҚ: қауақ; кебек. Қонақ немесе тары кебегі.
- قَالЫҚ ҚАЛЫҚ: әуе; көк; аспан.
- قۇЛАҚ ҚҰЛАҚ: құлак. Біреулер «قُلْحَاقْ құлхак», бағзы біреулер «قُلْتَانْ құлқак» дейді. Алғашқысы («құлак») дұрыс.
- قۇЛАҚ ҚҰЛАҚ: «قۇلْتانْ Қулак тон: Құлак тон — Қысқа жеңді тон.»
- قЫЛЫҚ ҚЫЛЫҚ: қылық; мінез-құлық. Адамдармен қарым-қатынас. Бұл сөзді «ل -л» әрпін сүкіндік жасап, «قَلْیق қылқ» деп те айтады.
- قَوْمУҚ ҚОМУҚ: құмұқ. Бектердің бірінің есімі. Кезінде бір жолыққан едім.

قَمُوكُ KOMUK ҚОМУҚ: жылқының қиы. Бұл сөз тек осыған ғана тән, басқаларына айтылмайды.

قَنَّوُ KANAK ҚАНАҚ: қаймақ. Аргу және бұлғар тілдерінде. Бұл сөзде «ن -н» әрпі «ى -й» әрпінің орнына түскен.

قَنُوكُ ҚОНУҚ: қонақ.
Жырда былай делінеді:

« بَرْدِي آرن قَنُوكُ بَلْبُ قَنُوكُ سَقَارُ
قَلْدِي آليغُ اُيُوكُ كُرْبُ آتِي يِقَارُ

*Bardı eren қонуқ билір қитқа сақар,
Қалды алығ ијиқ көрүр евни жықар:*

*Барды ерен қонуқ бұлп қитқа сақар,
Қалды алығ ұиұқ көрүр евни иықар —*

*Кетті ерендер ұтқа санар мейманды,
Қара көрсе, үйін жығар кер қалды.»*

(Қонақ келсе құт деп санайтын ерен ерлер дүниеден өтті, қара көрінсе қонақ келіп қалар деп, үйін (киіз үйін) жығып үдере көшетін на-шар адамдар ғана қалды.)

قَنَّوُ KONAK ҚОНАҚ: тары; қонақ.

Мақалда былай делінген:

«قَنَّوُ بَغِي سَدْرَكِي يِوُوكُ» Қонақ башы сезрекі jeg: Қонақ башы седзрекі иег — Қонақ басының сирегі жақсы.» Өйткені сирек болса, дәні толық болады, жиі болса дәні ұсак болады. Бұл мақал максатына бейнетсіз, онай жетпекші болғандарға арнап айтылған.

بِتِكُ BITİK BITİK: кітап; мектеп; жазылған нәрсе.

بِتِكُ BITİK BITİK: жазу; жазба. Бұл сөз мәсдар.

«بِتِكِي بِلْكَوُوكُ» Аның bitiki belgülyg: Аның бі-тікі белгүлүг — Оның жазуы белгілі.»

بِتِكُ BITİK BITİK: тұмар. (Оғызша)

بِجَاكْ	PIŠAK	ПИШАК: пышак. Мақалда былай дейді. «تجا يتك بجاك آرسا اوز ساين پئوماس» Nеше jitiḡ rišak ersä öz sabyn jonumas: Неше итіг пішак ерсе өз сабын ионұмас — Пышак канша өткір болса да, өз сабын жонбас.» Бұл мақал өзінің ісін ондырмай тұрып, басқалардың ісі жайында сөйлейтіндер туралы айтылады.
بِدُكْ	BEDYK	БЕДҮК: биік; үлкен; зор. Бір нәрсенің биігі. «بِدُكْ تَتِي» Bedük tevi: Бедүк теви — Үлкен түйе.»
بُورُكْ	BYRYK	БҮРҮК: дорбаның аузын, шалбардың ышқырын бүріп байлайтын бау, жіптер, соған ұқсас нәрселер.
بِزَكْ	BEZEK	БЕЗЕК: нақыш; безек. Бір тілде.
بِزِكْ	BEZIK	БЕЗІК: безгек; тітіркену. «اَلْ بَزِكْ بَزْدِي» Ol besik bezdi: Ол безік безді — Ол қатты тітіркенді.»
بُصُكْ	PYSYK	ПҮСҮК: «اَلْ قَلِيْنُ بَصُكْ بَصْدِي» Ol kulyn pısyk pısydy: Ол құлын пүсүк пүсды — Ол құлын қатты қысты.» Құлын ұрып, сабаса да осылай дейді.
بُولُكْ	BÖLYK	БӨЛҮК: бөлік. Хайуандардың бір тобы, бөлігі. «بِيرُ بُولُكْ قُوِي» Bir bөлük qoj: Бір бөлүк қой — Бір бөлік қой.» «بِيرُ بُولُكْ كِشِي» Bir bөлük kiši: Бір бөлүк кіші — Бір топ кісі.» Бұл — жалпы есім, «халық, түйе» деген секілді.
بِيلُكْ	BILEK	БІЛЕК: білек.
بِيلُكْ	BELEK	БЕЛЕК: жолға шыққан адам туғандарына алып баратын, яғни бір жерден басқа жерге ала шығатын сәлем-сауқат; сый.
بِيلِكْ	BELIK	БЕЛІК: білте, шырақ білтесі (пілтесі).
بِيلِكْ	BELIK	БЕЛІК: білік. Жараны шұқып тексеру үшін қолданылатын нәрсе.

بِلِكْ	BILIK	БІЛІК: білім, ілім. «بِلِكْ اُكْرَنْ» Bilik ögren: Білік өgren — Білім үйрен.»
بِلِكْ	BILIK	БІЛІК: хикмет. «أَزَاتِي بِلِكَلَارُ» Ozaky bilgeler: Озақы білгелер — Бұрынғы біліктілер, хақімдер.»
بِلِكْ	BILIK	БІЛІК: ақыл, ес. Мақалда былай айтылады: «أَغْلَانُ بِلِكْسِزُ» Oğlan biliksiz: Оғлан біліксіз — Бала ақылсыз; бала біліксіз.»
بِنَكْ	BENEK	БЕНЕК: дән; ұрық. (Арғу және бір тайпалар тілінде).
بِنَكْ	BENEK	БЕНЕК: бақыр; ақша.
تَبُكْ	ТЕРҮК	ТЕПҮК: тепкіш*. Дөңгелектеп құйылған жұқа қорғасынға тесігінен ешкі жүнін айналдыра өткізіп байлап алып, балалар теуіп ойнайтын ойыншық.
تَبُكْ	ТЕРҮК	ТЕПҮК: тебу; тебіс. Мына сөзде былай келген: «أَلْ قُلَيْن تَبُكْ تَبُدِي» Ol қулын терүк терді: — Ол құлын тепүк тепді — Ол құлын теуіп-теуіп жіберді.»
تِТІКْ	ТІТІК	ТІТІК: ауру; ауырсыну; ашу. «بَاشُ تِتِكْ تِتِي» Ваш titik titti: Баш тітік титті — Жара қатты ауырды.» Бұл секілді сөздер тек дәлел ретінде қолданылады. «أَلْ آرِكْ أُرُغْ أُرْدِي» Ol erig uruğ urdı: Ол еріг ұрұғ ұрды — Ол адамды қатты ұрды.» «أَلْ قَاشِغْ قَاشْدِي» Ol қашығ қашды : Ол қашығ қашты — Ол аса қатты қашты.»
تُТЕКْ	ТҮТЕК	ТҮТЕК: құман, сол секілді нәрселердің шүмегі.
تِТІКْ	ТІТІК	ТІТІК: лайсан, жаңбыр.

* Ләнгі — А. Е.

- تِرِكْ** TIRIG ТИРИГ: тірлік. Әр жан-жануардың тірлігі; (тірі екендігі).
- تَزَكْ** TEZEK ТЕЗЕК: аттың киы.
Мақалда былай деп келеді:
«**تَزَكْ قاردا ياتماس آذگو ایسبز قاتماس** Tezek qarda jatmas ezgü esiz katmas: Тезек қарда иатмас езгү есіз қатмас — Тезек қарда жатпас, ізгі жақсы жаманмен қатыспас.»
(Тезек өзінің ыстықтығынан қарда жатпас, ерітіп жібереді; сол секілді, біріне бірі ұқсамағандықтан ізгі мен ессіз қатынаспас).
- تَزِکْ** TEZIK ТЕЗИК: ел ішіндегі аласапыран, үркінді.
«**تَزِکْ كيشي** Tezik kishi: Тезік кіші — Істен кашатын, қорқақ адам.»
- تِزِکْ** TIZIK ТІЗИК: тізбе, қатар.
«**بیر تِزِکْ تیرک** Bir tizik tirek: Бір тізік тирек — Бір қатар терек.»
«**بیر تِزِکْ ينجو** Bir tizik jinju: Бір тізік иінжү — Бір тізбе інжү.»
- تَهِکْ** ТӘЖІК ТӘЖІК: тәжік. (Екі жақ арасында айтылатын «з - ж» әрпімен).
- تَشُکْ** ТЕШҮК ТЕШҮК: тесік; жырық.
Мақалда былай делінген: «**تَشُکْ سۇدا بەلگۈرەر**»
Тешүк сувда белгүрер: Тешүк сувда белгүрер — Тесік суда білінер; Тесік суда білінер.»
Бұл мақал бір істі істегенде мақтанған адамның атына қарата, істің жақсы жаманы кейін білінеді дегенді мысалдап колданылады.
- تَشِکْ** ТЕШІК ТЕШІК: обыр; мешкей. Қарны тойса да, көзі тоймайтын адам. Сүккөз.
- تۈشۈک** ТҮШҮК ТҮШҮК: жалқау, ынтасыз, енжар адамды «**تۈشۈک كيشي**»
Түшүк кіші: Түшүк кіші — Ынтасыз адам» дейді.

تَشَكُّ	TƏŞEK	TƏŞEK: төсек.
تَشَكَّ	TIŞEK	TIŞEK: екі жасар кой, ісек.
تَلَكَّ	TƏLEK	TƏLEK: тыныш, сабырлы, момын кісі. Мақалда былай деп келеді: «أَجِ اِبْتَكُ نَقَى تَلَكَّ» Аш ерек ток төлек: Аш ерек ток төлек — Аш сабырсыз, ток бейғам.» (Оғызша).
تَلَكَّ	TÜLEK	TÜLEK: төлдеу. Малдың төлдейтін уақыты. «أَلِ قُوَى تَلَكَّدا كَلَدِي» Ol қой түлекінде keldi: Ол қой түлекінде келді — Ол қой төлдегенде келді.»
تَلِكَّ	TELİK	TELİK: тесік, үнгір, ойық.
تُيُكَّ	TÜVEK	TÜBEK: түбік. Талдың, сол секілді ағаштардың қабығын жармай дінінен суырып алады да түтік жасалады. Балалар сол түтікшеге жұмыр бұршақ, тас, қатты жұмыр нәрселер салып, торғай атып ойнайды. Құс ататын мылтық тәрізді. Үрлеп атылады. Ол ағаштың ішін қуыстап ойып та жасалады. (Шігілше).
شُبَكَّ	ШҮБЕК	ШҮБЕК: баланың шүметейі.
شِبَكَّ	ШІБЕК	ШІБЕК: «شِبَكَّ قَرغۇي» Шібек қуғуј: Шібек құрғу — Шібек құрғу — Түйғын.»
شَتَكَّ	ШЕТҮК	ШЕТҮК: мысық; ұрғашы мысық. (Оғызша). «كُوكَّ شَتَكَّ» Көк шетүк: Көк шетүк — Еркек мысық.»
شَشَكَّ	ШЕШЕК	ШЕШЕК: гүл; шешек; гүл-бәйшешек.
شَكَكَّ	ШЕКЕК	ШЕКЕК: шешек кеселі. (Шігілше).
شَرِكَّ	ШЕРІК	ШЕРІК: шерік; майдан шебі; қосын. Мақалда былай айтылған: «أَلْبَ جَرِكَّدا بِلَكَّ تَمِيرَكَّدا» Alp шерікте, билге тірікте: Алр шерікте, билге тірікте* — Батыр майдан шебінде, дана жиында сыналады.»

* Батыр — жауда, дана — дауда сыналады. А. Е.

تَجْرِكْ	ШЕРІК	ШЕРІК: бір нәрсенің тұсы, уақыты. (Оғызша).
شُورِكْ	ШӨРЕК	ШӨРЕК: тоқаш; күлше.
جَلِكْ جَلِكْ	ШІЛІК ШІЛІК ШІЛІК ШІЛІК	ШІЛІК ШІЛІК: шек-шек. Ешкіні шақырғанда осы сөз қолданылады.
شُونُكْ	ШҮНҮК	ШҮНҮК: шынар ағашы.
شُوشُكْ	ШҮШЕК	ШҮШЕК: жайылым; (Соғдыша).
دُولُكْ	DҮЛЕК	ДҮЛЕК: шүмегі сынған ыдыс; кетік көзе.
سِبَكْ	SIBEK	SIBEK: диірмен тасының үстінде айналатын те- мір.
سِبَكْ	SIBEK	SIBEK: шүмек. Сідік жайылып кетпесін деп ба- ланың бесігіне қойылатын шүмек. (Түбек, тү- бекке жалғастыратын, әдетте, сүйектен жаса- латын түтікше. А. Е.)
سِدُكْ	SIDYK	SIDYK: сідік. (Сідіктің бәріне ортақ сөз).
سِذِكْ	SIZIK	SIDZIK: шапанның бір етегі; сырт киімнің бір делбегейі. Бұл «سِذِغْ Siziğ — сідзіғ» сөзіне кара- ғанда дұрысырақ, жақсырақ естіледі.
سُرُكْ	SYRYK	СҮРҮК: топ; табын. Мал табыны.

«بِيرُ سُرُكْ قُوِيْ» Bir sügük koj — Бір сүрүк кой —
Бір топ кой.»

Жырда былай деп келген:

«أَكْرُ سُرُكْ قُوِيْ تَتِيْ يَنْدِيْ بِلَا
يُمُرْلَاجُوْ أَرْكَنْ سُونِ سَفَارُ»

*Үгүр сүзүк қой теви јунди биле,
Јумурлају еркенін сүтин сағар:*

*Үгүр сүзүк қой теви јунды биле,
Јүмүрлауј еркенін сүтін сағар —*

*Үйір топ-топ қой, түйе, жылқысымен
Жиып алып еркінше сүтін сауар.»*

(Топ кой, түйесі, үйірлі жылқысы бар адам, оларды еркін жинап алып, сүтін сауады, пайда-сын көреді.)

- سُزُكْ SYZYG СҮЗҮГ: таза, мөлдір.
«سُزُكْ سُوْتْ Sūzūg suv: Сүзүг сув — Таза су.» Таза, мөлдір нәрсенің бәрін осылай дейді. Жақұт, я жақұтка ұқсас мөлдір нәрселерді айтқанда осы сөзді қолданады.
- شُكْ SEŠYГ ШЕШҮГ: шешілген. Байлаудан босатылған мал.
«شُكْ اْتْ Šešūg at: Сешүк ат — Шешілген ат; босатылған ат.»
- سُكْ SEVYG СЕВҮГ: сүйікті.
«سُكْ نَانُكْ Sevūg nān: Севүк нән — Сүйікті нәрсе.»
- سِيلِكْ SILIK СІЛІК: пәк.
«سِيلِكْ اَرْ Silik er: Сілік ер — Пәк адам; Зерек, ойлы, сүйкімді. шырын сөзді адам.»
- شُپِکْ ШӨПІК ШӨПІК: шөпек. Жемістен жегеннен кейін тас-талатын ұрығы, сүйегі. «ش-ш» әрпі «ج-ж» әрпінің орнына алмасып түскен.
- شُتُكْ ШҮТҮК ШҮТҮК: Ірі қара, соған ұқсас малдың мүйізінен жасалатын дәуіт.
- شُتُكْ ШҮТҮК ШҮТҮК: «شُتُكْ سَاكَالْ Šūtūk sakal: Шүтүк сакал — Көсе.»
Бұл сөз жоғарыдағы «дәуітке» ұқсатып айтылған.
- شُнүк ШҮНҮК ШҮНҮК: шүнүк. Шынар ағашының бір түрі.
Бұл сөздегі «ش-ш» әрпі «ج-ж» әрпінің орнына ауысып түскен.
- كَبِکْ КЕРЕК КЕПЕК: кебек.
Ұсақ, майда інжуді «كَبِکْ يِنجُو Kerек jin-jū: Кепек иінжү» дейді.
- كَبِکْ КЕРЕК КЕПЕК: кебек. Бас кебегі.
- كُكْ КӨРҮК КӨРҮК: көбік. Судың көбігі.

كَبُكْ	KӨРҮК	KӨРҮК: көбік. Қазан қайнағанда судың бетіне шығатын көбік. Сорпа көбігі.
كَجِکْ	КЕШҮК	КЕШҮК: көпір; өткел. «كَبِنَارُ أَكْرُ كَجِکْمِزْ بُلْمَاسْ» Қайнар өгүз кешіксіз болмас: Қайнар өгүз кешіксіз болмас — Ағынды өзен өткелсіз болмас.» (Ағыны қатты қайнап жатқан өзен көпірсіз болмайды).
		Бұл мақал бір істе шарасыздықтан тосылып қалған кісіге бойын үйрету үшін: «Бұл істің де шарасы табылып қалар» деген мәнде айтылады.
كَجِکْ	КӨШҮК	КӨШҮК: мінгескен кісі. (түйеге, атқа, малға...)
كِشِکْ	КІШІК	КІШІК: кішік. Бір нәрсенің кішісі.
كَدْزُکْ	КЕЗҮК	КЕДЗҮК: кебенек; сулық.
كَدْکْ	КЕДҮК	КЕДҮК: Жүннен тоқылған, дулығаның ішінен киетін бас киім. Өзі де дулығаға ұқсайды.
كُدْکْ	КҮДҮК	КҮДҮК: іс, іс-шаруа. «إِشْ کُدْکْ» Іш күдүк: Іш күдүк — Іс-шаруа» Бұл — қос сөз, қашанда бірге айтылады. Жеке өзі қолданылмайды.
کَرکْ	KERЕК	КЕРЕК: керек. «بُو کَرکْمُو» Bu kerekmu: Бұ керекмұ — Бұл керек пе?» деген сөзге жауап ретінде айтылатын сөз.
کُورْکْ	KӨРҮК	КӨРҮК: көрік. Теміршінің көрігі. Ұстаның көрігі.
کُوزْکْ	KӨЗЕК	КӨЗЕК: мата, яки кілем тоқығанда арқау мен өрені ажыратып тұратын құрал. Бұл сөзді мата тоқушының шеберханасындағы жіптерге де қолданады.
کَزِکْ	КЕЗІК	КЕЗІК: безгек. Денені тітіретіп ауыртатын бір ыстық.
کَزِکْ	КЕЗІК	КЕЗІК: «سَرِغْ کَزِکْ» Saғык kezik: Сарығ кезік — Сары ауру.»

كَزِكْ	KEZIK	KEZIK: кезек. «سِنِكَ كَزِيكِنِكَ كَلْدِي» Seniñ kezikiñ keldi: Сенің кезікің келді — Сенің кезегің келді.»
كَزِكْ	KEZIK	KEZIK: батылдық; «بُو اِيَشْتَا سِنَا كَزِكْ كِرَاكْ» Bu ышта сана kezik kerak: Бұ ышта сана кезік керек — Бұл істе саған батылдық керек.» Бұл жерде де әуелгі түпкі мәні жоғарыдағыдай, «кезек» дегенге саяды.
كُوجِكْ	KYJIK	KYJIK: кекіл шаш. (Арғулар сөзі).
كَسَكْ	KESEK	KESEK: бір нәрсенің кесегі; бөлігі. «بِير كَسَكْ اَتَاكْ» Bir kesek etmek: Бір кесек етмек — Бір кесек нан; бір тілім нан.»
كَبَبَغْ	KEBEG	KEBEG: (жұмсақ «ك — г» дыбысымен). Мұрын шеміршегі.
كُيُيُكْ	KYVYK	KYVYK: «كُيُيُكْ كُيُيُكْ مُوشْ» Kyvyk tuish: Күбүк мүш — Еркек мысық.» (Шігілше).
كُلُكْ	KYLYK	KYLYK: «كُلُكْ نَانْ» Kulyk nan: Күлүк нән — Уақытша алған нәрсе.»
كُولُКْ	KÖLYK	KÖLYK: арка, көлік. Жүк артылатын мал.
كَمЕКْ	KEMEK	KEMEK: мақта жібінен тоқылған гүлді матаның бір түрі. Одан шапан, баска да сырт киім тігіледі. Қыпшақтар одан жанбырға киетін сулық істейді.
كُونЕКْ	KÖNEK	KÖNEK: құман. (көнек? — А. Е.)
مَزَكْ	MEJEK	MEJEK: иттің боғы. (Екі жақтың арасында дыбысталатын «з -з» әрпімен) «اِتْ مَزَكِي» It mezegi: It межегі — Ит боғы.» («Тезегі» дегенге үндесіп тұр. А. Е.)
نَتَاكْ	NETEG	NETEG: қандай? қалай? «نَتَاكْ سِنْ» Neteg sen?: Нетег сен? — Сен қандайсың?»
نَشُكْ	NEŠYK	NEŠYK: неге? не үшін?

«نَجُّكَ بَرْدِيَهْ» Neshük barдын: Нешүк бардың — Неге бардың?» (Иабакыша).

نَلْكَ NELYK НЕЛҮК: неге? неліктен /не үшін? Басқа түрік тайпаларының тіліндегіше.

نَرَكْ NEREK НЕРЕК: неменеге керек? не үшін керек?

«بُو سَنَا نَرَكْ» Bu sana nerek: Бү сана нерек — Бүл саған неменеге керек?» Бүл сөздің негізі «نا كَرَكْ ne kerek — не керек?» болатын, екі әріп түсіп қалған.

بَعْلُ BECEL БЕЧЕЛ: пішілген. Сүндеттелмеген қатын, тарттырып жіберген еркек, пішілген ат, тағы басқа хайуан.

بِشِلْ BASHYL БАШЫЛ: қасқа бас.

«بِشِلْ قَوِي» Вашыл қой: Башыл қой — Қасқа қой; Басында ақ, төбелі бар қой.» Бір тілде.

بَدَلْ آرْتْ BEDEL ART БЕДЕЛ АРТ: Ұш пен Барсған арасындағы бір жер, қиын асу.

تَسَلْ TASAL ТАСАЛ: Шөген ойнағанда аландағы шекараны белгілеп сызылған сызық. Бұл «تَلَسْ Talas — Талас» сөзінің өңі айналып түскен түрі. Араб тіліндегі «жайлау, жайылым» мағынасындағы «مَانِي الْأَرْضِي قَلَأُ» дегендегі «قَلَأُ» сөзін «لَمَانُ» деп те айтатыны секілді.

تَغْلْ TEGYL ТЕГҮЛ: ондай емес. (Оғызша) Бұл сөз арғулардың «داغْ ол Dağ ol — Дағ ол» деген сөзінен алынған. Оғыздар бұл сөздегі екі «| — әліпті» түсіріп «د -д» әрпін «ت -т» әрпіне, «غ -ғ» әрпін «ع -г» әрпіне ауыстырып қолданады.

جِغِلْ جِغِلْ ШЫҒЫЛ ТЫҒЫЛ ШЫҒЫЛ-ТЫҒЫЛ: «أَقِي كَيْشْ إِجْرَا» أَقِي كَيْشْ إِجْرَا جِغِلْ جِغِلْ قَلْدِي Ok кіш ішге шығыл тығыл қылды: Ok кіш ішре шығыл тығыл қылды — Ok садақта шығыл-тығыл (қышыр-қышыр дыбыс) қылды.»

شِغِيل

SHIGIL

ШІГІЛ: Шігіл.

Түрітердің үш аймағының атауы.

Біріншісі, Барсғанның төменгі тұсындағы «فُهاَس» Құјас — Құйас» қалашығында тұратын көшпенділер.

Екіншісі, «طراز» Taraz-Talas — Тараз-Талас» қаласының жанындағы бір қалашықта тұратындар да «Шігіл» деп аталады.

Оларды «Шігіл» деп атайтынының мынадай себебі бар: Зұлқарнайын Арғу еліне жеткенде қатты сел жаңбыр жауып, жер-көк лайсаң болып, жолдар езіліп, батпақ басып кеткен. Ескендір жүре алмай қиналған. Налыған Зұлқарнайын парсы тілінде: «این جیکل است» — неткен батпақ» (не деген жаман батпақ жер), бұдан құтылмаспыз деп кетіпті. Кейін сол жерге бір қорған бекет салдырыпты. Сол қорған бекет «Шігіл» деп аталып кеткен. Кейін сол қорғанда тұрақтап тұрып қалған түрік тайпасы да «جِکِلِی» Шигил-Шігіл» деп аталады. Содан бұл атау әр тарапқа тарап кетеді. Оғыздар да сол төңіректегі жерлерде тіршілік еткен және шігілдермен үнемі кактығысып, соғысып отырған, олардың арасындағы алауыз жаулық бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Оғыздар шігіл шегіне келіп кірген өзге де түрік тайпаларының бәрін де «шігіл» деп атайды. Оғыздар Жайхұннан жоғары Шынға дейінгі жердің бәрінде тіршілік ететін түрік тайпаларын түгелдей «Шігіл» деп атайды. Бұл қате.

Үшіншісі, Қашқардағы бірқатар қыстақтарда тұратын түрік тайпалары да «جِکِلِی» Шигил-Шігіл» деп аталады.

Бұлардың бәрі бір жерден тарағандар.

شومول

SHOMUL

ШОМУЛ: жомұл, шомұл. Түрік тайпаларының бірі.

سُكَلٌ	SÖGEL	СӨГЕЛ: кесел, дерт. Оғызша.
سِكِلٌ	SIGIL	СІГІЛ: сүйел.
قِزِلٌ	КЫЗЫЛ	ҚЫЗЫЛ: бір нәрсенің қызылы.

Мақалда былай деп келіпті:

« قَلْنُو بِلْسَا قِزِلٌ كَذَا رَ »

بِرَانُو بِلْسَا بِيحِلٌ كَذَا رَ »

*Қылу билсе қызыл кізер,
Иарану билсе жашыл кізер:*

*Қылнұ билсе қызыл кідзер,
Иаранұ билсе иашыл кідзер —*

*Қылынайын десе қызыл киер,
Жарасайын десе жасыл киер.»*

(Қатындар еріне әдемі, қылықты көрініп жақын сұхбаттасқысы келсе қызыл қырмызы жібектен киім киер; қошеметтеп, назданып жарасайын десе, жасыл жібектен киім киер.) Бұл мақал әйелдерді ерімен үнемі жақсы құлық, жарасымды қылықпен болуға бейімдеп айтылған.

قِزِلٌ	КЫЗЫЛ	ҚЫЗЫЛ: Қашқарды кесіп өтетін бір өзеннің атауы. Жырда былай деп жырланады:
--------	-------	--

« قِزِلٌ سِرِيغٌ اَرْقَشِبٌ »

بِيكِنٌ بِيحِلٌ بَرْكَشِبٌ »

بِرَ بِرَ كَرُو بَرْكَشِبٌ »

بَلِيكِنُقُ اَنِي تَتَكَلْشُورُ »

*Қызыл сарығ арқашыр
Бікін жашыл жүркешір
Бір бір керу жүркешір
Балыңиқ аны таңлашур:*

Қызыл сарығ арқашып
Иібкін иашыл үзкешіп
Бір бір керу иүркешіп
Иалыңұқ аны таңлашұр —

Қызыл, сары (гүл-бәйшешектер)
Біріне бірі таянды,
Жасыл райхан төгіліп,
Бір-біріне өріліп;
Адам соған таң қалды.»

(Қызыл, сары гүлдер қауыз ашып біріне бірі сүйеніп, жасыл райхан бой түзетіп, біріне бірі өріліп өсті; Адам соны көріп танданады.)

كۈۈل KEVEL

КЕВЕЛ: жорға.

«كۈۈل ات» Kevel at: Кевел ат — Жорға ат»

پيشم PISHIM

ПІШІМ: тілім; кесім; пішім.

«پيشم قاغۇن» Bir pishim qağun: Бір пішім қағұн — Бір тілім қауын.»

Басқаларға да солай колданылады.

بۇيۇم BUUYUM

БОУЫМ: буын. Бармак буыны. Қамыс, кендірдің буындары да осылай аталады.

بۈكۈم BUKUM

БҮКҮМ: «بۈكۈم اتك» Büküm etük: Бүкүм етүк —

Қатындар киетін етік» (Оғызша). Оғыздардан басқа түрік жұрттары, «تۈكۈم түкім-мүкүм», немесе «تۈكۈن түкіп-мүкін» дейді. Сонда, «ب - б» әрпінің орнына «م - м» әрпі, «م - м» әрпінің орнына «ن - н» әрпі алмасып түскен. Мен бұл сөзді таза түрік сөзі деп айта алмаймын. Әйтсе де қыпшақтар мен басқа тайпалардың қарабайым адамдары бұл сөзді осылай колданады.

تارىم TARYM

ТАРЫМ: текіндер (шахзалаларға) мен Афрасиаб әулетінен болған әйелдерге (ханымдарға), олардың ұлық-кішік балаларына қатысты айтылатын сөз. Хақан хандарының ұлдарынан басқаларға қаншалықты жоғары мәртебелі бол-

са да бұл сөз қолданылмайды, лайық емес. Хан әулетінен болған әйел затына лақап ретінде «التنّ تيم» Altun taғым: Алтүн тарым — Алтын тарым» деген сөз қолданылады.

تاريم	TARIM	TARIM: тарам. Көл немесе құмға құйылатын өзендердің тармақтары, тарамдары.
تاريم	TARIM	TARIM: тарым. Ұйғырлар шекарасындағы «كُجا» Кужа — Кужа» деген жердің жанындағы бір мекен. Бұл жер «اسى تيم» Usmy taғым — Ұсмы тарым» деп те аталады. Осы жерде ағатын бір өзен де «تيرم» Тағым — Тарым» деп аталады.
توروم	TURUM	TҮРҰМ: бойлам. Адам бойына бара бар ұзындық өлшемі. (Судың терендігін бойлап өлшеген секілді. — А. Е.) «بیر آر ترمي سوت» Bir er turumy suv: Бір ер тұрұмы сув — Бір адам бойынан келетін су.» Басқаларға да осылай қолданылады.
تورم	TORUM	TOPҰМ: бота; ботақан. «تیشی تورم» Tişi torum: Тіші торұм — Ұрғашы бота.»
تيزم	TIZIM	TІЗІМ: тізбе; тізім. «بیر تيزم يونجو» Bir tizim jinju: Бір тізім іүнжу — Бір тізбе інжу.»
توقم	TOQUM	TOQҰМ: сойылатын мал. (Соғым — А. Е.). Бұл сөз көбінесе сойылатын жылқыға қатысты қолданылады.
تيگم	TIKIM	TIKIM: бөлек, тігім. (бір атым насыбай, бір салым шай деген секілді. — А. Е.) «بیر تگم ترمك» Bir tikim tırmek: Бір түкүм түрмек — Бір тікім қуырдақ.»
تيلم	TELIM	TELIM: көп; қалың. «تيلم يارماق» Telim jarmaq: Телім иармақ — Көп ақша.»

Жырда былай деп келген:

« تِلْمِ بَقْلَرِ يُبْلَدِ يَمْتِ
يَغِي أَنْوَرِ بَقْلَدِ يَمْتِ
كُجِي أَنْنَكِ كَلْدِ يَمْتِ
قَلِجِ قِنَقَا كُجُنِ سِنْدِي

*Telim baular juvaldymat
Jaғы andын javaldymat
Күші аның keveldimet
Қылыш қыпқа күшүн сығды:*

*Телім башлар ивалдымат
Иағы андын иавалдымат
Күші аның кевелдімет
Қылыш қынқа күшүн сығды —*

*Талай бастар домалады,
Жауы одан жасып, жоргалады.
Күші оның кеміді, азды;
Қылыш қынға күшпен сиды.»*

(Бір соғысты марапаттап суреттеген: Көп бастар жұлынып домалап түсті; Оның жауы жуасыды, жасыды; Күші оның кесілді, азайды; Жүзіне қатқан қанның қалыңдығынан оның қылышы қынға өзер сыйды).

تِلْمِ	TOLUM	ТОЛУМ: соғыс құралы. Бұл сөз жалпы есім.
تِلْمِ	TILIM	ТІЛІМ: тілім, бөлік. «بِيرِ تِلْمِ اَتِ» Bir tilim et: Бір тілім ет — Бір тілім ет.» Ұзынынан кесілген, яки тілінген нәрсенің барлығын да «тілім» дейді.
دِدِمِ	DIDIM	ДІДІМ: неке түні келінге кигізетін тәж. (Қымбат асыл тастармен безендірілген бас киім; сәу-келе десе жөн болар. — А. Е.)
سَرِمِ	SARIM	САРЫМ: сүзгіш. Көзе, не соған ұқсас ыдыстар-

ға ішімдік, шырындарды сүзіп құю үшін, сол ыдыстардың аузына байланатын жібек сүзгі.

سَافِیْمُ SAҒЫМ

САҒЫМ: сауым.

«بیر سَافِیْمُ سۈت» Бір сағым сүт: Бір сағым сүт — Бір сауым сүт.»

سۈقۈیْمُ SOҚЫМ

СОҚЫМ: жебенің, октың ағаштан жасалған құйрығы. Ағашты, аршаның қалқанды бұтағы секілді кесіп алып, ішін ояды, бір ұшын тесіп окқа кигізеді, екінші ұшы дүмі болады; сонда ок түзу, салмақты ұшады.

بَاقِیرِ سۈقۈیْمُ

БАҚЫР СОҚЫМ БАҚЫР СОҚЫМ: Миррих (Марс) жұлдызының аты.

قۈشَامُ ҚУШАМ

ҚҰШАМ: құшак.

«بیر قۈشَامُ نән» Бір қушам нән: Бір құшам нән — Бір құшак нәрсе.»

قۈرۈمۈм KОРУМ

ҚОРҰМ: қорым; қорым тас; қия.

Жиылған мал-мүлікке де осыны айтады.

«أل قۈرۈمۈم بۈلدۈی» Ол қорум болды: Ол қорум болды — Ол көп мал тапты.» (Яғни: ол қор жинады, қорланды).

кۈрۈмۈм KEREM

КЕРЕМ: жертөле, жеркепе. Жоғарғы және төменгі шынлықтардың тілінде.

кۈрۈмۈ KERIM

КЕРІМ: перде. Іргеге (қабырғаға) тартылатын гүлді перде, әдемі керме. Тұсқа құрылатын мата. «Там кәрімі Там керімі — Там керімі.»

بۈтۈنۈм BҮТҮН

БҮТҮН: дұрыс; аман.

«Шын бۈтۈн кіші: Шын бۈтۈн кіші — Дұрыс, дені сау кісі.»

بۈтۈнۈм BҮТҮН

БҮТҮН: бүтүн; бірегей.

«Бүтүн жармақ: Бүтүн иармақ — Бүтін ақша.»

бۈдۈнۈм BUZUN

БҮДЗЫН: халық, халайық; жұрт. (Шігілше).

بُرُنْ	БҮРҮН	БҮРҮН: мұрын.
بُرُنْ	БҮРҮН	БҮРҮН: бұрын; тұмсық. «تَاغُ بُرُنْ» Тағ бурны: Тағ бұрны — Тау тұмсығы.»
بُرُنْ	БҮРҮН	БҮРҮН: бұрын, ілгері. «أَلْ مَتْدُنْ بُرُنْ بَرْدِي» Ol menden burun bardy: Ол менден бұрүн барды — Ол менен бұрын барды.» Бұл сөз түр-бітімі жағынан емес, мағына жағынан арабшаға ұқсайды.»
بُرُنْ	БҮЖЫН	БҮЖЫН: (екі жақтық арасындағы «ژ - ж» әрпімен айтылады). Бір улы шөптің аты.
بَسَنْ	БАСАН	БАСАН: өлік көмілгеннен кейін желінетін тамақ. Содан шығарып «بُوغُ بَسَنْ» joғ basan — иоғ басан» дейді.
بُفُنْ	БОҒҮН	БОҒҮН: буын; қамыс буыны; бармақ буыны. Бұл сөзде «م -м» әрпі «ن -н» әрпіне алмасқан. Бұл қағидаға сай. Жырда былай айтылған:

بَارَبَّ جَعِدَا فِيهِمْ لَوْ تَدْرِي
يَقْرَبُ قَرَبَ السَّبَطِ الْقَادِمِ

(Мысалды М. Қашқарлы араб тілінде келтірген. Тек тілтануға қатысты мысал ретінде алған тәрізді. — А. Е.)

Араб тілінде болымсыздық жалғауы болған «بَارَبَّ» ның «لَوْ تَدْرِي» болып келгені сияқты.

بَقَنْ	БАҚАН	БАҚАН: балдақ, жүзік. Алтын мен соған ұқсас нәрселерден жасалған жүзікті «بَقَنْ أَلْتُنْ» Altun bakan: Алтүн бақан — Алтын жүзік» дейді.
بِقِنْ	БЫҚЫН	БЫҚЫН: мықын; кісінің мықыны.
بُكِنْ	БҮКІН	БҮКІН: ерлігі жоқ адам; әлсіз, әлжуаз адам.
بُكَنْ	БҮКӘН	БҮКӘН: соқыр ішек.
بُكَنْ	БҮКӘН	БҮКӘН: үнді қауыны.

بُلُنْ BULUN

БҰЛҰН: тұтқын.

Жырда былай жырланған:

« أَبْنَكُ قُلْسَامُ أَدُو بَارِبْ
تُنْزُ أَرْدِمُ سُسَيْنُ تَارِبْ
بُلُنْ قَلْبِبْ بَحِي بَارِبْ
بُلُغْ بَرَجَا مَنَّا يَغْدِي

*Abaң қолсам изи барып
Tutar erdim sysin tarыp
Bulun қылып башы жарып
Julug barша таңа жығды:*

*Абаң қолсам үдзү барып,
Тұтар ердім сүсін тарып,
Бұлун қылып башы иарып,
Иұлүг барша маңа иығды —*

*Егер қаласам ізінен барып,
Ұстар едім, әскерін шашып,
Тұтқын қылып, басын жарып;
Тоқтатты беріп маған барша дүние, малын.*

(Жеңілген адам жөнінде айтқаны: Егер қаласам, сонынан ізінше барып, ұстар едім, әскер қосынын тарыдай таратып шашар едім, басын жарып, тұтқын етер едім; барша малын, өтемін беріп, мені тоқтатты. Мен оны қоя бердім.)

أَبَانْ TABAN

ТАБАН: түйетабан (өсімдік).

أَبَانْ TUBYN

ТҮБҰН: астың түбі, қазанның түбі. Тамақтың қалдығы. Үш жұртының тілінде.

أَبَانْ TAZUN

ТАДЗҰН: тайынша. Екі жасар кара мал. Оның ұрғашысын «أَبَانْ تَحِي Tіші tazun: Tіші тадзун — Ұрғашы тайынша» дейді.

أَبَانْ TUZUN

ТҮДЗҰН: ауыл ақсакалы, ауыл басшысы. Су бөліп берушісі, мұрабы.

تُتْنُ TYTYN TYTYN: түтін.
 Мақалда былай деп келген:
 «أَوْتُ تُتْنُ سُرُ بُلْمَاسِ يَكْتِ يَارُقُسُرُ بُلْمَاسِ» Ot tytynsyz bolmas jigít jazuksuz bolmas: От түтүнсүз болмас иігіт иазүксүз болмас — От түтінсіз болмас, жігіт күнәсіз (жазыксыз) болмас.»

تُكْنُ TYGYN TYGYN: түйін.
تِكْنُ TIKEN TIKEN: тікен. Бұл сөздің ыңғайлы, қысқа түрі осындай. Ереже бойынша болғанда бұл сөз екі «ن-к» әрпімен «تِكْنُ tikken — тіккен» деп жазылғаны жөн. Өйткені бұл сөз «тікпек, кадамак, шаншымак» мағыналарындағы «تِكْدِي tikdi — тікді» сөзінен алынған. «تِكْنُ Tikken — тіккен» сөзіндегі бірінші «ن-к» түбірдегі әріп; екінші «ن-к» сын-сипат есімін жасау үшін қажеттіктен қосылған.

Мысалы: етті іскекке шанышты, тізді мағынасындағы «تِئْدِي تِئْدِي Tevdi etni: Тевді етні» тіркесінен «تِئْكَانُ تِئْكَانُ Etni tevgen — Етні тевген» секілді сын есім жасалады. Бұл сөздің түбірінде «ن-г» жоқ еді, сын есім туындатқанда қосылды.

Адам суға шомылды мағынасын білдіретін «أَرْ جُئْدِي سُئْدَا» Er шөmdi suvda: Ер шөмді сувда» дегендегі «جُئْدِي шөmdi: шөмді» (шөмды; шомылды) сөзінен сын есім жасалғанда «أَرْ جُئْمَاكُنُ سُئْكَانُ Suvқа шөmgen er: Сувқа шөмген ер» тәрізді шығады. Солай қолданылады. Бұғанда түбір сөзде жоқ «ن-к» (жұмсақ «ن-к» яғни «ن-г») әрпі қосылған. Егер түбірдің өзінде «н-к» әрпі болған болса, сын есімге айналдыру үшін оған екінші «к» әрпі қосылып, үндестіріп (сіндіріп) оқылады. Мысалы: «أَرْ أَرْغُئْتِي يَكْتِي» Er

uraғutны sikti: Ер ұрағұтны сикті — Ер қатынды сикті» дегенді сын есімге айналдырсаң «**سِكَّنِ ار** Sikken er — Сіккен ер» дейсің. «**تِكَّنِ** Tikken: Тіккен» сөзі де сол секілді. Айтуға жеңіл болу үшін соңғы «**ن** -к» түсіп қалған.

تُلُنْ	TULUN	ТҮЛҮН: жүгеннің оң және сол жақтары; екі шекелігіндегі нәрселерді де (моншак, шашак, тұмар, т. б.) солай атайды.
تُولُنْ	TOLUN	ТОЛҮН: толған, толық. « تُولُنْ آي Tolun aj: Толұн ай — Толған ай; он төрт күндік ай.»
تَمَانْ	TAMAN	ТАМАН: Қашқардың ортасынан ағып жатқан дарияның аты.
تَمَنْ	TEMEN	ТЕМЕН: тебен. « تَمَنْ يِنْنِه Temin jinne: темен иінне — тебен ине.»
تَمَنْ	TUMEN	ТҮМЕН: көп. « تَمَنْ تۈرۈك سۈزلادی Tumen türgy sözledi: Түмен түрлүг сөзледі — Түрлі-түрлі сөйледі; Яғни көп түрлі сөз сөйледі.»
تَمَنْ	TUMEN	ТҮМЕН: түмен; көп. « تَمَنْ مِیْنِك Tumen myn: Түмен мың — Мың-мың; Мың есе мың; демек, бір миллион». « تَمَنْ مِیْنِك بَرماق Tumen myn iarmaq: Түмен мың иармак — Мың-мың ақша; бір миллион ақша.»
توسۇن	TOSUN	ТОСУН: мінілмеген асау, тарпаң тай.
شوبان	ШОБАН	ШОБАН: шобан. Ауыл ақсакалының жәрдемшісі.
شۈقان	ШЫҚАН	ШЫҚАН: жиен бала; апа-қарындастың баласы.
شۈكۈن	ШЕКҮН	ШЕКҮН: суырдың баласы.
شۈگۈن	ШӨГЕН	ШӨГЕН: шөген. Шөген ойыны.
سابان	SABAN	САБАН: қос өгіз; соқаға жегілген қос өгіз.

- سَابَان** SABAN САБАН: егіншілік; жер жырту.
 Мақалда былай айтылады:
 «سَابَانْدَا سَانْدَرِشْ بُولْماسْ اِرْتَشْ بُولماسْ» Sabanda sandyгыш bolsa ertkүnde irtesh bolmas: Сабанда сандырыш болса өрткүнде іртеш болмас — Жер жыртқанда есеп-қисап болса, қырманда даушар болмас.» (Егін еккенде тиянақтылық болса, қырманда келіспеушілік болмайды.) Бұл мақал кейін түсініспеушілік, ұрыс-керіс болмау үшін істі бастағанда пысық-ширақтық жасау керек деген мағынада айтылады.
- سَاغُن** SAFUN САҒҰН: Қарлұқ жұртының мықтыларына берілетін ат, лақап. Түрік тәуіптеріне «**آتَا سَاغُنْ**» Ata saғun: Ата сағұн» дейді.
- سَاغَان** SYFAN СЫҒАН: «**سَاغَانْ سَاغَانْ** Сығап шаш: Сыған шаш: Жылтыр шаш; сылаң шаш.»
- سَاكِن** SYKEN СҮКЕН: себет. Есекке артылған жүктің бір жағындағы себет.
- قَاشَان** ҚАШАН ҚАШАН: қашан?
 «**قَاشَانْ كَلْدِيْنَكْ** Қашан keldiң: Қашан келдің — Қашан келдің?» Бұл сөз бағзы бір тұстарда «уақыт» пен «заман» мәніне орайласып та келеді. «**قَاشَانْ بَارْمَا سَنْ** Қашан barsa sen: Қашан барса сен» дегендегі «Қашан баратын болдың сен?» мағынасы секілді. Бағзы бір тұста, «егер» деген мағыналық мезгеу мәнінде де кездеседі. Әйтсе де, түпкі мәні бірінші кезекте қолданылады.
- قَادِزِيْن** ҚАЗЫН ҚАДЗЫН: қайын; қайын ата; қайын ене.
 Қыпшақтар бұл сөзді «з-з» әрпімен айтады. Мақалда былай деп айтылған:

قَادِشْ تِيچِيشْ قِيَادُقْ
 قَادِزِيْنْ تِيچِيشْ قِيَادِقْ

*Қадаш теміш қажмадық,
Қазып теміп қажтыш:*

*Қадаш теміш қаймадұқ,
Қадзын теміш қаймыш.*

*Қарындас десе қарамадық,
Қайын десе қарадық.»*

Бұл мақал туған қарындас, ағайындар арасында құдаларға, қайын ата-аналарға ерекше құрмет көрсетілетінін білдіреді.

قَرِينٌ KARYN

ҚАРЫН: қарын.

«قَرِينٌ اَتَانُ» Қарын атмақ: Қарын атмақ — Қарын атпақ». Малды сойғаннан соң, оның қарнын нысана етіп, оқ атылады. Тигізген адам еттен бір бөлік (сыбаға) алады.

قُرُونٌ KURUN

ҚҰРҰН: құрым. Тұрғын үй, қабырға, ошаққа тұрып қалған түтін ысы.

قُكُونٌ KUKUN

ҚҰҚҰН: от-жалын ұшқындары.

قَالِيْنٌ KALYN

ҚАЛЫН: қалын; көп.

«قَالِيْنٌ سُو» Қалын сү: Қалын сү — Қалын әскер.»

قُلُونٌ KULUN

ҚҰЛҰН: құлын.

قُولَانٌ KOLAN

ҚОЛАН: 1) бесікбау; 2) төсайыл.

قُولَانِ عَتِي كُولَانِ عَتِي

ҚОЛАН ЕТІ ҚОЛАН ЕТІ: қолан еті. Аттың төсайыл байлайтын жері.

كَيْتَنْ KETEN

КЕТЕН: мехнат; қиыншылық; бейнет.

Бейнет шеккен кісіге:

«كَيْتَنْ كَرْدِي كَرَاكُو بُدْتِي» Keten kordi keregü jüztü: Кетен көрді керегү* иүдзті — дейді. Мұның мағынасы: «Қиыншылық көрді, киіз үйін артты (өзі арқалады)» дегені.

* Б. Ағалайда да, В. В. Радловта да, түпнұсқада да үй, киіз мөнінде айтылады. Біздіңше «Керегү» дегені нә кәдімгі «кереге», нә «керегі». А. Е.

كُودَن	KYDEN	КҮДЕН: сияпат, қонакасы. Баланы сүндетке отырғызғанда, шілдеханасында берілетін қонакасы.
كُوبَن	KYBEN	КҮБЕН: түйенің қомы, аттың ер-тоқымы секілді басқа да жабдыктары. (Оғызша).
كُورِن	KYRIN	КҮРІН: қауын-қарбыз, қияр және басқа сондай нәрселерді тасу үшін пайдаланылатын кебеже секілді қап. Зембіл қап.
كُوزَن	KYZEN	КҮЗЕН: сасық күзен. Шымшық, дала тышқаны мен соған ұқсас жәндіктерді аулайтын, тышқан тұқымдастарға жататын жәндіктің бір түрі.
كُوسَن	KYZEN	КҮСЕН: «كُوجَا Күже» деген қаланың тағы бір атауы. Ол ұйғырлардың шекарасында.
كَلِن	KELIN	КЕЛІН: келін. Ортаңғы әрпі фатхалы осы түрдегі есімдерді түрік жазуымен жазсақ, дұрысында фатханы « —әліппен» түсірген жөн. «Түйе табаны» мағынасындағы «تَبَن مَوِين» секілді жазылғандай, «تَابَان» секілді де жазылады. Сөйтіп бұл сөзді араб жазуымен жазғанда қолданылмайтын екі « —әліп» қосылып түседі. (Араб жазуында түрік жазуындағы әліптің орнын фатха белгісі де білдіріп тұратындығын түсіндірмекші. А. Е.)

Сол секілді, «тағамның қалдығы» мағынасын білдіретін «تَبَن түбүн» дегендегі ортасы зөммалық сөзде де екі «و -ү» қосылып, «مَوِين» түбүн» депте жазылады.

Соған ұқсас, «كَلِن келін» сөзі де түрік жазуымен жазылғанда «كَالِن کелін» болып жазылады. Ереже солай. Біз көрсетпеген басқа сөздерде де осындай. Мен бәрін бірдей түсіндіріп айтып отырмадым. Созып айтылатын, қысқа жұмсақ қайыратын сөздерді тиянақтап түсіндіруге болғанымен, дұрысы мен түзуі кітапта көрсетілді.

Мұның себебі мынадай:

«فَعَلَ» фә'л» сөзі «فَعَالٌ» фәәл сөзінің, «فُعِلَ» фу'л сөзі «فُعَالٌ» фуәл» сөзінің «فَعِلَ» фи'л сөзі «فِعَالٌ» фиәл» сөзінің қысқарған түрлері. Со-
зып, не қысқартып айтудың сөзге зияны бол-
майды. Әйтсе де, арттырып жазу мүмкін болға-
нындай, қысқарту да қателік болмайды. Қысқ-
арту дұрыс шығуы да мүмкін. Әрі сөз жеңіл-
дейді.

*Мүжәррад сөздер,
құрамына ешқандай әріп қосылмаған түбір сөздер бөлімі бітті.*

АЛҒАШҚЫ ӘРПИ МЕН ЕКІНШІ ӘРПІНІҢ АРАСЫНА СОЗЫП ОҚЫЛАТЫН ӘРПТЕР ҚОСЫЛҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

فَاعِلٌ ФАИЛ ТҮРІНДЕГІ ҮШ ТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

قَافُتُ	KAҒUT	ҚАҒҰТ: сөк тарыдан істелетін тағамның түрі. Оны былай әзірлейді: Әуелі тарыны қайнатып алып, кейін қуырып құрғатады; Одан кейін дүірменге тартып ұнға айналдырады; соны маймен шекерге араластырып, босанатын әйелдерге береді. Дәмді, сiнiмдi тағамдардың бiрi.
شَاتِرٌ	ШАТЫР	ШАТЫР: шатыр.
شَاتِرٌ	ШАТЫР	ШАТЫР: шатыр. Көже тiлiнде.
شَاشِرٌ	ШАШЫР	ШАШЫР: шатыр. Оғыздар мұны «جَاشِرٌ» чашыр» дейдi.
سَاتِرٌ	SATЫR	SATЫP: «هَارِي» Тексiз» деген мәндегi тiлдеп-сөгy.
سَاغِرٌ	САҒЫР	САҒЫР: түбi тар, аузы кең ыдыс. Iшiнде iшiмдiк сакталады.
سَبِيزٌ	SIBIZ	SIBIZ: кеше. «سَبِيزٌ كِشِي» Sibiz kishi: Sibiz kishi — Кеше адам.»
تُودَشٌ	TYDEШ	TYDEШ: түстес. «تُودَشٌ تَانَنُكُ» Tүdеш nен: Tүdеш нән — Tүстес нәрсе.» Бiр түстi, бiрiне бiрi үксас, бiр тектес нәрселер. Tүбiрi «түк» мағынасындағы «تُ» тү — тү» сөзiнен шыққан. Малға қарата айтқанда. «بُو أَتْ نَا تُولُكُ» Bu at ne түлүг: Бү ат не түлүг — Бүл ат қандай түстi?» дейдi.
دَاشٌ (دَشٌ)	ДАШ/ДЕШ	ДАШ/ДЕШ: үксастықты, жақын тектестiктi бiлдiретiн қосымшалар. Бiр анадан туған екi бала «قَرِيْنَدَشٌ» Қарындаш: Қарындаш — Қарындас» деп атала-

ды. Сөйтіп, «**قَرِين** қағып: қарын» сөзіне «**دَاش** даш» қосылғанда «бір қарында жатқан, бір қарынан шыққан» деген мағынаны береді. Емшекті (Омырауды — А. Е.) «**اَمِك** emik: емік» дейді, бір емшекті емген екі бала «**اَمِكْدَش** emikdesh: емік-деш» деп аталады. Бір жерден болған екі кісі «**يِرْدَش** jerdesh: иердеш — жердес (жерлес)» деп айтылады. Бірге туған, жақын адамға «**قَدَش** кадаш: кадаш» дейді. Түбірі «ыдыс» мәніндегі «**قا** қа» сөзі. Соған «**دَاش** даш» жалғауы қосылып, «бір ыдыста», бір қарында бірге жатқан деген мағынаны білдіреді.

«**كُنْكَدَش** Kөңүлдеш: көңүлдеш — көңілдес» сөзі де сондай түрде жасалып, «көңілі бір, ой-ниеті бір» деген мағынаны аңғартады.

Жоғарыдағы «**تُودَش** Tүдеш: Түдеш — Түстес» сөзі де сондай түрде жасалып, «Реңі түр-түсі бір», «түстес, рендес» ұғымын білдіреді.

تَيْدِش	ТЫДЫШ	ТЫДЫШ: тыйым; тиыс.
كَاكُش	КЕКУШ	КЕКУШ: ісікке жағылатын бір дәрі.
بَالِغ	БАЛЫҒ	БАЛЫҒ: жарақат; жарадар.

Жырда былай делінген:

«**اَرْمَشْ اَرْنْ بُسُوفِنْ قَلْمِشْ اَنِيْ بَالِغْ**
اَمْ سَمْ اَنَكْرْ تِلَانِبْ سِرْدَا بُلُرْ يَقِغْ

*Urmysh ажун русуғын қылмыш аны балығ,
 Em sem аңар тіленіп сізде bulur жақығ**

*Ұрмыш ажун пұсұғын қылмыш аны балығ,
 Em sem аңар тіленіп сізде бұлұр иақығ —*

* «Иақығ» — жараға жапсыратын «бұласыр» деген мәнді береді. «иағ-май» ұғымынан туындауы да мүмкін. «Пластырь» деген осыдан шыққан шығар... А. Е.

*Дүние торын құрып оны жарадар етті,
Оған ем-дауа іздесе, сізде болар дауасы.»*

(Хал-жағдайын баян етеді: Заман мені бейнет тұзағын құрып, торға түсіріп, жарадар қылды; Кейін дауа іздеп, дауаны сізден тапты.)

تَاتِيغْ	TATYF	TATYF: тәтті, татымды, ләззат. «تَاتِيغْ تَاتِيغْ تَاتِيغْ» Tatyf-talyf: Татығ-талығ» деп қосып та айтылады.
بِيشِكْ	BESHİK	BESHİK: бесік.
دِيْدِكْ	DİDEK	DİDEK: бөтен кісілерге көрінбеу үшін, жүзін жасыру үшін келіндер бүркенетін жаулық.
بِيلِكْ	BELEK	BELEK: тарту; базарлық; тарту-таралғы.
تُونِيغْ	TYNEK	TYNEK: зындан. (Барсғанша)
سُوْشِكْ	SUŞİK	SUŞİK: дәм-тату; шырын; Бір нәрсенің татымдылығы.
سُوْشِكْ	SUŞİK	SUŞİK: шарап; мәй. Бұл алдағы сөзге қарамақарсы ұғымды аңғартады. Іле өзенінің жұрты Ыағма, Тохса, Шігілдер шарапты, мәйді «Қызыл шарап» — «قزل سوجك كوزل Кызыл сүшік» дейді
سِيْزِيكْ	SEZİK	SEZİK: сезік; күмән.
كُوْپِيكْ	KYPIK	KYPIK: мақта сырған шапан*. (Сырма шапан)
كُوْشِيكْ	KÖŞİK	KÖŞİK: бүркеніш, жамылғы; пана.
كُوْلِيكْ	KÖLİK	KÖLİK: көлеңке, сая.
قَاغِيْلْ	QAĞYL	QAĞYL: талшыбық. Жүзімнің желілерін байлайтын талшыбық. Мақалда былай айтылыпты: «قال سافي كالماس باغي جازيلماس» Qal savy kalmas, қағыл бағы жазылмас. Қал савы калмас, қағыл бағы иазылмас — Қария сөзі (өсиеті) калмас, талдың түйіні (байлауы) жазылмас.» («Шалдың айтқан ақылы жерде қалмас, талдың бұрауы, байлауы жазылмас» дегенді айтқан).

* Күпі. — А. Е.

بیریم	BERIM	БЕРІМ: берешек; борыш. Мақалда былай кездеседі: « اَلْبَجِي اَرْسَلَان » بیریمші سَجْفَان Алымшы arslan, берімші сышған: Алымшы арслан, берімші сышған — Алымшы арыстан, беруші тышқан.»
بیшін	BIŞIN	БІШІН: мешін; маймыл. Түріктердің он екі жыл атауларының бірі.
تیمین	TEMIN	ТЕМІН: (таман; жақын). « تیمین کلدیم Temin keldim: Темін келдім — Жақ- ында келдім; әлгінде келдім.»
چوزین	ЧОЗЫН	ЧОДЗЫН: Мыс. Мыстың бір түрі, жез. « چوزین آشیغ Чозын ашығ: Чодзын ашығ — Мыс казан.»
سوفن	SOFUN	СОҒҮН: пияз. « سوفن Soğan: соған» деп айтылады.
سوفان	SOFAN	СОҒАН: « سوفان یرلان » Soğan ıylan: Соған иылан — Әбжылан.»
سیفن	SYFUN	СЫҒҮН: бұғы. « سیفن اوتی Syfun oty* Сығұн оты — Бұғы шөбі». Тамыры адамға ұқсайтын бір өсімдік. Жыныс қатынасынан қалған адамдар осы шөпті емге қолданады. Парсылар бұл шөпті: « استرنک » — ис- тарнг» дейді. Бұл шөптің еркегі, ұрғашысы (ана- лығы) болады да, еркегін — ерлер, ұрғашысын әйелдер пайдаланады.
سیفن سامور	SYFUN SAMUR	СЫҒҮН САМҮР: Сығұн самұр. Бұғраханға у берілген жердің аты.
شاذان	ШАДЗАН	ШАДЗАН: шаян.
لاشین	ЛАШЫН	ЛАШЫН: лашын. Жыртқыш құстардың бір тү- рі. Батыр жігіттерді « لاشین лашын» дейді.

* Марал, бұғы шөбі. «Киік оты». Ботаникада «мандрагора» деген атпен белгілі. А. Е.

فاعولُ ФАУЛ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

فاتونُ KATUN ҚАТҮН: қатын, ханым. Афрасиабтың (Алын Ер тоңға — А. Е.) қыздарына лайықталған атау, есім.

Мақалда былай дейді:

«خان ышы bolsa قاتون ышы قلیبر» Хан ышы bolsa katun ышы қалыг: Хан ышы болса қатүн ышы қалыр — Хан ісі болса, қатын ісі қалар.» Бұл мақал арабшадағы «إِذَا جَاءَ نَهْرُ اللَّاهِ بَطَلَ نَهْرُ عِمْسَ» деген сөздеріне ұқсайды.

قاغونُ KAFUN ҚАҒҮН: қауын.

Мақалда былай айтылған:

«قاغون قارما بولسا اذیكین تگیر» Қағун қарма bolsa ізісі ikki elkin tegir: Қағун қарма болса ідзісі ikki elkin tegir — Қауын қолды болса (ұрланса, таланса), иесі екі қолымен тартар».

لاغونُ LAFUN ЛАҒҮН*: іші шұқырлап ойылған ағаш аяқ. Онымен сүт, қатық, тағы сол секілді нәрселерді ішеді. Ағаш табак.

ЕКІНШІ, ҮШІНШІ ӘРІПТЕРІНІҢ АРАСЫНА ТҮРЛІ ҮНДІ ДЫБЫСТАР ҚОСЫЛҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

فعلُ ФАИЛ, فاعولُ ФАУЛ, فاعلُ ФАӘЛ ТҮРІНДЕГІ ӘРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

بُقاچ آرت BUKASH ART БҰҚАШ АРТ: бір асудың атауы.

بُقاچ BUKASH БҰҚАШ: Табак, қазан.

* Қазіргі тіліміздегі «легеннің» байырғы түбірі.

		«أَشْيَشُ بُقَاكٍ» Ашыш бұқаш: Ашыш* бұқаш — Аяқ табак.»
تَاتَار	TATAR	TATAR: татар. Түрік халықтарының бірі.
تَاڤَار	TAFAP	TAFAP: қап; қанар қап. Бидай, сол сияқты басқа нәрселер салынатын қап.
تَاوَار	TAVAR	TAVAR: тауар; мал; дүние-мүлік.
شَاوَار	SHAVAR	ШАВАР: тамызық. «جَنَارُ شَاوَار» Шавар шувар: Шавар шұвар» деген түрде де айтылады.
سَوَاك	SOQAR	СОҚАР: мүйізсіз мал. (токал — А. Е.) Шашы жоқ, такыр бас адам. Осыдан шығарып барып мүйізсіз қойды «سَوَاكُ قُوِي» Соқар қой: Соқар қой» деп атайды.
خَوَزَار	XOZAR	XOZAR: түрік дүниесіндегі бір жердің аты.
كُفَاذ	KYFƏZ	KYFƏZ: төқаппар; күпірлік.
مَارَاز	MARAZ	MARAZ: қараңғы түн.
مَارَاز	MARAZ	MARAZ: күндік жұмыс істейтін адам. Медігер. Арғу мен йағмалар «خِيَارُ مَارَاز» хыјар maraz: хынар мараз» дейді.
تَشُوْف	TASHUF	TASHUF: тасық. Тасуға, бір жерден екінші жерге апаратын мал мен соған ұқсас мүлік, нәрселер. (Тасылатын нәрселер А. Е.)
تُشَاڤ	TUŞAF	TUŞAF: тұсау, тұсамыс. Аттың алдыңғы екі аяғын тұсап қоятын тұсамыс.
بَاشَاك	BASHAK	BASHAK: христиандардың оразасы.
تَالَاك	TALAK	TALAK: талақ, көкбауыр.
تَالَاك	TYLAK	TYLAK: әйелдің жыныс мүшесі. (Шігілше).
سُلاک	SULAK	SULAK: көкбауыр. (Қыпшақша).

* «Ашыш бұқаш» «ас табак» деген мәнге жақындау сияқты. А. Е.

Бұл сөздің «س -с» әрпі «ت -т» әрпінің орнына ауысып түскен. Бұл арабшадағы «صِت» мен «طَسْت» сөздерінің «صِدْش» және «طَش» болып түскеніне ұқсайды. Нахб ғалымдары (сөз желісін, сөз жүйесін зерттейтін ғалымдар (синтаксис мамандары), А. Е.) осындай өзгеріске түскен мына жырды мысалға келтіреді:

«جَزَى اللّٰهُ بَنِي السَّمَلَاتِ قَمَرًا وَقَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ».

Осындағы «نات» сөзі «ناس» сөзінің орнына келген.

بُذِيكُ BYDIK

БҮДІК: би, ойын-сауық.

بِزَكُ BEZEK

БЕЗЕК: зер; әшекей. (Безендіретін әшекей, асыл нәрселер. А. Е.) Бұл сөз «بِزَكُ» деп те жазылады.

تِرَاكُ TEREK

ТЕРЕК: терек.

تِلَاكُ TILEK

ТІЛЕК: тілек.

تُيَلَكُ TYLEK

ТІЛЕК: «تُيَلَكُ» Түлек жыққы: Түлек иылқы — Түлеген жылқы; түлеген мал» (Қысқы жүні түсіп, түлеген мал — А. Е.)

تُيْغَلُ TYGEL

ТҮГЕЛ: түгел, толық.

Бүтін нәрсені де «تُيْغَلُ» Tүgel: түгел» дейді.

«تُيْغَلُ» Tүgel алғыл: Түгел алғыл — Түгел алғын; бүтіндей алғын.»

قَبَالُ QYVAL

ҚЫБАЛ: түзу, қыр мұрын.

«قَبَالُ» Qyval бүрүн: Қывал бүрүн — Қыр мұрын.» Ол мұрын барлық адамға жарасады. Жырда былай дейді.

«أَرْدِي سَنِي قَبْرُ»

بُودِي أَيْكَ تَالُ

يَعْلَمُ أَيْكَ أَرْجِي

بُرْنِي تَقِي قَبَالُ

*Arды seni қыз,
Bоды аның tal
Jайлығ аның artишы
Bурны тақы қыval:*

*Арды сені қыз,
Боды аның тал,
Иайлығ аның артұшы
Бұрны тақы қыбал —*

*Арбады сені қыз;
Оның бойы — тал;
Солқылдап оның аршасы,
Мұрыны да қыр мұрын.*

(Қызды дәріптегенде осылай деген. Бойы талдай қыз сені арбап алдап кетті; Оның бойы арша ағашындай солқылдап жайылған; Мұрыны да түзу, қыр мұрын еді.)

جُرَامٌ ШURAM

ШҰРАМ: жеңіл оқ ату. Бұл әдеттегідей атылған оқтан ұзаққа барады. Атқан адам арқасына жатып атады. Осылай атылған оқты «جُرَامٌ أَنِي» шұрам оқы: шұрам оғы» дейді.

قُرَامٌ ҚURAM

ҚҰРАМ: «كِيْسِيْلَارْ قُرَامْ» *Quram kişiler*: Құрам кішілер — Хаканның жанында отырғандай дәрежелеріне қарай тәртіппен тізіліп отырған адамдар.»

«كِيْسِيْلَارْ قُرَامٌ اَلْتَرْدِي لَارْ» *Kişiler quram olturдылар*: Кішілер құрам олтұрдылар — Кісілер құрам отырды, яғни кісілер дәрежелеріне қарай отырды» дегенді білдірмекші.

بُلَانٌ BULAN

БҰЛАН: Қыпшак елдерінде өсетін ірі жабайы хайуан. Оны аулайды. Оның түбі ойық күбі секілді, іші қуыс бос, ауызы жоғарыға, аспанға қарап шыққан мүйізі бар. Оған қар, жаңбыр сулары жиналады. Ұрғашысы шөгіп, оның мүйізінен — еркегі, еркегі шөгіп оның мүйізінен ұрғашысы су ішеді.

تَکِينٌ TEGIN

ТЕГИН: бұл сөздің түпкі мағынасы «күл» деген сөз. Содан шығарып, рені күмістей таза күл «**كُفْتِكِينٌ** Күмүштегин: Күмүштегін — Күміс тегін»; ержүрек, батыр күл «**آلْبِ تِكِينٌ** Alp tegin: Алп тегін — Алып тегін»; аяғы құтты күл «**قُتْلُفِ تِكِينٌ** Qutluḡ tegin: Құтлуғ тегін — Құтты тегін» деп аталады.

Кейінірек, бұл сөзді хақан әулетінің балаларына лайықтап айтатын болды. Беріректе, бұл сөзді жыртқыш құстардың бірінің атына қосып, жұптастырып айтты. «**جَافِرِي تِكِينٌ** Шағғы tegin: Шағғы тегін — Сұңқар тегін», «**كُجِ تِكِينٌ** Күш tegin: Күш тегін — күшті, қуатты тегін» деген секілді.

Бұл аттың келе-келе Афрасиаб ұлдарына көшкеніне келсек, олар өз ата-бабаларын аса құрметтеп, ұлуғ тұтқандықтан, атасына бір істі айтқанда, не хат-хабар жаза қалса, өздерін кішік ұстап, ата-бабаларын ұлықтап, қадірлеп «құлыңыз былай істеді; құлыңыз солай, етті» дейтін. (Яғни, «құлыңыз» дегені «тегін»). Кейін осы сөз оларға ат болып қалыптасып қалды. Оларды басқа құлдардан айырып білдіру үшін, қасына тағы бірер нәрсе, анықтайтын сөз қосып айтып қолданатын болды.

تَزُونٌ TYZYN

ТҮЗҮН: иі жұмсақ, момын адам. Түзу адам.

Мақалда былай дейді: «**تَزُونٌ بِيْرَا اَرُشِ اَوْتُونٌ** Tüzyn birle aruṣ, utun birle tireṣtme: Түзүн бірле үрүш, үтүн бірле тірешме — Момынмен ұрыс, бұзықпен тіреспе.» (Өйткені, түзу, момын адам сенің артық шығып, жеңіп кеткенінді көтереді, әділ, тентек бұзық адам сені езіп-жаншып, қыр соңыннан қалмайды, жеңеді).

تُكُونٌ TÖKYN

ТӨКҮН: таңба; дақ.

تُمانٌ TҮMAN

ТҮМАН: тұман.

شَرُونُ	SHARUN	ШАРҮН: шынар ағашы. (Йағмаша)
شِكِينُ	SHIKIN	ШІКІН: тауық тары*. Жүзім бауларында өсетін бір өсімдік. Оны мал жейді.
جِكِينُ	SHIKIN	ШІКІН: Жібек. «جِكِينُ جِكِينُ Шікін жірі: Шікін жірі — Жібек жіп.»
شِكِينُ	SEKIN	ШЕКІН: кесте. Жібек, асыл матадан зер шегу, кесте зерлеу. «جِكِينُ جِكِينُ Шікін шекнеді: Шікін шекнеді — Кесте тікті; (зер шекті)».
سَامَانُ	SAMAN	САМАН: саман. (Шігілше).
قُلَانُ	QULAN	ҚҰЛАН: құлан; жабайы есек.
قَابَانُ	QABAN	ҚАБАН: қабан; ерлер есімі.
قُتَانُ	QUTAN	ҚҰТАН: Құтан; ер адамның есімі.
كُغَانُ	KÖGEN	КӨГЕН: көген. Бұзау, козы-лактарды мойнынан байлайтын көген, арқан жіп. Сауғанда жылқылардың аяғына байлайды.
بِلْ كُغَانُ	YL KÖGEN	ЫЛ КӨГЕН: кемпіркосак.

СОҢЫНАН ӘРІП ҚОСЫЛҒАН СӘЛІМ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

فَاعْلِيْ فَا'لَا, فَعْلُوْ فَا'لُ, فَعْلِيْ فَا'لِي ТҮРІНДЕГІ ОРТАҢҒЫ ӘРІП ХАРАКАТСЫЗ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تُرْبِيْ	TURBY	ТҮРБЫ: ізбасар, көмекші.
كُرْبَا	KÖRPE	КӨРПЕ: «كُرْبَا أَوْتُ Körpe ot: Көрпе от — Жаңа шыққан шөп; балғын майса»; «كُرْبَا يَمِيْشُ Körpe jemiş: Көрпе иеміш — Бір теріп алғаннан кейін-

* «Петушиное просо» (ДТС, 145-стр.); «Echinochloa crusgalli» (Биологический энциклопедический словарь, 191-стр); баттауык, конак тары — А. Е.

гі екінші қайтара шыққан жеміс.» Жазда туған баланы «**اغل كزبا** Kөре оғул: Көрпе оғұл— Көрпе ұл» дейді. Сол сияқты маусымынан кейін, кеш туған козы, лақ, бұзауды да «**اغل كزبا** Kөре: Көрпе» дейді.

كِرپِي KIRPI KІРПІ: кірпі. Үлкенін «**اقلغ كِرپِي** Oklug kirpi: Ok-luғ kіrpi» дейді.

جَاتْبَا ЖАТБА ЖАТБА: ауыл ақсақалының арық қазысуға, тоған бөгеп, тазалауға шықпағандардан алатын алым-салығы. (Шігілше)

كِنپِه KENPE KЕНПЕ: бір өсімдіктің атауы. (Кенжекше)

بَارْتُو BARTU БАРТУ: камзол; қысқа, жеңіл сырт киім.

بُورْتَا BURTA БҰРТА: алтын зер, кесте; алтын өрнек.

تَاخْتُو TAXTU ТАХТҰ: иірілмеген жібек.

سَوَكْتِي SӨKTI СӨКТИ: кебек. (Барсғанша)

سَوَقْتُو SOQTU СОҚТҰ*: тағам. Бауыр, ет пен дәм-татымдылықтар араластырып ішекке толтырылады да, пісіріп жейді.

قَيْفْتُو ҚЫFTU ҚЫФТҰ: қайшы. (Шігілше)

كِرْتُو KIRTY КІРТҰ: қасым, ант.

كِرْتُو KIRTU КІРТҰ: сенім, анық шындық, ақиқат. Өлген адам жөнінде «**اَل كِرْتُو يَجرِدَا اَل** Ol kirtu jerde ol: Ол кіртү иерде ол» дейді. Онысы: «Ол ақиқат жерде, ол турасында өтірік-өсек айтуға болмайды» дегені. Содан шығарып, «**اَل تَنْرِيگَا كِرْتِي** Ol tәnrige kirtindi: Ол Тәңріге кіртінді — Ол Тәңріге сенді, пайғамбарға табынды, жалбарынды» дейді.

بَارْشَا BARSHA БАРША: барша; түгел.

«**بَارْشَا كَلْدِي لَارْ** Barsha keldiler: Барша келділер — Баршасы келді.» Мақалда былай деп айтылып-

* Кәдімгі «сокта; кансокта» осы болар. А. Е.

ты: **قَلْدَجِي نَا يَنْكُ يَغَانِي بَرَجَا يِلَا آتَرُقُ تَبَانُ** Қол-
дашықа мың жағак, Барша биле ајрук тајак: Қол-
дашықа мың иағак, Барша биле айрүк тайак —
Тіленшіге мың жанғак, Бәріне қоса таянышка
бір асатаяк.» (Тіленшіге, сұраушыға мың жан-
ғак беру менің борышым, соның бәрінің үстіне
таянышка бір асатаяк беремін.)

تَرْجِي	TERШИ	ТЕРШИ: терші. Күнделікті жалшы, жалдамалы.
تُونْشُو	TUNSHU	ТҮНШҰ: адал ас; бір шөкім (ас).
شَمْشَا	ШӨМШЕ	ШӨМШЕ: шөміш. (Оғызша)
جِنْجُو	JINJU	ИНЖҰ: інжу. (Оғыз бен қыпшак тілдерінде) Сөздің басындағы «ج -ж» әрпі «ی -и» әрпінің ор- нына алмасып түскен.
چَانْچُو	ЧАНЧУ	ЧАНЧУ: октау, камыр жаятын құрал.
سِنْشُو	SINSHU	СІНШҰ: қалың да емес, жұқа да емес бір нан. Жайма нан, бөтер.
شَانْجُو	ШАНЖУ	ШАНЖУ: Шанжу. Жоғарғы Шын жолындағы бір қала. «شَانْجُو - Шанжу» деп, «ش -ш» әрпінен соңғы «ا» әрпін созып оқыған дұрыс.
قَنْجِي	ҚАМШЫ	ҚАМШЫ: камшы. «قَنْجِي قَنْجِي قَنْجِي Қылыш қатшы: Қылыш камшы — Ішінде қылышы бар камшы; Қылыш- ты қамшы.»
قَنْجِي	ҚАМШЫ	ҚАМШЫ: Жылқы, бұқа мен түйенің камшы- сы, еркектік мүшесі. Көбінесе жылқыға тән айтылады да: «آت قَنْجِي سِي» Ат қамшысы: Ат кам- шысы — Жылқының қамшысы» дейді.
كَمْشِي	КЕВШІ	КЕВШІ* : кемшен. Ұйғыр елі тарапында, Қашқарда қолданылған

* Кеусен, кепсен (?) (А. Е.)

		астық, тағы басқа ұсақ, сусыма нәрселерді өлшейтін өлшем; он ритлге* тен.
كُومِشُ	KÖMŞÜ	KÖMŞÜ: көмбе. Көмілген дүние, мүлік немесе жиылған байлық, қазына. «تَتَغَاجُ كُومِشِي» Tavғаш көмшүсі: Tavғаш көмшүсі — Tavғаш көмбесі; қазынасы.»
مَانِشُ	MANŞU	MANŞU: тек кәсіпке, кәсібі үшін төленетін іс ақысы. Басқа іс ақыларына бұл сөзді қолданбайды.
بُكْدَا	BYKDE	BYKDE: канжар.
بَالْدَا	BALDU	BALDU: балта.
تَامْدُو	TAMDU	TAMDU: от жалыны, тамызық. «تَامْدُكُ» Tamduk: Тамдүк» деп те айтады.
چۆكْدِي	ÇÖKDI	ÇÖKDI: «الْحَمَايُ چۆكْدِي» Çökdi uluxsa: Çökdi үлұхса — Құлақ шеміршегі.**»
سَاوْدَا	SAVDA	SAMDA: сандал. Аяққа киетін сандал. (Шігілше).
سَايْنْدُو	SYINDU	SYINDU: кайшы. (Оғызша).
قَامْدُو	KAMDU	KAMDU: ұзындығы — төрт кез, ені бір қарыс болатын бір бөлек бөз. Оның үстіне ұйғыр ханының мөрі басылып, сауда-саттықта ақы-пұл орнына жүреді. Бұл бөз ескірсе, әр жеті жылдан соң жуылып, тазартылып, үстіне жанадан мөртанба басылады.
قَانْدَا	QANDA	QANDA: «Қай жерде? Неде?» деген сұрақ мәніндегі сөз. «آرْبَانَكُ قَانْدَا» Qanda erdin: Qanda ердің — Қай жерде едің? Қай жерде болдың?» Бұл сөздің түбірі «قَانْدَا» Qajda — Қайда» болып, ондағы «ن-н» әрпі «ى-и» әрпінің орнына алмасқан. «قَانْدَا» Qajda — Қайда» сөзіне келсек, «قَانْدَا» Qajuda — Қайуда» сөзінен шыққан.

* Бір ритл 306 грамға тен

** «Құлақ сүйегі; жақсүйек»; «астыңғы жақсүйектің бұтақтары». (ДТС. 155-стр.)

قَرْدُو KARDU ҚАРДУ: Кара суық күндерде ағынды су, озен беттерінде пайда болағын қабыршақ мұз.

Жырда былай жырланған:

« قَرْدُوْنِي يَنْجُو سَقِيْمَانِكْ
تُزْغُوْنِي مَنَجُو سِرْمَانِكْ
بُلْمَادُكْ نَانِكْ كَا سَتِيْمَانِكْ
يَلْكَالَارْ آتِي يِيْرَارْ

*Қардұны інжү сақынтаң
Түзгұны таңжұ сезінтең
Бұлмадық неңге сеvinтең
Билгелер аны жерер:*

*Қардұны ийнжү сақынмаң
Түзгұны манжү сезінмең
Бұлмадұқ неңге сеvinмең
Билгелер аны иерер —*

*Қабыршақты інжу санама,
Тұз-дәмді ақы сезінбе.
Болмаған жайға сүйінбе,
Билгелер одан жерінер (оны жаратпас)»*

(Қардың мұз қабыршағын інжу деп санама, Берген сый-дәмді іс хақы деп сезінбе; Болмаған нәрсеге сүйінбе; Ондайды даналар жаратпайды.)

كَنْدُو KENDY КЕНДҮ: өзі.

«أَلْ كَنْدُو آيْدِي» Ol kendy ajdy: Ол кендү айды — Ол өзі айтты».

كَنْدِي KYNDI КҮНДІ: пасық; сүм; сұмырай. (Оғызша).

«أَلْ كَنْدِي كِشِي أَلْ» Ol kyndi kişi ol: Ол күнді кіші ол — Ол пасық адам ол.» Кейде «أَلْ Ol — ол» сөзі мағынаны айқындай түсу үшін сөйлемнің соңында әдейі қайталанып түседі*.

* Сөйлемнің бұлай құрылу мысалдары жиі кездеседі; Ж. Баласағұнда да бар. Осы жерде ғана түсіндірілген. Ескерілетін ережелердің бірі. А.Е.

مُنْدَا	MUNDA	<p>МҮНДА: мұнда, осында, осы жерде. «أَلْ مُنْدَا أَلْ Ol munda ol: Ол мұнда ол — Ол осында ол.» Жырда былай айтылған « اَمَّكَ سِيْرِنُ تُرْعُو يُوْقِي مُنْدَا تَوَّ اَذْكُوْلُكْ كَرْمِدَبْ اَزُّنْ جِقَارِ</p>
		<p><i>Emgeksizin turgi joq munda tami, Ezgylukyg kormezir ajjuw шықар:</i></p>
		<p><i>Emgeksizin turgu uoq munda tamu, Edzgulukyg kormedzin ajjun шықар —</i></p>
		<p><i>Beynet shekпей turu жоқ munda бекер, Izgiliyin kormestен duniе oter!»</i></p>
		<p>(Бұл жалғанда, дүниеде бейнетсіз, машақатсыз тұру мүмкін емес; Жақсылығын, рахат, қайырды көрместен дүние өтер, адам дүниеден озып кетер).</p>
مِنْدَا	MENDE	МЕНДЕ: менде.
مِنْدُو	MANDU	<p>МАНДҰ: Түрік сіркесінің бір түрі. Жүзім шырынын күбіге құйып ашытып, оның үстіне таза жүзім шарабын құйып, бір түн түн асырып қояды. Содан соң бұл сірке болып шығады. Бұл сіркенің ең жақсысы, ең тамашасы.</p>
بُغْرَا	BUFRA	<p>БҰҒРА: бура. Түйенің бурасы. «بُغْرَاخان Bugra хан: Бұғра хан — Бура хан» есімі осыдан алынған.</p>
بُغْرِي	BYGRI	БҮГРІ: бүкір.
تَتْرُو	TETRY	ТЕТРҰ: бір нәрсенің астары, теріс жағы.
تُفْرُو	TUFRY	<p>ТҰҒРҰ: қылыш, пышак, қанжар секілді нәрселердің сабына кіргізілетін тұғыры, жіңішке тұқыл өзекше тұтқасы.</p>
تَغْرَا	TEGRE	ТЕГРЕ: жағалау, айнала, жиек.

«قُدُغُ تَكَرَّاسِي» Қуизғ тегреси: Құдзұғ тегреси —
Құдықтың айналасы.»

جُهْرَا ШУПРА

ШҮПРА: ескі киім; көнетоз киім.

جَغْرِي ШАҒРЫ

ШАҒРЫ: лашын.

«جَغْرِي بَكْ» Шағғы beg: Шағры бек». Адамның есімі.

جَغْرِي ШЫҒРЫ

ШЫҒРЫ: ғарыш, аспан әлемі, шарқ.

«كُوكُ جَغْرِي» Көк шығғысы: көк шығрысы — ғарыш.»

جَغْرِي ШЫҒРЫ

ШЫҒРЫ: диірмен шығыры, диірменнің су тартатын шығырының қалағы. Жібек, иә жіп иіретін шарқ, соған ұқсайтын басқа да білікшелерді (ұршықтарды—А.Е.) осылай атайды.

Жырда былай жырланыпты:

جَغْرِي اَلْبِ اَرْقُنْ نُنْبْ اَرْقُرْ يَمَارْ

اَقَلْرْ كَيْكُ تَيْمَنْ اِدْبْ تَلْكَوْ تَتَارْ

*Шағғы алып арқұн мүнүр арұқар жетер,
Авлар кейк тайған ызыр тилкү тұтар*:*

*Шағры алып арқұн мүнүр арқар иетер,
Авлар кеук тайған ызып тілкү тұтар —*

*Лашын аулап, арғымақ мініп арқарға жетер,
Киік аулап, түйғын салып, түлкі тұтар.»*

(Лашын құсты қолға қондырып, арғымаққа мініп, арқарды қуып жетер; Ұзын құлақты жіңішке белді тазы, түйғынды салып, киік аулар, түлкі алар).

سَغْرِي САҒРЫ

САҒРЫ: тері; көн тері. Осыдан шығарып жердің жүзі, жердің терісі «سَغْرِي يَز» Jer сағғысы: Иер сағрысы — Жер сағрысы» деп айтылады.

* Бұл бөлімдегі екі сөз жоғарыдағы келтірілген «лашын» сөзіне лайықты. Екі нұсқасында да осылай орналасқан. Біз өзгертпедік.

		Сол секілді, « كُفِي سَفْرِيسِي يُوْز » Кіші сағғысы жүз: Кіші сағрысы иүз — Адамның беті-жүзі» дейді. Өйткені адамның бет-жүзі ыстық-суыққа төзімді, шынығып, шираған берік болады.
سِفْرَا	SYFRA	СЫФРА: сай. Екі тау арасындағы кең арна, өзен. (Оғызша)
سُفْرِي	SYVRI	СҮВРИ: қылыш, найза, істік, шамдал секілді ұшы үшкір нәрсе.
سُفْرُو	SOKRU	СОКРҰ: рұқсатсыз. « سُفْرُو كِرْدِيمْ » Evge sokru kirdim: Евге сокрұ кірдім — Үйге рұқсатсыз кірдім»; (Үйге сұғынып кірдім. - А. Е.).
كُسرِي	KYSRI	КҮСРИ: қабырға сүйектері.
كُصْرَا	KYVRE	КҮВРЕ: хайуан, мал өлген соң ішек-қарны құрып, еті сүйегіне жабысып қурап қатып қалған қаңқасы.
كُكْرَا	KEKRE	КЕКРЕ: кекіре, уекіре. Түйе жейтін ашы шөп.
بَنْزِي	BANZY	БАНЗЫ: жүзім теріліп болғаннан кейін сағағында қалып қалған жүзімдер. (Кенжекше).
سُنْزِي	SUNZY	СҮНЗЫ: бүрге текті жәндік. Мен оны «бит» болар деп ойлаймын.
جَنْدُو	ШАВДЗҰ	ШАВДЗҰ: діні, бұтақтары, миуасы қызыл тауда өсетін ағаш. Жемісі ащы болады. Қатындардың саусақтары қызыл болғандықтан соған ұқсатылады.
كَنْزِي	KENSI	КЕНЗІ: кырмызы, сары, көк түсті Шын тоқымаларының (маталарының) бір түрі.
بُخْسِي	BUXSY	БҰХСЫ: тағамның бір түрі. Бұл тамақ былай әзірленеді: кайнатып, пісірілген бидайдың үстіне аршылған бадам* қосылады, үстіне бал, сүтті құяды да, сол күйінде ашытады. Дайын болғанда бидайын жейді, суын ішеді.

* Миндаль (Amygdalus). (БЭС., 363-стр.)

- تُوخْسِي TOXSY TOXCY: Күншығыста тіршілік ететін түріктің бір жұрты. Оларды تُوخْسِي جِگِل toxsy shigil — тохсы шігіл» деп те атайды.
- تِغْصِي TEVSI TEVCI: тепсі, дастархан.
- تُومْسَا TUMSE TUMCE: мінбер. (Арғуша). Бұл сөз таза түрікше емес.
- خَافْسِي XAFSY XAFCY: кішкентай сандықша.
- تُوتْشِي TUTSHY TŪTSHY: тұтас, жалғас.
«أَنْتِ بِرِي مَنِكَ بِيْرِكَا تَتْعِي أَلْ» Аның жері менің жерде tutшы ol: Аның иері менің иерге тұтшы ол — Оның жері менің жеріме жалғас.» Бұл сөзде «ش-ш» әрпі мен «چ-ч» әрпі бірігіп кеткен. Сөйтіп, «تُوتْشِي tutчы — тұтчы» деп те кейде, «تُوتْجِي tutaшы — тұташы» деп те айтады.
- تُوتْشِي TUTASHY TŪTASHY: тұтасқан, жалғасқан. Жоғарыдағы сөз секілді «жақын жалғасу», не «әрдайым» мағыналарын аңғартады. «مَنْ سَنَا تُتْشِي بِيْرِمَنْ» Мен сана tutашы бағырмен: Мен сана тұташы барырмен — Мен саған үнемі (әрдайым) барармын.»
- چَاخْشُو CHAXSHU CHAXSHY: көз ауруын емдейтін шөптің бір түрі. Бұл таза түрікше сөз емес.
- قَارْشِي ҚАРШЫ ҚАРШЫ: хан ордасы, хан сарайы.
- قَارْشِي ҚАРШЫ ҚАРШЫ: қарсы; қарама-қарсы.
«تُونُ كُونُ قَارْشِي أَلْ» Түн күнүн қағшысы ol: Түн күнің қаршысы ол — Түн күннің қаршысы ол.»
- قَارْشِي ҚАРШЫ ҚАРШЫ: екі бектің арасындағы қарама-қарсылық. «أَلْ بَكْ أَيْنِ يَرَلَا قَارْشِي أَلْ» Ol beg аның birle қағшы ol: Ол бег аның бірле қаршы ол — Ол бек онымен қарсы ол.»

قَشِي	ҚАҰШЫ	ҚАҰШЫ: қабысқан, қосылған. «قَشِي قاش» Қашы каш: Қашы каш — Қастары қосылған.»
بَاتِفَا	BATFA	BATFA: тымақ тігетін тері, не кигізді салып пішетін үлгі тақта.
تُزْفُو	TUZFU	TUZFU: жолға шыққан туған, не таныстарға жолға берілетін дәм, ауқат.
تَمْفَا	TAMFA	TAMFA: таңба. Хакан не басқалардың таңбасы.
تَمْفَا	TAMFA	TAMFA: тармақ. Теңіз, көл, не дарияларға құятын судың бір тармағы, қолтығы...

Кеме, қайық тоқтайтын жерді де «тамға» дейді.

Жырда былай делінген:

تَمْفَا سُوِي تَمْفَا جِيبْ تَمْفَا اُتَارُ
 اَرْتِجْ لَرِي تَكْرَا اُنْبُ تِرِكِنِ بَمَارُ

*Tamға suvy taurа шықыр тағы өтер
 Artuularы tегre үнүр тизгін jeter:*

*Tamға суvy тащра шықыр тағы өтер
 Artuularы тегre үнүр тизгін иетер —*

*Тармақ суy тасып шығып таудан өтер,
 Аршалары тегіс өніп тізіліп өсер.»*

(Тармақ суы тасып шығып тауды асып, жайылып өтер; Арша ағаштары тегіс өніп, қатар-қатар тізіліп өсер).

جُفْنَا	ШУФГА	ШҰФҒА: ылау. Тез жүретін хабаршы, жаушының жол үстінде алмастырып мінетін аты. Белгілі межеге жеткенде қалдырып, орнына басқа атты мініп кетеді.
---------	-------	--

جُفْنَا	ШУФГА	ШҰФҒА: жол бастаушы; жолбасшы. (Қыпшақша, иә оғызша)
---------	-------	--

Мақалда былай делінген:

«قِلْنِ قِلَانُ جُفْنَا سِزْ بُلْمَا سَ» Қалын kulan шuфғасыз

سُرْفُو SORFU

سَلْفَا SALFA

قَافَا ҚАPFA

قَازِفُو ҚАЗFU

قَازِفُو ҚУDFU

قَارِفا ҚАРFA

bolmas: Қалын құлан шүфғасыз болмас — Қалың құлан жол бастаушысыз болмас.» Бұл мақал біреуге басқаларға еру қажет болған бір істе, солай істеген жөн екендігіне пландыру үшін айтылады.

СОРFУ*: қан алатын құрал.

САЛFA: «سَلْفَا آت» Salfa ат: Салға ат — Басы қатты ат.»

ҚАПFA: қақпа.

ҚАДЗFУ: қайғы.

ҚҰDFУ: кара шыбын; шыбын.

ҚАРFA: қарға.

Мақалда былай дейді: «قَرِفا قَرِيسِنَ كِمَ يَلِيزِ كِشِي» Қарға қағысын kim bilir kişi aласын kim тарар: Қарға қарысын кім білір кіші аласын кім тапар — Қарғаның кәрісін кім білер, адамның аласын кім табар?» Яғни қарғаның ішіндегі кәрісін кім танып біле алады, адамның ішіндегі аласын кім тауып біле алады?»

Жырда былай айтылады:

قَرِفا قَلِي يَلِسا مَنِكِنَ اَلْ بَزْ سُقارِ
اَشجِي مَحِبْ تَزوقُ تَبا مَنكُنا بَقارِ

*Қарға қалы билсе тиңын ол бұз соқар,
Аушы жашыр тұзақ таба меңге жақар:*

*Қарға қалы билсе мұңын ол бұз соқар,
Аушы ашып тұзақ таба меңге ақар —*

*Қарға егер де мұңды билсе мұз шоқыр,
Аушы жасырған тұзаққа дәнге барар.»*

(Қарға аштық, таршылықты сезсе мұзды шоқыр, Аушының жасырған тұзағын көрмей, дән үшін тұзаққа барып түсер.)

* Қандауыр (?) А. Е.

قُرغُو	ҚURFU	ҚҮРҒҮ: (үшқалақ). «قُرغُو قُرغُو Қурғу ер: Құрғу ер — Жеңілтек адам; үшқалақ адам.»
قَرغُو	ҚARFU	ҚАРҒҮ: карауыл төбе. Биік төбелерге құрылған карауыл. Жаудан сақтану үшін биік жерге мұнара секілді карауыл орнатылып, жау көрінісімен тездеп өзір тұруға хабар беру үшін от жағады.
قَشْغَا	ҚАШҒА	ҚАШҒА: қасқа. «قَشْغَا قَشْغَا Қашға қој: Қашға қои — Қасқа қои.» «قَشْغَا قَشْغَا Қашға ат: Қашға ат — Қасқа ат.» Басының ортасы, төбесі ақ түйеге де солай дейді.
قَشْغَا	ҚАШҒА	ҚАШҒА: «قَشْغَا قَشْغَا Қашға бұғра: Қашға бұғра — Қасқа бура». Екі жердің атауы.
قَمْغِي	ҚАМҒЫ	ҚАМҒЫ: қыңыр, қисық, бүгілген нәрсе. Содан алып бет-жүзі қисық адамға: «قَمْغِي قَمْغِي Қамғы жүзлүг: Қамғы иүзлүг» дейді.
تَلْغَا	TELVE	ТЕЛВЕ: есуас, жынды.
قَلْغَا	ҚАЛВА	ҚАЛВА: үйренушілер оғы. Темір басының орнына бір домалақ ағаш бекітілген оқ.
بُرْغِي	BURҚЫ	БҮРҚЫ: бырысқан. «بُرْغِي بُرْغِي Вурқы пән: Бұрқы нән — Бырысқан нәрсе». Адамның бырысып-тырысқан түрі секілді быржиған нәрсе.
تَرْقَا	TARҚА	ТАРҚА: шикі, шикі жүзім. Бұл сөзді: «تَرْقَا تَرْقَا тарқа — талқа» деп те айтады.
تُرْغُو	TURҚУ	ТҮРҚҮ: торқа, жібек.

Мақалда былай делінген:

«تَنْغَا حَانْكَ تَرْغُوْسِي تَلِيْمِ تَنْكَلَامَدَبِ يَجْمَان» Tavғаш ханның турқусы телім, теңлемезір пышмас: Тавғаш ханның түркүсы телім, теңлемедзіп пышмас — Қытай ханының торқасы көп, өлшемей пішпес.» Бұл мақал әр істі басынан ойластырып

		бастап, ысырапкершілікке бармауды мензеп айтылған.
تَلْكَا	TALKA	ТАЛКА: шикі жүзім. Бұл сөзде «ل-л» әрпі «ر-р» әрпімен орын алмастырған.
تَلْكَو	TALKU	ТАЛҚҰ: бүгілген, өрілген, иірілген нәрсе. «تَلْكَو يَمِينِ» Talku жышығ: Талқу иышығ — Өрілген жіп.»
شَانْكَا	ШАНҚА	ШАНҚА: тұзақтың бір түрі.
قَاتْكَي	ҚАТҚЫ	ҚАТҚЫ: (катал). «قَاتْكَي كَيْسِي» Қатқы кіші: Қатқы кіші — Ешкімге бойсұнбайтын катал адам.»
قُتْكَي	ҚҰТҚЫ	ҚҰТҚЫ: (көңілшек). «قُتْكَي آرُ» Құтқы ег: Құтқы ер — Көңілшек, пейілі кен адам.»
بِرْكَا	BERGE	БЕРГЕ: Ұрыларды, не есекті ұратын бишік, не шыбык.
بُرْكَا	BYRGE	БҮРГЕ: бүрге. Бір жерде тұрмайтын шыбжық кісіні: «بُرْكَا كَيْسِي» Бүрге кіші — Бүрге кісі» дейді.
بِيرْگُو	BERGY	БЕРГҮ: бергі; қарыз, берешек. «بِيرْگُو سِي بَارُ» Аның мана bir at bergüsi bar: Аның мана бір ат бергүсі бар — Оның маған бір ат берешегі бар.»
بِلْگُو	BELGY	БЕЛГҮ: белгі; ым, нышан.
		Мақалда былай делінген: «قُتْ بِلْگُوْسِي بِلْكَ» Құт belgüsi bilik: Құт белгүсі білік — Құт белгісі — білік.»
بِلْگَا	BILGE	БІЛГЕ: хәкім, білге.
بِلْگَا	BILGE	БІЛГЕ: ғалым, білімдар.
بِلْگَا	BILGE	БІЛГЕ: ақылды, білімді. Жырда былай депті:

«بِلْگَا آرْكَ آدْگُو تَتْب سُوْرِنِ اِسْتِ»
 آرْدَرْمِنِي اَكْرَنْبِنِ اِسْفَا سُرَا

*Bilge erig ezgü tutup Sözin ewit
Erzemini ögreniben ышқа sora:*

*Білге еріг едзгү тұтұп сөзін ешіт,
Ердезіміні өгренібен ышқа sora —*

*Ақылды ерді ізгі тұтып сөзін тыңда,
Істе қолдан, үйрен дағы өнерін.»*

(Білімді, ақылды, ғалым адамға жақсы кара, сөзін тыңда, өнерін үйрен, үйренгенінді істе қолданып көрсет).

Бұл сөз «**بِلْكَا بَکْ** Bilge beg — Білге бек» деп, ер адамдардың есімі болып та келеді. Бұл «білімді бек» дегені. Ұйғыр ханы «**كۆل بِلْكَا خان** Kөл bilge хан — Көл білге хан» деп аталған еді, оның мәнісі «ақылы көлдей» дегені. Ақылды кісіні «**بөгү билге** Bөгү bilge — Ақылды, білімді» дейді.

تَرْگُو TERGY

ТЕРГҮ: мәзір. Дастарханда жаюлы түрлі-түрлі тағам-дәм.

تَرْگِي TERGI

ТЕРГІ: дастархан.

Мақалда былай дейді. «**تیلین تَرْگِي کا تَگِير** Tilin tergige tegir: Тілін тергіге тегір — Тілімен дастарханға жетер; яғни тілі майда, тілі тәтті адам дастарханға жетер.» Бұл мақал «Кісінің өнері өзінің тілінен білінеді» деген мағынада айтылады. Арабшадағы «**الْعَرْمُ مَخْبُؤٌ تَحْتِ لِسَانِهِ**» деген мақалға ұқсас.

تَرْگِي TEZGI

ТЕЗГІ: «**تَرْگِي بُلْدِي** Tezgi boldı: Тезгі болды — (жау шапқандықтан) ел ішінде үркінді болды.»

تِلْکُو TILKY

ТІЛКҮ: түлкі. Қыз балаларды түспалдап осы сөзбен атайды. Бір қатын босанатын болса, «**تِلْکُو مُ تَغْدِي أَزُو بӨРІМУ** Tilkü mu tuğdı azu bөгіmu: Тілкү мү туғды азү бөрімү — Түлкі туды ма әлде бөрі ме?» деп сұрайды. Яғни, «Қыз бала туды ма, ұл туды ма?» дегені. Қыз бала алдап-

арбайтын, қу болғандығы үшін түлкіге, ұл бала өздерінің жүректілігі, батырлығы үшін бөріге ұқсатылып айтылған.

تِلْكَ	TILGE	ТІЛГЕ: тілім; бөлек. «بیر تِلْكَ اَت» Bir tilge et: Бір тілге ет — Бір тілім ет.» Ұзынынан тілінген нәрсенің бәрін де солай атайды. Ұзынынан бөлінген бір бөлек жерді де «بیر تِلْكَ اِیْر» Bir tilge jer: Бір тілге иер — Бір тілім жер» дейді.
شِیْکَا جِرْکُو	ШЕШКЕ ШҮРКҮ	ШЕШКЕ: тоқымашының (жіп тарайтын) тарағы. ШҮРКҮ: жас балалардан «Сигің келе ме?» деп сұрағанда «جِرْکُو بَارْمُو» Şügkü bargu: Шүркү бар-мү?» дейді.
بُتْکُو	БҮТКҮ	БҮТКҮ: үлкен дәрет. Бұл сөз кішкентай балаларға қатысты қолданылады. Балалардан «тышасың ба?» деп сұрағанда «بُتْکُو بَارْمُو» Bütkü bargu — Бүткү бар мү?» дейді.
شِلْگُو	ШІЛГҮ	ШІЛГҮ: (Күрең). «شِلْگُو اَت» Şilgü at: Шілгү ат — Күрең ат»
سِرْکَا	SIRKE	SİRKE: сірке.
سِرْکَا کِتْکِي	SIRKE KETKI	SİRKE: бастағы бит сіркесі. KETKI: «کِتْکِي اَت» Ketki at: Кеткі ат — Төсі кең, белі жіңішке ат.»
کِثْکِي	KӨTKI	KӨTKI: төбешік, топырақ үйіндісі.
کِذْگُو	КЕЗГҮ	КЕДЗГҮ: киім-кешек.
کُلْگُو	KҮЛГҮ	КҮЛГҮ: адамның талдырып тастайтын талма кеселін де «کُلْگُو күлгү» дейді. «آز کُلْگُو بَرْدِي» Er külgü bargu: Ер күлгі барды — Адамды талма ауруы ұстады.» Бұл сөз кейде «کُلْتْکُو Kүltkü — Күлткү» деп те айтылады.
کِرْکِي	KERKI	KERKI: керкі, шаппа шот.
көркә	KӨRKE	KӨPKE: ағаш табак, ағаш аяк. (Кенжекше)

بُتْلُو	BUTLU	БҮТЛҮ: бұйда. Түйенің мұрнына өткізілетін мұрындық.
بِرْلَا	BIRLE	БІРЛЕ: бірге. «أَلْ مَنِكَ بِرْلَا أَرْدِي» Ol menin birle erdi: Ол менің бірле ерді — Ол менімен бірге еді.» Кейде сөзді жеңілдету үшін «ر -р» әрпін түсіріп, «بِلَا bile — біле» деп айтады.
بِبْلِي	BIBLI	БІБЛІ: қара бұрыш.
تُبْلُو	TUPLU	ТҰПЛҮ: көр. Біреуді қарғағанда «تُبْلُو تَا تُلْ» Tupluca tol: Түплуқа тол» дейді, яғни «көрге кір» деген мағынадағы қарғыс.
تُقْلِي	ТОҚЛЫ	ТОҚЛЫ: тоқты. Алты айлық қозы.
شَافِلِي	ШАФЛЫ	ШАФЛЫ: лашын.
شَافِلَا	ШАФЛА	ШАФЛА: Ұш шаһарының шегіндегі бір жайлаудың аты.
شُفْلُو	ШУФЛУ	ШҰҒЛҮ: ит жүзім.
بِشْمَا	БЫШМА	БЫШМА: (орылған). «بِشْمَا يُبِشْمَا» Вышма жоғыпшға: Бышма иорыншға — Орылған жоңышқа». Соңына «م -м» мен « —әліп» әріптері қосылғаннан кейін етістіктен түп-тура есімге айналып кетеді. Бұларды сол үшін баяндадым.
تُتْمَا	TUTMA	ТҮТМА: сандық.
تُرْمَا	TURMA	ТҰРМА: шалқан.

Сәбізді «تُرْمَا سَرِيغْ Sarıg turma — Сары шалқан» дейді. Арғулар сәбізді «گیزرِي gizri-gizri» дейді. Олар бұл сөзді парсылардың «сәбіз» мағынасындағы қолданатын «گَزَرْ gəzəg — гəзəp» деген сөзінен алған, мұның да «ن -к» әрпі біраз жұмсартылған. Оғыздар сәбізді «گَشْرُ gəшүг — гəшүp» дейді, бұл сөз де парсылардан алынған.

Оғыздар парсылармен араласып тұрғандықтан біраз түрік сөздерін ұмытып, орнына парсыша сөздерді қолданатын болып қалған. Мысалы, түрікше «**قۇمغان** kumğan — құмған» деген сөздің орнына олар парсыша «**آفتابه** Aftaba — афтаба» сөзін «**آفتابی** aftабы — афтабы» түрінде қолданады; түрікше «**باقن** бақан: бақан — мойын тұмар» деген сөздің орнына арабшадағы «**تَلَاة** қалада» сөзін «**قلید** қалиде» түрінде қолданады.

Оғыздардың тілі нәзік, сүйкімді тіл. Басқа түрік жұртының тіліндегі бірі — түбір, екіншісі — қосымша (бағыныңқы) мәндегі жұп сөз болып келетін есім мен етістіктерді оғыздар жұп сөз түрінде емес, тақ сөз етіп қолданады. Яғни, қосымша ілеспе сөздің өзі жеке қолданыла береді. Ал басқа түрік жұрты ондай сөздерді так түрде жеке қолданбайды. Мысалы: бір нәрсе бір нәрсеге араласып кетсе, түріктер «**قَتِي قَرْدِي** Қатты қарды — Аралас-құралас болды» дейді. Бұл жерде «**قَتِي** kattы — қатты» сөзі — түбір, «**قَرْدِي** қарды — қарды» сөзі қосымша ілеспе. Оғыздар тек қана «**قَرْدِي** қарды — қарды» дейді де, түбір сөз «**قَتِي** kattы — қатты» дегенді тастайды. Сондай-ақ түріктер «жақсы-жаман» дегенді «**بَیْلاقْ آذْكَوْ** Ezgü javlak: Едзгү иавлак» деп жұп сөз түрінде қолданып, «**بَیْلاقْ** javlak — иавлак» сөзін сыңар қалдырмайды. Оғыздар болса бұл сөзді жеке-дара қолданады.

تیزمه TIZME

TIZME: ыштанның бауы, дорбаның бауы, сол секілді нәрселердің аузын буып байлау үшін жіптен жасалған таспа бау.

تغمة TEGME

TEGME: әрбір, тегіс; кез-келген.

Мақалда былай келген: «**تَغْمَا كِيشِي اَوْزُ بُلْمَاسْ** Tegme kişi öz bolmas jat
توغۇ بولماس Togme kişi өз болмас jat

јағуқ түз болмас: Тегме кіші өз болмас, иат иағуқ түз болмас — Әрбір кісі өз болмас, жат пен туған тең болмас.» Кез келген адам өзіндей болмайды, оған сеніп, сыр ашып айта берме, жат пен туғандар бірдей болмайды.

تُغْمَا	TYGME	ТҮГМЕ: түйме. Көйлек, шапан және соған ұқсас нәрселердің түймесі.
تِكْمَا	TIKME	ТІКМЕ: (тікпе). «تِكْمَا نَانِكْ Tikme nәn: Тікме нән — Тігілген нәрсе.»
شَلْمَا	SHALMA	ШАЛМА: қый. Қой, түйе және соған ұқсас малдардың қиынан ойып алған, қыста жағуға әзірленген қый, тезек.
سَاتْمَا	SATMA	САТМА: түнде бау-бақты қору үшін ағаштың басына құрылған қарауылдың күркесі.
سُزْمَا	SYZME	СҮЗМЕ: сүзбе, қатық сүзбесі.
قَاتْمَا	QATMA	ҚАТМА: (қатма). «قَاتْمَا يُوغَا Qatma yuға: Катма иұға — Майға пісірілетін қат-қат нан». Шелпек.
قَارْمَا	QARMA	ҚАРМА: талан-тараж, қармау. «قَارْمَالَادِي Nәn қarmalады: Нән қармалады — Нәрсені талан-тараж етті.»
قَارْمَا	QYRMA	ҚЫРМА: ұшы сүйір, түбі дөңгелек бір нәрсе. «قَارْمَا تَبِيْق Qyрма торық: Қырма топық — Қырма тобық.»
كَسْمَا	KESME	КЕСМЕ: жалпақ ұшты найза, немесе оқтың ұшы.
كَسْمَا	KESME	КЕСМЕ: жал; кекіл. Жырда мынадай деп келеді:

«تَنَلَا هَلَا بَسْتَمِزْ
تَكْمَا يَنْكُ بَسْتَمِزْ
كَسْمَالِيْن كَسْتَمِزْ
يَنْكَلِقْ آرِيْن بَجْتَمِزْ

*Tүнle bile bastımyz
Tegme jaңaq rustımyz
Kesmelerin kestimiz
Мыңлақ erin рыштымыз:*

*Tүнle bile bastımyz
Tegme iaңaq nұstımyz
Kezmelerin kestimiz
Мыңлақ erin пыштымыз —*

*Tүнмен бірге бастық,
Бар жағынан бардық.
Кекілдерін кестік,
Мыңлақ erin жырдық.»*

(Біз оларды түнмен бірге бастық; Барлық жағынан қаумалап тосқауылдап бардық; Аттарының кекіл, жалдарын кестік; Мыңлақ ерлерін өлтірдік). «Мыңлақ» деген сондағы бір жердің атауы.

بَغْنِي	BEGNI	БЕГНИ: бидай, тары және арпаға ұқсас нәрселерден жасалған ішімдік.
بَافْنَا	BAFNA	БАҒНА: баспалдақ; баспалдақ сатысы.
تَافْنَا	TAFNA	ТАҒНА: «تَافْنَا تَافْنَا» Тағна java: Тағна иава — Қаранның ұрығы». Кейбір кеселдерге дауа, ем. Қатыққа араластырып сұйық асқа қосса тағамның реңін келтіреді.
تَغْنِي	TEGNE	ТЕГНЕ: тегене.
چُرْنِي	CHURNY	ЧҮРНЫ: түрік хәкімдері жасаған бір түрлі сүргі (іш жүргізетін — А. Е.) дәрісі.
چِغْنِي	CHIGNE	ЧИГНЕ: сүргі, тырма. (Йағмаша).
خَاشْنِي	XASNY	ХАСНЫ: балаларды семірту үшін жалататын бір дәрі. Ол дәріні Үндістаннан әкеледі.
قُوشْنِي	ҚОШНЫ	ҚОШНЫ: көрші-қолаң; қосын.

Оғыздар «ن -н» әрпін «ش -ш» әрпінің алдына қойып, «قُوشْنِي қопшы — қоншы» дейді. Екеуі де дұрыс, қағидаға сай келеді.

قَمْلَانُ ФА‘ЛАН, نُفْلَانُ ФУ‘ЛАН, فِغْلَانُ ФИ‘ЛАН ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- تُرْبُونُ** ТҮРБҮН ТҮРБҮН: іздестіру; іздеу; тексеру.
«**تُرْبُونَا** **أَيْنَ** **أَبْنِكَ** Аның evin turbunla: Аның еvін түрбунла — Оның үйін ізде, қайда екен?»
- تَرْبِينُ** ТАРБЫН ТАРБЫН: түріктердің бір бөлек жұртының аты, олар өздерінің бір зор адамының бұйрығына бойұсынады.
- تَرْتِينُ** ТАРТЫН ТАРТЫН*: ас-ауқат. Басқа үйден келген тағам, әлдебір себептермен әкелінген табак.
- تَشْتِينُ** ТАШТЫН ТАШТЫН: «**أَر** **تَفْتِينُ** **بَرْدِي** Ер таштын барды: Ер таштын барды — Адам тысқары кетті.»
- شِكْتَانُ** ШІКТЕН ШІКТЕН: отағасының шекпені, шапаны.
- قَافْتَانُ** ҚАФТАН ҚАФТАН: тон. Сырт киім.
- بَارْشَانُ** БАРШАН БАРШАН: бір жердің атауы.
- تَابْشَانُ** ТАПШАН ТАПШАН: ұшаяқты үстел бітіміндегі бір жабдық. Қол жетпейтін биік желіде қалған жүзімді соған шығып үзіп алады.
- جُرْجَانُ** ЖҮРЖАН ЖҮРЖАН: Шын жолындағы мұсылман шекараларының бірі.
- بَارْخَانُ** БАРХАН БАРХАН: Бархан. Төменгі Шынның атауы. Қашқарға жақын бір таудың үстіндегі қорған. Ол таудың астында алтын кені бар.
- بُورْخَانُ** БҮРХАН БҮРХАН: пұт.
Мүсінді де «**بَدْرُ** **بُرْخَانُ** Везер burhan: Бедзер бұрхан — Бедзер бұрхан» дейді.
- تَارْخَانُ** ТАРХАН ТАРХАН: тархан. Исләмдіктен бұрын қолданылған бір есім. «**بَكْ** Бек» деген мағынада. (Арғуша).

* Сый-сыбаға, тарту. А. Е.

- جندانُ ШЫNDAN ШЫНДАН: сандал ағашы.
 «چندان آت» Шындан ат: Шындан ат — Жирен ат.; гүл түсті құла жирен ат.»
- توران TAVRAN ТАВРАН: топтап жинап қойған жіп.
- سبران SABRAN САБРАН: Сабран. Оғыз шахарларының бірінің атауы. Жұрт ол жерді арабшадағы «ص -с» әрпімен «سبران» сабран» дейді. Әйтсе де түрік тілінде «ص -с» әрпі жоқ*.
- سوران SUJRAN СҮЙРАН: мұнара және соған ұқсайтын ұзын нәрселер. (Оғызша).
- تگسين TYGSIN ТҮГСІН: төрт бұрышты етіп түйілген түйін. Жырда былай деп келген:

تگما ججاك اكدی
 بققلیب بكدی
 تگسين تگون تكدی
 يرغالت ير تگور

*Тегме шешек өкүлді,
 Виқиқлапыр бүкүлді,
 Түгсин түгүн түгүлді,
 Јарғалымат јөркешүр:*

*Тегме шешек өкүлді,
 Бүққкланып бүкүлді,
 Түгсін түгүн түгүлді
 Иарғалымат иөркешүр —*

*Күллі шешек жиылды,
 Бүршіктеніп бүгілді,
 Төрткүл түйін түйілді,
 Жақындасып бүр ашар.»*

(Әртүрлі гүл-шешектер түгел жиналып, топтанды; Бүршік бойлап бүгіліп, бүрленді; төрт

* Кәдімгі «ص (Син)» емес, араб әліп-биіндегі «ص (ссад)» әрпі жөнінде айтылып отыр. А. Е.

- бұрышты түйіндер түйілді; Біріне бірі өріліп, жақындасып, түйіндері бұр ашуға таяп қалды).
- تُكْسِينُ TYKSIN ТҮКСІН: халық ішінен шығып, ханнан үш дәреже төмен тұрған лауазымды адам.
- تُقْصُونُ TOKCUN ТОҚСҮН: тоқсан.
- Түбірі: «تُقْزُ اُونُ» Tokuz on — Тоғыз он» болған, екі сөз сіңісіп бірігіп кеткен.
- سَخْسَيْنُ SAXSYN САХСЫН: бұлғарларға жақын бір шахар. Ол «سُوَارُ» Suwar — Субар» деп те аталады.
- سَكْسُونُ SEKSYN СЕКСҮН: сексен.
- Түбірі: «سَكْرُ اُونُ» Sekiz on: Секіз он — Сегіз он» болып, кейін бір-біріне бірігіп, екі сөз қосылып кеткен.
- كُپْسُونُ KӨPSUN КӨПСҮН: көрпе, төсек.
- كِمْسَانُ KIMSEN КІМСЕН: тақия, сәукелелерге (бас киімге) тағылатын алтын зер, әшекейлер.
- كِرْشَانُ KIRSHEN КІРШЕН: қорғасын опа.
- كُكْشِينُ КӨКШІН КӨКШІН: көкшіл.
- «كُكْشِينُ نَانِكْ» Kөкшіп нән; Көкшіп нән — Көк түсті нәрсе.»
- بَرْفَانُ BARFAN БАРҒАН: мирта* ағашының жемісі.
- بَاشْفَانُ BASHFAN БАШҒАН: салмағы елу-жүз ритл болатын үлкен балық. Ұлыстың ұлығын соған ұқсатып: «بُشْفَانِي بُونُ» Bodun башғаны — Елдің үлкені, елдің басшысы» деген мағынада айтады.
- تُتْفُونُ TUTFUN ТҮТҒҮН: тұтқын.
- تَدْعُونُ TADFUN ТАДҒҮН: Евфрат, не соған ұқсас үлкен ағынды дария. Бұл өзен, дария мағынасындағы «اَدْرُ»

* Қазак тіліндегі; баска тілдегі сөздіктердің бәрінде осылай аталады. «Мирт, мирта (Myrtus) ...» (Биол. энциклопедический словарь., 365-стр.)

تَلْفَانُ TALFAN

өгүз — өгүз» сөзінің орнына да қолданылады.

ТАЛҒАН: (талма).

«تَلْفَانُ اِيك» Talfan ig: Талған іг — Талма кеселі.»

سِيْجَانُ SYSHFAN

СЫШҒАН: тышқан.

Мақалда былай дейді: «الدَّجِي سِيْجَانُ مُوش»

Өлдеші сышқан тиш ташақы қашығ:

Өлдеші сышқан мүш ташақы қашыр — Өлетін тышқан мысықтың тасағын қасиды.» Бұл сөз арабшадағы: «أَلْبَاهِجِ عَنِ الْمُدْبَةِ» секілді. Өлімі бір нәрсеге қатысты адамның сол нәрсеге үйір болып кететінін білдіреді*.

سِيْجَانُ SYSHFAN

СЫШҒАН: (тышқан).

«سِيْجَانُ يَلِي» Сышған жылы: Сышқан иылы — Тышқан жылы.» Түріктерде он екі мүшелдің бірінін атауы.

سَرْفَانُ SARFAN

САРҒАН: сортаң жерде өсетін өсімдік.

Бұл шөп өнген жер «سَرْفَانُ يِير» Sarfan jer: Сарған йир— Сарған жер» деп аталады. Қамысы құрып кеткен шатқалдарды да «سَرْفَانُ تَمِيْش» Sarfan қатыш — сарған қамыш» дейді.

قَزْغَانُ QAZFAN

ҚАЗҒАН: «قَزْغَانُ يِير» Qazfan jer: Қазған иер — Ойлы-қырлы, батпақты жер.» Мақалда былай келген:

قَشُّ يَشْرِي سَرْغَانُ
يَفَاجُ يَشْرِي آزْغَانُ
يِيرُ يَشْرِي قَزْغَانُ
بُدُنُ يَشْرِي بَرْسْغَانُ

Қиш javuzы saғзыған,

Жығаш javuzы азған,

Жер javuzы қазған,

Budun javuzы barsған:

* «Өлетін бала молаға жүгіреді.» А. Е.

*Құш иафұзы сағзыған,
Иығаш иафұзы азған,
Иер иафұзы қазған,
Бүдүн иафұзы барған:*

*Құс жаманы — сауысқан,
Ағаш жаманы — азған,
Жер жаманы — қазған,
Ел жаманы — барған.»*

(Құстың ең нашары, жаманы сауысқан; ағаштың ең нашары, жарамсыз жаманы азған; Азған — ақ, сары гүлі бар, алқаға ұқсайтын асылып салбырап тұратын қызыл миуасы бар өсімдіктің бір түрі. Біздің өңірде оны баудың жиегіне, шетіне егеді. Ол отынға жарамайды, өйткені жаққанда ұшқын атып киім-кешек, тағы басқа нәрселерді күйдіреді. Жердің ең нашары, жаманы ойлы-қырлы, батпақты жер деп саналады. Өйткені ондай жерлер не үй тігуге, не егін егуге жарамайды. Адамдардың ең нашары барғандықтар. Өйткені олардың құлқы бұзық, жаман, қызғаншақ, сараң келеді.

قُزْفُونُ KUZFUN

ҚҰЗҒЫН: (құзғын).

Мақалда былай келген:

«بَرِينِكَ اُرْتَقُ قُزْفُونُكَ يَغَاجُ بَاهِنْدَا» Bөрінің ортақ қузғунның жығаш башында: Бөрінің ортақ құзғунның иығаш башында — Бөрінікі ортақ, құзғындікі ағаш басында; (Құзғын бөрінікіне ортақ, өзінікін ағаш басында отырып жейді.) Бұл мақал арабтардың «بَرِينُ حُجْرَةٍ وَ يَزْتَمِي وَ سَطَأٌ» Қорада жатып, ортала оттайды) деген мақалына ұқсайды.

قُشْفُونُ KUŞFUN

ҚҰШҒҰН: мал жейтін жас қамыс.

قُشْفُونُ KUŞFUN

ҚҰШҒҰН: рауғаш.

Бұл атау «اُشْفُونُ» uşfun — ұшғұн» деп те айтылады.

- كُْمْفَانُ KUMFAN ҚҰМҒАН: құман.
- مُْمْفَانُ MUNFAN МҰНҒАН: мылжың, езбе.
«مُْمْفَانُ كِشِي» Munğan kişi: Мұнған кіші — Мылжың кісі».
- بَرْقِيْنُ BARKYIN БАРҚЫН: алған бетінен қайтпайтын жолаушы.
«بَرْقِيْنُ كِشِي» Барқын кіші — Барқын кісі, сөзінен, өз жолынан қайтпайтын жолаушы»
- تُرْقُونُ TURQUN ТҮРҚҰН: тұрғұн.
«تُرْقُونُ سُوْتُ» Turkun suv: Түркүн сув — Тұрғын су.» (Іркіліп, тұрып қалған су. А. Е.).
- تَلْقَانُ TALKAN ТАЛҚАН: (талқан).
Жырда былай келген:
« اُعْلَمُ اُكْتُ اَلْعَلُّ بِلِكَ سِرْلِكَ كِتَارُ
تَلْقَانُ كِيْنِكَ بُلْسَا اَنْكُرُ بَكْمَسُ قَاتَارُ
*Oelum øgüt alğыл biliksizlik keter,
Talkan kimiң bolsa aңar bekmes қатар:*
*Оғлұм өгүт алғыл біліксізлік кетер,
Талқан кімің болса аңар бекмес қатар —*
*Ұлым, ақылымды алғын, біліксіздікті кетір,
Кімнің талқаны болса, оған сірне қатар.»*
(Ай, ұлым, ақыл-өсиетімді алғын, өзіннен надандықты, білімсіздікті бездір; талқаны болған кісі оған сірне қатады; Есі бар адам айтқан ақылды ұғады.)
- شَالْقَانُ ШАЛҚАН ШАЛҚАН: жараның жайылуы, бір жерден екінші бір жерге көшуі. Мәселен, адамның аяқтары іскенде тақым бездері шошынғаны секілді.
- قَالْقَانُ ҚАЛҚАН ҚАЛҚАН: калқан. Түрік пен оғыз тілдерінің бірінде.
Жырда былай келген:

« قَرَبْ اَنْعَ كَمَلِمُ
 قَلْقَنُ سُنْكَوْنُ جُمَلِمُ
 قَيْتَبَ يَنَا يُمَلِمُ
 قَتَغِي يَغِي يُبَلِسُونُ

*Қықғыр атыг кемшелім,
 Қалқан сүнгүн шитшалым,
 Қайнар жана жұмшалым,
 Қатыг жагы жувылсун:*

*Қықрып атыг кемшелім,
 Қалқан сүнгүн шұмшалым,
 Қайнап иана жұмшалым,
 Қатыг иагы ұғылсун —*

*Атойлап ат салайық,
 Қалқан, сүңгі алайық.
 Қайнап қайта жұмсайық,
 Қатты дұшпан жұмсарсын.»*

(Арқырап, сүрең салып атойлап, ат ойнатып жау үстіне барайық; Қалқанды алып, найзамен шаншайық, Қайнайық та жұмсарайық, Қатулы жау босасын).

تَرْكَنُ TERKEN

ТЕРКЕН: уәлаят уәлилеріне хакандар тарапынан айтылады. Бұл сөздің мағынасы «Ай, құлшылық етуші, қызмет етуші» дегенді білдіреді. Хакан басындағылардан, уәлаят басындағылардан басқаға бұл сөз қолданылмайды.

تَرْكِنُ TERKIN

ТЕРКІН: тез, шапшаң.

«تَرْكِنُ كَلُ Terkin kel: Теркін кел — Тез кел.» Түбірі «تَرْكُ Terk: Терк — Тез», «тездік» деген мәнді білдіреді.

تَرْكُنُ TÖRKIN

ТӨРКІН: төркін. Ұрық-шәріп, туған-туыстардың іргесін бұзбай мекендеген жері; ата-баба үйі.
 «قَزُ تَرْكُنَا كَلْدِي Qız torkünige keldi: Қыз төркүниге келді — Қыз төркініне келді; ата-анасының үйіне келді.»

Жырда былай делінген.

« كَلَّمَا أَبَانُكَ تَرْكِيمُ
 أَنْلَكَمَتْ تَرْكِيمُ
 يَذَلِمُنِي تَرْكِيمُ
 أَمْدِي جِرْكَ جَرْكُورُ

*Kelse abaң terkenim
 Etilgemet төркүнім
 Жазылмагај теркінім
 Емді шерік шеркешүр:*

*Келсе абаң теркенім,
 Етілгемет төркүнім,
 Иазылмагај теркінім
 Емді шерік шеркешүр —*

*Келсе егер де төркінім,
 Бұзылмайды ел-жұртым.
 Шашылмайды төркінім,
 Енді шерік түзілді.*

(Хақанды иабақұмен соғысқа шақырып айтқаны: Егер хақанның көмегі келсе; ісіміз оңалар еді, төркіннің үйлері жығылмас еді; Қазір шерік ұрысқа түзілді).

تَرْكِينُ TERKIN

ТЕРКИН: (іркінді).

«تَرْكِينُ سُوْتُ» Terkin suv: Теркін сув — Іркінді су; тоқтау су».

تَرْكِينُ TERKIN

ТЕРКИН: «تَرْكِينُ سُوْتُ» Terkin sү: Теркін сү — Топтанған әскер; іркілген қосын.» Іркілген, тоқтаған нәрсенің бәріне осы сөз қолданылады.

تَرْكِينُ TARKEN

TARKEN: Шаш шахарының аты. Түпкі аталуы «تاش كند» Tash kend: Таш кенд» болып, «تاش شاهر» Tash shahar» делінген. Ташкент. «أبو بكر القفال العاصمي» Әбу Бәкір Қаффал-аш-Шаши сол шаһарда туып-өскен.

تُشْكِنُ TҮШКҮН

ТҮШКҮН: тікенді ағаштың бір түрі.

جَتَكَانُ ЖЕТКЕН

ЖЕТКЕН: тізгін.

جَمَكَانُ	ŞYMGEN	ŞYMGEN: шабындық; ажрық.
جَشِكِنِ	ŞIVGIN	ŞIVGIN: (шүйгін болар. А. Е.) «جَشِكِنِ اَش» Şivgin аш: Шівгін аш — Кенеулі ас; құнарлы тағам.» Мал семіртетін отты «جَشِكِنِ اَت» Şivgin ot: Шівгін от — Шүйгін шөп» дейді.
سِتْكُونُ	SITKYN	SITKYN; Оғыздардың шахарларының бірінің атауы.
سُزْكِنُ	SYZGYN	СҮЗГҮН: түсі кара, тікенді тау ағашының бір түрі.
كِرْكِنِ	KIRKIN	KIRKIN: бураның аталық күйі кірген кез. «بُغْرَا كِرْكِنِي كِرْدِي» Buğra kirkinî kirdî: Бұғра кіркіні кірді — Бураның күйі кірді (Түйе бураға түсті)»
كَكِنِ	KEVGIN	KEVGIN: «كَكِنِ اَش» Kevgin аш: Кевгін аш — Ке- неусіз ас; Құнарсыз тағам.» «جَشِكِنِ Şivgin — шівгін» сөзінің карама-қарсы, кері мағынасындағы сөз.
كَلْكِنِ	KELGIN	KELGIN: үлкен дария, не теңіз суының тасуы. Сел секілді.
لِيمَكِنِ	LIMKEN	ЛІМКЕН: сары өрік*.
بَقْلَانُ	BAQLAN	БАҚЛАН: бағлан. «بَقْلَانُ قُوْزِي» Baqlan қозы: Бақлан қозы — Бағлан қозы.»
بَغْلَانُ	BEGLEN	БЕГЛЕН: Беглен. Ер адамның есімі.
جُفْلَانُ	ŞUFLAN	ŞUFLAN: қарлұқ жұртының ірілерінің бірінің есімі.
سُغْلِيْنِ	SYGLIN	СҮГЛІН: қырғауыл. Бұл сөз «سُغْلِيْنِ» syvlin — сүв- лін» деп те айтылады.
بَتْمَانُ	BATMAN	БАТМАН: батпан. «بِيْرُ بَتْمَانِ اَت» Bir batman et: Бір батман ет — Бір батпан ет.»

* Көне түркі сөздігінде: «Сары алмұрт» дейді. (ДТС, 333-стр.)

جُمَّينْ	ШҰҚМЫН	ШҰҚМЫН:	жайма нанның бір түрі. Қазанда су буына пісіріледі. Сінімді, дәмді нан.
سُكْمَانْ	SӨKMEN	СӨКМЕН:	батырларға берілетін лақап аттың бірі. «Жаудың сапын, қатарын бұзушы» деген мағынада. Бұл «سُكْتِي نَانْتِي Sөkti нәңні: Сөкті нәңні — Нәрсені сөкті» мәніндегі «سُكْتِي sөkti — сөкті» сөзінен алынған.
سُكْمَانْ	СЫҚМАН	СЫҚМАН:	күздікүні, үзім сығылатын кез.
قُرْمَانْ	ҚURMAN	ҚҰРМАН:	оқ, садақ салатын қалта. (Оғыз бен қыпшақ тілдерінде). «كيش قُرْمَانْ Кіш қурман: Оқ қалтасы; Оқ пен садақ салатын қапшық.» Бұл сөз «белге белбеу байлау» дегендегі «قورمانْ qurman — құрман» сөзінен туындатылған.
كَتْمَانْ	KETMEN	КЕТМЕН:	кетпен.
كُوزْمَانْ	KӨZMEN	КӨЗМЕН:	көмеш; күлше нан.

ЕКІНШІ МЕН ҮШІНШІ ӘРІПТЕРІНІҢ АРАСЫНДА ҮНДІ НЕ ҮНСІЗ ӘРІПТЕР БАР СӨЗДЕР БӨЛІМІ

فَعَالَا ФӘАЛӘ ТҮРІНДЕГІ ӘРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

سَاتَا	.....	:* күймақ камыры секілді сұйық кылып әзірлеген камыр. Семіз етті, не семіз тауықты қуырғанда, не көуаб жасағанда майы шығып кетпесін деп, соған сол камырды жағады.
قَرَاشِي	ҚАРАШЫ	ҚАРАШЫ: есікті бағып жүретін тіленші.
كَلَاجُو	КЕЛЕШҮ	КЕЛЕШҮ: сөз. (Оғызша)

* Оқылуы қиын болғандықтан транскрипцияланбады.

- كُمِيْشَا
تَبَارُو
- КҮМІШЕ КҮМІШЕ: шыбын.
TAVARU ТАБАРҰ: таман.
- «أَلْ مَنِكَ تَبَارُو كَلْدِي» Ol meniñ tabaru keldi: Ол менің табару келді — Ол маған таман келді.»
«أَلْ أَنِكَ تَبَارُو بَرْدِي» Ol anyñ tabaru bardı: Ол аның табару барды — Ол оған таман барды.» «تَبَا» taba — тава» сөзі «тарап, жақ» деген мағынаны береді. «و -ру» «ر -р» мен «-у» әріптері кейін қосылған.
- حُمَارُو HUMARU ХУМАРУ: ескерткіш. Есте сақтау үшін берілген мал, дүние. Үлкендердің біреуі қайтыс болғанда, түріктердің салт-дәстүрінде, оның мал-мүлкінен бір қадірлі нәрсені Хақанға тапсырып береді. Соны «حُمَارُو хумару» деп атайды. Бұл сөз әйелдерге, ерлерге есім ретінде де қолданылады. Ұзақ сапарға шыққан адамның қарындас, таныс, туыстарына қалдырған нәрсесін де «хумару» дейді.
- حُمَارُو HUMARU ХУМАРУ: мирас.
«بُونِيْ اَتَمْدَن حُمَارُو بُلْدِيْمُ» Buni atamdan humaru buldım: Бұны атамдан хумару болдым — Мұны атамнан мирасқа алдым.»
- نَمِيْجَا НАМЫЖА НАМЫЖА: бажа. Қатынының апасының, не сіңлісінің ері. (Шігілше)
- شَالَشُو ШАЛАШУ ШАЛАШҰ: Шын тұқымдарының бірі.
- شَمُوْشَا ШАМУША ШАМУША: жеуге болатын хош иісті шөп. Са-ры жоңышқа.
- قَرَاغُو ҚАРАҒУ ҚАРАҒҰ*: біртүрлі кара бояу.
- قَرَاغُو ҚАРАҒУ ҚАРАҒҰ: көр; басыр...

* «Железный купорос, применяющийся в качестве черного красителя. (МК I 446).» (ДТС, 424 стр.)

- قُرْبَغُو** KURBIFU ҚҰРЫҒҰ: (қураған).
 «قُرْبَغُو نَانَكُ» Қиғығи пән: Қурығи нән — Қураған нәрсе.» Нәрсенің қурайтын кезінде қолданылатын сөз.
- قِرَاغُو** KYRAFU ҚЫРАҒҰ: қырау, суықта әуеден түседі.
- بُزَاغُو** BUZAFU БҰЗАҒҰ: бұзау.
 Мақалда былай келтірілген: **أَتْدَاكِي بُزَاغُو أُكُوزُ** Evdeki buzağı öküz bolmas: Евдекі бұзағу өкүз болмас — Үйдегі бұзау өгіз болмас.» Бұл мақал өз қабілетімен жоғары мәртебеге жетсе де қарындас пен туған-туыскандары арасында әмәнда жас бала санатында саналған адамға қатысты қолданылады.
- بُزَاغُو** BUZAFU БҰЗАҒҰ: «بُزَاغُو تَلِي» Бұзағу тылы: Бұзағу тылы — Тышқан секілді кішкентай жәндік.»
- بُشُوغُو** BOŞUFU БОШУҒҰ: босататын кез.
 «أَت بُشُوغُو بُلْدِي» At boşuğı bolды: Ат бошуғу болды — Атты босататын кез болды.» Осы сөзді басқа малдарды босатқанда да қолданады.
- تُشَاغُو** TUŞAFU ТҮШАҒҰ: тұсайтын кез.
 «أَت تُشَاغُو بُلْدِي» At tuşağı bolды: Ат тұшағу болды — Атты тұсайтын кез болды.» Басқаларға да осылай қолданылады.
- بُҚАҒУ** BUQAFU БҰҚАҒҰ: бұғау: Ұрыларға салынатын бұғау.
- تَاҚАҒУ** TAQAFU ТАҚАҒҰ: тауық. Тауық атаулының жалпы атаулы. Өтешті **أَرْكَكُ تَقَاغُو** Erkek taqağı: Еркек тақағу — Еркек тауық» деп, мекисіні **تَشِي تَقَاغُو** Тышы тақағу: Тышы тақағу — Ұрғашы тауық» деп айырып атайды. Мақалда былай деп келеді:
 «بِرِدَاتِي سُلْمِينِ أَدْرَكَلِي أَتْدَاكِي تَقَاغُو اِجْنِمَا» Jazydaki sylvlin ezergeli evdeki taqağı ышғынма: Иазыдақы сүвлін едзергелі евдекі тақағу ыш-

ғынта — Қырдағы қырғауылды аулаймын деп, үйдегі тауықтан айрылып қалма».

Бұл мақал жок нәрсеге сеніп, қолындағы барынан айрылып, құр қалғандарды мензеп айтылған.

تَقَاغُو TAKAFU ТАҚАҒҰ: «**تَقَاغُو** тақағу жылы: тақағу иылы — тауық жылы». Түріктерде он екі жылдың бірінің атауы.

تَلَاغُو TALAFU ТАЛАҒҰ: тез өлтіретін у.

Қатты ұстаған іш кеселін де «**تَلَاغُو** Talaғu — Талағу» дейді.

تُماغُو TUMAFU ТҰМАҒҰ: тұмау.

قَنَاغُو QANAFU ҚАНАҒҰ: қандауыр. Қан алатын құрал.

بُتُوکا BYTYGE БҮТҮГЕ: баклажан*.

بِلَاكُو BILEGY БІЛЕГҰ: қайрақ тас.

تِرَاكُو TIREGY ТІРЕГҰ: тіреу, тірек. Бір нәрсені тіреп қоятын дiңгек секiлдi нәрселер.

كِرَاكُو KEREGY КЕРЕГҰ: Түркмендер — «шатырды», көшпенділер «**قِشَلِقِ اَندِي** қышлық evdi-қышлық evdi «қыстық үйді» «**كِرَاكُو** керегү» деп атайды. Мақалда былай деп келген: «**كَنْ كَرْدِي كِرَاكُو يُدْزِي** Kek** көрді керегү жүзті: Кек көрді керегү жүзті — Бейнет көрді, киіз үйін өзі артып алды.»

كُزَاكُو KÖZEGY КӨЗЕГҰ: көсеу.

Мақалда былай деп келген: «**كُزَاكُو اَزُونُ بِلْمَا**»

* Караныз: «Баклажан (Solanum melongena)». (Биол. энциклопедический словарь., 47-стр.). А. Е.

** Жазба, баспа нұсқаларында осылай «**كَنْ** көк» деп жазылған, В. Радлов, Б. Аталай, т. б. зерделеушілер: «**كَنْ** кек»— деп мағына ынғайына бұрады. Жазба нұсқаның өзге бетінде «кек» сөзін «бейнет, қиыншылық» (241, 407-беттер) деп түсіндіргенін ескерген. Осы жөн. Әйтсе де, «Көк көрді, киіз үйін (керегесін) арқалады» десе де мағына бар. А. Е.

كُيَمَازُ كُيَمَازُ Kөзегү uzun bolsa elik көјмес: Көсе-
гү ұзун болса елік көймес — Көсеу ұзын бол-
са, қол күймес». Бұл мақал бала-шағасы, қол-
ғанаты көп адам рахатты өмір сүреді дегенді
білдіреді.

كُيَمَازُ	KÖSHIGE	KÖSHIGE: кішкене көленке.
كَلَاكُ	KELEGY	KELEGY: косаяк. Тышқанның бір түрі.
كُلْمَا	KÖLIGE	KÖLIGE: көленке. Кең-мол сая.
جُمَالِي	JUMALI	JUMALI: құмырсқа (Шігілше).
جُمَيْلِي	JUMYLY	JUMYLY: Ыстық аптаптан көзі қарауытып, басы айналған адамды «جُمَيْلِي بُلْدِي» жұмылы бол- ды — жұмылы болды» дейді.
كَبَالِي	KEBELI	KEBELI: көбелек.

فَاعِلَانُ ФАӨЛАН, فَعِيلَانُ ФАИЛАН ТҮРІНДЕГІ ӘРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

قَرِيْزَانُ	QARYZAN	QARYZAN: әбден қартайып, әлсіреген кісі.
جَبِقَانُ	SHYRYKAN	SHYPYKAN: шилен.
جَبِقَانُ	SHYRYKAN	SHYPYKAN: шикан. Денеге шығатын жаран- ның бір түрі. Оның түсі шилен секілді қызыл болғандықтан, солай деп атаған.
قَرَاكَانُ	QARAKAN	QARAKAN: қараған. Таулы жерде өсетін ағаш- тың бір түрі.
شُولِيْمَانُ	SHULYMAN	SHULYMAN: (шулыққан). «شُولِيْمَانُ اِيْمَانُ» Шулыман ыш: Шулыман ыш — Шулыққан, шырғалаң іс.» Бұл сөздің түпкі мә- нісі «شُولِيْمَانُ سُوْتُ» Шулыман сув: Шулыман сув — Іркіліп, жиылып қалған су» дегенді білдір- мекші. (Кенжекше).

فَعْنَلِيْ ҒААНЛЫ СЕКІЛДІ ҮШ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَتِيْدِيْ TATYNDY TATYNDY: «تُوْتُ Tatyndy sýt: Tatyndy sýt — Мол сүт.»*

سَاجِنْدِيْ SASHYNDY SASHYNDY: (шашылған).
«نَانِكُ سَاجِنْدِيْ Sashyndy nәң: Sashyndy nәң — Шашылған нәрсе.»

تَدِيْنْدِيْ TYZYNDY TYDZYNDY: (тыйымды).
«نَانِكُ تَدِيْنْدِيْ Tyzyndy nәң: Tydzyndy nәң — Тыйылған нәрсе, тыйым салынған нәрсе.»

كَدِيْنْدِيْ KEZINDI KEDZINDI: (киілген).
«تُونُ كَدِيْنْدِيْ Kezindi ton: Kezindi ton — Көп киілген тон.»

سُرِيْنْدِيْ SYRYNDI SҮРҮНДІ: (сүргінді).
«آرُ سُرِيْنْدِيْ Süründi er: Süründi er — Қуғындалған адам; сүргін көрген адам.»

قَرِيْنْدِيْ QYRYNDY QYRYNDY: қырынды. Бір нәрсенің қырындысы.

زَرِيْنْدِيْ ZARANZA ZARANZA: Шашыратқы тектес өсімдік. Тұқымы: «اُرُغِيْ زَرِيْنْدِيْ Zaranza urıғы: Zaranza ұрығы — Максыр ұрығы.»** деп аталады

سُزِيْنْدِيْ SYZYNDI SҮЗҮНДІ: (сүзінді).
«تُوْتُ سُزِيْنْدِيْ Szyyndi suv — Сүзүнді сув, Сүзілген су.»

* Көне түркі сөздігінде де: «tatyndy: обильное (о молоке): tatyndy sýt — обильное молоко (М К. I 449).» (ДТС., 542-стр.) «Татымды» мағынасы үйесімді-ак шығар еді. А. Е.

** «Сафлор (carthamus)». (БЭС., 560-стр., ДТС., 639-стр.) Тұқымы, дәні майлы өсімдік. Қызыл, сары түсті бояулар алынады. Ежелгі мәдениет тарихында, б.э. д XVI ғасырда, араб, мысыр жұртында Заранза бояуымен мумияларды орап, таңған маталарды (акірет) бояған. А. Е.

قَزِنْدِي ҚАЗЫНДЫ ҚАЗЫНДЫ: (казылған, казынды).

«قَزِنْدِي تَبْرَاقْ Қазынды топрақ: Қазынды топрақ — Қазылған топырақ.»

بُغْنْدِي БОҒУНДЫ БОҒҰНДЫ: хайуандардың қуығы. (Адамға айтылмайды).

سَلِنْدِي САЛЫНДЫ САЛЫНДЫ:* (салынды).

«سَلِنْدِي اُتُنْ Салынды отуң: Салынды отуң — сел ағызып әкеліп, шығып қалған отын.»

سَلِنْدِي САЛЫНДЫ САЛЫНДЫ: (салынды).

«سَلِنْدِي نَانْكَ Салынды нән — Салынды нәрсе, тастанды нәрсе.»

سُلُنْدِي СҮЛҰНДЫ СҮЛҰНДЫ: ер адамдардың өсіріп қоя берген

шашы. Бұл сөздің түбірі «سَلِنْدِي نَانْكَ Салынды нән: Салынды нән» тұлғасынан шыққан. Албырап-салбырап тұр деген секілді. Шырайлы сөз емес.

تَمِنْدِي ТАМЫНДЫ ТАМЫНДЫ: (тамған, тамынды).

«تَمِنْدِي سُوْتْ Тамынды сув: Тамынды сув — Тамынды су, су тамшылары.»

كَمُنْدِي КӨМҰНДИ КӨМҰНДИ: (көмілген).

«كَمُنْدِي نَانْكَ Көмүнді нән: Көмүнді нән — Көмілген нәрсе.»

Етістік түбіріне «ن -н», «د -д», «ی -и» әріптері қосылса, ол етістік есімге айналады да, бұл есім бірнәрсенің артықтығын, не істелгендігін білдіреді. Бұл арабшадағы «فُعَالَةٌ fualə-фуалə» түріндегі сөзге ұқсайды. Мұның басқа бір түрі бар: бұйрық райлы етістік пен өткен шақ етістігінің қосымшасы «دِي -ды/di-ды/ди» әріпте-

* «Салынды» сөзі тура осы мағынасында Шығыс Қазақстанның таулы, орманды, озенді аймақтарында әлі күнге дейін қолданылады. Қарағай, тағы басқа ағаштарды аралап кесіп, орталарынан жарып өзенге ағызады да межелі жерде тосып алып, кептіріп отынға жинайды. Соны жұрт «салынды ағызды; салынды айдады» деп те айтады. Тұтас бөренелерді де ағызады. А. Е.

рінің арасына «ن -н» әрпі қосылса, бұл етістік (اسْمٌ تَفْعُولٌ) ырықсыз есімшелі орамға айналды. Мәселен: «سُئِنِي سُوْزْتِي Suvny syzti: Сувны сүзті — Суды сүзді» дегендегі «سُوْزْتِي сүзті» етістігінің соңғы әрпі болған «ز -з» мен өткен шақ етістігі болған «ت -т», яки «د -д» әріптерінің арасына «ن -н» әрпі қосылса, «سُوْزْنَدِي سُوْثُ Sүzүndi suv — Сүзүнді сув» түрінде түрленіп, «сүзілген су» деген ұғымды білдіреді. Мұнда іс-әрекет осы есімнің өзіне оралады, яғни етістік есімшелі орамға түрленді.

Мен айтпаған басқа жайларды да осы қағидаға үйлестіруге болады.

فُعْلَلِي

ФУ‘ЛУЛИ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

بُيُتْلِي

PYSTYLI

ПҮСТҮЛИ көкпек. Жеуге болады.

Өзегі үш әріптілер бөлімі бітті.

Енді (үштен) артық әріпті сөздер бөлімі келеді.

СОҢЫНА ӘРІП ҚОСЫЛҒАН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

فُعِلُّ فУ‘ЛУЛ, فَعَلَّانُ ФӘ‘ЛАЛ, فَعَلُّنَا ФӘ‘ЛӘЛ ТҮРІНДЕГІ ӘРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- بُشِفْتُ BUSHFUT БҮШҒҮТ: шәкірт. Өнер үйренуші шәкірт.
- تَرَمْتُ TARMUT
ТАРМУТ: таудың ой-қыры, шын-құзы.
«تَاغُ تَرَمْتُ تَجِيتُمْ» Тағ tarmut кештім: Тағ тармұт кештім — Таудың ой-қырын кездім.»
- تَغَشْتُ TEGSHUT ТЕГШҮТ: өтеу. Бір нәрсенің орнына берілетін өтеу. Шартты пұл беріп, есесіне жақсысын алған секілді.
- رَاطَشَاتُ RAPSHAT РАПШАТ: мәжбүрлі іс. Мәселен бек халқының көлігін, ат-көлігін ұстап алып тегіннен-тегін жүк артып, жұмысқа қосқаны секілді. (Кенжекше).
- شَافِطُ SHAFUT ШАПҒҮТ: көрпе-төсек.
- قَارِشُتُ QARSHUT ҚАРШҮТ: карама-қарсылық, күндестік. Күн мен түн секілді.
- قِزْفُتُ QYZFUT ҚЫЗҒҮТ: жазаның бір түрі. Басқаларға сабак болу үшін халықтың көз алдында берілетін жаза.
- قَاوِشُتُ QAVSHUT ҚАВШҮТ: қауышу. Ел-жұртының тыныштығы үшін екі ханның бір-бірімен қауышуы. (Келісімге келуі)
- قَاوِشُتُ QAVSHUT ҚАВШҮТ: Ер адамның есімі.
- لُيْشِنُتُ LYSHNYT ЛҮШНҮТ: бидай немесе соған ұқсас астықты бастырғанда, тазалап алғанда қырман жұмысында жұрттың бір-біріне жәрдем берісуі. Әдетте бір-біріне адаммен, қол күшімен, малдарымен жәрдемдеседі. (Кенжекше).
- پِشِفُوشُ PISHFUUSH ПІШҒҮШ: қайшы. Нәрселерді кесетін құрал. (Пішкіш; кескіш. А. Е.)

- بُدْرَاجُ BUDRAШ БҰДРАШ: Иабакылардың ұлықтарының бірінің аты. بَكْشَ آرسلان تېگينىن Бекеш Арслан тегінің тұсында оны мұсылмандар тұтқындаған болатын.
- يِرْكُوشُ JERKҮШ ИЕРКҮШ: қылышқа ұксатып жұқалап істелген енді ағаш. Онымен ошақтағы нанды айналдырып тұрады.
- بُيْسَكْشَ BҮСКЕШ БҮСКЕШ: шелпек.
- تُتْمَاشُ TUTМАШ ТҮТМАШ: түріктердің әйгілі тамақтарының бірі. Бұл Ескендр Зұлқарнайын заманында пайда болған тағам екен. Зұлқарнайын зұлмат қараңғылықтан шыққанда, әскерлерінің азығы түгесіліп, азайып қалған екен, олар аштықтан қорқып, Зұлқарнайынға бізді «аш қойма» деген мәнде «آش بيزنى تۇتما ash: bizni tutma аш: бізні тұтма аш» деп зарланған екен «Бізді қоя бергін, ел жұртымызға кетейік» десіпті. Зұлқарнайын білгірлерімен кенесіп, ақыры даналар осы тамақты ойлап тапқан, әзірлеген.
- Бұл тамақ тәнге қуат беріп, жүзді қызартады әрі қарында ұзақ сақталады екен. Бұл тағамды жеп, әрі сорпа суын ішкен. Түріктер осы ауқатты көріп, оны «تۇتماش tutmash — тұтмаш» деп атаған. Бұл сөздің түбірі «آش تۇتما ash: tutma аш» болып, екі «| әліп» әрпінің қосылып кетуінен «тұтмаш» болып шыққан. Оның мағынасы: «Өзінді аш қойма, осы тамақты істеп же» деген сөз.
- تۇتفۇش TUTFUШ ТҮТҒҮШ: жеңіл ауқат. Негізгі астың алдында ең әуелі берілетін тағамдар. Дәм.
- تۇدрыш TUDRYШ ТҮДРЫШ: қый, көң, тезек. (Арғуша)
- تالғұш TALFUШ ТАЛҒҮШ: артылған жүкті бекіту үшін жүк пен арқанның ортасына сыналап енгізілетін тиек ағаш, келтек. Онымен арқанды әлденеше бұрайды, арқан тартылып, жүк бекігеннен соң бекі-

теді. Жүк ауып, не шашылып қалмайды.

تَافَاش TAVFAШ TAVFAШ: «Машын» елінің атауы. Бұл мемлекет Шыннан төрт айлық жол қашықтықта. Шын, негізінен үшке бөлінеді: біріншісі — Жоғары Шын, ол Шығыста жатыр және «**تَافَاش** Tавғаш» деп аталады. Екіншісі — Орта Шын; «**حِطَائِي** Хытай» деп аталады. Үшіншісі — Төменгі Шын, ол «**بَرخان** Бархан» деп аталады, Қашқарда. Әйтсе де, қазір «Тавғашты» — «Машын», «Хытайды» — «Шын» деп атап жүр.

تَافَاش TAVFAШ TAVFAШ: түріктердің бір бөлігі. Оларды «тауғаш» жұртында тұрғандықтан «**تات تافَاش** Tat tavғаш — Тат тавғаш» деп атайды. «Ұйғыр» дегендегісі. «**تَافَاش** Tавғаш — тавғаш», яғни «шынлық» ұйғыр.

تَافَاش TAVFAШ TAVFAШ: көне, үлкен нәрсенің барлығы «**تَافَاش** Tавғаш езі — Тавғаш едзі» деп аталады. Бұл арабшадағы «**قَسْمٌ عَائِي**» хади тайпасының нәрсесі» тіркесіне ұқсас.

Бұл сөз хандарға да лақап болып келген. Сол секілді «**تَافَاش** Tавғаш хап — Тавғаш хан» дегеннің «Мемлекеті ежелгі ұлы хан» мағынасы бар.

تَت تَافَاش TAT TAVFAШ TAT TAVFAШ: «парсы» және «түрік» мәнінде. «**تَت** tat — тат» — парсы, «**تَافَاش** tavғаш — тавғаш» — түрік мағынасында қолданылған.

Меніңше, мен көрсеткен түсіндірме дұрысырақ. Исләм елдеріне мәлім түсінік сол. Ол жерлерде солай ұғылады. Екеуі де келісті.

تَافَاش TAVFAШ TAVFAШ: «**تَافَاش** Tавғаш judасы: Tавғаш иудасы — жапырактары құмберіштің жапырақтарына ұқсайтын бір ағаш.» Оны дәріге қолданады.

سَرَقَ	SARQASH	САРҚАШ: жабайы шашыратқы тектес өсімдік.
سُرِقَ	SURQASH	СҰРҚАШ: жиде ағашының сығып алынған шырышы. Онымен қылыш, қанжар және үлкен пышақтардың саптарын бекітеді*.
سَرِنِ	SARNYSH	САРНЫШ: түйе терісінен жасалған күбі; ағаштан ойылған шелек.
سَفِدَجَ	SAFDYSH	САҒДЫШ: дос.
سُفِدَجَ	SUFDYSH	СҰҒДЫШ: қыс күндері дос-жар адамдар арасында болатын сый-сияпат, қонаққа шақырысу.
سَفِدَجَ	SAVDYSH	САВДЫШ: жас талдардан тоқылып, ішіне жеміс, соған ұксас нәрселер салынатын себет.
سَنَكَشَ	SENKESH	СЕНКЕШ: жаңғақтың үлкендігіндей ғана тәтті алма. Ақ және қызыл түрлері бар.
قَتَقِ	ҚАТҚЫШ	ҚАТҚЫШ: шаян секілді шағатын күрт. (Арғуша).
قِسْفَاجَ	ҚЫСҒАШ	ҚЫСҒАШ: қысқаш; тістеуік.
قُوسْفَاجَ	ҚҰСҒАШ	ҚҰСҒАШ: кішкене, кара түсті хайуан, адамды тістейді. (Оғызша)
قُوشْفَاجَ	ҚҰШҒАШ	ҚҰШҒАШ: шымшық.
كِرْبِ	KERPISH	КЕРПІШ: керпіш. «بِشْرُ كِرْبِ» Рышығ керпіш: Бышығ кертіш — Күйген керпіш.»
كِرْتِ	KIRTYSH	КІРТҮШ: «كِرْتِ كِرْتِ» Kirtush kishi: Киртүш кіші — Зымиян, құлқы жаман адам.»
بَاشْتَرُ	БАШТАР	БАШТАР: орак. (Арғуша).
بَکْتُرُ	БЕКТҮР	БЕКТҮР: ер адамның есімі.

Бұл сөздің түпкі мағынасы «بَک تَرُ» Bek tur — Бек түр, берік, ұзақ түр.»

* Кару-жарактын саптарын өңдеп, бояйтын лак. (ДТС, 514 стр)

بُكْتِرْ

BӨKTİR

БӨКТИР: бөктер. Таудың етегі, ор-еністі жері.
Жырда былай келеді:

« آغا بُكْتِرْ ازا يۇردىم
 بىرىق ياقىب قىيا كوردىم
 انى بىلىپ تاغى باردىم
 تۇگەل تاغى توري تۇغدى

*Aga boktir üze jyrdim,
 Barıq jaqır qıya kordim,
 Anı bilip tağı bardım,
 Tügel tağı tori tuğdı*

*Aga boktır üze iürdim,
 Barıq yaqın qıya kordim,
 Anı bilip tağı bardım,
 Tügel tağı tori tuğdı —*

*Bokterlerge шығып жүрдім,
 Жақын барып қара кордім,
 Оны біліп, жақын бардым,
 Тұтас тұрды жаудың шамы.»*

(Таудың бөктерінің үстіне көтеріліп жүрдім;
Келген жерімде бір қараны кордім; Оны біліп
тағы жақындап бардым; Жаудың шам-тозаны
тұтасып қаптап кетті).

بَلْدِرْ

BALDYR

БАЛДЫР: таудың түмсығына ұқсап шығып тұр-
ған түсы. «تاغُ بَلْدِرِ Tağ baldır: Тағ балдыры
— Тау түмсығы.»

بَلْدِرْ

BALDYR

БАЛДЫР: өгеі.

«أغلُ بَلْدِرْ Baldır oğul: Балдыр оғул — Өгеі ұл»;

«غیزُ بَلْدِرْ Baldır kıyz: Балдыр қыз — Өгеі қыз».

بَلْدِرْ

BALDYR

БАЛДЫР: «تارغُ بَلْدِرْ Baldır tarıg: Балдыр тарыг: Балдыр тарыг — ерте көктемде егілген егін.» Ең жақсы

егін кезі сол уақыт. Басқалардан бұрын, ілгерірек істеген істің бәріне де «**بُلْدُرْ** балдыр» сөзі қолданылады.

Қой қоздау кезінен ілгері туған, ерте туған қозыны да «**بُلْدُرْ قُوزِيْ** balдыг қозы — балдыр қозы; (Бағлан қозы. А. Е.)» деп атайды.

Бұл төрт сөздің барлығында «**ب** -б» әрпі қатты, жуан дауыспен дауысталады.

بُلْدُرْ بُلْدُرْ BULDUR BULDUR БҰЛДҰР БҰЛДҰР: күлдір-күлдір.
«**تَاشِ قُدُغًا تَشْتِي بُلْدُرْ بُلْدُرْ اَتِي** Таш қизуғқа түшти buldur buldur etti: Таш құдзұғқа түшти бұл-дұр бұлдұр етті — Тас құдыкқа түсті күлдір-күлдір етті.»

بِلْدِرْ BYILDUR БЫЛДҰР: былтыр (өткен жыл)

بُلْفَارْ BULFAR БҰЛҒАР: көпке белгілі түрік шахарларының бірі.

تُلْفِرْ TYLFIR ТҮЛҒИР: перде, шымылдық. Бөзден, не асыл жібектен істеледі.

شَالْدِرْ شَالْدِرْ SHALDYR SHALDYR ШАЛДЫР ШАЛДЫР: шалдыр-шалдыр.

«**اُق كِيْمْتَا شَالْدِرْ شَالْدِرْ اَتِي** Оқ кіште шалдыр шалдыр etti — Оқ қорамсақта (кіседе? А. Е.) шалдыр-шалдыр етті.» Самал сокқанда құрғақ шөптен шығатын дыбысты да солай дейді.

جَافْمُرْ JAFMUR ЖАҒМҰР: шалқан.

جَامْفُرْ JAMFUR ЖАМҒҰР: шалқан.

Бұл сөзде «**غ** -ғ» әрпі мен «**م** -м» әріптерінің орындары ауысқан.

سِرْكَرْ SERKER СЕРКЕР: қаракшы; жол тосар ұры. (Қарлұқша)

قَنْدِرْ QANDYR ҚАНДЫР: илеуге жарайтын терісі сылынып алынғаннан кейін, еттің бетінде қалған жұп-жұқа шандырша тері.

كَيْسْتَرُ	KESTER	КЕСТЕР: қыш тостак. (Үш тілінде).
كَشْمِيرُ	KƏŞMİR	КƏШМИР: түрік елінің шетінде орналасқан бір шаһар. Оны Тәңір жарылқағыр Сүлеймен пайғамбар салдырған.
مَنْدَارُ	MANDAR	МАНДАР: ағаштарға оратылып, көбінесе ағашты құртып жіберетін бір өсімдік. Шырмауык. (Оғызша)
بُرْدُوزُ	BURDUZ	БҮРДҰЗ: бау-бақша. Бұл сөздің негізі түрікше емес.
بَلْدِيزُ	BALDYZ	БАЛДЫЗ: балдыз. Қатынның сінлісі. Ерінің қарындасын «بَلْدِيزُ балдыз» демейді, «سِنْجِلُ Сіңіл — Сіңіл (i)» дейді. (Қайын сінлілі. А. Е.)
تَرْمَازُ	TARMAZ	ТАРМАЗ: кияр.
قُتْسُوزُ	ҚУТСУЗ	ҚҰТСҰЗ: құтсыз: ісі кері кеткен адам.

Мақалда былай деп келеді:

قُتْسُوزُ قُدُغَا كِرْسَا قُمْ يَهَارُ*

Құтсуз қизуққа кірсе құм ағар*:

Құтсуз құдзұғақа кірсе құм ағар —

Құтсуз құдыққа кірсе құм ағар.»

Бұл арабшадағы:

«إِذَا أَقْبَلَ وَ إِذَا أَدْبَرَ دَمَرٌ» деген мақалға ұқсайды.

قَرْقِيزُ	ҚЫРҚЫЗ	ҚЫРҚЫЗ: Қырғыз. Түрік тайпаларының бірі.
قَلْبُوزُ	ҚАЛБУЗ	ҚАЛБҰЗ: жұтым, бір жұтым. «قَلْبُوزِلَادِي نَانْتَسِي» Қалбузлады неңні: Қалбұзлады неңні — Нәрсені (бір нәрсені) жұтты.»
قُنْدُوزُ	ҚҰНДУЗ	ҚҰНДҰЗ: құндыз.

* «Сұмырай келсе су құрыр...» А. Е.

قۇندۇز KUNDUZ ҚҰНДҮЗ: (құндыз).
 «قۇندۇز قەيرى» Kunduz қайғы: Құндыз қайры — Құндыз қайры, құндыз тасағынан жасалатын бір дәрі.»

قۇندۇز KYNDYZ КҮНДҮЗ: күндіз.

مۇندۇز MUNDUZ МҮНДҮЗ: ақмақ.

Мақалда былай дейді: نجا مۇندۇز آرسا اېشى نجا آدۇكو نجا آكرى آرسا بول آدۇكو Neşe munduz erse eш езгү неше егрі ерсе јол езгү: Неше мұндүз ерсе еш едзгү неше егрі ерсе иол едзгү — Қанша ақмақ болса да серік жақсы, қанша ирек болса да жол жақсы.» (Жалғыздықтан гөрі, қанша ақмақ болса да, ес-жолдас жақсы, Жолсызда басың ауған жаққа кеткеннен гөрі, қисық-қыңыр болса да, жол жақсы.) Өйткені, жолсыз мақсатқа жетіп болмайды. Мақсатқа жол жеткізеді.

مۇندۇز MUNDUZ МҮНДҮЗ: (тоқтаусыз.)

«مۇندۇز اقين» Munduz ақын: Мүндүз ақын — Тоқтаусыз ағын; тоқтаусыз аққан сел.»

مۇندۇز MUNDUZ МҮНДҮЗ:

«مۇندۇز يورغا ات» Munduz јорғаға ат: Мүндүз иорыға ат — Жорға жүрістен басқа жүрісі жоқ ат.»

بېغفاس ВЫШФАШ БЫШФАШ: бітім. Адамдардың арасында, ел ішінде жасалған уағда, бітім. Жырда былай келген:

بېغفاس يتك قىلرلر
 اندتى يما بىرورلر
 خاندن بست تىلرلر
 مەسل جىل تىرگفور

*Бышғас битик қылурлар,
Анд кей жеме берырлер,
Хандын басут тилерлер,
Басмыл* шомул тиркешүр:*

*Бышғас бітік қылурлар,
Анд кей иеме берурлер,
Хандын басут тілерлер,
Басмыл шомұл тіркешүр —*

*Бітім жазып келісті,
Тағы анттарын берісті,
Ханнан жәрдем тілесті,
Басмыл, шомыл жиылды.»*

(Хақанға қарсы шықпасқа, оған бойұсынып бағынуға бітім жазылып түзілді, ант ішісті; Халық хақаннан жәрдем сұрады. Басмыл, шомұл бізге қарсы топтанып, жиылды. Хақан оларға жәрдемге келді, қанын төгіп, өздерін тұтқынға алды.)

بَكْمَسْ BEKMES

BEKMES: шырын. (Оғызша).

قِرْبَاسْ ҚЫРБАС

ҚЫРБАС: тақырбас.

«قِرْبَاسْ آر» Қырғас ер: Қырбас ер — Тақыр бас ер.»

يُورْبَاشْ JURBASH

ИУРБАШ: (шұбалған, шұбатылған).

«يُورْبَاشْ ايشْ Jurbash ыш: Иурбаш ыш — Шұбатылған іс.» Яғни, бас-аяғына шығып болмайтын шырғалаң іс.

بَترُوشْ BATRUШ

ВАТРУШ: (лай).

«بَترُوشْ سُوْتْ Batruш suv: Ватрұш су — Лай су.» Суы азайып, қамыры езіліп кеткен сұйық асқа да осы сөз қолданылады.

بُلْغَاشْ BULFAШ

БҰЛҒАШ: жау шабар алдында ел ішінде адамдардың арасында болатын дүрлігіс, алашапқын абыржу.

* «بَسْمَلْ Иасмыл» деп жазылса да, мағынасына қарай «بَسْمَلْ басмыл» деп оқылды.

- تِرْكَاشُ** TIRKEШ TIRKEШ: арықтарда ағып келіп ұйлығып қалған су. Өзен қолтықтарында жиылған суды «**سُونُ تِرْكَاشِي** Suv tirkəші: Сув тіркәші — Су тіркесі, су тасқыны» дейді.
- جُلْبُوشُ** ЧУЛБУШ ЧУЛБУШ: киімге, қолға жұғып қалған жеміс шырыны.
- سَرْمَاشُ** SARMAШ SARMAШ: шырмалу. Бір нәрсенің бір нәрсеге араласып, шырмасып келуі. Жаугершілік қыс-талаң заманда халықтың бір-біріне араласып кетуін де «**سَرْمَاشُ بُلْدِي** Sarmash boldı: Сармаш болды» деп айтады.
- سُوصُوزُ** SUVSUZ СҮВСҮЗ: бидай бозасының күші кеткеннен кейінгі қалған суы. Су қосылған қатықты да солай дейді.
- قَاتِلِشُ** ҚАТЛЫШ ҚАТЛЫШ: қосылыс. Су ағындары жол-жөнекей қосылып кетсе «**سُونُ قَاتِلِشِي** Suv қатлышты: Су қатлышты — Су қосылысты» дейді.
- قَاتْمِشُ** ҚАТМЫШ ҚАТМЫШ: ер адамдардың есімі.
- قَيرَتِشُ** ҚЫРТЫШ ҚЫРТЫШ: адам мен басқа нәрселердің бет-жүзі, реңі.
«**كۆرْكَلِكُ قَيرَتِشِ كِيشِ** Kөрklyg қыртлышығ кіші: Көркклүг қыртлышығ кіші — Жүзінің реңі көрікті кісі.» Жердің жүзін де «**يِرُ قَيرَتِشِي** Yer қыртшы: Иер қыртшы — Жер қыртшы» дейді. Әйтсе де, барлық нәрсенің бетін бірдей «қыртыс» деп айта бермейді.
- قَارْغِشُ** ҚАРҒЫШ ҚАРҒЫШ: қарғыс, лағнет.
«**تәңгі қарғишы аның үзе: Тәңгі қарғишы аның үзе — Тәңірінің қарғысы соның үстіне (жаусын).»** Бұл сөз кейде сипат мағынасында да қолданылады. Мәселен, «**قَارْغِشُ КИШИ** Қарғиш кіші: Қарғиш кіші — Қар-

		ғысты адам, қарғыс тиген адам.»
قُلْدَاشُ	ҚОЛДАШ	ҚОЛДАШ: жақын, жақпай; қолдас. Бұл сөз көбінесе ұлықтардың кішілері, балаларына қолданылады.
كِرْدَاشُ	KİRDEŞ	KİRDEŞ: бір аулада бірге тұрған көрші.
بُرْبَافُ	BURBAF	BURBAF: істі кешіктіру, кейінге ысыру.
بِرْقِیغُ	БЫРҚЫҒ	БЫРҚЫҒ: ат, не есектің пыскырғаны. «بِرْقِیغُ آتُ» At бығқығы: Ат бырқығы —Аттың пыскырығы.»
بُرْقِیغُ	BURQYF	BURQYF: тері, тағы сондай нәрселердің бырысып, жиырылып қалуы.
بَاشْلَافُ	ВАШЛАҒ	ВАШЛАҒ: бос, басы бос. «بَاشْلَافُ نَافُ» Вашлағ нән; Вашлағ нән — Бос нәрсе.» Осы сөзден шығарып байланбаған, басы бос, яғни еркін қоя берген малды, жылқыны «بَاشْلَافُ يِلْقِیغُ» Вашлағ иылқы: Вашлағ иылқы — Басы бос жылқы»— дейді.
بِیغْرِیغُ	БЫҒРЫҒ	БЫҒРЫҒ: нығарлап тығып толтырылған буылтық-буылтық қап.
تَبْلَافُ	ТАПЛАҒ	ТАПЛАҒ: разылық, ризашылық. «بُو اِبْشادا سِنِكُ تَبْلَافِغُكُ بارْمُو» Bu iste senin tablağın barmu: Бү істе сенің таблағың бармү — Бұл істе сенің ризашылығың бар ма?»
تَپْزُفُ	TAPZUF	ТАПЗҰҒ: жұмбақ. «تَپْزُفُكُ تَپْزُفُكُ تَپْزُفُكُ» Tapzufuk tapuzdum: Тапзұғүк тапзұдүм — Жұмбақ табыстым, жұмбақ шешістім.»
تُتْسُفُ	TUTSUF	ТҮТСҰҒ: өсиет. «مِن اَنْكَرُ تُتْسُفُكُ تَتْزُفُكُ» Men anar tutsuf tutuzdum: Мен аңар түтсүғ түтүздүм — Мен оған өсиет қалдырдым.»

تَرْتِغُ	TARTYF	TARTYF: тартпа (айыл, аркан). Жүктің жібі.
تَرْتِغُ	TARTYF	TARTYF: бір іске қатысты хақанның айнала-сын шақыруы, тартуы. «بَعْدَنْ تَرْتِغِي كَلْدِي» Begden tartıǵшы keldi: Бегден тартыǵшы келді — Бектен (ханнан) шақырушы келді.»
تُرُقُ	TURKUF	TҮРҚҰҒ: ұялу, «أَلْ مِّنْدَنْ تُرُقُ بُلْدِي» Ol menden turkuǵ boldı: Ол менден түрқұғ болды — Ол менен ұялды; ол менен ұялып тартынды.»
تُفْرَاغُ	TUFRAF	TҮҒРАҒ: хақанның таңбасы; мөрі. Жарлығы. (Оғызша). Мұны түріктер білмейді. Бұл сөздің түбірін мен де білмеймін.
تُفْزَاغُ	TUFZAF	TҮҒЗАҒ: ұрыс кезінде хақан тарапынан әскер қолына беріліп, соғыс біткеннен кейін қайтарып алынатын ат.
تِلْدَاغُ	TYLDAF	ТЫЛДАҒ: себеп; сылтау. «أَلْ أَنَاغَ تِلْدَاغُ قَلُورُ» Ol аңар тылдағ қылур: Ол аңар тылдағ қылұр — Ол оған себеп қылар.» Бұл сөздің парсышасы «بَهَانَه» bahana — бахана.»
تُفْسُفُ	TUFSUF	TҮҒСҰҒ: (шығыс. А. Е.) «كُونُ تُفْسُفُ» Kүн tufsuf: Күн түғсұғ — Күн шығыс; шығыс.»
بَاتْسِغُ	BATSYF	БАТСЫҒ: батыс. «كُونُ Бَاتْسِغُ» Kүн batsyf: Күн батсығ — Күн батыс.»
تَالْقِغُ	TALKYF	ТАЛҚЫҒ: таулардың тұтасқан, ұштасқан жері*.
تَالْقِغُ	TALKYF	ТАЛҚЫҒ: істі кері ысыру, кешіктіру.
تُМْلِغُ	TUMLYF	TҮМЛЫҒ: суық.

* Жоңғар Алатауының Іле өңіріндегі, Шығыс Түркістанға ұласатын асулары «Талқы тауы» деп аталады А. Е.

Жырда былай келеді:

« تَمْلُحُ كَلْبٌ قَهْدِي
 قُتْلُحُ بِأَيْحُ تَمْدِي
 قَرَلْبُ آزُنُ يَمْدِي
 أَتْ مِنْ أَشْبِ آمِرْشُورُ »

*Tumlyg kelip qapsady,
 Kutlug jayyg tepsedi,
 Qarlap ажун japsady,
 Et jen үшүр emriшүр:*

*Тұмлыг келіп қапсады,
 Құтлұг иаиыг тepsеді,
 Қарлап ажұн иапсады,
 Ет иен үшүр empiшүр —
 Суық келіп қапсырды,
 Құтты жазды тықсырды,
 Дүниені қар жапты,
 Тән, жан үсін дiр қақты.»*

(Суық түсіп, жан-жақты қысып кетті; Құтты жазды қуып, жоғалтты; Қар жауып дүниені бүркеді; Тән, жан үсініп тоңып дірілдеп, тітіркенді).

«**تَمْلُحُ** Tumluғ: Тұмлұғ» сөзінің түбірі — «**تَم** Tum: Тұм.» «**تَمْلُحُ** **أَلِكُ** **بُرِي** **تَمْلُحُ**» Өlyg jüzi tumluғ: Өлүг иүзі тұмлұғ — Өліктің жүзі суық.» Яғниғ кісі өлгеннен кейін жақындары одан суынады, алыстайды дегенді мегзейді.

سِرْتِيغُ SIRTЫF

СЫРТЫF: мән, мағына. Сөйлеушінің сөзінен аңғарылған, яки ұғынылған түпкі мән-мағына.

«**مَنْ بُو سَوَزْدَنْ سِرْتِيغُ بُلْدِمُ**» Men bu sözden сыртығ buldum: Мен бұ сөзден сыртығ бұлдым — Мен бұл сөздің мәнін түсіндім; хабардар болдым.»

سَجَلِيْغٌ	SAŞLYF	САШЛЫҒ: шашты. سَجَلِيْغٌ Sashlyғ er: Сашлығ ер — Шашты адам.»
سَرْسِيْغٌ	SARŞYF	САРСЫҒ: сасық; дөрекі. سَرْسِيْغٌ Sarsyғ söz: Сарсығ сөз — Дөрекі сөз.» Бұл сөз қолапайсыз іс-әрекет, жүріс-тұрысқа да қолданылады.
سِيْزْلَاغٌ	SYZLAF	СЫЗЛАҒ: сыздау, сырқырау. Суық су ішкенде, мұз тістегенде тістің сыздап, сырқырауы.
سِيْغِيْزِيْغٌ	SYFZYF	СЫҒЗЫҒ: мәсі, не етік тіккенде екі тігіс арасына салынатын сактиян, былғары.
سِيْغِيْغٌ	SYFZYF	СЫҒЗЫҒ: екі нәрсенің арасындағы қоспа.
سِيْغِيْزَاغٌ	SYFZAF	СЫҒЗАҒ: «سِيْغِيْزَاغِيْ Tis syғzaғы: Тіс сығзағы — Тіс арасындағы ашықтық.»
سَاغِيْغٌ	SAFLYF	САҒЛЫҒ: санаулы. Дұрысы: «سَاغِيْغٌ Saғlyқ: Сағлық» болады.
سُوْغِيْغٌ	SUVLAF	СУВЛАҒ: суат. Мал суаратын жер.
سُوْغِيْغٌ	SUVLAF	СУВЛАҒ: бір жердің атауы.
قُتْلِيْغٌ	ҚУТЛУҒ	ҚҰТЛҰҒ: құтты. «قُتْلِيْغٌ Qutlyғ nен: Құтлұғ нең — Құтты нәрсе.» Бұл сөз ер адамдардың есімі де болады.
قَرِشَاغٌ	ҚАРШАҒ	ҚАРШАҒ: киімнің өлшемі. «قَرِشَاغِيْ Kәrşaғы көг: Аның қаршағы көр — Оның (тонының) өлшемін көр.»
قُرِشَاغٌ	ҚҰРШАҒ	ҚҰРШАҒ: белбеу, бау; белдік бау.
قُرِشَاغٌ	ҚҰРШАҒ	ҚҰРШАҒ: ланатын жиекті «قُرِشَاغِيْ Ev қurşaғы: Ев құршағы* — Үй бауы» — дейді.
قَشْلَاغٌ	ҚЫШЛАҒ	ҚЫШЛАҒ: қыстақ.

* «Кұрсау; қоршау» мағыналарын да мегзейді.

Мақалда былай келеді: «**أَوْزُ كَوْزٍ أَمِيرٌ تَفْلَاغٌ**»

Өз көз ег қышлағ*: Өз көз ер қышлағ — Адам өз ісін өзі тындырып, басқаларға қосылмайды.»
Бұл қыстауын оты мол, қары аз күнгеі жақтан жайлаған адам тәрізді.

مَانٌ قِشْلَاغٌ	MAN ҚЫШЛАҒ	MAN ҚЫШЛАҒ: оғыз өлкесіндегі бір жердің аты.
قُشْلَاغٌ	ҚУШЛАҒ	ҚҰШЛАҒ: құсы көп жер. Құсты жер. Ондай жерге ау құрылады.
قَرَقَاغٌ	ҚАРҚАҒ	ҚАРҚАҒ: қатқак. Суы мен оты жоқ қатқак, тақыр жер.
قُلْسِغٌ	ҚҰЛСЫҒ	ҚҰЛСЫҒ: құлшық; (құл қылықты). « قُلْسِغٌ Құлсығ ег: Құлсығ ер — Қылық, құлқы құлға ұқсаған адам; Құл сынды адам.»
نِزْدَاغٌ	НЫЖДАҒ	НЫЖДАҒ: қайрақ тас. (Екі жақ арасындағы «ж-з» дыбысымен айтылады).
بَاتْرَقٌ	BATRAK	BATRAK: ұшына бір бөлек жібек мата байланған таяқ. Соғыс кезінде әскер өзін сол арқылы білдіреді.
بُجْفَاقٌ	PUШҒАҚ	PYШҒАҚ: пұшпақ; тарап. « بُجْفَاقِي » Yer рұшғақы: Иер пұшғақы — Жердің тараптары.» (Қартаның ортасынан бөліп өткен белдеу сызық, содан шығарып алып жер тараптары дейді).
بُجْفَاقٌ	PUШҒАҚ	PYШҒАҚ: пұшпақ, бөлік.
بُجْفَاقٌ	PUШҒАҚ	PYШҒАҚ: пұшпақ тері. Аяқ киім, шарық тігіледі.
بُخْصُقٌ	BOXSUK	BOXSUK: (бұғау). Тұтқындар мен құлдардың мойнына салынатын шынжыр, темір кісен.
بُفْصُقٌ	BOҒCҮҒ	BOҒCҮҒ: « بُفْصُقٌ boxsuc — бохсүк» сөзі кей тұста осылай да айтылады. Мұнда, «ғ -x» әрпі «ғ -

* Көне түркі сөздігінде: «Адамның қыстауы — көзі», яғни өз қыстауын өз көзімен таңдайды деп дәлме-дәл аударған. (ДТС, 448-стр.)

ғ» әрпіне ауысқан. Бұл арабшалағы «**خَتَرَ** хата-ра» сөзінің «**غَدَرًا** ғалара» сөзіне өзгергені секілді.

أَخْسَقُ **بُخْسَقُ** AXSAQ BUXSAK АХСАҚ БҰХСАҚ: ақсақ-шолақ. Екеуі бірігіп сөз жасалған. Екеуі қосылып айтылады.

بَدْرُوكُ BADRUK БАДРҰҚ: ер адамның есімі:

بَرْجُوكُ BARSHUK БАРШҰҚ: Афрасиаб салдырған бір шаһар. Ол **بُخْتُ نَحْرُ** Бухту Нассар ұлы **بَيْرَنْ** Байзанды* сонда қамаған.

بُرْشَاكُ BURSHAK БҰРШАҚ: бұршақ.

بُرْشَاكُ BURSHAK БҰРШАҚ: тер тамшысы.

«**تَرُ بُرْشَاكَلَنْدِي** Ter burshaklandy: Тер бұршақланды — Тер бұршақтады».

بُزْلُوكُ BUZLUK БҰЗЛҰҚ: мұздық; ішіне мұз толтырылған жай.

بَاسْرُوكُ BASRUK БАСРҰҚ: бастырық.

Мақалда былай айтылады:

«**يَاسِرُ بَاسْرُوكِي تَاغُ. بُدُونُ بَاسْرُوكِي بَاكُ** Yer basruqy tağ vozun basruqy beg: Йер басрұқы тағ бодзүн басрұқы бег — Жер бастырығы — тау, ел (халық) бастырығы — бек.» Бұл мақал жер-таумен, халық бекпен тыныш тұрады. Елді жолға, жөнге салатын бектер дегенді білдіреді.

بَاشْنَاكُ VASHNAK БАШНАҚ: (жалаң?)

«**بَاشْنَاكُ** Vashnak er: Башнак ер — Басында дулығасы, үстінде сауыты жоқ ер.»

بَاشْمَاكُ VASHMAK БАШМАҚ: башмақ; тобық. (Оғызша).

* Бұл жерде «**بَيْرَنْ** Байзан» деп жазылса, тарихи деректерде «**بَيْتْدَنْ** Байтдзан» деп те кездеседі. Жазба нұсқада да «**بَيْتْدَنْ** Байтдзан.»

«Bixt-u-nassar и.собств. имя правителя Древнего Вавилона. (МК I 381)». (DTC., 130-стр.)

- بُغْمَقُ БОҒМАҚ БОҒМАҚ: көйлек бауы, көйлек түймесі.
- بُغْمَقُ БОҒМАҚ БОҒМАҚ: бойтұмар. Алтыннан, күмістен жасалып, бетіне асыл тастар, меруерт бастырылып әшекейленіп, неке түні келіннің мойнына тағылады.
- بَلْشَیْکُ БАЛШЫҚ БАЛШЫҚ: балшық; батпак. (Оғызша).
- بُلْغَاقُ BULҒАҚ БҰЛҒАҚ: жау шапқанда жұрт ішінде болатын алашапқын шапқын-сүргін, жөнсіздік.

Бәйітте былай айтылады:

« بُلْغَاقُ اَكُنْ بُلْسا قَتْنِ بِلِكِيْكَ بِتَارُ
يَنْكُشُقُ تَلِمَ سَهْرَبِ اَنِي تَعْنُقُ قَنَارُ »

*Bulғaq үкүш bolsa қашан билікің жiter,
Jaңшақ telim sajrap аны тамғақ қатар*:*

*Бұлғақ үкүш болса қашан білікің иітер,
Иаңшақ телім сайрап аны тамғақ қатар —*

*Бұлғақ көп болса, білігің қайдан жетер,
Тектен-текке көп сайрап, одан тамағың талар.»*

(Ел ішінде берекесіздік көбейіп кетсе, ақыл азаяр, білігің жетпес; Тектен-текке көп сайрап сөйлесең жағың талып, тамағың кеуіп кетер). Бұл мақал аз саз сөйлеуге мегзейді.

- بُلْغَاقُ BULҒАҚ БҰЛҒАҚ: ер адамдардың есімі.
- تُپْرَاقُ ТОПРАҚ ТОПРАҚ: топырақ.
- تَبْلُوقُ ТАПЛУҚ ТАПЛУҚ: жер жарықтары.
- تُتْغَاقُ TUTҒАҚ ТҮТҒАҚ: тіл алушы. Түнде жаудың күзетшілері мен алдыңғы айғақшыларын ұстау үшін жіберілетін шолғыншы атты қосын тобы.

* Бәйітті «ер адамдардың есімі» деген келесі сөзге мысал ретінде беріпті. Дұрысы осы жерде, осы сөзге лайықталса керек еді. Біз солай түзетіп, орындарын ауыстырдық. Бұл кателікті Б. Ағалай, тағы басқа зерттеуші, аудармашылар да көрсетіп жазған.

تَرْتُقُ	TARTUK	ТАРТҰҚ: Тартұқ. Иағма жұртының бір қаласының атауы.
تَرْفَاقُ	TARFAK	ТАПҒАҚ: тарак.
تُرْلَاقُ	TURLAK	ТҮРЛАҚ: арық мал. Адам қартайып, арып-алжып кеткенде осылай деп атайды.
تَرْمَاقُ	TARMAK	ТАРМАҚ: жыртқыш хайуанның, құстың шенгелі. «تَرْمَاقُ تَرْمَاقُ» Қарғақ тармақы: Қарғақ тармақы» деген өсімдік те бар.
تُرْزُلُقُ	TUZLUK	ТҮЗЛҰҚ: тұздық; тұз ыдысы.
تُفْرَاقُ	TOFRAK	ТОҒРАҚ: терек ағашы.
تُفْرَاقُ	TYFRAK	ТЫҒРАҚ: (қайсар). «تُفْرَاقُ آر» Тығрақ ег: Тығрақ ер — Қайсар, қайратты адам.» Жырда былай деп келеді:

«أَغْرَاقُ أَرِي تُفْرَاقُ
رَيْبِي أَنْكَ أَغْلَاقُ
سُونِي أَرَا سَفْرَاقُ
بَيْرِي تَغِي أَغْلَاقُ

*Оғрақ ері тығрақ,
Жемі аның оғлақ,
Сүті үзе сағрақ,
Жері тақы ағлақ:*

*Оғрақ ері тығрақ,
Иемі аның оғлақ,
Сүті үзе сағрақ,
Иері тақы ағлақ —*

*Оғрақ ерлері батыр, мәрт,
Жейтіндері оның лақ,
Сүтке толы бақыры,
Жері өнімсіз, тақыр-ақ!»*

(Оғрақ жұртының адамдары мәрт, қайсар; Лак етін жейді, шарасы қымызға толы, қымыз сабаларының үстінде ыдыстары әрдайым өзір тұрады; Жері құнарсыз, тақыр). Олардың мәрттігін, батырлығын мадақтаған.

تُفْسَاقُ TUFSAK

ТУҒСАҚ: түл. Тұл қатын.

Бұл сөз көбінде: «**تُولُ تُفْسَاقُ** Tul tufsak: Тұл тұғсақ» деп жұп сөз түрінде қолданылады.

تُفْرَاقُ TAVRAK

ТАВРАҚ: тез, шапшаң.

«**تَفْرَاقُ كَلْ** Tavraqın kel: Таврақын кел — Тез кел.» Бұл сөз сипаттаушы болып та кездеседі.

«**تَفْرَاقُ اِبْغِي** Tavraq ышшы: Таврақ ышшы — Шапшаң ісші; шапшаң істейтін ісші» деген секілді.

تُفْلُكُ TOKLUK

ТОҚЛҰҚ: тоқтық.

تُفْلُكُ TOKLUK

ТОҚЛҰҚ: адамның шашы жоқтығы; малдың мүйізі жоқтығы. (Тоқырайған тоқалдық — А. Е.).

تَلْفُوكُ TALFUQ

ТАЛҒҰҚ: сына. Балтаның сабын бекіту үшін қағылатын сына.

تُمُشُوكُ TUMSHUK

ТҰМШҰҚ: құс тұмсығы.

تَمْفَاكُ TAMFAK

ТАМҒАҚ: тамақ.

جَحْشَاقُ CHASHAK

ЧАХШАҚ: тастак. Тау төбелеріндегі тастак жер, шағылдар. Мақалда былай деген:

«**جَحْشَاقُ اَزَا اَتُّ بُلْمَاسُ جَفْرُقُ بِلَا اَتُّ بُلْمَاسُ**»
 Чахшақ үзе от болмас чакрақ биле үвүт болмас:
 Чахшақ үзе от болмас чакрақ биле үвүт болмас
 — Тастакта шөп болмас, тазда ұят болмас.»

جَحْشَاقُ CHASHAK

ЧАХШАҚ: кептірілген жеміс. Кептірілген өрік пен мейіз. (Қарлұқша)

جَارُ جَرْمَقُ CHAR CHARMAK

ЧАР ЧАРМАҚ: бала-шаға. Бұл екі сөздің бірігуінен туындаған.

- جَمْرُقُ ШАМРАҚ ШАМРАҚ: «бала-шағаның» өзгеше айтылған түрі.
- جَمْرُقُ ШАҒРУК ШАҒРҰҚ: (қатты, шағыл).
«جَمْرُقُ يَزُ» Шағрук жер: Шағрук иер — Тапталған қатты жер.»
- جَمَاقُ ШАҚМАҚ ШАҚМАҚ: шақпақ. От тұтату үшін қолданылатын шақпақ тас. Бұл сөз есім болғандықтан мәсдар да болып келеді. Бұл арабшадағы «جَمَدٌ» сөзінен келген «جَمَدٌ», «جَمَدُ الْمَاءِ» сөзінен келген «جَمَدٌ» сөздеріне ұқсайды.
- جَلْبِقُ ЧАЛПАҚ ЧАЛПАҚ: кір, лас, былық.
«جَلْبِقُ اِيَشُ» Чалрак ыш: Чалпақ ыш — Былық іс.»
- جُمْفُقُ ШУМҒУК ШҰМҒҰҚ: аяғы, тұмсығы қызыл, қанатында ақ жолағы бар қарға. Оғыздар «غ — ғ» әрпін түсіріп, «جُمْفُقُ Шумик: Шумұқ — Шумұқ» дейді. Төрт әріптен түзілген, ортасында «غ — ғ», «ك — к» бар сөздердің барлығын осы секілді әріпті түсіріп айтады.
- جَمْفُقُ ШАМҒУК ШАМҒҰҚ: жалақор; шағымшы.
Өтірікші-өсекші адамды: «جَمْفُقُ آر» Шамғук ер: Шамғук ер» дейді.
- بَشْفَاقُ БАШҒАҚ БАШҒАҚ: жанбас сүйектің басы.
- سَبْلِقُ САПЛЫҚ САПЛЫҚ: саптық. Қылыш, пышақ секілділерге сап жасауға жарайтын нәрсе. Бір нәрсенің сабын «سَبْلِقُ саплық: саплық — саптық» деп атайды.
- سَاشْفَاقُ САШҒАҚ САШҒАҚ: мал-дүниесін шашып, ысыраптайтын адамды «سَاشْفَاقُ كِشي» Сашғак кіші: Сашғак кіші — шашқак кісі» деп атайды.
- سِجْفَاقُ САШҒАҚ САШҒАҚ. тышқак. Бұл сөз қағидаға дәл келмейді. Қағида бойынша, соңғы «ق — қ» әрпінің

орнына «ن — н» әрпі болуы керек еді. Өйткені, бір істің бірнеше мәрте қайталап істелгенін білдіруші сипаттар осы жолмен, сонына «ن — н» әрпі қосылып жасалады. Мәселен, озып келген атты білдіретін «أَزْغَانُ آت» Ozған at: Озған ат» дегендегі мән «أَزْغَانُ آت» Ozaған at: Озаған ат» дегендегі, үнемі барлығынан озып кетеді деген мағынаны да білдіреді. Көп іс істейтін адамды «أَلْ أَيْشْرُ قَلْغَانُ أَلْ» Ol ыш қылған ol: Ол ыш қылған ол — Ол көп іс істейтін ол» дейді.

- سُفَاكُ SUSFAK СҮСҒАҚ: шөміш. Су, су секілді сұйық заттарды батырып көсіп алатын құрал. Қарлұқ, қыпшақ және бүкіл көшпенділер тілінде осылай.
- سُفْدَاكُ SOFDAK СОҒДАҚ: Баласағұнға келіп мекен тепкен бір қауым жұрт. Олар соғдылардан. Бұхара мен Самарқанд арасында тіршілік еткен. Кейін түріктеніп өзгеріп кеткен.
- سَفْرَاكُ SAFRAK САҒРАҚ: су мен су секілді нәрселерді ішетін ыдыс, кесе. Мақалда былай деп келеді: «سَائِنُ سَفْرَاكُ فَا تَكْبِيرُ» Savын saғраққа tegir: Са-вын saғраққа tegir — Сөз saғраққа жеткізер. (Шырын сөз ханның кесесінен сусын ішкізер).» Кісі тәтті сөзімен бектердің ыдысына еге болады, сөзінің арқасында сондай құрмет көреді.
- سِيرْمَاكُ СЫРМАҚ: есектің тоқымы.
- سُفْنَاكُ SUFNAK СҮҒНАҚ: оғыз қалаларының бірі.
- سَفْلِيكُ SAFLYK САҒЛЫҚ: саулық. Бұл негізінде «сауылатын мал» деген мағынадағы сөз.
- سُفْلُكُ SUVLUK СҮВЛҰҚ: сулық, қол орамал.
- سَاқْلِيكُ SAQLYK САҚЛЫҚ: сактық; істегі ықтияттық.
- سُқْلِيكُ SUQLYK СҮҚЛЫҚ: сұқтық; сұғанактық. Тағам, мал-дүние мен басқаларға ашкөзділік.

- قَبْضًاق ҚАРҒАҚ ҚАПҒАҚ: қақпақ; садақтың қақпағы.
- قَبْجًاق ҚАРШАҚ ҚАПШАҚ: су тармақтарының бір-біріне құйылып, тоғысатын жері.
- قَدْرًاق ҚАДРАҚ ҚАДРАҚ: тау қатпарлары, тау өркештері мен беткейлері.
«قَات قَات قَدْرًا» Қат кадрак: Қат кадрак — Тау қатпарлары» деген сөз осыдан шыққан.
- قُدْرًاق ҚУДРУҚ ҚҰДРҰҚ: құйрық. Мал, жануарлардың құйрығы. Қой құйрығы «قَوَى قُدْرًا» Қој қудруқы: Қой құдрықы», ат құйрығы «أَت قُدْرًا» Ат қудруқы: Ат құдрықы» деп айтылады.
Жырда былай деп жырланады:

« قُدْرًا قَتَبْنَا نَكْدُمِزْ
تَنَكْرِيكُ أَكْشُ أَكْدُمِزْ
كَنْسِبُ أَنْعِ نَكْدُمِزْ
أَلْدَبُ تَنَا قَجِيمِزْ

*Қудруқ қатығ түгдүміз,
Тәңріг үкүш өгдүміз,
Кемшір атығ тегдіміз,
Алдап жана қаштымыз:*

*Құдрұқ қатығ түгдүміз,
Тәңріг үкүш өгдүміз,
Кемшіп атығ тегдіміз,
Алдап иана қаштымыз —*

*Құйрықты қатты түйдік (біз),
Тәңірге көп сиындық (біз),
Тебітіп атпен тидік (біз),
Алдап қайта қаштық (біз).*

(Аттардың құйрығын қатты шарт түйдік; Тәңіріге көп мадақ айтып, шүкіршілік еттік; Үзенгіге қатты шірене басып, тебітіп келдік; Оларды алдау үшін қайта серпіліп қашқан болдық.)

- قُدْرُقُ ҚУДРУК ҚҰДРҰҚ: (құйрық).
«قُدْرُقُ قُتْشُ Құш қудруқы: Құш құдрұқы — Құс құйрығы.»
Мақалда былай деп келеді:
«تُكُمُ بُوذُبُ قُدْرُقُنَا بَجَكُ سِيْمَا Tokum buzub kudrukta pişak syta: Тоқұм бұзұб құдрұқта пішак сыма — Малды (сойып) бұзып болып, құйрыкка пышак сындырып алма.» Бұл мақал төмендегі арабша мақалға ұқсайды:
«شَوَى آجُوكُ جَتَى إِذَا أَنْصَجَ رَمَدٌ»
- قُدْرُقُ ҚУДРУК ҚҰДРҰҚ: құйрық. Көтен, көт. «قُدْرُقُ ائْتَانُ كِشِي» Қудруқы өтген кіші: Құдрұқы өтген кіші — Көтені кең кісі; (көті босап кеткен кісі)».
- قَرَسَاقُ ҚАРСАҚ ҚАРСАҚ: түлкі тұқымдас бір айуан.
- قَرَلُوقُ ҚАРЛУҚ ҚАРЛУҚ: қарлұқ. Көшпенді түріктердің бір бөлігі. Оғыздардан басқа, олар да оғыздар секілді түрікмендер.
- قُرْلُوقُ ҚҰРЛУҚ ҚҰРЛУҚ: торсұқ, саба. Қымызды ашыту үшін пайдаланатын ыдыс, мес.
- قَرْنَاقُ ҚАРНАҚ ҚАРНАҚ: Қарнақ. Оғыз қалаларының бірі.
- قَرْنَاقُ ҚАРНАҚ ҚАРНАҚ: (қарынды).
«قَرْنَاقُ Қарнақ ер: Қарнақ ер — Қарынды адам.»
- قَيْرْنَاقُ ҚЫРНАҚ ҚЫРНАҚ: күң; жора.
Иабакү, кой, жұмұл, басмыл, оғыз, иемек және қыпшақ тілдерінде.
- قِزْلَاقُ ҚЫЗЛАҚ ҚЫЗЛАҚ: «قِزْلَاقُ كَتِي Kөti kyzlak: Көті қызлақ — «Қызыл ыштан» дейтін құс.» Оның құйрығы қызыл болады.
- قِيسْرَاقُ ҚЫСРАҚ ҚЫСРАҚ: құлындамаған байтал. Қысырақ. Оғыздарша байталдың бәрі «қысрақ».

Мақалда былай деп келеді:

«فیز بَرلا کَرَمًا قِصْرًا بَرلا بَرَمًا» Қыз birle кү-
геште қысқак birle жағышта: Қыз бірле күреш-
ме қысқак бірле иарышта — Қызбен күреспе,
қысқакпен жарыспа» (Қызбен күреспе, өйткені
қыздар күшті болады, жығып кетеді; қысқак-
пен жарыспа, өйткені қысырақ аттан да күшті-
рек, ұшқыр, сенен озып кетеді).

Бұл хақандықтардың қыздарының бірі неке
түні Сұлтан Масғұтты аяғымен шалып жық-
қаннан кейін, хақандықтардың Сұлтан Масғұд
туралы шығарған мақалы.

قِصْرًا ҚЫСМАҚ ҚЫСМАҚ: үзенгінің екі жағындағы қос қабат
қайыс. Үзенгі осы қайыстардың арасында тұ-
рады.

قِصْرًا ҚЫСМАҚ ҚЫСМАҚ: ілмекті жіп, қыспақ; тұзақ, шалма.

قُشْلُ ҚҰШЛУҚ ҚҰШЛУҚ: күн шыққаннан кейінгі (сәскеге дей-
інгі) уақыт. Құшлық уақыты. (Оғызша).

قِشْلِي ҚЫШЛЫҚ ҚЫШЛЫҚ: қыстық үй. Қысқа әзірленген нәр-
сенің бәрін де солай дейді.

قُوشًا ҚОҒШАҚ ҚОҒШАҚ: (кеуек).
«قُوشًا نَانُ» Қоғшақ пен: Қоғшақ нең — Іші
қуыс, кеуек нәрсе.»

قِيفْشًا ҚЫФШАҚ ҚЫФШАҚ: қыпшақ. Түріктердің бір бөлігі.

قِيفْشًا ҚЫФШАҚ ҚЫФШАҚ: Қыфшақ. Қашқарға жақын бір ме-
кеннің атауы.

قُلْبًا ҚҰЛБАҚ ҚҰЛБАҚ: Құлбақ. Түріктердің үлкен діндар, әу-
лие адамдарының біреуінің есімі. Ол Баласағұн
тауларында тіршілік етті. Айтылғандарға
қарағанда, ол кара тасқа «قُلْبًا قُلِي تَتَكْرِي قُلِي» Тәңгі
құлы Құлбақ: Тәңрі құлы Құлбақ — Тәңірдің
құлы Құлбақ» деп жазса, ақ жазумен жазылып

шығады екен, ақ тасқа жазса, кара жазумен жазылып шығады екен. Оның іздері күні бүгінге дейін сақталған деседі.

قالتُق	ҚАЛТУК	ҚАЛТҰҚ: жабайы сиырдың мүйізі. Ішін ойып, қымыз бен сол секілді нәрселерді ішуге пайдаланады.
قالتُق	ҚОЛТУК	ҚОЛТҰҚ: қолтық.
قالتُق	ҚЫЛТЫК	ҚЫЛТЫҚ: бас кебегі. (Қайызғақ; А. Е.).
قَمَاقُ	ҚАМҒАҚ	ҚАМҒАҚ: қаңбақ.
قُملاقُ	ҚУМЛАК	ҚҰМЛАҚ: қыпшақ елінде өсетін шырмауыққа ұқсайтын өсімдік. Оны балға араластырып шарап жасайды. Бұл өсімдік кемеге түсіп қалса, теңіз толқындап, кеме шайқалып ішіндегілер батып кете жаздайды-мыс.
قَنْچُق	ҚАНЧЫК	ҚАНЧЫҚ: қаншық. Ұрғашы ит. Әйелдерді тілдегенде соған мегзеп «қаншық» дейді.
مَنْجُق	МОНШУК	МОНШҰҚ: моншак. Сән үшін мойынға тағылатын қымбат тастар.
مَنْجُق	МОНШУК	МОНШҰҚ: аттың мойнына тағылатын асыл, бағалы тас, арыстанның тырнағы, яки тұмарға ұқсас нәрселер.
مَنْجُق	МАНШУК	МАНШҰҚ: (қоржын, дорба). Ерге артылатын қоржын, дорба, соған ұқсас нәрселер.
مُنْغانُ	MUNFAN	МҮНҒАН: (мылжын). «مُنْغانُ كَمِي» Munğan кіші: Мұнған кіші — Езбе, көп сөйлейтін кісі.»
بُرْشَک	БҮРШЕК	БҮРШЕК: адамның мандай шашы; аттың кекілі.
بِترِک	БІТРИК	БІТРИК: тілік; қатындар тылағы.
بِترِک	БІТРИК	БІТРИК: пісте. (Арғуша).
بِترِک	ПІТРИК	ПІТРИК: шекілдеуік.

بِسْتِكْ	PISTIK	ПІСТИК: иіруге дайындап қойылған мақта. (Шігілше).
بِسْتِكْ	PISTIK	ПІСТИК: пілте. (Арғуша).
بُكْسَكْ	BÖKSEK	БӨКСЕК: қатындардың көкірегі. Кеудесі мен мойны аралығындағы жер. Оған әшекейлеп тұмар тағады.
بُكْسَكْ	BÖKSEK	БӨКСЕК: кеуденің жоғарғы бөлігі, омырауы.
تُسُّكْ	TŪTSYK	ТҮТСҮК: (кекшіл). «تُسُّكْ كِشِي» Tŭtsŭk kishi: Түтсүк кіші — Кекшіл адам.»
تَحَجَّكْ	TAXШЕК	ТАХШЕК: Шын жібегінің бір түрі.
تُرْپِكْ	TŪRPİK	ТҮРПІК*: шапқы, жонғыш. «تُرْپِگُ» Tŭrpiġu: Түрпігү» деп те айтады.
تَرْلِكْ	TERLIK	ТЕРЛІК: терлік. Терді сорып алу үшін ертокымның ең астына салынатын киіз тоқым.
تُرْلُگْ	TŪRLYG	ТҮРЛҮГ: түрлі, әртүрлі. «تُرْلُگْ نَانُكْ قَچْ» Қаш tŭrlŭk nen: Қаш түрлүг нең — Сан түрлі нәрсе»; «تُرْلُگْ سَوْزُ اَيْدِيْمُ» Қаш tŭrlŭg sŏz ajdytm: Қаш түрлүк сөз айдым — Қанша түрлі сөз айттым.»
تُرْمَاكْ	TŪRMEK	ТҮРМЕК: түрмек. Ет немесе ірімшік, май косып наннан әзірлеген тағам.
تِرْنَاكْ	TERNEK	ТЕРНЕК: жұрттың жиылып маслихат, әңгіме дүкен құратын жайы.
تُشْلُكْ	TŪШЛҮК	ТҮШЛҮК: (түстік). «تُشْلُكْ اَوْدِي» Түшлүк өзі: Түшлүк өлзі — Жолаушының қоналқы уақыты.»
تَغْرَگْ	TEGREK	ТЕГРЕК: нәрсенің жиегі, төнірегі. «قُدْزُفْ تَغْرَگِي» Qudzŭf tegraki: Құдзұф тегрекі — Құдық жиегі.»

* Егеу: асыл егеу. (ДТС, 581-стр).

تُكَلِّغُ	TYKLYG	ТҮКЛҮГ: көр, басыр. «تُكَلِّغُ كُزْلُكُ» Tүklyg көzlyg: Түклүг көзлүг — Басыр көзді; Көрсөкыр, көзі көрмейтін кісі.»
تَتَلِّغُ	TEVLYG	ТЕВЛҮГ: алдамшы; айлакер.
جَعْرَكَ	ШЕКРЕК	ШЕКРЕК: «جَعْرَكَ قَبَا» Шекрек қаба: Шекрек қаба — Жүннен тоқылған жеңсіз тон.» Оны құлдар киеді.
جَرَلِكُ	ШЕРЛИГ	ШЕРЛІГ: «جَرَلِكُ كُوزِي» Kөzi sherlig: Көзі шерліг — Көзі зағиб адам.» Түнде көріп, күндіз көрмейтін, бұлтты күні көріп, ашық күнде көрмейтін кісі.
جَلْبَكُ	ШЕЛБЕК	ШЕЛБЕК: көз былшығы.
جِلْدَكَ	ШІЛДЕК	ШІЛДЕК: аттың көкірегіне шығатын жараның түрі. Одан ірін, сары су ағады, емдесе — жазылады.
سُرْتُكَ	СҮРТҮК	СҮРТҮК: (сүртіншек; сүйкеншек). «سُرْتُكَ اِشْلَارُ» Sүrtük işler*: Сүртүк ішлер — Сүртінетін, сүйкенетін әйел.» Әлдененің сүртілуіне, сүйкелуіне байланысты да осы сөз қолданылады.
سَدْرَكَ	СЕДЗРЕГ	СЕДЗРЕГ: сирек: «سَدْرَكَ بُوْزُ» Sedreg böz: Седзрег бөз — Сирек бөз; Сирек тоқылған, селдіреген бөз.»
سَدْرَكَ	СЕДЗРЕК	СЕДЗРЕК: «سَدْرَكَ قَبْعُ» Sezrek қаруғ: Седзрек қапұғ — Торлы есік.»
سُرْجُكَ	СҮРШҮК	СҮРШҮК: түнгі басқосу; түнгі отырыс. Оғыздар «ج» әрпін фатхалық етіп «سُرْجُكَ» Sүrşek: Сүршек» деп атайды.
سَلْجُكَ	СЕЛЖҮК	СЕЛЖҮК: қазіргі селжүк сұлтандарының бабасының есімі. Оны «سَلْجُكَ سُوْ بَاهِي» Selжүк sy

* Иіссумен сүртінетін әйел. (ДТС, 518-стр.)

		башы. Селжүк сү башы — Селжүк қолбасы» деп атайтын еді.
سَكْرِكْ	SEKRIK	СЕКРИК: тауда секіріп өтетін жерлер.
سُغْرِيْغْ	SYGRYG	СҮГРҮГ: қатындардың жыныс мүшесі.
كُپْرِيْكْ	KӨPРYK	КӨПРҮК: көпір.
كُتْلِيْكْ	KӨTLYK	КӨТЛҮК: сөгу үшін айтылатын сөз.
تُيْمْرِيْكْ	TҮMРYK	ТҮМРҮК: даңғыра, шылдырмақ. (Оғызша).
كُپْشِيْكْ	KӨPШYK	КӨПШҮК: көпшік. Ердің үстіне жабатын көпшік. (Оғызша).
كِرْپِيْكْ	KIRPIK	КІРПІК: кірпік.
كِرْتِيْكْ	KERTYK	КЕРТҮК: кертік. Ағашқа ойып салынған кертік. «كِرْتِيْكْ كِرْمِيْگِيْكْ Kertyk kemgyk: Кертүк кемгүк — Кертік-кесік; кетілген-кесілген» деп айтады. (Кертілген-кемірілген. А. Е.)
كِرْتِيْكْ	KERTIK	КЕРТІК: нан, тағы сондай нәрселерді санау үшін ағашқа ойып салынған белгі.
كُيْرِشِيْكْ	KҮRШEK	КҮРШЕК: тары, сөкті суға, не сүтке қайнатып, үстіне май қосып жейтін тағамның түрі.
كِرْزِيْكْ	KEZLIK	КЕЗЛІК: кездік. Қатындар киімдеріне тағып, өзімен алып жүретін кішкентай пышак.
كُزْلِيْكْ	KӨZLYK	КӨЗЛҮК: көздік. Аттың құйрығынан тоқылып, көз ауырғанда немесе көз қарыққанда көзге тартылатын (киілетін) тоқыма нәрсе.
كُӨSْرِيْكْ	KӨSРYK	КӨСРҮК: (тұсамыс). «كُӨSْرِيْكْ تُشَاғْ Kөsgyk tuшағ: Көсрүк тұшағ — Аттың алдыңғы аяғына салынатын тұсамыс.»
كِيْوْرِيْكْ	KEVRIK	КЕВРІК: қызыл қайың.
كُيْوْرِيْكْ	KҮVРYK	КҮВРҮК: дабыл; дауылпаз.
كِيْوْرِيْكْ	KEVREK	КЕБРЕК: (босаң, солқылдақ). «كِيْوْرِيْكْ نَانْ Kevrek nen: Кебрек нең — Үпілмә-

лік, не соған ұқсайтын өзегі бос, кеуек өсімдіктер, нәрселер.»

- كُفْشَكْ** KEVШЕК КЕВШЕК: (жұмсақ; мамық. А. Е.)
«**كُفْشَكْ نَانِكْ** Кевшек нен: Кевшек нен — Жұмсақ нәрсе.» Жұмсақ тон, соған ұқсас заттар туралы да осылай дейді.
- كُيُوشَكْ** KYVШЕК КҮВШЕК: «**كُيُوشَكْ اَتْ** Күвшек ет: Күпшек ет — Жұмсақ ет.» («Күпшек санды» дейтін теңеу осының ұшқыны болса керек. А. Е.)
- كُيُوشَكْ** KYVШЕК КҮВШЕК: «**كُيُوشَكْ اَتْمَكْ** Күвшек етмек: Күпшек етмек — Жаксы камырдан үлбіреп кабарған нан.»
- كُيُүлүк** KYVЛҮК КҮВЛҮК: лай батпакты илеп жаңғақтың үлкендігіндей етіп жасап кептірілген кесек, сака. Ол колмен, не сақпанға салынып атылады.
- كُكْلیк** KEKЛІК КЕКЛІК: кеклік.
- كُكْمَكْ** KEKМЕК КЕКМЕК: (пісіп-катқан).
«**كُكْمَكْ اَرْ** Кекмек ер: Кекмек ер — түрлі істе шираған, басынан ыстық-суықты көп өткізіп, қиыншылықта пісіп-катқан адам.» Түбірі «**كُكْ** Кек»; «Қиыншылық, бейнет» деген мәнді білдіреді. Бұл сөз сипат түрінде сирек кездеселі, Қағидаға негізделгенде дұрысы: «**كُكْمَانْ** kekmen: Кекмен» болуы керек.
- كُкүрүк** KEMРҮК КЕМРҮК: (кемірілген).
«**كُкүрүк سُنْکُورْ** Кемгүк сөңүк: Кемрүк сөңүк — Еті сылынған сүйек; (Кемірілген, мұжылған сүйек).»
- كُيُنْجүк** KYNЖҮК КҮНЖҮК: жаға. Оғыздар «**ج** — **ж**» әрпін басымырақ дыбыстап «**كُيُنْجүк** Күнжек: Күнжек» деп айтады.
- كُنْجәк** KENЖЕК КЕНЖЕК: түрік тайпаларының бірі.
- كُنْجәк سَنْجِرْ** KENЖЕК СЕНІР КЕНЖЕК СЕНІР: Таразға жақын шахардың аты. Ол жер қыпшақ шекарасында.
- كُنْدүк** KENDҮК КЕНДҮК: күбіге ұқсатып қыштан жасалған үл-

кен ыдыс. Оған ұн мен соған ұқсайтын нәрсе-лер салынады. (Кенжекше).

- كُنْكَ** KYNLYK КҮНЛҮК: (күндік).
«**كُنْكَ يَم** Kynlyk jem: Күнлүк ием — Күнделік жем; күндік азық.» Аз қолданылатын сөз.
- مَرْدَكْ** MERDEK МЕРДЕК: аюдың баласы. Оны «**مَرْدَكِي** **اَدِغْ** Merdegi: Адзығ мердегі — Аюдың баласы» деп те айтады. Кейбір түрік халықтары доңыздың торайын да «**تُونُزْ مَرْدَكِي** Tonuz merdegi: Тоңуз мердегі» дейді.
- مَلْدَكْ** MELDEK МЕЛДЕК: «**مَلْدَكْ نَانَكْ** Meldek neң: Мелдек нең — Сығылысып жалпыып жалпақ болып қалған нәрсе.»
- بِجْغِيلْ** РЫШҒЫЛ ПЫШҒЫЛ: кол-аяқтың жарықтары. Жердің жарықтарын да солай деседі.
- بَسْبَلْ** BASBAL БАСБАЛ: бір сабақ жіп.
- بَسْمِيلْ** BASMYL БАСМЫЛ: түрік жұртының бірі.
- بَاشْغِيلْ** ВАШҒЫЛ БАШҒЫЛ: ақ бас.
«**بَاشْغِيلْ يَلْتِي** Bashgyl ylyky: Башғыл иылқы — Ақ бас жылқы. (Басы ақ төртаяқты хайуан)»
- بَاتْمُلْ** BATMUL БАТМҮЛ: карабұрыш.
- بُشْكَالْ** БҮШКЕЛ БҮШКЕЛ: жұқа нанның бір түрі. (Хакандықтар тілінде).
- بُفْرِيلْ** БҮҒРЫЛ БҮҒРЫЛ: толтырылған мес, қаптардың буылтықтанып, бүктеліп тұрған тұстары.
- بُفْرُلْ** БОҒРҮЛ БОҒРҮЛ: бурыл.
«**بُفْرُلْ قَوِي** Bofrul koj: Боғрұл кой — Бурыл кой; тамағы ақ кой.»
- بُكْتَلْ** БҮКТЕЛ БҮКТЕЛ: «**بُكْتَلْ اَر** Buktel er: Бүктел ер — Орта бойлы адам.»
- بُكْتَلْ اَت** БҮКТЕЛ АТ БҮКТЕЛ АТ: сауыры кең ат.

- بُكْرُلُ** BӨGRYL БӨГРҮЛ: «**آتُ بُكْرُلُ** Bөgrül at: Бөгрүл ат — Бүйірлері акала ат.» Ала кой, баска да малға, хайуандарға солай дейді.
- بُندَالُ** BANDAL БАНДАЛ: бас жағы үшкіл ағаш. Балалар оның ұшына от қойып, түнде біріне-бірі оқтап ойнайды. Оны «**آتُ بُندَالُ** Ot bandal: От бандал» дейді. Шөген ойынында да ойналады.
- تَرْغِلُ** TARҒЫЛ ТАРҒЫЛ: «**مَلْقِي تَرْغِلُ** Тағғыл жықы: Тарғыл иылы — Тарғыл мал; Арқасында ақ, кара жолақтары бар мал.» Аттан басқа жануарлардың барлығына да осы сөз қолданыла береді.
- تُغْرِلُ** TOҒРЫЛ ТОҒРЫЛ: тоғрыл, жыртқыш құс. Мың қазды өлтіріп, ішінен біреуін ғана жейді. Бұл сөз ер адамның есімі болып та кездеседі.
- تُغْرِلُ** TOҒРЫЛ ТОҒРЫЛ: ет пен дәм-татымдылықтар тығылған ішек. (Кенжекше).
- جَشْكَالُ** ЧЕШКЕЛ ЧЕШКЕЛ: қыш тостақ пен оның сынықтары.
- سَنْكِلُ** СЕНІЛ СЕНІЛ: секпіл. Адамның бетіне шыққан секпіл, дақ.
- سَرْسَالُ** SARSAL САРСАЛ: сусар. Бұлғынның бір түрі.
- قَرْتَالُ** ҚАРТАЛ ҚАРТАЛ: «**آتُ قَرْتَالُ** Qartal et: Қартал ет — Туралған ет.»
- قَرْتَالُ** ҚАРТАЛ ҚАРТАЛ: «**قَوِي قَرْتَالُ** Qartal koj: Қартал кой — Қара ала кой.»
- قِرْغِلُ** ҚЫРҒЫЛ ҚЫРҒЫЛ: «**آرُ قِرْغِلُ** Қығғыл ег: Қырғыл ер — Орта жастағы адам.»
- قِرْغُلُ** ҚЫЗҒҮЛ ҚЫЗҒҮЛ: «**آتُ قِرْغُلُ** Qызғұл at: Қызғұл ат — Қызыл бурыл ат.»
- بِجْكَمُ** БЕШКЕМ БЕШКЕМ: белгі, нышан. Соғыс күндері батырлар ұрыс белгісі ретінде жібек мата, немесе жа-

байы сиырдың құйрығын тағып алады. Оғыздар оны «**بَرَجَم** Бершем: Бершем» дейді.

بَجَمَ اَرُبُّ اَتَلَقَا
اُبْرُ دَقِي تَتَلَقَا
اَفْرِي بَنْزُ اِتَلَقَا
قُشَلَزُ كَبِي اُجْتَمِرُ

*Beuket urup atlaqa
Ujurdaxı tatlaqa,
Ogry javuz ıtlaqa
Kuıılar kevi uııtımyz:*

*Бешкем ұруп атлақа,
Үйғурдақы татлақа,
Огры иавүз ытлақа,
Құшлар кебі ұштымыз —*

*Белгі тағып аттарға,
Үйғырдағы таттарға,
Ұры, жауыз иттерге,
Құс секілді ұштық біз!»*

(Аттарға белгі тағып алып; Үйғыр еліндегі таттарға (мұсылман еместерге); Ұры, жауыз иттердің үстіне құс секілді ұшып жеттік!)

بَجَمَ
بَدْرَمَ

ВЕШКУМ БЕШКУМ: үйдің төбесі.

ВАЗРЕМ БАДЗРЕМ: мейрам. Адамдардың арасындағы шат-шадыман ойын-тамаша. Нұрлы, гүлшешектермен безенген жерді де «**بَدْرَمَ** Вазрем жер. Балзрем нер — Көңіл ашатын жер» дейді. Түбірі, негізі не екенін білмеймін, өйткені мен мұны парсылардың аузынан естідім.

Әйтсе де, оғыздар айт күнін «**بَجَمَ** Bajgam: Байрам» дейді. «Шаттықты, ойын-сауық күні» дегені. Оғыздар әдеттегідей «**ج** — дз» әрпін «**ی** — и» әрпінне алмастырған. Бұған қарағанда, бұл ерекше сөз болды.

بِرْتَم	BIRTEM	БІРТЕМ: бірден, біржола. « أَلْ يُمُشِقَا بِرْتَمَ بَرْدَى Ol jumushka birtem bardy: Ол иүмүшка біртем барды — Ол елшілікке бір-жола, енді қайтіп келместей болып кетті.»
بَغْرَم	BAFRAM	БАҒРАМ: (бархан. А. Е.). « بَغْرَمَ قُمْ Baғram qum: Бағрам құм — Құм даласы; құм теңізі.» Қашқар мен Жаркент арасындағы құмдықты « بَغْرَمَ قَوْمَى Baғram qumy: Бағрам құмы» дейді.
بُخْصُم	BUXSUM	БҰХСҰМ: боза. Тары, сөктен ашытылатын ішімдік.
تَمْرُم	TOMRUM	ТОМРҰМ: « تَمْرُمَ يَمَاجُ Tomrum ymash: Томрұм иығаш — Етікшінің ішкі қалыбы мен соған ұқсас туралап кесілген ағаш үлгі.»
تَشْرُم	TESHRYM*	ТЕШРҰМ: иірілген жіптің тобы (добы). (Арғуша).
زَنْكُم	ZYNKYM	ЗҰНКҰМ: Шында істелген асыл жібегінің бір түрі.
سِدْرِم	SYDRYM	СЫДРЫМ: таспа; қайыс. (Оғызша). « سِدْرِمَ اِبْخَلِجَ اَر Sydрым ышлығ ег: Сыдрым ышлығ ер — Істі басқаларға қалдырмай, сыдырып аяғына дейін істейтін адам.»
سَرْقِم	SARQYM	САРҚЫМ: қырау.
كُتْرُم	KÖTRYM	КӨТРҰМ: көтерме; үстіне отыратын күрзі.
كُشْرُم	KӨSHRYM	КӨШРҰМ: көш-көш. Аласапыран көш. Ауылдан адамдардың дүрлігіп қалаға көшіп келуі мағынасында.
كَدْرِم	KEDRIM	КЕДРІМ: « كَدْرِمَ اَت Kedrim et: Кедрім ет — Теріден ажыратылған ет.»
كَسْتَم	KESTEM	КЕСТЕМ: түнделетіп шакырусыз келіп қалған адамдарға берілетін сыйапат.

* Баспа нұсқада араб әрпімен осылай жазылса, жазба нұсқада «түшрүм» делінген.

ӘРІПТЕРІ ҚАЙТАЛАНАТЫН СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- تَرْتَرُ TARTAR ТАРТАР: құстың бір түрі.
 جُرْجُرُ SHURSHUR ШҰРШҰР: (шұр-шұр).
 «تَتِي اَمِي جُرْجُرُ» Tevi emiki şurşur: Tеві emікі шұршұр — Түйе емшегі шұршұр.» Түйе сауғанда сүтінің шелекке тиген дыбысы.
- قُرْقُرُ QURQUR ҚҰРҚҰР: (құр-құр).
 «قَرْنُ قُرْقُرِ اَتِي» Qarın kırkır etti: Қарын құркүр етті — (Іш құрылдады).»
- سُكْسُكُ SYKSYK СҮКСҮК: жыңғыл. (Отқа жақса жанатын ағаш.)
 سُمْلِمُ SURLIM СУМЛИМ: (түрікше білмейтін деген мағынада. А. Е.)
 «سُمْلِمُ تَات» Sumlim tat: Сумлім тат — Түрікше білмейтін парсы. Түрікше білмейтін кісілердің бәрін де «سُمْلِمُ Sumlim: Сумлім» дейді.
- كُرْكُومُ KYRKUM КҰРҚҰМ: запыран гүл. Заппыран*. Бұл сөзде арабшаға ұқсастық бар. Заппыранды арабтар «كُرْكُومُ Kүркүм: Күркүм» дейді.

Жырда былай деп келеді:

« بَغْلَرِ اَتِي اَرْغُرُوبُ
 قَازِغُ اَنِي تَرْغُرُوبُ
 مَعْجِزِي يَزِي سَرْغُرُوبُ
 كُرْكُومُ اَنْكُرُ تَرْغُرُوبُ »

*Begler atın arğurup,
 Qazıgı anı turğurup,
 Meñzi jızı sarğarıp,
 Kүrkүm aңar tırtylyr:*

*Беглер атын арғұрұп,
 Қазғұ аны түреғұрұп,*

* «Шафран, крокус (crocus)»... (БЭС., 719-стр.)

- سَلَامُكُ SOLAMUK СОЛАМУҚ: солақай адам.
- قَرَاشُكُ KARASHUK ҚАРАШҰҚ: Фараб қаласының атауы. Бұл оғыздар шахарларының бірінің атауы.
- قَرَامُكُ KARAMUK ҚАРАМУҚ: карамық. (Бидай, басқа да дәндердің ішінде болатын карамық.)
- قَامِشَاكُ ҚАМЫШАҚ ҚАМЫШАҚ*: шөміш балық.
- تُونَرِكُ TYNERIK ТҮНЕРІК: (түнек, түнерік).
«تُونَرِكُ تُونَرِكُ Түнерік жер: Түнерік иер — Қараңғы жер.» Қабірді, көрді де «تُونَرِكُ تُونَرِكُ Түнерік: Түнерік» дейді. Мәселен, «عَر تُونَرِكْكَ كِرْدِي» Ер түнерікке кірді: Ер түнерікке кірді — Ер көрге кірді.»
- جَمَارِكُ ШҮМЕРІК ШҮМЕРІК: (көзінің болаты аз адам).
«كِشِي جَمَارِكُ Шүмерік кіші: Шүмерік кіші — Көзі жасаурап көрмейтін кісі.»
- خُجُونَاكُ ХОШҮНЕК ХОШҮНЕК: хош иісті, әдемі кішкентай жұпар қауын.
- بِجَانِكُ BECHENEK БЕЧЕНЕК: Рүмге жақын тұратын түрік жұртының бірі.
- بِجَانِكُ BECHENEK БЕЧЕНЕК: Оғыз тайпаларының бірі. «بِجَانِكُ Бишенек» түрінде де айтылады.

فَعْلَلُ ФААЛ‘АЛ, فَعْلَلُ ФА‘АЛЛУ ТҮРІНДЕГІ ЕКІНШІ, ТӨРТІНШІ ӘРІПТЕРІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

- تَابِلْفُوشُ ТАВЫЛҒУШ ТАБЫЛҒҰШ: тобылғы.
- بُفُرْدَا BUUFURDA БҰҒҰРДА: бұйра.
«بُفُرْدَا سَاحُ Bufurda saah: Бұғұрда саш — Бұйра шаш.»
- جِيخَانِشِي ЖЫХАНШЫ ЖЫХАНШЫ: Шынның өзгеше нақышты жібек кездемесі.
- تَابُزْفُو TABUZFU ТАБҰЗҒҰ: жұмбақ.

- «**تَبْرُغُو نَانِكْ** Tabuzғu neң: Табұзғу нең — Жұмбақ нәрсе.»
- تَتْرُغُو** TUTURFU ТҮТҮРҒҮ: (тұтатын, тұтылатын).
«**تَتْرُغُو نَانِكْ** Tuturғu neң: Түтүрғу нең — Түту қажет нәрсе.»
- سَبْرُغُو** SYBYZFU СЫБЫЗҒҮ: сыбызғы.
- سَرِجِشَا** SYRYSHFA СЫРЫШФА: шиша.
- سَارِجِشَا** SARYSHFA САРЫШФА: шегіртке.
Шегірткеге ұқсайтын әлсіз әлжуаз адамды «**سَرِجِشَا** Sarғyshfa er: Сарышға ер — Шегіртке адам» дейді.
- قَبْرُغَا** QYBURFA ҚҮБЫРҒА: байғыз.
- تَرْرِقُو** TYRYRQU ТЫРЫРҚҮ: (тықыр).
«**تَرْرِقُو يَبْرُ** Тыгығкү жег: Тырырқү иер — Тақыр жер; шөбі аз жер.»
- تَتْرِغَا** TATYRFA ТАТЫРҒА: иленген ақ тері; жарғақ.
- تَتْلِغُو** TAVYLKU ТАВЫЛҚҮ: тобылғы.
«**تَتْلِغُوچ** Tavылғuш: Тавылғұш — Тобылғы» деп те айтылады.
- أَتْلِقُو** AVYLKU АВЫЛҚҮ: қызыл жеміс беретін ағаштың бір түрі. Жемісінің суы асқа қосылады, қабығы көз ауруына емге қолданылады. Онымен киімді де бояйды.
- تَقْرَا** TOQRQA ТОҚҮРҚА: шарап көзесі мен құманның мойыны.
- تَقْرَا** TOQRQA ТОҚҮРҚА: Қашқар жайлауындағы жердің атауы.
- سَقْرُقُو** SAQYRQU САҚЫРҚҮ: кене.
- قَسْرُقُو** QASYRQU ҚАСЫРҚҮ: құйын.
- تَشْرُكُو** TYSHYRGY ТҮШҮРҒҮ: кішкене судың дарияға қосылатын жері, диірмен суының дарияға түсер жері. Осы сөз басқаларға да қолданылады.

- جَكْرُكَا** ШЕКУРГЕ ШЕКУРГЕ: шегіртке. (Оғызша).
Түріктер бұл сөзді оның ұшардың алдындағы түріне карап айтады. Шүпірлеген көп кішкентай балаларды, карақұрым әскери қолды соған ұксатады. «**جَكْرُكَا تَكْ سُو** Шекүрге тек сү: Шекүрге тек сү — Шегірткедей (көп) әскер...»
- سُپُرْگُو** SYPYRGY СҮПҮРГҮ: сыпырғы.
- كُتُورْگُو** KÖTYRĞY KӨТҮРГҮ: көтергі. Бір затты көтеретін құрал.
- كُسرْگُو** KESYRGY KЕСҮРГҮ: қап, қалта.
- كُسرْگَا** KӨSYRGE KӨСҮРГЕ: жертесер; көртышқан.
- دُنُشْكَا** DҮNYШКЕ ДҮНҮШКЕ: шытырмақ дейтін өсімдік. (Кенжекше).
- كِيْمِشْكَا** KІMІШКЕ KІMІШКЕ: Қашқардан шығатын гүлді киіз алаша.
- تَگِرْمَا** TEGİRME TEGİRME: (дөңгелек).
«**تَگِرْمَا نَانْک** Tegirme пен: Тегірме нең — Дөңгелек нәрсе.» Тоқаш, диірмен тасы, теңгеге ұксас дөңгелек нәрсе.
- سَکِرْمَا** SEKİRME SEKİRME: Хотан жолындағы кішкене қалашықтың атауы.
- قُتُرْمَا بۆرْک** KUTURMA BӨRK ҚҮТҮРМА БӨРК: қайтарма бөрік. Оның алдында да, артында да қайтармасы болады.
- كُجْرْمَا** KӨШҮРМЕ KӨШҮРМЕ: (көшірме).
«**كُجْرْمَا اَجْو** Көшүгте ошак: Көшүрме ошак — Бір жерден екінші бір жерге көшірілетін ошак, көшірме ошак.»
- كُجْرْمَا اِيْن** KӨШҮРМЕ OJUN KӨШҮРМЕ ОЙҮН: көшірме ойын.
«**كُجْرْمَا اِيْن** Көшүгте ojun: Көшүрме ойүн — Көшірме ойын», бұл «он төрт» деп аталатын ойын. Жерге қорғанға ұксатып төрт сызық сызып, оған он есік ашылып, домалақ тас, жаңғақ, соған ұксас нәрселерді тастап ойнайды.

ЕКІНШІ ӘРПИ СҮКҮНДІК, ҮШІНШІ ӘРПИ ФАТХАЛЫҚ СӨЗДЕР

- مِنْدَتُو MINDETY МІНДЕТҮ* жібек кездеме.
 قُلْنَجِي KULNASHY ҚҰЛНАШЫ: (құлынды...)
 «قُلْنَجِي قِسْرَاقُ» Qulnashy qysraq: Құлнашы қыс-
 рақ — Буаз қысрақ. (Құлындайтын қысрақ).»
- قَرْنَفُو QARNAFU ҚАРНАҒҰ: (қарынды).
 «قَرْنَفُو اَر» Qarnaфу ar: Қарнағұ er — Қарынды
 адам.»
- سَفْنَفُو SAFNAFU САҒНАҒҰ: кептірілген асқабақ.
 قُنْدِغُو QUNDYFU ҚҰНДЫҒҰ: қырман бастырғанда, бірденені түй-
 генде қолданылатын құрал.
- قَمْشِيْغُو QAMSHYFU ҚАМШЫҒҰ: қатты ауыртып, қышытып, ыс-
 тықты көтеріп ерінге, саусақтарға шығатын
 ұшық.
- تَيْرِيْغُو TYRPIGY ТҮРПІГҰ: ағаш жонатын құрал.
 تَمْرِيْغُو TEMREGY ТЕМРЕГҰ: теміреткі.
 سِيْغْنِيْغُو SYGNEGY СҮГНЕГҰ: ет пен тырнақ арасына шығатын жара.
 كَرْشِيْغُو KERSEGY КЕРШЕГҰ: «كَرْشِيْغُو اَت» Kersey at: Кершегү at
 — Жауырын сүйегінің алдында жауыры бар ат.»
- بُلْفَمَا BULFAMA БҮЛҒАМА: майсыз, дәм-татусыз тағам.
 جُقْرَمَا SHOKRAMA ШОҚРАМА: (қайнар).
 «جُقْرَمَا يُول» Shokrama jul: Шоқрама иұл — Суы
 атылып шығатын бұлақ.»
- بُلْفَمَا BULFUNA БҮЛҒҰНА: жыңғыл ағашына ұқсайтын діні қы-
 зыл ағаш. «مَلْفَمَا» Malғuna: Малғұна» деп те ата-
 лады.

* Бұл сөз анықталмаған. Б. Аталай күмәнданғандықтан мүлдем аудармай ашық қалдырған. Броккельман «Жібек киім; жібек желбегей» мағынасында ұсынады. Бірақ, оған да шүбәміз бар.

فَعْلِيّ ФУ‘ЛУЛИ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР

بُلْدُنِي BULDUNY БҮЛДҮНЫ: ішіне жүзім, немесе мейіз салып пісіретін тағам. (Кенжекше).

سُنْدَرِي SUNDYRY СҮНДЫРЫ: теңіз.

Мақалда былай келеді екен:

«عَشِيْكَ اُيْرُ بَیْمُ بَلْسَا سُنْدَرِي دَا سُوْتِ اِجْكَای مَن»
 Eshjek ajur bashym bolsa, sundygyda suv ishkejmen:
 Eshiek aiyr bashym bolrsa, sundyryda suv ish-
 keymen — Esek aytar: basym bolrsa, teñizden su
 ishermin!» (Esek aytady eken: — Basym aman
 bolrsa, teñizden su ishermin, — dep). Bұл сөз мақ-
 сатқа жету үшін ұзақ өмір сүруді тілейтін кісі-
 лерге қарата айтылған.

مَنْدِرِي MENDIRI МЕНДИРІ: келін мен күйеу қосылатын түні бас-
 тарына шашу шашатын жиын той орны. (Ші-
 гілше).

بُستَلِي BYSTELI БҮСТЕЛІ: көкпек. Жеуге болатын шөптің түрі.

كِرْكَی KYZKYNI КҮЗКҮНІ: қоныз тектес, түнде шырылдап ұша-
 тын жәндік.

فُعْلُنْدِي ФУ‘ЛУНДИ ТҮРІНДЕГІ ТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР

سَیْپَرْنَدِي SYPRYNDI СҮПРҮНДІ: сыпырынды; коқыс.

سَرْقَنْدِي SARKYNDY САРҚЫНДЫ: саркынды.

«سَرْقَنْدِي سُوْتِ» Sarqyndy suv: Саркынды сув —
 Саркынды су.»

قُشْفَنْدِي QUSHFUNDY КҮШҒҰНДЫ: пияз. (Шігілше).

БЕС ӘРІПТІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

فَعْمَلٌ ФААЛ‘АЛ ТҮРІНДЕГІ ӘРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

سُقْرَلِشْ SUQARLAШ СУҚАРЛАШ: (ұзын құлақ).

«سُقْرَلِشْ» Suqarlaş bərk: Сұқарлаш бөрк —
Ұзын құлақ бөрік.»

قُفْرِمَاجْ ҚUFURМАШ ҚҰҒҮРМАШ: қуырмаш; қуырылған би-
дай. Жұмсақ «ع — v» дыбысымен «قُفْرِمَاجْ» қуғур-
маш» деп те айтылады.

يُفْرُفُوشْ JUFURFUШ ИҰҒҮРҒҮШ: оқтау. Қамыр, тағы басқалар-
ды жайғанда қолданылады.

جِغِلْتَارْ ШЫҒЫЛVAR ШЫҒЫЛBAR: «جِغِلْتَارْ» Шығылvar оқы:
Шығылбар оқы — Кішкене, қысқа оқ.»
Жырда былай келген:

أَتُو تَرُبْ يَغْدِي أَنْكَرْ كَهْشْ أَفِي جِغِلْتَارْ
أَيْدِي أَيْغْ قَلْغُو أَمْسْ سَن تَقِي يَلْتَارْ

*Utru turup jaғdy aңar kiш оқы шығылvar,
Ajdyт asығ қылғи emes sen тақы jalvar:*

*Үтрұ тұрұп jaғды aңар kiш оқы шығылбар,
Айдыт асығ қылғу емес сен тақы иалбар —*

*Оған қысқа оқ жаудырдым садағымнан бетпе-бет,
Айттым: тағы, жалынсаң сен пайдасы жоқ,
текке! — деп.»*

(Жау туралы айтқаны: Қарсы тұрып сада-
ғымнан қысқа, келте оқтарды оның сауытына
жаудырдым, Енді сенің тағы жалбарынғаның-
ның пайдасы жоқ, — дедім.)

سَمُرْتُفْ SAMURTUF САМҮРТҮҒ: (шұбалаңқы).

«سَمُرْتُفْ» Samurtuf ыш: Самүртүғ ыш — Шұ-
балаңқы іс; бас-аяғына шыға алмайтын шұба-
лаң іс.»

قُرْتُلُفْ ҚURUTLUF ҚҰРҮТЛҮҒ: (кұрты бар; құртты).

«**قُرْتُلُغْ كِشِي** Qurutluğ kişi: Құрұтлұғ кіші — Құртты кісі; (Жейтін құрты бар адам)». Арабшадағы «**رَجُلٌ تَامِرٌ وَ لَا يَمِينٌ** Құрмасы, не сүті бар адам» деген тәрізді.

تَاتِيرْلِيغْ ТАТЫРЛЫҒ ТАТЫРЛЫҒ: (тактыр).

«**تَاتِيرْلِيغْ يِجِرْ** Татығлығ жер: Татырлық иер — Теріс жер; катты жер.»

قَاتِيرْلِيغْ КАТЫРЛЫҒ ҚАТЫРЛЫҒ: (кашырлы).

«**قَاتِيرْلِيغْ آرْ** Қатығлығ ер: Қатырлығ ер — Қашырлы адам; қашыры бар адам.»

بَسَارْلِيغْ BASARLЫҒ БАСАРЛЫҒ: (сарымсақты).

«**بَسَارْلِيغْ تَاغْ** Basarluğ tağ: Басарлығ тағ — Сарымсақты тау.»

بَاҒЫРْلЫҒ БАҒЫРЛЫҒ: (иілмейтін, бой имейтін).

«**بَاҒЫРْلЫҒ آرْ** Бағығлығ ер: Бағырлығ ер — Ешкімге бойын имейтін адам; Мойынсүнбайтын кейкиген адам.» Бұл сөз арабшадағы: «**إِنَّا لَنَعْنُ أَعْظَمُ**» **إِنَّا لَنَعْنُ أَعْظَمُ**, яғни «біздің бауырымыз түйенікінен үлкен, әлбетте!» дегенге келеді.

شَاҒЫРْلЫҒ ШАҒЫРЛЫҒ: (шарапты).

«**شَاҒЫРْلЫҒ آرْ** Шағығлығ ер: Шағырлығ ер — Шарабы бар адам.»

سُفُرْلِيغْ SUFURLUҒ СҰҒҰРЛҰҒ: (суырлы).

«**سُفُرْلِيغْ تَاغْ** Suğurluğ tağ: Сұғұрлұғ тағ — Суырлы тау; суыры көп тау.»

سЫҒЫРْلЫҒ СЫҒЫРЛЫҒ: (сиырлы).

«**سЫҒЫРْلЫҒ آرْ** Сығығлығ ер: Сығырлығ ер — Сиырлы адам.»

تَاVARْلЫҒ ТАУАРЛЫҒ: (малды).

«**تَاVARْلЫҒ آرْ** Tavarluğ ер: Тауарлығ ер — Малды адам.»

- جَنَارِلِغْ ШАВАРЛЫҒ ШАБАРЛЫҒ: (отынды).
 «جَنَارِلِغْ جەر: Шауарлығ жер — Та-
 мызықты жер; Отыны көп жер.»
- بَقْرِلِغْ ВАҚЫРЛЫҒ БАҚЫРЛЫҒ: Баласағұнға жақын бір жердің
 атауы.
- بَقْرِلِغْ ВАҚЫРЛЫҒ БАҚЫРЛЫҒ: (мысты).
 «بَقْرِلِغْ تاغ: Вақылығ тағ: Бақырлығ тағ — Мыс-
 ты тау; Мысы көп тау.»
- تَمِيرِلِغْ ТАМЫРЛЫҒ ТАМЫРЛЫҒ: (тамырлы).
 «تَمِيرِلِغْ عت: Тамырылығ ет — Тамыр-
 лы ет; сіңірлі бұлшық ет.»
- قَبُزْلُغْ ҚОБУЗЛУҒ ҚОБҰЗЛҰҒ: (қобызды).
 «قَبُزْلُغْ كِشِي: Қобузлуғ кіші: Қобұзлұғ кіші —
 Қобызы бар адам.»
- قَوْتُزْلُغْ ҚОТУЗЛУҒ ҚОТҰЗЛҰҒ: (кодасты).
 «قَوْتُزْلُغْ عر: Қотузлуғ ер — Кодасы бар
 адам.»
- سَافِيزْلِغْ САҒЫЗЛЫҒ САҒЫЗЛЫҒ: (сағызды).
 «سَافِيزْلِغْ عر: Сағызлығ ер — Сағызы
 бар адам; Шайырлы адам.»
- سَافِيزْلِغْ САҒЫЗЛЫҒ САҒЫЗЛЫҒ: (сағызды).
 «سَافِيزْلِغْ جەر: Сағызлығ жер — Сағызы
 бар жер; Шайырлы жер.»
- سَاقِيزْلِغْ САҚЫЗЛЫҒ САҚЫЗЛЫҒ: (бірнәрсе жабысқан).
 «سَاقِيزْلِغْ تون: Сақызлығ тон — Әр-
 нәрсе жабысқан тон.»
- قَمِيشْلِغْ ҚАМЫШЛЫҒ ҚАМЫШЛЫҒ: (қамысты).
 «قَمِيشْلِغْ جەر: Қамышлығ жер —
 Қамысты жер; қамысы көп жер.»
- تَپُغْلُغْ ТАПУҒЛУҒ ТАПҰҒЛҰҒ: (қызметті).
 «تَپُغْلُغْ عر: Тапұғлуғ ер — Қызметті
 адам.»

- قَبُئِلُغْ** QAPUFLUF ҚАПҰҒЛУҒ: (қакпалы).
 «**قَبُئِلُغْ** Qapufluf ev: Қапұғлуғ ев — Қакпалы үй.»
- تَاتِيغْ** TATYFLYF ТАТЫҒЛЫҒ: (татымды).
 «**تَاتِيغْ** Tatyfluf nen: Татығлығ нең — Татымды, шырын нәрсе.» Түбірі «**تَاتِيغْ** Tatyfluf: Татығлығ» болады.
- تُتُغْ** TUTUFLUF ТҮТҰҒЛУҒ: (жынды).
 «**تُتُغْ** Tutufluf jer: Түтұғлуғ иер — Жынды жер; Жын ұялаған жер.» Ол жерден өткен адамдарға жын жабысатын жер.
- تَدِغْ** TYZYFLYF ТЫДЗЫҒЛЫҒ: (тиымды).
 «**تَدِغْ** Tidyfluf nen: Тыдзығлығ нең — Тиылған нәрсе; тиым салынған нәрсе.»
- قَدِغْ** QYZYFLYF ҚЫДЗЫҒЛЫҒ: (жиекті).
 «**قَدِغْ** Qyzyfluf bərk: Қыздығлығ бөрк — Жиекті бөрік.»
- قُدِغْ** QUZUFLYF ҚҰДЗҰҒЛЫҒ: (құдықты).
 «**قُدِغْ** Quzufluf ev: Құдзұғлығ ев — Құдықты үй; құдығы бар үй.»
- تَرِغْ** TARYFLAF ТАРЫҒЛАҒ: егінжай; атыз.
- تُرُغْ** TURUFLAF ТҮРҰҒЛАҒ: (тұрғылықты).
 «**تُرُغْ** Turuflaf jer: Түрұғлағ иер — Тұрғұлқты жер; тұратығұн жер.»
- تَرِيغْ** TARYFLYF ТАРЫҒЛЫҒ: (егінжай).
 «**تَرِيغْ** Taryfluf jer: Тарығлығ иер — Тарылы жер; егінжай.» Астық құйып сақтайтын жерді де солай дейді.
- سَرِيغْ** SARYFLYF САРЫҒЛЫҒ: (сары кеселді).
 «**سَرِيغْ** Saryfluf er: Сарығлығ ер — Сары ауруы бар адам.»

قُرُغْلُفْ KURUFLUF ҚҰРУҒЛҰҒ: (құрулы).

«قُرُغْلُفْ Qurufluf ja: Құрұғлұғ иа — Құрулы са-
дақ.»

بُسُغْلُفْ BUSUFLUF БҰСҰҒЛҰҒ: (жасырынған, жасанған).

«بُسُغْلُفْ Busufluf jaғы: Бұсұғлұғ иағы — Жа-
сырынған дұшпан; жасанып жасырынып тос-
қан жау.»

قَبَغْلُفْ ҚАБАҚЛЫҒ ҚАБАҚЛЫҒ: (бойжеткен).

«قَبَغْلُفْ Qabagluf qыз: Қабақлығ қыз — Бой-
жеткен қыз; (Оң жақтағы, қыздығы бар қыз).

قَاتِغْلُفْ ҚАТЫҒЛЫҒ ҚАТЫҒЛЫҒ: (қатты).

«قَاتِغْلُفْ Qatigluf er: Қатығлығ ер — Қатты
адам; тегі нашар адам.»

بَرَقْلُفْ BARAQLUF БАРАҚЛЫҒ: (баракты).

«بَرَقْلُفْ Baraqluf kіші: Барақлығ кіші — Ба-
рак иті бар кісі; барак итті кісі.»

شَارُقْلُفْ SHARUQLUF ШАРҰҚЛҰҒ: (шарықты).

«شَارُقْلُفْ Sharuqluf er: Шарұқлұғ ер — Шарық-
ты адам.»

شَارُقْلُفْ SHARUQLUF ШАРҰҚЛҰҒ: Оғыздардың бір атасы.

قَرَقْلُفْ QARAQLUF ҚАРАҚЛЫҒ: (қаракты, көзі бар).

«قَرَقْلُفْ Qaraqsluf teg көгүг: Қараксыз
тег көрүр — Көзі жоқтай көреді; Көзсіздей кө-
реді.» Бұл батырлардың ұрысқа алдындағы
кылыш, найза, қаруға қарамай, елең қылмай
біріне-бірі шімірікпей шабуын бейнелеп айтыл-
ған сөз.

قَاسُقْلُفْ KASUQLUF ҚАСҰҚЛҰҒ: (торсықты).

«قَاسُقْلُفْ Kasuqluf er: Қасұқлұғ ер — Торсықты
адам; қымыз торсығы (сабасы) бар адам.»

قُوسِغْلُفْ QOSYQLUF ҚОСЫҚЛҰҒ: (жаңғақты).

«**أَزْ** **مُسْنَلِغٌ** Қосықлығ ег: Қосықлығ ер — Жаңғакты адам; жаңғағы бар адам.»

بَشَقْلِغٌ ВАШАҚЛЫҒ БАШАҚЛЫҒ: (ұшты).

«**سُنْكَوْ** **بَشَقْلِغٌ** Вашаклығ сүнгү: Башаклығ сүнгү — (Темір) басты сүнгі; ұшты сүнгі.» Темір ұшты окқа да осы сөз қолданылады.

تَشَقْلِغٌ ТАШАҚЛЫҒ ТАШАҚЛЫҒ: (тасакты).

«**أَرْ** **تَشَقْلِغٌ** Ташаклығ ег: Ташаклығ ер — Тасакты ер; тасағы бар адам.»

قَشَقْلِغٌ ҚАШУҚЛУҒ ҚАШҰҚЛҰҒ: (қасықты).

«**آيَانْ** **قَشَقْلِغٌ** Қашуқлуғ аяқ: Қашуқлуғ аяқ — Қасықты аяқ; Қасығы бар аяқ.»

بُوقْلِغٌ БОҚУҚЛУҒ БОҚҰҚЛҰҒ: (бұфакты).

«**أَرْ** **بُوقْلِغٌ** Вокиқлуғ ег: Боқуқлуғ ер — Бұфакты адам; бұғағы бар адам.»

تَقْلِغٌ ТАҚУҚЛУҒ ТАҚҰҚЛҰҒ: (тауықты).

«**أَرْ** **تَقْلِغٌ** Тақиқлуғ ег: Тақуқлуғ ер — Тауықты адам; тауығы бар адам.» (Оғызша).

سُقْلِغٌ СОҚАҚЛЫҒ СОҚАҚЛЫҒ: (киікті).

«**تَاغْ** **سُقْلِغٌ** Соқаклығ тағ: Соқаклығ тағ — Киікті тау, киігі көп тау.»

بَلَقْلِغٌ БАЛЫҚЛЫҒ БАЛЫҚЛЫҒ: (балықты).

«**أَكْرْ** **بَلَقْلِغٌ** Ваықлығ өгүз: Балықлың өгүз — Балықты өзен; балығы бар өзен.» Арғулар батпақты, көлшікті жерге де осы сөзді қолданады.

قُلَاقْلِغٌ ҚҰЛАҚЛЫҒ ҚҰЛАҚЛЫҒ: (құлақты).

«**نَانْ** **قُلَاقْلِغٌ** Қулаклығ нең: Қулаклығ нең — Құлақты нәрсе; Құлағы бар нәрсе.»

قُونُقْلِغٌ ҚОНҰҚЛУҒ ҚОНҰҚЛҰҒ: (қонақты).

«**آءْ** **قُونُقْلِغٌ** Қонуқлуғ ев: Қонуқлуғ ев — Қонақты үй; қонағы бар үй.»

تُرْمَلِغٌ ТОРҰМЛУҒ ТОРҰМЛУҒ: (боталы).

«**تَرُومْلُغُ** *Torumluğ* ер: Торұмлұғ ер — Боталы адам; ботаканды адам; екі жасар ботасы бар адам.»

«**قورۇمْلۇغُ** *QORUMLUĞ* ҚОРҰМЛҰҒ: (қорымды).

«**قورۇمْلۇغُ تاغُ** *Qoğumluğ tağ*: Қорұмлұғ тағ* — Қорымды тау, қорым тастары бар тау.»

«**تولۇمْلۇغُ** *TOLUMLUĞ* ТОЛҰМЛҰҒ: (қарулы).

«**تولۇمْلۇغُ** *Tolumluğ* ер: Толұмлұғ ер — Қарулы адам; қару-жарағы бар адам.» Жырда былай айтылыпты:

«**أُنكُدُن نَلَكُ بَلَشَرْمَدِنَكُ قَح قَتَا بَرْدِنَكُ تَتَارُ**
تَلْمُغُ بُلْبُ قَتِيُونَكُ قَانِكُ آمْدِي يِهْرُ سُنَارُ

*Өндүн нелүк жалбармадың қаш қата бердің тавар,
 Tolumluğ bolup қатындың қаның емді јер сувар:*

*Өндүн нелүк жалбармадың қаш қата бердің тауар,
 Толұмлұғ болуп қатындың қаның емді иер сувар —*

*Қанша рет мал-мүлік бердің, әуелі неге жалбарынбадың,
 Қарулы болып аттандың, енді жерді суарар қаның...»*

(Бірнеше мәрте алым-салық төлеуден әуел баста неге жалтарып, жалбарынбадың? Енді қару-жаракты болып аттандың, беретін берешегінді тез әзірле, әйтпесе қаның жерді суарар).

«**تابانلۇغُ** *TABANLUĞ* ТАБАНЛҰҒ: (табанды).

«**تابانلۇغُ تەي** *Tapanluğ tevi*: Табанлұғ теви — Табанды түйе.»

«**توپۇنلۇغُ** *TOPUNLUĞ* ТОПҰНЛҰҒ: (топанды).

«**توپۇنلۇغُ تارىغُ** *Topunluğ tarığ*: Топұнлұғ тарығ — Топанды бидай; топаны көп астық.»

* Дұрысы «қорым» болуы керек. Броккельман да осылай түзетіп жазған.

بُدُنْلِيْغُ بُدُنْلِيْغُ BUDUNLYĞ BUKUNLYĞ БҮДҮНЛЫҒ БҮҚҮНЛЫҒ:

(ұрық-шәріпті).

«بُدُنْلِيْغُ بُدُنْلِيْغُ كِيْشِيْ» Budunluğ bukunluğ kişi: Бүдүнлүғ бұқүнлүғ киші — Ұрық-шәріпті адам.»

بَاكَانْلِيْغُ BAKANLYĞ БАҚАНЛЫҒ: (баканды).

«بَاكَانْلِيْغُ قَدِيْشُ» Bakaanluğ qadısh: Баканлығ қадзыш — Айылбасты қайыс.»

قَارِيْنْلِيْغُ QARINLYĞ ҚАРЫНЛЫҒ: (қарынды).

«قَارِيْنْلِيْغُ بَدُكُ» Bedük qarınlyğ er: Бедүк қарынлығ ер — Үлкен қарынды адам.»

قُرُنْلِيْغُ QURUNLUF ҚҰРҰНЛҰҒ: (құрымды).

«قُرُنْلِيْغُ اَءُ» Qurunluğ ev: Құрұнлүғ ев — Құрымды үй; түтін ыс, құрым басқан үй.»

سَاغِيْنْلِيْغُ SAĞYNLYĞ САҒЫНЛЫҒ: (сауынды).

«سَاغِيْنْلِيْغُ اَرُ» Sağynlyğ er: Сағынлығ ер — Сауынды (малы бар) адам; Сауыны бар адам.»

سُوْفُنْلِيْغُ SOFUNLUF СОҒҰНЛҰҒ: (сарымсақты).

«سُوْفُنْلِيْغُ تَاغُ» Sofunluğ tağ: Соғұнлүғ тағ — Сарымсақты тау; жуа өсетін тау.»

سَاْمَانْلِيْغُ SAMANLYĞ САМАНЛЫҒ: (сабанды).

«سَاْمَانْلِيْغُ اَرُ» Samanlyğ er: Саманлығ ер — Сабанды ер; сабаны бар адам.»

قَاغُنْلِيْغُ QAFUNLYĞ ҚАҒҰНЛЫҒ: (қауынды).

«قَاغُنْلِيْغُ اَرُ» Qağunlyğ er: Қағұнлығ ер — Қауыны бар адам.»

قَاكُنْلِيْغُ QUKUNLUF ҚҰҚҰНЛҰҒ: (ұшқынды).

«قَاكُنْلِيْغُ اُوتُ» Qukunluğ ot: Құқұнлүғ от — Ұшқынды от; ұшқыны, жалыны бар алау.»

قُلُنْلِيْغُ QULUNLYĞ ҚҰЛҰНЛЫҒ: (құлынды).

«قُلُنْلِيْغُ كِيْسْرَاقُ» Qulunlyğ kisraq: Құлұнлығ қысрақ — Құлынды қысрақ; құлыны бар байтал.»

Сонында «**لغ** ық/-лық» қосылған сөздер тәуелдік, меншіктілік мағынасында келеді. Аткарылған, орындалған іс мағынасын да білдіреді. Бұл тағы бірқатар түрлерге түрленеді. Талдап айтып өтпесе, түсініксіз болып қалады.

Олар мекен-жай атауларын білдіреді.

Біріншісі, иелік мағынасында келеді. Мысалы: «**بَدُكْ قَرْنَلِغْ آر**» *Bedyk* қағынлығы ер: Бедүк қарынлығы ер — Үлкен қарынды адам» (үлкен қарынның иесі); немесе «**آر سَمَنْلِغْ**» *Samanlyg* ер: Саманлығы ер — Сабанды адам» (сабанның иесі) деген секілділер.

Екіншісі, істелген іс мағынасында келетіндер. Мысалы: «**آر سَرِغْلِغْ**» *Saryglyg* ер: Сарығлығы ер — Сары ауруға ұшыраған адам»; «**قُرُغْلِغْ يا**» *Quruqlug ja*: Құрұғлуғ иа — Құрулы садақ; атуға әзір тұрған садақ» деген секілді.

Үшіншісі, мекен, орын-жай мағынасын аңғартатындар. Мысалы: «**تَرِغْلِغْ**» *Taryglag*: Тарығлағ — Егінжай, атыз, егістік»; «**تُرُغْلِغْ**» *Turuqlug*: Түрұғлуғ — Тұратын жер» деген секілділер.

Мынаны білу керек: бес әріпті сөздердің көпшілігі (әріптерді үстемелеу жолымен) үш әріпті есім сөздерден туындатылады.

«**غ** — ғ» әрпі мен «**ق** — қ» әрпі арқылы түзілген сөздерде мағыналық айырма бар.

«**ق** — қ» әрпімен аяқталғандары мен көрсеткен мағынада келеді.

«**غ** — ғ» әрпімен аяқталатындары тек орын-жайды білдіреді.

«**تَرِغْلِغْ**» *Taryglyg ev*: Тарығлығы ев — Тарылы үй; астықты үй;

«**تَرِغْلِغْ**» *Taryglyg*: Тарығлығы — Астық құйып сактайтын орын; камба;

«**قُرُغْلِغْ يا**» *Quruqlug ja*: Құрұғлуғ иа — Құрулы садақ;

كُرُنُغُ Қуғуғлуғ: Құруғлуғ — Құрулы» тәрізді.

Айқынырақ түсіну үшін оларды жеке-жеке бөліп айтқанды дұрыс көрдік. Түбірі есім болмаған сөздерде «لِغ -лығ/-лығы» қосымшасын ажыратып жазса да болады. «اَكْرُ بَلِغُ Балықлығ өғүз: Балықлығ өғүз — Балықты көл» дегенді «اَكْرُ بَلِغُ Балық ығ өғүз: Балық лығ өғүз — Балығы бар көл» деген секілді; «اَرُ بَرَقِغُ Вағак-ығ ег: Бараклығ ер — Баракты ер» дегенді «اَرُ بَرَقِغُ Вағак ығ ег: Барак лығ ер — Барак иті бар адам» деген секілді. Осы түрі жақсырақ. Өйткені, жазуға да, оқуға да ықшам, ыңғайлы.

بُرُنْدُكُ BURUNDUK БҮРҮНДҮК: (мұрындық).

«بُرُنْدُكُ Burunduk: Бұрұндүк — Мұрындық; тізгін, бұйда.»

بَسِينَجُкُ BASYINSHAK БАСЫНШАҚ: (жасқаншақ).

«بَسِينَجُкُ Basynshak ег: Басыншақ ер — Әлсіз адам; жасқаншақ адам.»

سَیْغِرِجُكُ SYGYRSHYK СЫҒЫРШЫҚ: қараторғай.

قَابِیْرِشَاكُ QABYRSHAK ҚАВЫРШАҚ: сандық; жәшік. Бұл сөз, бір жағынан, көбінесе, өлікті қоятын тақытқа қатысты айтылады.

قُذُرِجُكُ QUZURSHAK ҚҮДЗҮРШАҚ: қуыршақ. Қыз балалардың адамға ұқсатып жасап ойнайтын ойыншықтары.

قَارِیْنِشَاكُ QARYINSHAK ҚАРЫНШАҚ: құмырсқа. (Оғызша).
«قَارِیْنِشَاكُ Qaryinsha: Қарынша» деп айтылатыны да бар.

بَاҒЫРШАҚ БАҒЫРШАҚ: есек ер; (есектің ер-тоқымы).

تُولَارْسَاكُ TOLARSAK ТОЛАРСАҚ: аяқтың өкшесі. Әдетте малдың артқы сирағына қатысты айтылады.

بَاҒЫРСَاكُ BAҒЫRSAK БАҒЫРСАҚ: (бауырмал).

«بَاҒЫРСَاكُ Baғыrsak кіші: Бағырсақ кіші — Бауырмал кісі; аккөңіл адам.»

- بَغْرِسُق** BAĞYRSUK BAĞYPCYK: ішек; ішек-қарын.
- بَغْرِدَق** BAĞYRDAK BAĞYRDAK: қатындардың көкірекшесі.
- قُرُقُصُق** QURUFSAK ҚҰРҰҒСАҚ: құрсақ. Құстардың бөткесіне де осы сөз айтылады.
- بُتُرُفَاق** BUTURFAK БҮТҮРҒАҚ: пісте бітімді тікенді өсімдік, киімге, басқа да нәрселерге жабыса кетеді.
- تَپُزُفُق** TAPUZFUQ ТАПҮЗҒҰҚ: жұмбақ; (табыспак).
- تُوبُلُفَاق** TOBULFAK ТОБҮЛҒАҚ: дәрілік өсімдік.
- تُوبُلُفَاق** TOBULFAK ТОБҮЛҒАҚ: желтолғақ; кірне.
- سِیْدِرُفَاق** SYDYRFAK СЫДЫРҒАҚ: тұяқ. Аша тұяқты сиыр, қой, киік секілді малдың тұяқтары.
- قُدُرُفَاق** QUDURFAK ҚҰДҮРҒАҚ: шапанның артқы етегі.
- قَازِیْرُفَاق** QAZYRFAK ҚАДЗЫРҒАҚ: сүйел. Көп жұмыс істегеннен қолдың ойылып, онда пайда болатын қатты қабыршақ сүйел.
- بَادِیْشَلِیْق** BADYSHLYK БАДЫШЛЫҚ: (тірек).
«**بَادِیْشَلِیْق** **بَادِیْشَلِیْق** Badyshlyk жығаш: Бадышлық иығаш — Жүзім өрелеріне тиянақ, тіреу жасау үшін дайындалған ағаш».
- شَاشَالَاق*** ШАШАЛАҚ: сөзінде тұрмаушылық; алдаушылық.
- بَغْرِیْرَلِیْق** BAĞYIRLYK BAĞYIRLYK: шүрегей деген құс.
- تَآوَارَلِیْق** TAVARLYK ТАУАРЛЫҚ: мал-мүлік қойылатын жер. Қазына.
- تُرُكُلُك** TURUKLUK ТҮРҰҚЛҰҚ: арықтық; тұрықтық.
- تَارِیْغَلِیْق** TARYGLYK ТАРЫҒЛЫҚ: қамба; Астық құятын жер.
- شُوبُلْمَاق** SHOBULMAK ШОБҮЛМАҚ: алманың бір бөлегі; жартысы. (Атлық тілінде).

* Жазба нұсқада да, баспа нұсқаларда да анық шықпаған сөз.

جُمُوعَلُ ШОМУШЛУҚ, ШОМУШЛҮҚ: онашаланған шомылатын жер.

جِرْقَلُ ШАРУКЛУҚ, ШАРҮҚЛҮҚ: шарықтық тері; шарық тігуге әзірленген тері.

تَنْقَلُ TАНУҚЛУҚ, ТАНҮҚЛҮҚ: куәлік; куә болу.

تُفَاقِلُ ТУҒАҚЛЫҚ, ТҮҒАҚЛЫҚ: тығындық. Ыдыстың аузын тығындау үшін дайындалған ағаш.

سَتِغَلِیْ САТЫҒЛЫҚ, САТЫҒЛЫҚ: (сатылатын).

«**سَتِغَلِیْ نَانُكُ** Сатығылық нең: Сатығылық нең — Сатуға дайындалған нәрсе.»

سَرِغَلِیْ SАРЫҒЛЫҚ, САРЫҒЛЫҚ: сарылық; бірдененің сарылығы.

سِرْقَلُ СЫРУҚЛЫҚ, СЫРҮҚЛЫҚ: (сырықтық).

«**سِرْقَلُ یَغَاشُ** Сыруқлық жығаш: Сыруқлық ийғаш — Сырықтық ағаш.»

سُفُقَلُ SОҒУҚЛЫҚ, СОҒҮҚЛЫҚ: (суықтық).

«**سُفُقَلُ نَانُكُ** Соғуқлық нең: Соғуқлық нең — Суықтық үшін дайындалған нәрсе.»

قَبَاقِلُ ҚАВАҚЛЫҚ, ҚАБАҚЛЫҚ: аскабак өсетін жер.

قَدَاقِلُ ҚАДАШЛЫҚ, ҚАДАШЛЫҚ: достық; ағайындық.

قُرُقَلُ ҚУРУҒЛЫҚ, ҚҮРҮҒЛЫҚ: құрғақтық.

قُرُقَلُ ҚУРУҒЛУҚ, ҚҮРҮҒЛҮҚ: жақ, жебе салынатын қапшық. Осы сөзден алынған «**كِبِشُ قُرُقَلُ** Кіш қуғуғлуқ: Кіш құрғуғлүк» сөзі де садақ, оқ қалтасы дегенді білдіреді. (Қорамсақ. А. Е.)

قَیْقَلُ ҚАШЫҚЛЫҚ, ҚАШЫҚЛЫҚ: қасықтық.

«**قَیْقَلُ مُنْغُزُ** Қашықлық мұңғүз:

Қашықлық мұңғүз — Қасықтық мүйіз (қасық жасауға әзірленген мүйіз.)

سَرَنْقَلُ SАРАНЛЫҚ, САРАНЛЫҚ: сарандық; бітнәлік.

Жырда былай деген:

نَكِينٌ تَتَرُّ بِكَلِمِمْ أَوْزِي بِمِمْسِ
سَرَنْلِقِيْنِ يِيغْلِمْسِ اَلْتَنْ يِغَارُ

*Неңін tutar beklejü özi jemes,
Saranлықын jıglajı altun jıgar:*

*Неңін тұтар беклеуі өзі иемес,
Саранлықын иыглау алтын иыгар —*

*Өзі жемей, мүлкін (нәрсесін) қатты тұтады,
Сараңдықпен жылап, алтын жияды.»*

(Кісі құлқы турасында айтады: Өзі жемей, игілігін көрмей, нәрсесін қатты ұстайды; Сарандықпен, көз тоймаушылықпен жылап, еңіреп жүріп, алтын жинайды; Алтын жиып, ақыры тастап кетеді (о дүниеге).)

كُفُنُلُقْ ҚАҒУНЛУҚ, ҚАҒҰНЛҰҚ: қауындық; қауын өскен жер.

قُونُقْلُقْ ҚОНУҚЛУҚ, ҚОНҰҚЛҰҚ: (қонақтық).

«**قُونُقْلُقْ** Қонуқлук ев: Қонұқлұқ ев — Қонақтық үй; қонақ түстенетін үй.»

تَافُزْمَاقْ ТАҒУЗМАҚ, ТАҒҰЗМАҚ: (тайпақ).

«**تَافُزْمَاقْ** Тағузмақ ег: Тағұзмақ ер — Бәкене адам; тайпақ адам.» «**غ** — **ғ**» әрпінің орнына «**ق** — **к**» әрпі айтылады. Басқаларға да осылай қолданылады.

مُفُزْمَاقْ МУҒҰЗҒАҚ, МУҒҰЗҒАҚ: бал арасына ұқсайтын шыбын. (Арғуша).

Бұл бөлімдегі сөздер бес түрлі сипатқа бөлінеді.

Біріншісі, етістіктен жасалған есімдер: «биіктік, үлкендік, ұлықтық» мағынасындағы «**اَلْمَلُوقْ** Улуғлук: Ұлұғлұқ» сөзі ұлғайды, үлкен болды деген мәндегі «**اَلْمُفَازِي** Улғазты: Ұлғадзты» етістігінен туындаған. «Құрғақтық» мағынасындағы «**اَلْقُرُغْلُقْ** Қуғуғлук — Құрұғлұқ» сөзі де

«**قۇرۇندې نانك**» Қуғұнды нең: Құрынды нең — Қураған нәрсе» деген сөзден алынған.

Екіншісі, басқа бірдеме жасауға дайындалған нәрсенің аты болып келеді: «**سۈرۈقلۈق ىغاش**» Сығұқлұқ жығаш: Сырұқлұқ иығаш — Сырықтық ағаш; сырыққа, тіреуге дайындалған ағаш»; «**تۇقانىق ىغاش**» Туқаклық жығаш: Тұқаклық иығаш — Тығындық ағаш, суды таза сақтау үшін ыдысты тығындауға дайындалған ағаш» дегендер секілді.

Үшіншісі, бір нәрсенің өсіп-өніп, толысатын жері мағынасында қолданылады: «**قەۋىلىق**» Қаваклық: Қабақлық — Асқабақтық, асқабақ өсетін жер»; «**قاۋىنلىق**» Қағұнлұқ: Қағұнлық — Қауындық; қауын өскен жер» дегендер секілді.

Төртіншісі, аталған мән-мағыналардан мүлде өзгеше таза есім мәнінде келетін сөздер:

«**باغىرلىق**» Бағығлак: Бағырлақ — Шүрегей»; «**سۈرۈچۈق**» Сығығшиқ: Сығыршұқ — Қараторғай» дегендер тәрізді.

Бесіншісі, түйық рай орнындағы сөздер:

«**تۈرۈقلىق**» Туғұғлұқ: Түрүқлұқ — Арықтық» деген секілді.

Бұл қағидалар осы секілді сансыз есімдерге ортақ. Ешқандай сөз бұл қағидадан тыс қалмайды.

كىرىتلىك KIRITLIG KIPITLIG: кілтті.

«**كىرىتلىك قەۋىق**» Kiritlig қауғ: Кірітліг қауғ — Кілтті қақпа; Кілттеулі есік.»

كۈزەتلىك KYZETLIG KYZETLIG: (күзетулі).

«**كۈزەتلىك نانك**» Kuzetlig нең: Күзетліг нең — Күзетілген нәрсе; күзетулі нәрсе.»

شۈكۈتلىك ШӨКҮТЛҮК ШӨКҮТЛҮК: тайпақтық; тапалдық.

سۈگۈتلىك SÖGYTLYK СӨГҮТЛҮК: талтоғай. Тал тоғай өскен жер.

Соны «**ك** — к» әрпімен аяқталса, осы мағынаны білдіреді де, «**ن** — г» әрпімен бітсе, «талды адам, талы бар адам» деген мағынаны білдіреді.

كُوزْجَلِكْ KÖZYŞLYK КӨЗҮШЛҮК: (көзелік).

«**كُوزْجَلِكْ تِتِكْ** Közyşlyk titik: Көзүшлүк тітік — Көзе жасауға әзірленген лай балшық.» Ақырғы әрпі жұмсақ «**ن** — г» әрпіне аяқталса, «көзәлі адам; көзе иесі» деген мағынаны аңғартады.

تَمِرْلُكْ TEMYRLYK ТЕМҮРЛҮК: темірді балкытып, айырып алатын жер. Сөз соны жұмсақ «**ن** — г» әрпімен аяқталса, «темір иесі; темірлі адам» мағынасын білдіреді.

كُومِرْلُكْ KÖMYRLYL КӨМҮРЛҮК: көмір алу үшін жағылатын ағаш; не көмір қоятын жер. Сөз соны жұмсақ «**н** — г» әрпімен бітсе, «көмір иесі» дегенді білдіреді.

تَپِزْلِکْ TEPİZLIK ТЕПІЗЛІК: көре алмастық; іштарлық.
«**أَنِکْ تَپِزْلِکِ کِمَا تَلْقَارْ** Аның tepizliki kimgе talqar: Аның тепізлігі кімге талқар — Оның іштарлығы кімге зиян тигізеді?»

تِطِزْلِکْ TITIZLIK ТІТІЗЛІК: кермектік, қышқылдық.

بُوشِنْچَکْ BUŞINÇEK БҮШІНЧЕК: жүзім шоғы.
(Бір шок жүзім. А. Е.) (Кенжекше).

تَگِرْمَکْ TEGİRMEK ТЕГІРМЕК: түйеге екі жағынан тендеп артылатын кебеже. Оғыздар оны «**أُگِرْمَکْ** Ügürmek: Үгүрмек» дейді.

شَکْیُرْتُکْ ŞEKYRTYK ШЕКУРТУК: пісте.

к_ер_ез_лі_к KEPEZLIK КЕПЕЗЛІК: мақталық; мақта егілетін жер. Адамға қатысты айтса, «**آرْ ک_ер_ез_лі_ک** Kepezlig er: Кепезліг ер — Мақтасы бар адам» дейді.

بَدِزْلِکْ BEZIZLIG БЕДЗІЗЛІГ: безендірілген.

«**بَعِزْلِكِ** **Bezizlig ev:** Бедзізліг ев — Безендірілген үй.»

كِيْزِلِكِ KIZIZLIK КІДЗІЗЛІК: кигіздік.

«**كِيْزِلِكِ** **Kizizlik jun:** Кідзізлік иуң — Кигіздік жүн.» Сөздің соны жұмсақ «**ج** — **г**» әрпіне аяқталса, «кигіз иесі» деген мағынаны білдіреді.

تَكْزِلِكِ TEKYZLYK ТЕКҮЗЛҮК: қасқа; қасқа ат.

Мақалда былай айтылған:

«**اَتِ تَكْزِلِكِي اَي بُلْمَاسِ** **At tekyzliki aj bolmas:** Ат текүзлікі ай болмас — Ат қасқасы ай болмас.» Бұл мақал кішкене ғана істі үлкен, зор істің орнына қойғысы, лайықсыз жоғары көрсеткісі келетіндерге қарата айтылады.

سَمِيزْلِكِ SEMIZLIK СЕМІЗЛІК: семіздік.

كُؤْزِلِكِ KÖVEZLIK КӨБЕЗЛІК: кердендік; мекерлік.

Шайырда былай депті:

« **اِغْتَبِ اَتَا اَنَانُكُنْكَ سَهْلَرِنِي قَدْرَا**
تَنَّا قُبُّ مَلْبُ كُؤْزِلِكِ قَلْنَبُ بِنَا قُتْرَا

*Eshir ata anañnyң savларыны қадырма,
Нең қут bulur көvezlik қылпыр жапа қутурма:*

*Eshin ata anañnyң savларыны қадырма,
Нең қут бұлуп көvezлік қылпыр иана қутурма —
Ата-анаñnyң айтқандарын тыңда, қайтарма,
Қутты, дүние-мүлікті болсаң, кердеңдеме және
құтырма!»*

جَجَكْلِكِ ШЕШЕКЛІК ШЕШЕКЛІК: гүлзар; гүл-шешек өскен жер.

كَبَكْلِكِ КЕБЕКЛІК КЕБЕКЛІК: кебектік. Кебек еленетін, кебек қойылатын жер, камба. Сөздің соны жұмсақ «**ج** — **г**» әрпімен аяқталса, «егесі, иесі» деген мәнді білдіреді.

تُؤْبَكْلِكِ ТҮБЕКЛІК ТҮБЕКЛҮК: түбектік. Ортасын тесіп қуыстап

түтік істеу үшін әзірлеген тал. Оның аузына ағаш, не баскадай кішкене түйіршіктерді салып, үрлеп күс атады.

بِتِكْلِكْ BITIKLIK БІТІКЛІК: (жазуға әзірленген нәрсе).

«بِتِكْلِكْ نَانِكْ» Bitiklik нең: Бітіклік нең — Жазу жазуға дайындалған нәрсе.» Сөздің соңы жұмсақ «ء — г» әрпімен аяқталса, «жазу егесі, жазу иесі» деген мәнді білдіреді.

كُدُكْلِكْ KEDYKLYK КЕДҮКЛҮК: (сулыққа әзірленген...)

«كُدُكْلِكْ كِدِزُ» Kedüklyk kiziz: Кедүклүк кідзиз — Жаңбырлық кигіз; Сулық жасау үшін дайындалған кигіз.» Сөз соңы жұмсақ «ء — г» әрпімен аяқталса, «сулық иесі» деген мағынаны білдіреді.

كُزُكْلِكْ KYZYKLYG КҮДЗҮКЛҮГ: «كُزُكْلِكْ اِبْشَلِغْ» Ышлығ күзүклүг ег: Ышлығ күдзүклүг ер — Іс басты адам; ісі бар адам.» «كُزُكْلِكْ» Күзүклүг — Күдзүклүг» сөзі жеке-дара қолданылмайды.

تِرِكْلِكْ TEREKLIK ТЕРЕКЛІК: теректік; терек өскен жер. Соңы жұмсақ «ء — г» әрпімен аяқталса, «терек иесі» деген мәнді білдіреді.

كِرِكْلِكْ KEREKLIK КЕРЕКЛІГ: керекті.

«بُو نَانِكْ اَلْ بِزِكا كِرِكْلِكْ» Bu нең ol bizge kereklig: Бұ нең ол бізге керекліг — Бұл бізге керекті нәрсе.»

بِشِكْلِكْ BESHIKLIG БЕШІКЛІГ: бесіктік.

«بِشِكْلِكْ اُرَاغُتْ» Beshiklig uragut: Бешікліг ұрағұт — Бесіктік қатын; еметін баласы бар қатын.»

تَشِكْلِكْ TOSHEKLIK ТӨШЕКЛІК: төсектік.

«تَشِكْلِكْ بَرَجِنْ» Tösheklig barşın: Төшеклік баршын — Төсектік жібек мата»; Төсек, не соған ұқсас нәрселерді тігуге дайындалған жібек мата. Соңғы әрпі жұмсақ «ء — г» әрпімен аяқталса, «төсек иесі» деген мағынаны білдіреді.

- كُوشِكْلِكْ** KÖŞIKLIG KÖŞIKLİG: (көленкелік).
«**كُوشِكْلِكْ** Kөшіklig jer: Көшіkліг иер — Көленкелі жер; сая жер.»
- تِيكْلِكْ** TIKIKLIG TIKIKLİG: тігілген.
«**تِيكْلِكْ** Tikiklig ton: Тікіkліг тон — Тігілген тон; тігулі тон.»
- تۆкүкْلүг** TÖKYKLYG TÖKYKLYG: (төгілген).
«**تۆкүкْلүг** Tөкүklyg тагығ: Төкүклүг тарығ — Төгілген тары; сактаулы бидай.» Баскаларға да осылай колданылады.
- بِيكْلِكْ** BILEKLIG БЛЕKЛІГ: білекті.
«**بِيكْلِكْ** Kүшлүг bileklig кіші: Күшлүг білектіг кіші — Күшті білекті кісі; білегінің күші бар кісі.»
- بِيکْلِكْ** BILIKLIG БІЛІKЛІГ: білікті, білімді.
«**بِيکْلِكْ** Biliklig кіші: Біліkліг кіші — Білікті кісі; білімді кісі.»
- بِيلِكْلِكْ** BELIKLIG БЕЛІKЛІГ: пілтелік.
«**بِيلِكْلِكْ** Beliklig kerez: Беліkліг кепез — Пілтелік мақта; пілте істеуге әзірленген мақта.»
- көлүкْلүг** KÖLYKLYG KÖLYKLYG: (көлікті).
«**көлүкْلүг** Kөлүklyg ег: Көлүклүг ер — Көлікті адам; Жүк артатын, не мінетін көлігі бар адам.»
- көлікْلік** KÖLIKLIK KÖLIKLIK: көленке.
«**көлікْلік** Kөлікlig jer: Көлікліг иер — Көленке жер; сая жер.»
- бүрүншүк** BYRYNŞYK БҮРҮНШҮК: бүркеншік. Катындар бүркенетін нәрсе.
- бiлiншөк** BILINŞEK БІЛІНШЕК: ұры колынан біліну; ұрланған нәрсенің танылуы.
«**бiлiншөк** Bilinşek neң: Біліншек нең — Бі-

лінген нәрсе; танылған нәрсе». «**بِلْتَجِكَ بِلْدِي** Bilinшек bildi: Біліншек білді — Ұрланған малды иесі ұры қолынан таныды, білді.»

تَرْتَجِكَ

TERINŞEK TERINŞEK: қатындардың желбегей, жеңсіз сырт киімі. (Оғызша).

Бұл бөлімдегі сөздер бес түрлі жолмен бөлінеді:

Біріншісі, бірдененің өсіп-өнген жерін, мекен-жайын білдіретін сөздер.

Мысалы: «**سُغُوتْلُكْ** Söğütlyk: Сөгүтлүк — Тал тоғайлы жер; тал тоғай өскен жер»; «**كَبَكْلُكْ** Kereklik: Кепеклік — Кебек қойылған жер» деген тәрізді.

Екіншісі, басқа бірденені істеп, дайындауға лайықтап, арнайы әзірлеп қойған нәрсенің атын білдіреді.

Мысалы: «**تُشַكْلُكْ بَرَجِنْ** Tөшекlik бағшын: Төшеклік баршын — Төсек-орындық жібек мата; төсек-орын, көрпе-жастық тігу үшін дайындалған жібек мата.» «**بۇ يىغاش ол қаруғқа тіреклік: Бұ иығаш ол қапұғқа тіреклік — Бұл қақпаға тірек қылу үшін дайындалған ағаш»** дегендер секілді.

Үшіншісі, адамның мінез-құлқын, табиғатын білдіретін тұйық райлы сөздер.

Мысалы: «**كُؤۈۈزۈۈكْ** Kөۈۈۈzۈۈk: Көۈۈۈzۈۈk — Төк-қаппарлық; кердендік»; «**يۈۈگۈۈكْ** Jigitlik: Иігітлік — Жігіттік» деген секілді.

Есімдер жоғарыдағыдай үш мәнде келсе, күллі түрік тілдерінде түгелдей қатаң «**ن** — к» қолданылады, одан басқаша болмайды.

Төртіншісі, аталған нәрсенің иесі мағынасында кездеседі.

Мысалы: «**بۈۈلۈۈكۈۈكْ آرۈۈ** Bileklik er: Білекліг ер — Білекті адам; білегінің күші бар адам»; «**بۈۈلۈۈكۈۈكْ آرۈۈ**

Bitiklig er: Бітікліг ер — (қолында) жазуы, хаты бар адам» дегендер секілді. Бұл арабшадағы «رَجُلٌ نَائِرٌ وَلَايِنٌ» түріне ұқсайды.

Бесіншісі, істелген, атқарылған істі білдіретін сипаттағы сөздер.

Мысалы: **بِإِلْكِ كَفِيَّ** **أَرَا أَلْكُكُ أَزْ** Bilik кіші аға үлүкүг ол: Білік кіші ара үлүкүг ол — Білік кісілер арасында үлестірілген ол (ақыл кісілер арасында таратылған ол); **تُخَانُ تُعْكُكُ** Төшекліг төшек: Төшекліг төшек — Төселген төсек; төселген көрпе» мағынасында.

Соңғы екі мағынада сөздің соңында жұмсақ «**ن** — г» әрпі қолданылады. Одан басқа үлгіде болмайды.

Жоғарыда айтылған түбірі үш әріпті есімдерден кейінгі бапта келтірілген мысалдарға (яғни құрамында «**س** — к» әрпі бар, иә жалпы жұмсақ дыбысты сөздерге) «**لِك** -lik/-лік» қосылады. Алдыңғы бапта келтірілген мысалдарға (яғни құрамында «**ق** — қ» әрпі бар, иә жалпы қатаң дыбысты сөздерге) «**لِق** -lyқ/-лық» қосылады.

Бұл бес сипатты білдіру үшін төрт әріпті, бес әріпті түбір есімдердің «**ق** — қ» әрпімен келетіндеріне, яғни жалпы қатаң дыбысты сөздерге «**لِق** -lyқ/-лық» қосылады. «**ن** — к» әрпімен келетіндеріне, яғни жалпы жұмсақ дыбысты сөздерге «**لِك** -lik/-лік» қосылады.

Бұл күллі түрік тілі үшін ортақ, өзгермейтін қағида.

ЕКІНШІ ӘРПИ ХАРАКАТТЫ, ҮШІНШІ
 ӘРПИ СҮКҮНДІ **فَعْلَانُ** ФӘӘЛЛАН
 СЕКІЛДІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

بَلَقَجْنُ BALЫҚШЫН БАЛЫҚШЫН: балықшы.* Балықпен қоректенетін ақ құс. Оны араб тілінде: «**مَالِكُ الْعَزِينِ** Қазна иесі» дейді.

جُفْرَدَانُ SHUFURDAN ШҮҒҰРДАН: жар; жарқабақ. Сел орып, шұқырлап кеткен жер.

قَرُغْجَيْنُ QORUҒЖЫН ҚОРҰҒЖЫН: қорғасын. Оғыздар бірнеше әрібін түсіріп, «**قُشُونُ** Қошун: Қошұн» дейді.

بَدْرَسِينُ BÖDYRSIN БӨДҮРСІН: бөдене. Жырда былай келген:

أَنْزَمْتُكَ بَدْرَسِينُ

أَوْتِي أَنْكَ جَقْلَنُورُ

Өзүм менің bodyrsin,
 Оты аның шақланур:

Өзүм менің бодүрсін,
 Оты аның шақланұр —

Менің өзім бөдене,
 Оның оты шалқытқан.»

(Махаббат сезімін сипаттап айтқаны: Менің өзім бөдене секілді оның махаббат жалынында дірілдеп, шыр айналамын.)

تَتَفَعَانُ TAVYSHҒAN ТАВЫШҒАН: қоян.

«**تَتَفَعَانُ يَلِي** Тавышған жылы: Тавышған иылы — Қоян жылы.» Түрік халықтарының жыл санауы бойынша он екі мүшелдің бірінің аталуы.

تَتَفَعَانُ TAVUШҒAN ТАВҰШҒАН: «**تَتَفَعَانُ أَكْرُ** Tavushған өгүз: Тавұшған өгүз — (Тавұшқан өзені. А. Е.) Ұш шахарына ағатын бір өзеннің аты.»

* Көкқұтан. А. Е.

جَبْتَانُ ШАРЫТҒАН ШАПЫТҒАН: шабатын.

«بُوَ یتِ ۆل کِشِیْگِے کَا جَبْتَانُ» Bu یت ol kishiğe şarıtğan: Бұ یت ол кішіге шапытған — Бұл кісіге шабатын ит ол.»

جَبْتَانُ ШАРЫТҒАН ШАПЫТҒАН: шабатығұн.

«جَبْتَانُ آر» Шарытған ер: Шапытған ер — Шабатығұн адам.» (Ұйғырша).

سَبْتَانُ САРЫТҒАН САПЫТҒАН: сипақтататын.

«بُوَ آتِ ۆل قُدْرُقُ سَبْتَانُ» Bu at ol kizguk sarıtğan: Бұ ат ол құдрұқ сапытған — Бұл үнемі құйрығын сипақтататын ат ол.»

Қарны ашқанда, не иесін көргенде құйрығын сипақтататын итке де осы сөз қолданылады.

قَدْتَانُ ҚАЗЫТҒАН ҚАДЗЫТҒАН: (бойын имейтін, қасарысқан. А.Е.).

«قَدْتَانُ آر» Қазытған ер: Қадзытған ер — Ешкімге бой ұсынбайтын (басын имейтін) адам.» Басы қатты малды да осы сөзбен білдіреді.

تَرْتَانُ ТАРЫТҒАН ТАРЫТҒАН: ектіретін.

«بُوَ یر ۆل تِلِمْ تَارِغُ تَرْتَانُ» Bu er ol telim tarıg tarıtğan: Бұ ер ол телім тарығ тарытған — Бұл мол астық ектіретін ер.»

قُرْتَانُ ҚҰРЫТҒАН ҚҰРЫТҒАН: кептіретін; қурататын.

«بُوَ یر ۆل تِلِمْ ۆزүм قُرْتَانُ» Bu er ol telim үзүм қурытған: Бұ ер ол телім үзүм құрытған — Бұл көп жүзім кептіретін ер ол.» Басқа нәрселерді кептіргенде де осы сөз қолданылады.

تُزْتَانُ ТОЗЫТҒАН ТОЗЫТҒАН: тозандататын.

«بُوَ آتِ ۆل تِلِمْ تُبْرَاقُ تُزْتَانُ» Bu at ol telim топрақ тозытған: Бұ ат ол телім топрақ тозытған — Бұл топырақты көп тозандататын (шандататын) ат ол.»

بُشْتَانُ БОШУТҒАН БОШУТҒАН: босататын.

«بُوَ أَوْلَى الْقَرِينِ بِمُتْنَانٍ» Bu ot ol қағын бошутған:
Бұ от ол қарын бошутған — Бұл ішті босататын дәрі ол.» Қатты нәрсені жұмсартып босатқанда да осы сөз қолданылады.

تَمْتِنَانُ ТАШЫТҒАН ТАШЫТҒАН: тасытқан.

«بُوَ أَوْلَى الْعِيْنِ تَمْتِنَانٍ» Bu er ol evіне telim tavар ташытған: Бұ ер ол evіне телім тауар ташытған — Бұл үйіне көп тауар тасытатын адам.» Басқа нәрселерді тасытқанда да осы сөз қолданылады.

تَمْتِنَانُ ТАШЫТҒАН ТАШЫТҒАН: тасыттыратын, тасытатын.

«بُوَ أَوْلَى الْأَشْيِ تَمْتِنَانٍ» Bu ot ol ашығ ташытған: Бұ от ол ашығ ташытған — Бұл от ыдысты тасытқан; (қазанды тасытатын осы от)».

قَمْتِنَانُ ҚАШЫТҒАН ҚАШЫТҒАН: қасытқан; қасытатын.

«بُوَ أَوْلَى الْعَيْنِ قَمْتِنَانٍ» Bu er ol etін қашытған: Бұ ер ол etін қашытған — Бұл etін қасытатын адам ол».

تَقْتِنَانُ ҚАҚЫТҒАН ҚАҚЫТҒАН: ашуландыратын.

«بُوَ أَوْلَى الْمَنِي تَقْتِنَانٍ» Bu er ol menі tutшы қақытған: Бұ ер ол мені тұтшы қақытған — Бұл мені үнемі ашуландыратын (ашуымды келтіретін) адам ол».

قَلْتِنَانُ ҚАЛЫТҒАН ҚАЛЫТҒАН: қарғытатын.

«بُوَ أَوْلَى الْأَتْنِ قَلْتِنَانٍ» Bu er ol атын telim қалытған: Бұ ер ол атын телім қалытған — Бұл үнемі атын қарғытатын адам ол; (бұл адам үнемі атын қарғытады).»

قَمْتِنَانُ ҚАМАТҒАН ҚАМАТҒАН: қарықтырған.

«بُوَ كُنْ أَوْلَى كَوْمِ قَمْتِنَانٍ» Bu күн ol көз қамытған: Бұ күн ол көз қамытған — Бұл көзді қарықтыратын күн ол.»

قَوْمْتِنَانُ ҚОМЫТҒАН ҚОМЫТҒАН: сағындыратын.

«أَغْلَىٰ مَنِيَّ أَتَاكَ فُتْنَانٌ أُلٌّ» Oғul meni evge komıtƣan ol: Оғұл мені евге комытƣан ол — Маған үйді сағындыратын ұл ол.» Баска нәрселерді сағынғанда, аңсағанда да осы сөз қолданылады.

قَتْنَانٌ KANATƢAN ҚАНАТƢАН: қанататын.

«بُؤَاتُ أَلٍ بُرْنٌ قَتْنَانٌ» Bu ot ol burun kanatƣan: Бұ от ол бұрүн қанатƣан — Бұл мұрын қанататын дәрі ол.»

قَتْنَانٌ ҚАНЫТƢАН ҚАНЫТƢАН: қандыратын; қанағаттандыратын.

«أَلٌّ أَرِكٌ قَتْنَانٌ» Əgdi ol erig qanıtƣan: Əгді ол еріг қанытƣан — Адамды қанағаттандыратын мадақ сөз ол.»

بَطْرَفَانٌ BATURƢAN БАТҰРҒАН: батыратын; жасыратын.

«بُؤ كَيْسِي أَلٌّ سَوْزٌ بَطْرَفَانٌ» Bu kişii ol söz baturƣan: Бұ кіші ол сөз батұрған — Бұл сөз жасыратын адам ол.» Басқаларға да солай қолданылады.

تَطْرَفَانٌ TATURƢAN ТАТҰРҒАН: татыратын.

«بُؤَ أَرِ أَلٌّ أَشٌّ تَطْرَفَانٌ» Bu er ol aş taturƣan: Бұ ер ол аш татұрған — Бұл қонакқа, басқаларға ас татыратын адам ол.» Басқаларға да сондай. Жырда былай деп келген:

«أَرْدِي أَشِيْنَ تَطْرَفَانٌ
بَثْلَقُ يَغِيْغُ قَجْرَانٌ
أَغْرَقُ سُوْجِيْنَ قَيْتْرَفَانٌ
بَسْتِي أَلٌّ أَخْتَرُوْ

*Erdi aşын taturған,
Javlақ jaғығ қаширған,
Oelақ sysin қajtарған,
Basty өлүм аxtару:*

*Erdi aşын татұрған,
Иавлақ иағығ қаширған,*

*Оғрақ сүсін қайтарған,
Басты өлүм ахтару —*

*Ер еді асын татырған,
Зұлым жауды қашырған,
Оғрақ қолын қайтарған,
Өлім басып жанышты!»*

(Бір кісінің өліміне қайғырып, өкінеді: Ол қонақтарына ас татыратын ер еді; Жауыз жауды қашырған еді; Оғрақ әскерін кері қайтарған еді; Ақыры ажал жаншып басын жерге тықты).

تَبْرُفَانُ TOPURFAN ТОПҰРҒАН: (шандақ, борпылдақ).

«**تَبْرُفَانُ** تورۇفان jer: Топұрған иер — Борпылдақ жер; аяқ басса шаңы шығатын шандақ жер.»

سُبْرُفَانُ SUBUZFAN СҮБҰЗҒАН: кәпірлердің моласы.

Мұсылман еместер жерленген зират.

Мақалда былай айтылған:

«**سُبْرُفَانُ** **اَوْ بُلْمَاسُ** **تَبْرُفَانُ** **دَا اَتْ بُلْمَاسُ** Subuzfanda ev bolmas, topurfanda av bolmas: Сүбұзғанда ев болмас, топұрғанда ав болмас — Молода үй болмас, тозанды жерде аң болмас.» Тіріге мола үй болмайды. Қуан, шандақ жерде аң тұрмайды. Аң шөбі бітік, суы мол шүйгін жерде болады.

قَبْرَانُ ҚАРАҒАН ҚАПАҒАН: ұшық; бөрткен. Бұл денені қызартып, қышытып шығатын ұшық.

قَاتُرَانُ ҚАТУРҒАН ҚАТҰРҒАН: қунақы.

«**قَاتُرَانُ** **بُوَ اَز اَلْ اَكْفَرِ قَاتُرَانُ** Bu er ol үкүш қатурған: Бұ ер ол үкүш қатұрған — Бұл көп күлетін, қунақы адам ол.»

قُورَانُ ҚОПҰРҒАН ҚОПАҒАН: қопаратын.

«**قُورَانُ** **بُوَ اَز اَلْ تَاشِغِ يِرْدَنِ قُورَانُ** Bu er ol ташығ jerden қорұған: Бұ ер ол ташығ иерден қопұрған — Бұл тасты жерден қопаратын адам ол». Басқаларға да осы сөз қолданылады.

تۇزغان TOZURFAN ТОДЗҮРҒАН: тойдыратын.

«**بۇ آز آل آچغ تۇزغان**» Bu er ol aшығ тозуған: Бұ ер ол ашығ тодзүрған — Бұл асқа тойдыратын адам ол». Дұрысы: «**تۇزغان** Тозуған: Тодзүрған» болады.

сызған SYZYRFAN СЫДЗЫРҒАН: тілетін; сылатын.

«**بۇ аз آل ызғым ызған**» Bu er ol сызғым сызыған: Бұ ер ол сызрым сызырған — Бұл таспатілетін адам ол.» Бірдеңені тілетін адамның барлығына осы сөз қолданылады.

қайтарған QAJTARFAN ҚАЙТАРҒАН: қайтаратын; қайыратын.

«**бұ алп ол жағыны қайтарған**» Bu alp ol жағыны қайтарған: Бұ алп ол жағыны қайтарған — Бұл жауды қайыратын алып ол.»

қашған KASHURFAN ҚАШҮРҒАН: қашыратын.

«**бұ аз ал қонқы қашған**» Bu er ol қонқы қашуған: Бұ ер ол қонқы қашуған — Бұл қонақты қашыратын (бездіретін) адам ол.» Басқаны бездіргенде де осы сөз айтылады.

қашқан KASHURFAN ҚАШҮРҒАН: қашыратын.

«**бұ аз ал кіші қашқан**» Bu er ol кіші қашуған: Бұ ер ол кіші қашуған — Бұл адамды қашыратын (бездіретін) адам ол; Демек, алдына келген адамды тәкәппарланып, түсі бұзылып, жақтырмай қуатын адам.»

қадған QADZYRFAN ҚАДЗЫРҒАН: қайыратын.

«**бұ аз ал ерен бойнын қадзырған**» Bu er ol ерен бойнын қазыған: Бұ ер ол ерен бойнын қадзырған — Бұл ерлердің мойнын қайыратын адам ол.»

ташған TASHURFAN ТАШҮРҒАН: тасытатын.

«**бұ от ол ашыч ташуған**» Bu ot ol ашыч ташуған: Бұ от ол ашыч ташуған — Бұл ыдысты та-

сытатын от ол.» Сел, ағын хәуіз суын тасытса да, осы сөз қолданылады.

قَاقُرْفَانُ KAKURFAN ҚАҚҰРҒАН: май қосын тандырда, не ошаққа пісірілген нан.

قَاقُورْفَانُ KAVURFAN ҚАВҰРҒАН: қысатын; қусыратын.
«بُو بِلَازُكْ اَلْ بِلَکْ قَاقُورْفَانُ» Bu bilezyk ol bilek kavur-
ған: Бұ білезүк ол білек қавұрған — Бұл білекті қысатын білезік ол.»

تَامُورْفَانُ TAMURFAN ТАМҰРҒАН: таматын.
«بُو اُغُلُّ اَلْ بُرْنِي تَامُورْفَانُ» Bu oғul ol burnы tamur-
ған: Бұ оғұл ол бұрны тамұрған — Бұл мұрны та-
матын (мұрнынан қан таматын), қанайтын ұл ол.»

سَافِيزْفَانُ SAFYZFAN САҒЫЗҒАН: сауысқан.

قُدُورْفَانُ KUZURFAN ҚҰДЗҰРҒАН: құйысқан.

تُرُوشْفَانُ TURUSHFAN ТҰРҰШҒАН: тұрысатын.
«بُو اَرْ اَلْ كِشِي بِيْرَلَا تُرُوشْفَانُ» Bu er ol kiші
birle tutшы turushған: Бұ ер ол кіші бірле тұтшы
түрүшқан — Бұл үнемі адамдармен тұрысатын
ер ол.»

سَاتِيفْغَانُ ALIFGHAN АЛЫШҒАН САТЫШҒАН АЛЫШҒАН:
алысатын-сатысатын.

«اَلَا رِ اِكْمِ تَتَارُ سَاتِيفْغَانُ اَلِغْغَانُ لَارْ اَلْ» Olar ikki
tavar satyshған алыshғанлар ол: Олар іккі тауар
сатыshған алыshғанлар ол — Ол екеуі тауар алы-
сып-сатысатындар ол.» Бұл сөздің «سَاتِيفْغَانُ»

سَاتِيفْغَانُ Satyshған tavyshған: Сатыshған tavysh-
ған» деген түрі де бар. Бұл «سَاتِيفْغَانُ Sattы: Сатты»,
«تَاوْدِ Tавды: Тавды — Пайдаланды» сөздерінен
алынған. «Сатты да пайда тапты» дегенді біл-
дірмекші.

بَاҚЫШْفَانُ BAQYSHFAN БАҚЫШҒАН: бағысатын, бағысқан.

«أَلْ كَيْفِ بِيْرَا بَقْفَنَانُ أَلْ» Ol kişi birle baқышған ol: Ol kişi бірле бақышған ол — Ол кісілермен көз бағысатын ол.»

تَقُشْنَانُ TOKUŞFAN TOKUŞFAN: соғысатын; соқтығатын.

«أَلْ أَرْ أَلْ بَقْلَاؤُ تَقُشْنَانُ» Ol er ol javlak тоқушған: Ol er ol иавлак тоқушған — Ол соқтығатын, соғысатын зұлым адам ол.»

سُقُشْنَانُ SOVUŞFAN SOVUŞFAN: ішек құрты. Сол іштегі құрттан болатын сары ауру.

بِجْلِنَانُ ВЫШЫЛFAN БЫШЫЛFAN: қолда, аяқта және жер бетінде болатын жарықтар.

تُپُلْنَانُ TUPULFAN ТҮПҮЛFAN: «كُوكُ تُپُلْنَانُ» Kөk tupulған: Kөk түпұлған — Бір құстың аты.» Ол құстың екі қанатында болаты бар-мыс, сол қанаттарымен тауды салып қалып, тау-тасты тесіп өте береді-міс. Бұл сөзді маған көп пайдасы тиген адам айтқан еді.

تُپُلْنَانُ TOPULFAN ТӨПҮЛFAN: бұзатын, жарып өтетін.

«بُوْ أَرْ أَلْ جَرِيكُ تُپُلْنَانُ» Bu er ol шерік topulған: Бұ er ol шерік топұлған — Бұл сапты (шерікті) жарып өтетін адам ол.» Бұл «تَمُرُ تُپُلْدِي» Temür topulды: Темүр топұлды — Темір тесілді» деген сөзден шыққан.

قَاتِلْنَانُ ҚАТЫЛFAN ҚАРЫЛFAN ҚАТЫЛFAN ҚАРЫЛFAN: қатылатын; араласатын.

«بُوْ أَرْ أَلْ كَيْفِ بِيْرَا تَتَجِي قَاتِلْنَانُ قَاتِلْنَانُ» Bu er ol kişi birle tutшы қатылған қарылған: Бұ er ol kişi бірле тұтшы қатылған қарылған — Бұл кісілермен түгел қатысатын, араласатын адам ол.»

قُرْلْنَانُ ҚҰРҮЛFAN ҚҰПҮЛFAN: «بُوْ أَرْ أَلْ سِنِكِرِي قُرْلْنَانُ» Bu er ol сiңiрi қurулған: Бұ er ol сiңiрi құрұлған — Бұл сiңiрi тартылатын адам ол.»

قُتْلْنَانُ ҚҰТҮЛFAN ҚҰТҮЛFAN: құтылатын; құтылған.

«بُوَ اَرَّ اَلْ بَغِيْدُنْ قَتْلَانْ» Bu er ol jaғыдын kutulған: Бұ ер ол иағыдан қүтүлған — Бұл жаудан қүтылатын ер ол.» Баска бірденеден қүтылғанда да айтылады.

قَبْلَانْ ҚАРУЛҒАН ҚАПҰЛҒАН: есікте қыстырылып қалатын.

«بُو نَانْ اَلْ قَبْعُدَا قَبْلَانْ» Bu neң ol қауғда қарулған: Бұ нең ол қапүғда қапұлған — Бұл есікте қысылып қалатын нәрсе ол.» Баскасы да осындай.

قُشْلَانْ ҚОШУЛҒАН ҚОШҰЛҒАН: қосылған; қосылатын.

«بُو قُزِيْ اَلْ سَفْلِيْقْ بِيْرَا قُشْلَانْ» Bu қозы ol сағлық birle қoшулған: Бұ қозы ол сағлық бірле қoшұлған — Бұл саулыққа қосылатын (қосылып кететін) қозы ол.» Басқаларға да солай.

سُفْلَانْ СОҒУЛҒАН СОҒҰЛҒАН: суалатын; тартылатын.

«بُو سُوْتْ اَلْ تَتْرَانِيْ سُوْفْلَانْ» Bu сув ol таврақ соғұлған: Бұ сув ол таврақ соғұлған — Бұл топыраққа тез суалатын су ол.» Бұлақ суының тез тартылып кетуін де солай деп түсіндіреді.

سُقْلَانْ قَقْلَانْ ҚАҚЫЛҒАН СОҚУЛҒАН ҚАҚЫЛҒАН СОҚҰЛҒАН: қағылған-соғұлған.

«بُو اَرَّ اَلْ تَلِيْمْ قَقْلَانْ سُقْلَانْ» Bu er ol telim қакылған соқұлған: Бұ ер ол телім қакылған соқұлған — Бұл көп қағылған-соғұлған адам ол.»

تُتْرَانْ TUTURҚАН ТҮТҮРҚАН: күріш.

تَشِيْرَانْ ТАШЫРҚАН ТАШЫРҚАН: (бадырайған).

«تَشِيْرَانْ كُوزْلِكْ» Ташығқан көзлүг: Ташырқан көзлүг — Бадырайған көзді; Бадырақ көзді.»

سِيْقْرَانْ СЫҚЫРҚАН СЫҚЫРҚАН: үлкен тышқан.

بِيْتِلْكَانْ БІТІЛГЕН БІТІЛГЕН: жазылатын.

«بُو اَرَّ سُوْكََا بِيْتِلْكَانْ اَلْ» Bu er syge bitilgen ol: Бұ ер

сүге бітілген ол — Бұл қосынға жазылатын (үнемі жазылатын) ер ол.»

تِرْلِكَان TERILGEN ТЕРІЛГЕН: жиналатын; топталатын.

«**تِرْلِكَان** **أَل تَتَجِي بُوْدُنْ** Bular bozun ol tutшы terilgen: Бұлар бодзүн ол тұтшы терілген — Бұлар әрдайым топталатын ел ол.» Жиылып, топтанып әдеттенген басқа нәрсенің бәріне де осы сөз айтылады.

كُتْرُكَان KÖTYRGEN КӨТҮРГЕН: көтеретін.

«**كُتْرُكَان** **بُو بُغْرَا أَل يَك** Bu buğra ol жүк көтүрген: Бұ бұғра олиүк көтүрген — Бұл жүк көтеретін бура ол.»

كَجْرُكَان KEŞYRGEN КЕШҮРГЕН: кешіретін.

«**كَجْرُكَان** **بُو بَاК Аَل يَازُق** Bu beg ol jazуқ кешүрген: Бұ бег ол иазуқ кешүрген — Бұл кінәні кешіретін бек ол.»

كَجْرُكَان KEŞYRGEN КЕШҮРГЕН: (бастан кешіретін, атқаратын).

«**كَجْرُكَان** **بُو ЭР Аَل ТӘЛІМ** Bu er ol telim ыш кешүрген: Бұ ер ол телім ыш кешүрген — Бұл көп іс атқаратын (тындыратын) ер ол.»

«**كَجْرُكَان** **ЕҮҮРГЕН** Evүrgen tevүrgen: Ебүрген тебүрген» деген де сол секілді.
Жырда былай деп келеді.

«**يَمِي أَوْتِنْ أَجْرُكَان**
تَوَيْدُنْ أَنِي كَجْرُكَان
إِغْلَرُ أَزُبْ كَجْرُكَان
تَغْدِي أَنِي أَلْدُور»

*Jaғы отын өшүрген,
Тойдун аны көшүрген,
Ыллар узур кешүрген,
Тегди оқы өлдүр:*

*Иағы отын өшүрген,
Тойдун аны көшүрген,*

*Билар үзүп кешүрген,
Тегді оқы олдүрүр —*

*Жаудың отын өшірген,
Ордасынан оны өшірген,
Қиын істер атқарған,
Тиді оғы өлімнің...»*

(Өлген адамның қасиеттерін айтады:

Жаудың отын өшірген; Оны ордасынан көшірген; Қиын істерді тындырған адам еді; Оған замананың ажалды оғы тиді).

جَهْرَكَانْ ШЕVYRGEN ШЕВҮРГЕН: шыр айналдырған.*

«بُوَ اَر اَل تَلِيْم اَنِي جَهْرَكَانْ Bu er ol telim ok шевүрген: Бү ер ол телім ок шевүрген — Бұл окты талай шырайналдырған (тырнағының ұшында айналдырған) адам ол.»

كُوسِرْكَانْ KÖSYRKEN КӨСҮРКЕН**: көртышканның бір түрі.

تُشْرُكُونْ ТҮШҮРКҮН ТҮШҮРКҮН: таспашөп***. (Бір тілде).

كُيْVYRKEN! КҮВҮРКЕН: тау сарымсақ; жуа. Оғыздар оны «كُيْVYRKEN Күмүрген: Күмүрген» дейді.

تَمْرَكَانْ TEMYRKEN ТЕМҮРКЕН: жебенің темір басы. (Оғызша).

تَغْرَكَانْ TEGYRGEN ТЕГҮРГЕН: «بُوَ اَر اَل اِيْشِغْ اَدَاثَا تَغْرَكَانْ Bu er ol ышығ азаққа tegyrgen: Бү ер ол ышығ адзаққа тегүрген — Бұл істі аяғына жеткізетін (шығаратын) адам ол.»

كُولْرَكَانْ KÖLERNEN КӨЛЕРГЕН: «بُوَ اَت اَل كُولْرَكَانْ Bu at ol көлерген: Бү ат ол көлерген — Бұл ат үнемі іші кебетін, жерде жатып жайылатын ат ол.»

سُMҮRКАN SYMYRGEN СҮМҮРГЕН: (сімірген, сіміретін).

«بُوَ اَر اَل سُمْرَكَانْ Sy myrgen: Бү ер ол сүмүрген:»

* Айналдыру; шырайналдыру. «Жебені саусақтың тырнағында айналдырып тегістеу» деп түсіндіреді. (Қараныз: ДТС, 144-стр).

** Қараныз: «Кротовые (talpidae).» (БЭС., 298-стр.)

*** «Астрагал (Astragalus).» (БЭС., 42-стр).

Бұ ер ол сүтүг сүмүрген — Бұл сүтті сіміретін адам ол.» Басқа нәрселерді сіміргенде де осы сөз айтылады.

سُرُلْكَانُ SYRYLGEN СҮРҮЛГЕН: (сүрілген, қуылған).

«**بُوَ اَزْ اَلْ تَغْمَةِ تَتَجِي سُرُلْكَانُ** Bu er ol tegme jerden tutshy sügylgen: Бұ ер ол тегме иерден тұтшы сүрүлген — Бұл барлық жерден түгел сүрілетін (қуылатын) адам ол.»

كِرِلْكَانُ KERILGEN КЕРІЛГЕН: (керілетін).

«**بُوَ نَعْنِ اَلْ كِرِلْكَانُ** Bu neñ ol kerilgen: Бұ нең ол керілген — Бұл керілетін (созылатын) нәрсе ол». Тері жерге керіліп жайылғанда, мата тау басына керіліп жазылғанда да осылай дейді.

كِرِلْكَانُ KERILGEN КЕРІЛГЕН: (керілген, созылған).

«**بُوَ اَزْ اَلْ تَلِيمِ كِرِلْكَانُ** Bu er ol telim kerilgen: Бұ ер ол телім керілген — Бұл үнемі керілетін (керіліп-созылып отыратын) адам.

تِرِلْكَانُ TIRILGEN ТІРІЛГЕН: «**بُوَ اَزْ اَلْ اَدْكَوْ سَايْنِ تِرِلْكَانُ** Bu er ol edzgu savyn tirilgen: Бұ ер ол едзгү савын тірілген — Бұл жақсы (хабармен) сөзбен жүретін адам ол.»

تِرِلْكَانُ TERILGEN ТЕРІЛГЕН: «**بُوَ نَعْنِ اَلْ بِيْرْ بِيْرْكَا تِرِلْكَانُ** Bu neñ ol bir birge terilgen: Бұ нең ол бір бірге терілген — Бұл қашанда бір-біріне тізіп терілетін нәрсе ол.»

كِسِلْكَانُ KESILGEN КЕСІЛГЕН: (кесілетін, үзілетін)

«**بُوَ جِيْبْ اَلْ كِسِلْكَانُ** Bu jip ol kesilgen: Бұ иіп ол кесілген — Бұл кесілетін жіп ол; (бұл үнемі үзілетін жіп ол).»

سِشِلْكَانُ SESHILGEN СЕШІЛГЕН: (шешілетін).

«**بُوَ تُغْوَْنِ اَلْ سِشِلْكَانُ** Bu tygyn ol seшилgen: Бұ түгін ол сешілген — Бұл шешілетін түйін ол.»

تُغْوَْلْكَانُ TYGYLGEN ТҮГҮЛГЕН: (түйілетін).

تُكَلِّكُنْ TYGYLGEN ТҮГҮЛГЕН: (түйілетін; түнеретін).

«بُو يَبِّ آلِ تُكَلِّكُنْ» Bu jip ol tygylgen: Бұ иіп ол түгүлген — Бұл әрдайым түйілетін жіп ол.»

«بُو عَرِ آلِ تُتَجِّي قَاشِي كُوزِي تُكَلِّكُنْ» Bu er ol tutshy qashy kōzi tygylgen: Бұ ер ол тұтшы қашы көзі түгүлген — Бұл үнемі қас-қабағы түйілетігүн (қабағын түйіп жүретін, ашпайтын) адам ол.»

Бұл бөлім де бес түрге жіктеледі.

Бұл «غ — ғ» мен «ن — г» әріптерімен ажыратылатын сөздер.

Біріншісі, істелінген істің әрдайым бірнеше қайтара істеліп, әдеттегі іске айналып кеткендігін білдіреді. «بُو اُغْلُ آلِ بُرْنِي بُمُرْغَانْ» Bu oғul ol burny tamurған: Бұ оғұл ол бұрны тамұрған* — Бұл мұрны қанайтын бала; (Бұл үнемі мұрнынан таматын бала).»

«بُو عَرِ آلِ اَدْكَو سَايْنِ تِيرْلِكَانْ» Bu er ol edzgu sayyn tirilgen: Бұ ер ол едзгү савын тірілген — Бұл жақсы (хабармен) сөзбен жүретін адам ол.»

Екіншісі, сипаттың сипатталушыдан басқа нәрсеге ауысатындығын және сипаттың сипатталушыда әрдайым болатындығын білдіреді. «بُو عَرِ آلِ تُونِنِ قُرْتِغَانْ» Bu er ol tonyn qurıtған: Бұ ер ол тонын құрытған — Бұл тонын құрғата-тын адам ол»; «بُو عَرِ آلِ سُونُغْ سُمْرْكَانْ» Bu er ol sunuғ sүmүrgen: Бұ ер ол сувуғ сүмүрген — Бұл суды сіміретін адам ол.» Өзге нәрселерді сіміргенде де осы сөз қолданылады.

Бұл бөлімдегі түбір есімдер қатаң «ن — к» дыбысымен, сипаттары жұмсақ «ن — г» дыбысымен дауысталады.

Үшіншісі, істелген, атқарылған іс, амал сипатын білдіреді. «بُو عَرِ آلِ قَتْلَانْ سُقْلَانْ» Bu er ol қақылған soқulған: Бұ ер ол қақылған

* Осы жерде «иамұрған» деп өзгеше жазылса да, жоғарыдағы мысалда «Тамұрған» деп жазылғаны ескерілді. Соны ұстандық.

соқулған — Бұл қағылған-соғұлған ер ол»;

«بُوَ آزَ اَلْ يِئْرَدَن يِئْرَكَ سُرْلَكَانَ» Bu er ol jerden jerge sүrgүlgen: Бү ер ол иерден иерге сүрүлген — Бұл бір жерден бір жерге сүрілген (қудаланған) ер ол.»

Төртіншісі, істелген істің істеушінің ыркынан тыс болғандығын білдіреді. «بُوَ كِشِي اَلْ» Bu кіші ol sөзүg ұнытған: Бү кіші ол сөзүg ұнытған — Бұл сөзін ұмытатын (ұмытып қалатын) адам ол»; «بُوَ تَغُونُ اَلْ سَیْلَكَانَ» Bu түгүн ol seşilgen: Бү түгін ол сешілген — Бұл шешіліп кететін (шешілетін) түйін ол.»

Бесіншісі, осы мағыналардың ешқайсысын білдірмей, тек түп есім болып келеді. «كُؤْرَكَانَ» Күүүркен: Күбүркен — Тау сарымсақ»; «تَتَشَفَان» Tavушған: Tavушған — Қоян» дегендер секілді.

Рүм жерінен Шынға дейін тіршілік ететін оғыздар мен көшпенділер бірқатар сөздерді жеңілдетіп айту үшін іс-әрекеттің ұластылығын білдіретін «غ—f» мен «ك—g» әріптерін түсіріп айтады.

Сөйлегенде ерлер мен әйелдер сипаты ажыратып-айырып айтылмайды. Ол тек сөйлемнің мағына, мазмұнынан аңғарылады.

Бұл жерде көрсетілген қағидалар мен сипаттар жөніндегі түсіндірме, талдаулар тек осылармен ғана шектелмейді. Мұны кітаптың барлық жерінде кездесетін төрт, не бес, одан да көп әріпті етістіктерге де қолдануға әбден болады. Хұда қаласа, бұлар жақын арада түсіндіріледі. Сондықтан бұл жерде сөзді созып отырмаймын.

ҮШ ХАРАКАТТЫ
ЕКІНШІ ӘРПІ ҮНСІЗ (СҮКҮНДІК)

فَعَلَّلَ ФА‘ЛАЛАЛ, فَعَلَّلِلْ ФИ‘ЛАЛИЛ; فَعَلَّلُ ФА‘ЛАЛУЛ
БӨЛІМІ

سُنْدِلَاجُ SUNDYLAШ СҮНДЫЛАШ: пайызторғай.

«سُنْدِلَاجُ اِيْشٍ اَرْمَاسُ اَرْتَكُوْنُ تَبْمَاكٌ»
Sundyлаш ышы ермес өрткүн термек: Сұндылаш ышы ермес өрткүн тепмек — Қырман баспак бозторғайдың ісі емес.» Бұл мақалды шамасы жетпейтін іске ұмтылып, игере алмаған адамға қарата айтады.

قَرْغِلَاجُ ҚАРҒЫЛАШ ҚАРҒЫЛАШ: қарлығаш.

Бұл сөз «قَرْغِلَاجُ Қарлығаш — Қарлығаш,» деп те айтылады.

قَرْغَالِيْغُ ҚАРҒАЛЫҒ ҚАРҒАЛЫҒ: Тараз шахарына жакын бір қаланың атауы. Негізі: «قَرْغَالِيْغُ Қарғалығ: Қарғалығ.»

تَمْغَالِيْغُ ТАМҒАЛЫҚ ТАМҒАЛЫҚ: бір кісілік дастархан. Түбірі «تَمْغَالِيْغُ Тамғалығ: Тамғалығ — Таңбалы». Яғни, таңбаланған, белгіленген деген мағынада. Әдетте, хақандар өзіне тиесілі дастархан мен көзе, ыдыстарды таңбалап қояды. Онда ол кісіге лайық тағам мен шарап болады. Бертiнiрeк, содан барып, кішкентай бір кісілік көзе мен ыдыс-аяқты, дастарханды «تَمْغَالِيْغُ тамғалық — таңбалы» деп атап кеткен. Мұның мәнісі ондағы тағамды «хақаннан басқа ешкім жемесін» дегенді білдіретін таңба басылған дастархан екендігін аңғартады. Бұл сөздің соңғы «غ — ғ» әрпін «ق — қ» әрпімен алмастырып айтуға да болады.

سَرْمَاشُҚ SARMASHUҚ САРМАШҰҚ: кеспенің бір түрі. Камырды ұсақтап майдалап кесіп дайындайды. Мұны негізінен науқас, сырқат адамдар ішеді.

سَرْمَاسُҚ SARMUSAQ САРМУСАҚ: сарымсақ.

سَمْرَسُҚ SAMURSAQ САМУРСАҚ: сарымсақ. Жоғарыдағы сөздің өзгерген түрі.

قُرْفُلُوكُ KURFULUK ҚҰРҒҰЛҰҚ: жеңілтектік; ұшқалақтық.

قِزْلَامُوكُ ҚЫЗЛАМУҚ ҚЫЗЛАМУҚ: қызылша; не соған ұқсас қызарып бөрітіп шығатын шығу.

قَشْقَالُوكُ ҚАШҒАЛАҚ ҚАШҒАЛАҚ: қасқалдақ. Үйректен кішірек су құсы. Жырда былай деп келеді:

تَنْكُدا يلا كُرْسايُنْ اَرْدَكْ اَتارُ
تَلْنا كُرْبُ قَشْقَالِي سُنْقا بَطارُ

*Теңде биле көрсе мені өрдек атар,
Қалва көрүп қашғалақы сувқа батар:*

*Теңде биле көрсе мені өрдек атар,
Қалва көрүп қашғалақы сувқа батар —*

Мені көріп, көлде үйрек атушы деп білсе,
Үшшсыз оқты көріп қасқалдақ суға сүңгір.»*

(Мені көлде үйрек атушы деп көріп, білсе, ұшсыз, темірсіз жебемді көріп қасқалдақ суға сүңгіп кетер.)

بَلْغُيْلُوكُ BELGYLYG БЕЛГҰЛҰГ: (белгілі).

«بَلْغُيْلُوكُ نَانُكُ Belgülyg nen: Белгүлүг нең — Белгілі нәрсе.» Мақалда былай депті:

«بُلْداشي بۇزاغۇ آرا اَگۈزُ بَلْغُيْلُوكُ Boldashy buzaғu öкүz ara belgülyg: Болдашы бұзағу өгүз ара белгүлүг — Болар бұзау өгіз арасында-ақ белгілі.» (Өгіз болар деген бұзау өгіздер арасында жасынан белгілі болар). Мақал үміт артқан зерек,

* Жалпы, мүмкіндігіміз болса да, М. Қашқарида кездесетін өлең, жырларды көркемдеп, (өзінен-өзі үйіріліп, үндесіп, тіленіп тұрғандары болмаса), ақындықпен аударуға тырыспадық. Мағына, мазмұнын, тінін бұзбауға ұмтылдык. Осы жерде де, бұл өгіз жолдың мәнін өлең заңдылығы мен көркемдік шартына бағындырсақ, әрқалай түсіндірер едік. Мысалы: «тен-: тен-» деген сөз ежелгі мәндерінің бірі «көл» деген ұғымда аса сирек қолданылады. Бұдан басқа бұл сөз «тен, бірдей»; «көкке ұшу; көтерілу», т. б. ұғымдарды да білдіреді. Өлең-жыр шарттарына жүгінсек, «Мені көрсе үйрек көкке атылып ұшып көтерілер, темір бассыз жебемді көріп қасқалдақ суға батар, суға сүңгіп кетер» деген қисындырақ болар ма еді. А. Е.

зейінді жас жігіттерге карата айтылады. («Бо-
лар бала боғынан...» дегендей. А. Е.)

كۈزكۈن KYZKYNEK КҮЗКҮНЕК: каршығаға ұқсас құс. Самал жел
жұтатын құс.

قازناعۈن ҚАЗНАҒУН ҚАДЗНАҒҰН: қайын.

«قازناعۈن قازناعۈن Қазын қазпағун: Қазын қадзна-
ғун — Қайын-қайынжұрт.» Күйеу мен күйеу-
дің туған-тумаларына осылай айтылады. Бұл,
көбінесе, жұп сөз түрінде айтылады.

БҰЛ БӨЛІМДЕГІ СӨЗДЕРДІҢ ӨЗГЕШЕ БІР ТҮРІ

سندۈۋاش SANDUVAШ САНДҰВАШ: бұлбұл.*

Төмендегі жырда былай жырланады:

سنداً قجر سندلاش
مندا تتر قزغلاش
تتلغ اتر سندۋاش
آرکک تشی اجرشور

*Senden qashar sundylash,
Mende тынар қарғылаш,
Tatlyg өтер sanduvash,
Erkek tiwi uurashur:*

*Сенден қашар сұндылаш,
Менде тынар қарғылаш,
Татлыг өтер сандұваш,
Еркек тіші ұшаушүр —*

* Қазақ тілінде «сандұғаш» деген бұлбұлдан басқа құс атауы Қазақстанның оң-
түстік шығыс өңірінде қазір де кеңінен қолданылады. Қарлығаштың бір түрі. Ұясын
жаркабак, топырақты жарларға салатындықтан ел ішінде, ауызекі тілде «жар қар-
лығашы» деп те атайды.

*Сенен қашар сұндылаш**
 Менде тыншыр қарлығаш,
 Бұлбұл сайрар татымды,
 Еркек әйел ұшырасар.»*

(Жаз бен қыстың айтысын жырлайды. Жаздың қысқа айтқаны: Сенен күстар, кішкене торғайлар қашып, безін кетеді; Менде қарлығаш жайланып, тыншиды; Бұлбұл түрлі үн-әуенмен тәтті сайрайды; Ер мен әйел ұшырасады.)

مُنْدَرُو MYNDERY МҮНДЕРҮ: шымылдық. Асыл жібектен тігілген шымылдық, перде іші. Онда жаңа түскен келін отырады.

Бес әріпті сөздер бөлімі бітті.

---

* Қазтамақ торғай.

АЛПЫ ӨРШІТІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

ӨРТҮРЛІ ХАРАКАТТЫ

فَعْمَلَلَّ ФАӘЛ‘ӘЛАЛ ТҮРІНДЕГІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

تَزِيلُ تИЗИЛДҮРҮК ТІЗІЛДҮРҮК: етік, мәсі секілділердің тұмсығына сәндік, әсемдік үшін тағылатын теңгелер, бастырма-қапсырма әшекейлер.

كُوزِلُ КӨЗҮЛДҮРҮК КӨЗҮЛДҮРҮК: көзілдірік. Аттың қылынан тоқылған, көз ауырғанда, не көзді қарықтырғанда көзге тартып, киіп алатын нәрсе. Оны «كُوزِلُ Kөzлүк: Көзлүк — Көздік» деп те айтады.

جَنْشْتَرُكُ ЖЕНІШТҮРҮК ЖЕНІШТҮРҮК: бір ағаштың жемісі. Үлкендігі жанғақтай болады. Жаздың басында, ерте піседі. Оны жейді. Жемісі ақ, не қызыл түсті болады.

كُومُلْدُرُكُ КӨМҮЛДҮРҮК КӨМҮЛДҮРҮК: өмілдірік. Ат әбзелі.

سَقَالْدُرُكُ САҚАЛДҮРҮК САҚАЛДҮРҮК: сағалдырық. Тамақбау. Жібектен тоқылады, бас киім түсіп кетпеу үшін, соған тағып тамақ астынан байланатын бау.

قَالْدُرُكُ ҚАЛАЛДҮРҮК ҚАЛАЛДҮРҮК: Ер адамның есімі.

ЖЕТИ ӨРІПТІ СӨЗДЕР БӨЛІМІ

زرغنجمود

ZARFUNJMUḌ ZARĜYNJMUḌ*: райхан гүлінің бір түрі. Хош иісті өсімдік. Мұны парсы тілінде «*بَلَنَكُ مُنَكُ*» дейді.

Сәлім есімдер кітабы бітті.

БІРІНШІ ТОМНЫҢ СОҢЫ

---

* Қытайдан әкелінетін өткір иісті шөп. «Базилик» болуы мүмін. (Қараңыз: ДТС., 639-стр.) Ежелгі түрік жазбаларындағы дәрілік шөптердің Берлин топтамасында (коллекциясында) қышаның ежелгі атауы (зағұнж) осыған үндеседі: «Базилик (Ocimum)» (БСЭ., 47-стр) десек, оның бір түрін қазақтар «насыбайгүл» деп те атайды. Үнді елінде оны қасиетті шөп ретінде діни ғимараттардың маңында өсірген.

МАЗМҰНЫ

Н. Назарбаев Жолын болсын, «Жәдігер»!	5
А. Егеубай М. Қашқари «Диуани лұғат-ит-түрк» (ХІ ғ.).	7

Диуани лұғат-ит-түрк

Бісімлә-һір-Рахманір-Рахим!

Беташары	30
Түрік сөздерін түзгенде қолданылатын әріптер жайында	34
Етістіктерден жасалған есімдер жайында	37
Сөздердің канша әріптен түзіліп, құралатындығы жөнінде	42
Есімдердегі үстеме әріптер (косымшалар) жөнінде	43
Етістіктердегі үстеме (косымша) әріптер мен етістіктердің түзілуі жөнінде	44
Сөздердің өз түзілімі бойынша ілгері-кейін келу тәртібі	48
Әріптердің ілгері-кейін қойылу тәртібі туралы	49
Сипат ретінде айтылмаған сипаттар туралы	50
Мәсдар қатарында айтылмаған мәсдарлар туралы	51
Кітапта айтылған және айтылмаған нәрселер хақында	54
Түрік халықтары мен тайпалары хақында	55
Түрік тілдері туралы	55
Тілдегі және сөйлегендегі өзгешеліктер туралы	56

Хамза кітабы

Бісімлә-һір-Рахманір-Рахим!

Сөз басында хамза келетін есімдер кітабы	62
Бас әрпі хамзалы етістіктер кітабы	194

Сәлім кітабы

Бісімлә-һір-Рахманір-Рахим!

Сәлім есімдер кітабы	375
--------------------------------	-----

Махмұт Қашқари

ТҮРІК СӨЗДІГІ

Бірінші том

«ХАНТ» баспасының бас директоры
Хайлолла Әбдірахманұлы Тілемісов

Шығарушы редактор *Қошшығара Салғараұлы*
Редакторы *Хайдолла Әбдірахманұлы*
Суретшісі *Байзақ Жапаров*
Тех. редакторы *Салтанат Мұхамбетқазықызы*

ИБ № 4392

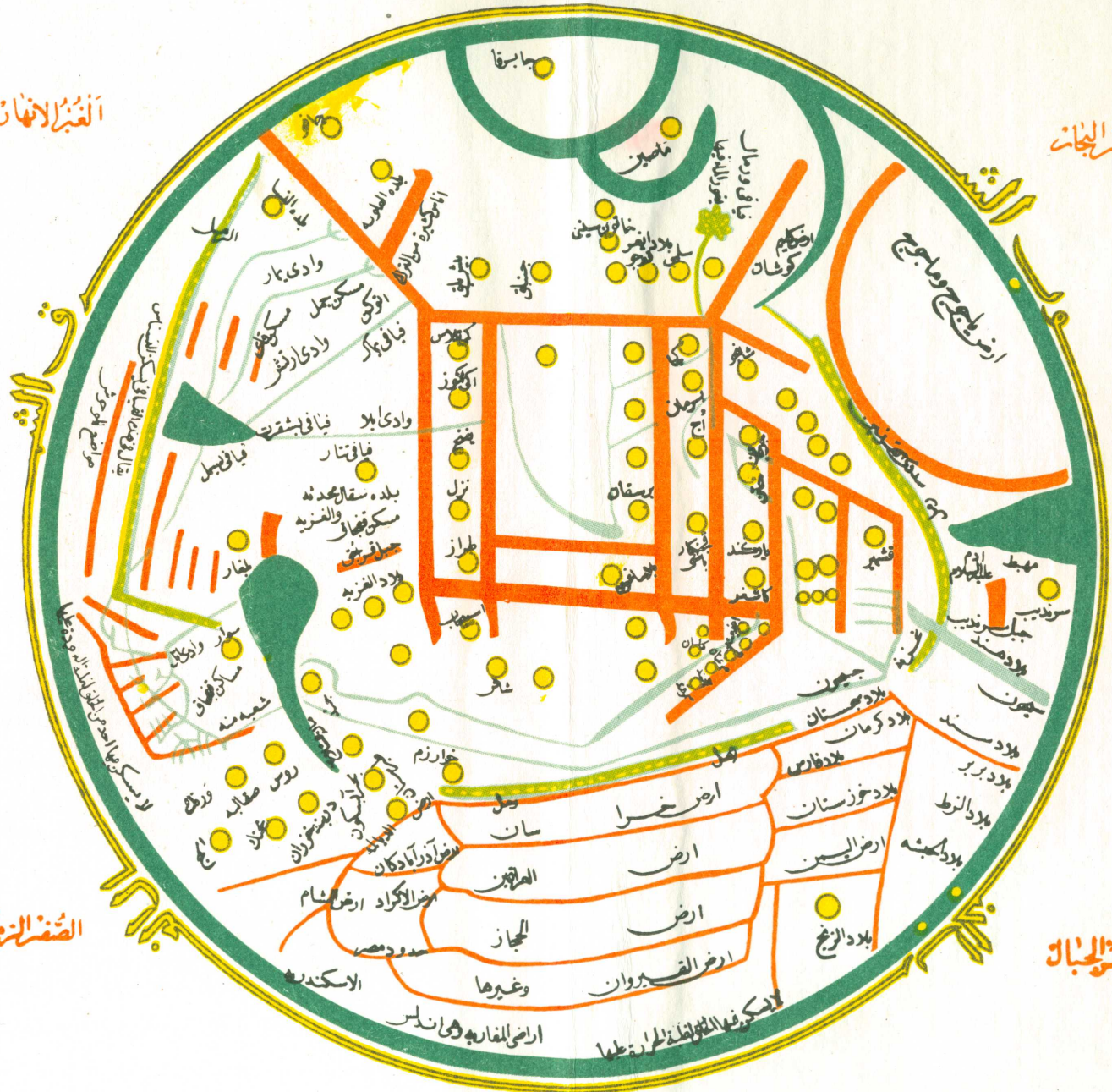
Теруге 19.08.96. Басуға 23.04.97 қол қойылды. Пішімі 60х90 1/16. Офсеттік басылыс.
Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «Таймс». Шартты баспа табағы 37,0 + 0,25 жапсырма.
Шартты бояулы беттанбасы 38,25. Есептік баспа табағы 30,98 + 0,25 жапсырма.
Тіраж 3000 дана. Заказ № 992.

«Хант» баспасы, Алматы қаласы, Республика аланы 13-үйі.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің Республикалық полиграфия комбинаты,
480002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41-үйі.

الغُبُلُ الْأَنْهَارِ

الْحَضْرَةُ الْجَنَاتِ

الْقَصْرِ الزَّمَانِ

الْحَمْرُ الْجَبَانِ

